

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

Број 4/2023.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије, Добрињска 11, Београд

Телефон: 011 3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs; spm@ips.ac.rs

<https://www.ips.ac.rs>

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 4/2023. XXX vol. 82

Главни и одговорни уредник

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије

Заменик главног и одговорног уредника

др Драган Траиловић, научни сарадник, Институт за политичке студије

Извршни уредник

др Дејана Вукасовић, научни саветник, Институт друштвених наука

Редакција часописа

др Милан Јовановић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Дејан Ђурђевић, редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду,

др Живојин Ђурић, др Дејана Вукасовић, научни саветник, Институт друштвених наука,

др Јасна Милошевић Ђорђевић, редовни професор, Факултет за медије и комуникације,

др Ђуро Бодрожић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Ђорђе Стојановић, виши научни сарадник, Институт за политике студије,

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Драган Траиловић, научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Кирил Шевиченко, професор, члан Међународне академије за русинску културу,

др Вишња Стојадиновић, научни сарадник, Институт за политичке студије

Секретари часописа

ма Олга Стевановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Андријана Лазаревић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Љиљана Коларски, истраживач приправник, Институт за политичке студије

Савет часописа

др Зоран Аврамовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,

др Сретен Сокић, редовни професор у пензији, Факултет политичких наука,

Универзитет у Београду, др Милован Митровић, редовни професор у пензији, Правни факултет,

Универзитет у Београду, др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Драган Симеуновић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Милан Брдар, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду,

др Зоран Стојиљковић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Драгана Митровић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Љубиша Деспотовић, редовни професор,

Факултет за европске правно-политичке студије у Новом Саду

Чланови савета из иностранства

др Mamoru Sadakata, Professor, Graduate School of Law, Nagoya University, Japan, др Simon James Critchley, Professor, New School for Social Research, др Anastasia Mitrofanova, Professor, Diplomatic Academy of the Russian Federation, Moscow, др Ewa Bujwid-Kurek, Professor, Institute for Political Science and International Relations of the Jagiellonian University, Krakow, Poland, др Иван (Алексејевић) Чарота, професор, члан Белоруске академије наука; члан Руске академије наука; члан Српске академије наука и уметности, др Михаил Залиханов, професор, члан Руске академије наука

Лектура и коректура

Ања Маљевић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа

SCIndeks, C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и

ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Тема броја:

РАЗВОЈ НАУКЕ И НАУЧНЕ САРАДЊЕ НА БАЛКАНУ

Александра Колаковић

УЛОГА ФРАНЦУСКЕ У ОСНАЖИВАЊУ НАУКЕ У СРБИЈИ
И НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ: ИЗМЕЂУ НАУЧНЕ
САРАДЊЕ И НАУЧНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ.....11-39

Јелена Тодоровић Лазић

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ У ОБЛАСТИ ИСТРАЖИВАЊА
И ИНОВАЦИЈА – ЕУ НАСУПРОТ СРБИЈЕ,
СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ..... 41-63

Олга Стевановић

ПОЛИТИКА ИСТРАЖИВАЊА И ИНОВАЦИЈА У ЕВРОПСКОЈ
УНИЈИ И ИНТЕГРАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У
РЕФОРМИСАНИ ЕВРОПСКИ ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОСТОР..65-89

Милица Топаловић

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ И НАУКА У РЕПУБЛИЦИ
АЛБАНИЈИ: САРАДЊА СА ФРАНЦУСКОМ
РЕПУБЛИКОМ, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ91-110

Никола Лазић, Никола Перичић

МЕЂУУНИВЕРЗИТЕТСКА САРАДЊА ФРАНЦУСКЕ И БОСНЕ
И ХЕРЦЕГОВИНЕ - СТУДЕНТСКА МОБИЛНОСТ И УЛОГА
ФРАНЦУСКОГ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА У ОСНАЖИВАЊУ
ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.....111-131

Јован Берић, Душан Радујко

ПЕРЦЕПЦИЈА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: УТИЦАЈ ЕРАЗМУС
ПРОГРАМА НА СТАВОВЕ СТУДЕНАТА.....133-160

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Зоран Милошевић

ФАНАР И СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА..... 161-181

Весна Шућур-Јањетовић, Андреа Ракановић-Радоњић,

Драшко Гајић

ДАЈУ ЛИ ЉУДСКА ПРАВА МОГУЋНОСТ ЗА
ОСНАЖИВАЊЕ ДРУШТВЕНО ОСЈЕТЉИВИХ ГРУПА
У СОЦИЈАЛНОМ РАДУ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ?.....183-201

Драган Станар

САРАЈЕВО У ПРОКРУСТОВОЈ ПОСТЕЉИ:
„ОПСАДА” ПОДЕЉЕНОГ.....203-220

Ђуро Бодрожич

О НАЦИОНАЛНОМ РАДУ СВЕТОГ САВЕ..... 221-241

Вишња Стојадиновић

ПОЗИТИВНО *VS.* НЕГАТИВНО СХВАТАЊЕ СЛОБОДЕ:
ПОЛИТИЧКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ.....243-255

Дејан А. Милић

ПАРЛАМЕНТАРНИ ПОСЛОВНИК И
ПАРЛАМЕНТАРНИ ГОВОР.....257-277

Иван Матић

СУПРОТСТАВЉЕНЕ МАТЕРИЈАЛИСТИЧКЕ
КОНЦЕПЦИЈЕ О НАСТАНКУ ДРЖАВЕ:
О ЈАЗУ ИЗМЕЂУ МОРГАНА И ЕНГЕЛСА.....279-306

Владе Симовић, Жељко Будимир

ЕВРОПСКА УНИЈА И БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
– ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИКЕ У
ПЛУРАЛНИМ ДРУШТВИМА..... 307-325

Илија Кајтез, Срђан Старчевић

ОПРАВДАНОСТ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ВРЕМЕНУ ЕРОЗИЈЕ
НЕУТРАЛНОСТИ У ЕВРОПИ.....327-345

Милован Суботић

ПРИВЛАЧЕЊЕМ ДО ОДВРАЋАЊА – ПРОБЛЕМИ И
МОГУЋНОСТИ ЗАПАДНОБАЛКАНСКИХ ДРЖАВА..... 347-369

Невена Јовановић

УКРАЈИНСКА КРИЗА И ПИТАЊЕ СУВЕРЕНИТЕТА
И ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ИНТЕГРИТЕТА.....371-385

Милош Р. Миленковић, Милинко С. Врачар

ЛЕГИТИМНОСТ КАО ФАКТОР ОГРАНИЧЕЊА
ПОЛИТИЧКЕ КОРИСНОСТИ ВОЈНЕ МОЋИ.....387-405

Уредништво часописа Српска политичка мисао

ERRATUM: „ГЛОБАЛНА БРИТАНИЈА” У МЕЂУНАРОДНОЈ
ПОЛИТИЦИ И СТРАТЕШКЕ ОПЦИЈЕ СРБИЈЕ У
ОДНОСИМА СА УЈЕДИЊЕНИМ КРАЉЕВСТВОМ
(број 2/2023, vol. 80, стр. 159)..... 407

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Зоран Пешић

КОНЗЕРВАТИЗАМ: ПОНОВНО ОТКРИЋЕ И
АЛТЕРНАТИВА.....409-414

Милош Вукелић

РАТ ЧИПОВИМА: БОРБА ЗА ОСНОВ ЕКОНОМСКЕ
И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ДОМИНАЦИЈЕ.....415-419

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENT

This Issue's Theme:

DEVELOPMENT OF SCIENCE AND SCIENTIFIC COOPERATION IN THE BALKANS

Aleksandra Kolaković

THE ROLE OF FRANCE IN STRENGTHENING SCIENCE
IN SERBIA AND THE WESTERN BALKANS: BETWEEN
SCIENTIFIC COOPERATION AND SCIENCE DIPLOMACY.... 11-39

Jelena Todorović Lazić

GENDER EQUALITY IN THE FIELD OF RESEARCH
AND INNOVATION – EU VERSUS SERBIA,
NORTH MACEDONIA AND MONTENEGRO..... 41-63

Olga Stevanović

THE EU RESEARCH AND INNOVATION POLICY
AND INTEGRATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA
INTO THE REFORMED ERA..... 65-89

Milica Topalović

HIGHER EDUCATION AND SCIENCE IN THE REPUBLIC
OF ALBANIA: COOPERATION WITH THE FRENCH
REPUBLIC, STATE AND PERSPECTIVES..... 91-110

Nikola Lazić, Nikola Perišić

INTER-UNIVERSITY COOPERATION BETWEEN
FRANCE AND BOSNIA AND HERZEGOVINA
– STUDENT MOBILITY AND THE ROLE OF THE
FRENCH EDUCATION SYSTEM IN STRENGTHENING
HIGHER EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA....111-131

Jovan Berić, Dušan Radujko
PERCEIVING THE EUROPEAN UNION:
INFLUENCE OF THE ERASMUS PROGRAM ON
STUDENT OPINIONS.....133-160

ESSAYS AND STUDIES

Zoran Milošević
FANAR AND THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH.....161-181

Vesna Šućur-Janjetović, Andrea Rakanović Radonjić, Draško Gajić
ARE THE HUMAN RIGHTS PROVIDING EMPOWERMENT
POSSIBILITIES FOR SOCIAL WORK WITH VULNERABLE
GROUPS IN REPUBLIC OF SRPSKA?.....183-201

Dragan Stanar
SARAJEVO IN THE PROCRUSTEAN BED: “SIEGE” OF A
DIVIDED CITY.....203-220

Đuro Bodrožić
ABOUT THE NATIONAL WORK OF SAINT SAVA.....221-241

Višnja Stojadinović
POSITIVE VS. NEGATIVE UNDERSTANDING OF LIBERTY:
POLITICAL IMPLICATIONS.....243-255

Dejan A. Milić
PARLIAMENTARY RULES OF PROCEDURE AND
PARLIAMENTARY SPEECH.....257-277

Ivan Matić
CONTENDING MATERIALIST CONCEPTIONS OF THE
ORIGIN OF THE STATE: ON THE DIVIDE BETWEEN
MORGAN AND ENGELS.....279-306

Vlade Simović, Željko Budimir
THE EUROPEAN UNION AND BOSNIA AND HERZEGOVINA
– A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF POLITICS IN
PLURAL SOCIETIES.....307-325

Ilija Kajtez, Srđan Starčević
JUSTIFICATION OF MILITARY NEUTRALITY OF THE
REPUBLIC OF SERBIA AT A TIME OF EROSION OF
NEUTRALITY IN EUROPE.....327-345

Milovan Subotić
THROUGH ATTRACTION TO THE DETERRENCE
– ISSUES AND POSSIBILITIES OF THE
WESTERN BALKAN COUNTRIES.....347-369

Nevena Jovanović
THE UKRAINIAN CRISIS AND THE QUESTION OF
SOVEREIGNTY AND TERRITORIAL INTEGRITY.....371-385

Miloš R. Milenković, Milinko S. Vračar
LEGITIMACY AS A LIMITING FACTOR OF POLITICAL
UTILITY OF MILITARY POWER.....387-405

Editorial board of the Journal Serbian Political Thought
ERRATUM: “GLOBAL BRITAIN” IN INTERNATIONAL
POLITICS AND STRATEGIC OPTIONS OF SERBIA
IN RELATIONS WITH THE UNITED KINGDOM
(issue 2/2023, Vol. 80, p. 159)..... 407

REVIEWS

Zoran Pešić
CONSERVATISM: A RE-DISCOVERY AND AN
ALTERNATIVE TO LIBERALISM.....409-414

Miloš Vukelić
CHIP WAR: THE STRUGGLE FOR THE BASIS OF
ECONOMIC AND GEOPOLITICAL DOMINATION.....415-419

*Aleksandra Kolaković**
Institute for Political Studies, Belgrade

THE ROLE OF FRANCE IN STRENGTHENING SCIENCE IN SERBIA AND THE WESTERN BALKANS: BETWEEN SCIENTIFIC COOPERATION AND SCIENCE DIPLOMACY**

Resume

France has a long tradition of cultural and scientific influence in the Balkan region, and historically especially in Serbia and in the countries formed on the territory of the former Yugoslavia (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia). The aforementioned influence, which followed its economic and political influence, was founded not only on the basis of the Alliance in the Great War (1914–1918), but primarily on the basis of the education and training of the Serbs and Balkans at the Sorbonne and at other French universities. After returning to their homeland, they not only occupied key positions in the state administration and reached ministerial positions, but also founded scientific disciplines and continued cooperation with their French professors and scientists. This historically long scientific cooperation, which showed elements of „science diplomacy”, was also a foundation for

* E-mail address: aleksandra.kolakovic@ips.ac.rs.

** The paper is the result of the author's activities on the projects of the Institute for Political Studies, financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, as well as activities realized within the project Strengthening and perspectives of scientific cooperation in the Western Balkans, financed by the Ministry for Europe and Foreign Affairs of the Republic of France, accomplished in cooperation with the INALCO (Paris, France), the Institute for Political Studies (Belgrade, Serbia), the Faculty of Philology (Nikšić, Montenegro) and the Faculty of Law (Bitolj, North Macedonia), as well as non-academic partners (EUROPANOVA Academia and Cercle).

creating France's scientific cooperation with Serbia, Montenegro, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina and Albania (the countries of the Western Balkans, under which France also includes Kosovo*¹). Through the analysis of available documents, press, interviews and statements of officials and diplomats, as well as scientists participating in joint projects, our main goal is to research the role of France in strengthening scientific cooperation in Serbia and the Western Balkans. Qualitative and quantitative analysis of the results of the "Pavle Savić" cooperation program, scientific cooperation in the Danube region and ES-Balk program, enable the observation of France's activities in the Balkans in the context of the scope of scientific diplomacy. Our research shows that since the Strategy for the Western Balkans (2019), France has been continuously committed to the development of political, economic and cultural cooperation with the countries in the Balkans, with more intensive scientific cooperation in accordance with the basic principles of France's science diplomacy strategy. It is observed that France insists on regional projects in the field of science, which contain a strong European component. Paper give recommendations for further cooperation in the field of science. The focus is on the special importance of the transfer of knowledge and the role of science in the framework of diplomacy, and therefore the role of France in the Balkans will also be research through this prism.

Keywords: France, Serbia, Western Balkans, science, scientific cooperation, science diplomacy

INTRODUCTION:

SCIENTIFIC COOPERATION AND SCIENCE DIPLOMACY OF FRANCE

France's scientific cooperation strategy shows a tendency to reach the power of influence in international relations based on the results of science and the involvement of scientists and university associates in the field of bilateral and multilateral diplomacy. As a nuclear power

¹ This designation is without prejudice to status and is in accordance with United Nations Security Council Resolution 1244/1999 and the Opinion of the International of the Court of Justice on the Declaration of Independence of Kosovo

and a permanent member of the UN Security Council, as well as *the main engine* of the European Union, France is a key factor in the most advanced and fastest growing scientific fields, which are imperative for the future. The focus of science diplomacy is scientific cooperation and exchange, mobility of professors, scientists and students, as well as the transfer of knowledge and experience (Fähnrich 2015). France strives to improve the space for academic work and activities, as well as conditions and study opportunities, and the level of development of international cooperation is best illustrated by the data that 65% of scientific publications are produced in collaboration with researchers outside France or with partner countries, 400,000 foreign students are enrolled in French higher education in 2022, with France being the sixth host country for international students (ahead of the UK, USA, Australia and Canada).² Important lever of influence is the hosting international organizations, including ten with missions at least partially in the field of science and technology, such as the UNESCO and the European Space Agency. Developing student's exchanges and attracting students through the promotion of the French higher education is a pathway for France to create a political, economic and scientific elite that would create the diplomacy.

A characteristic of the French science diplomacy, as well as its educational, scientific and cultural policies, is the intertwined and strong cross-sectorial cooperation, especially between the line ministries – the Ministry of Higher Education and Research and the Ministry for Europe and Foreign Affairs. France directs scientific cooperation through the framework of the EU and the Millennium Development Goals set by the United Nations. “In many states, French scientific counsellors and attachés are more numerous than those posted in the embassies of other world powers” (Ruffini 2020). There are five priorities of French science diplomacy. The first is aimed at increasing the visibility, influence and attractiveness of the French research at the global level. Establishing partnerships based on excellence and further strengthening France's commitment to global scientific issues is another priority. The third is the promotion of research for the development and connection of companies with French actions and financing. Promoting and financing the international mobility of researchers is the fourth priority, while the

² Discours de Sylvie Retailleau à l'occasion des Journées du Réseau du ministère de l'Europe et des Affaires étrangères 2023.

fifth is strengthening support for the innovation network, through the development of public-private partnerships (Kolaković 2023b).³

Science diplomacy is one of the tools for global influence, as well as an instrument for deepening its bilateral relations (Ruffini 2017; Young, Flink and Dall 2020). In order to achieve the strategies of science diplomacy, different mechanisms, programs and activities are used. They include: support for the mobility of researchers or specific research programs, the establishment of higher education and research institutions abroad. All these elements are included in the French international cooperation in the field of science, as well as in the strategy of science diplomacy. The focus is on French expertise and assistance in research development. French initiatives in science are “in line with the principles which guide the diplomatic action of France: multilateralism, solidarity with the poorest countries, and support for an European response” (Ruffini). Of course, there are differences in the context of regions and countries, and special cooperation is organized with African countries. Also, in the period since the new Strategy for the Western Balkans (2019)⁴, there are noticeable tendencies for science to occupy a more significant place in diplomatic activities in the Western Balkans and in countries striving for the European integration (Todorović Lazić 2021; Todorović-Lazić, Kolaković 2022, 191–237; Kolaković 2023a).

An important reference of French excellence in science is the position of French universities in international academic rankings, such as the Shanghai Ranking. In 2023, France is in the fourth position in the world, and the university institutions ranked in the top 50 are: Paris-Saclay, Paris Sciences et Lettres – PSL and La Sorbonne.⁵ France is also well positioned in other international thematic rankings, such as the Times Higher Education World University Ranking where France has two institutions in the top 50 in: physical sciences, arts and humanities (PSL and Paris 1 Pantheon-Sorbonne). Also, France hosts two large scientific infrastructures – CERN and ITER, which are of global importance for the development of science and society. From all of the above, it is obvious that France combines fundamental research with technological development and innovation at a high level, which also implies cooperation with the economy.⁶ French universities and French

³ France Diplomatie, Le rayonnement scientifique de la France à l'étranger 2023.

⁴ Stratégie française pour les Balkans occidentaux 2023.

⁵ 2023 Academic Ranking of World Universities.

⁶ France Diplomatie, Le rayonnement scientifique de la France à l'étranger 2023.

campuses abroad, established in a large number of countries, academically and financially supported through the program of inter-university cooperation, are a good way to use the excellence of the French higher education system. The role played by the Ministry for Europe and Foreign Affairs and the universities that send professors, experts and/or programs (tools) and create work platforms are recognized as very important. The international impact of the French higher education and university cooperation achieved within the aforementioned frameworks. Also, the French system of higher education and professional training of students is constantly being improved, which is also important for French society. “Diplomacy of influence” – “the promotion of the French language, especially through the Organisation Internationale de la Francophonie and related institutions, is one of its major levers, as is the broader diffusion of ideas and norms” but also important institutions are: the Expertise France, the France Education, the French international technical cooperation agency, disseminates standards, working methods and best practices in about a hundred countries, as well as the France Alumni digital platform allows to unite, inform and guide foreign students who studied in the French higher education system (Ruffini 2020). All of the above is also important in the context of scientific cooperation between France and the countries of the Western Balkans.

SCIENTIFIC COOPERATION OF FRANCE WITH SERBIA IN THE PAST

France was an important symbol of freedom, culture and intellectual inspiration even for the first generation of Serbs who created the modern Serbian state, and especially since the middle of the 19th century when the systematic and planned education of the Serbian students began at the European universities. The foundation for the beginning of scientific cooperation between two geographically distant countries had been created when education of the Serbian students began in France in 1841. Researches systematized the contacts and connections that Serbian scholars and professors built in France in the period from 1894 to 1914 (Trgovčević 2003; Kolaković 2016), as well as the way of forming an elite (political and cultural) that brought Serbia closer not only to France, but also to the countries of the West. On the French side, the greater political and economic interest in the Balkans since the Crimean War (1856), and especially since the Franco-Russian Agreement (1893), influenced

the bigger support for learning the French language, which is an important component of the development of scientific cooperation (Kolaković 2021a; Kolaković 2023). Financial support for language courses, as well as the work of the French Alliance, were enabled due to the return of the former students who took positions in ministries, state administration, schools, faculties (later from 1905 the University), and joined in the Associations of Friends of France (Kolaković 2020). Rise of scientific and cultural cooperation between France and Serbia created a base of scientists who later collaborated in crucial years for Serbia (the Annexation crisis, the Balkan wars and the Great War) (Kolaković 2012, 199–212; Kolaković 2017, 330–352; Kolaković 2018, 83–106).

The cooperation between French and Serbian scientists, at the turn from the 19th into 20th century, created the foundation for the study of several scientific fields in Serbia, and it was similar with other countries in the Balkans as well. The basis for such an important influence of France was the result of the education of young Balkans at French universities. During their studying, they built connections with their French professors, and further improved themselves and gathered around associations, such as L'Association franco-slave (the French-Slavic Association) and L'Association des étudiants serbes à Paris – Zora (the Association of Serbian Students in Paris – Zora) (since 1911). Being limited by the scope of one article, we will mention only a few examples. By establishing the Department of Mineralogy with Geology at the Great School in Belgrade and by launching the journal “Geološki anali”, Jovan Žujović, the first Serbian educated geologist under the auspices of cooperation with the School of Anthropology in Paris and the College de France laboratory, affirmed geology as a science in Serbia. Also, he was the very first among Serbian scientists who fully understood the importance of cooperation with scientists from other countries (Đurić 2014). Gabriel Millet, who discovered the first great “Paleologue epoch” in art and the first of the French researchers who included the monuments of post-Byzantine art, connected with Grgur Jakšić, a French student and Serbian diplomat. After visiting Serbia in 1906, introduced numerous knowledge about Serbian medieval monuments into the French and world science (Ćirić 2007; Preradović 2021). Mihailo Petrović Alas, the first Serb to attend the famous L'École Normale Supérieure, was a student and later a colleague of the distinguished French mathematicians: Charles Hermite, Émile Picard and Paul Painlevé. His doctorate, in the field of differential equations, caused great interest in professional circles. Émile

Picard, a French mathematician and member of the French Academy, collaborating with his student Alas, contributed to the theory of differential equations. Mihailo Petrović was also a member of the French Society of Mathematicians, in whose newsletters he published 14 papers, in cooperation with his French colleagues. Within the *Comptes rendus* of the French Academy, Mihailo Petrović published 30 professional texts, and this cooperation enabled the construction of the Belgrade mathematics school, which is still of great importance today (Trifunović 1982).

Cooperation in the field of social and humanistic sciences did not have an exclusively scientific character, because most scientists in Serbia also held various state functions or had a significant role in social life (for example, Milovan Milovanović, Milenko Vesnić, Jovan Žujović, Jovan Cvijić, Bogdan Popović, Albert Malet, Émil Haumant, Ernest Denis and Gaston Gravier) and participated in diplomatic missions in France, Serbia and the Balkans (Kolaković 2016). The interweaving of socio-political cooperation and the Masonic ties with purely scientific cooperation is a characteristic of the relationship between French and Serbian scientists and professors until the Great War period and represents an important basis for deep French political, economic and cultural influences in Serbia and alliances in the war, where the struggle was fought on the front of scientific propaganda (Kolaković 2017). Until the interwar period, the cooperation of the French and Serbian scientists as a multidirectional process, not only resulted in the strengthening of diplomatic activities, but also contributed to the emergence and development of scientific disciplines and the appearance of new discoveries, promoting the importance of education and science as the basis of progress.

During the Great War (1914–1918), the scientists of France and Serbia played an important role in the defence of national interests and in reconstruction of the post-war world, especially in the context of the new state of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (the Kingdom of Yugoslavia) and its multiple ties with France, which were not only scientific and cultural, but also political and economic (Dimić 2005; Sretenović 2008; Sretenović 2018; Krivokapić 2012; Kolaković 2020). France also awarded scholarships for education in France, whereby a significant part of the scholarship holders obtained the highest scientific titles and awards for their doctoral dissertations, continuing the paths of scientific cooperation from the era of the Kingdom of Serbia, and the scientific cooperation from the era before 1914 was also continued. The Institute of Slavic Studies in Paris, which was founded in 1923 in the

house of Ernest Denis, played a major role in facilitating scientific cooperation (Kolaković 2020). The idea of eternal French-Serbian friendship, which arose on the basis of joint warfare and the acceptance of Serbian students and refugees in France during the Great War, transformed into French-Yugoslav friendship and became the driving point of French cultural and scientific activities in the new state (Kolaković 2022). The importance of French scientific thought for the development of the Serbian (Yugoslav) science in the interwar period is evidenced by the texts of Ivan Đaja, Siniša Stanković, Vojislav Arnovljević, Jovan Đorđević and Božidar Marković, which were published in the book *France on July 14, 1938* [*Francuska 14. juli 1938*].

Their perceptions of the French academic life and its specificities are best described by the words: “French science bears the hallmarks of the French spirit. It is characterized by several precious features that are especially dear to those who do not imagine it for themselves, but who see in it the progress of humanity on the path of good and betterment. In almost all sciences, at the very beginning, we find the great names of French scientists” (Đaja 1938, 109). Đaja, Stanković, Arnovljević, Đorđević and Marković were role models for the development of the scientific disciplines they dealt with and tried to develop in the Kingdom of Yugoslavia (biology, medicine, physiology, chemistry, law, sociology, etc.). At the time of complex events before the Second World War, former French students emphasize the contribution of France to world science, its individualistic spirit as “the first condition of scientific originality”, as well as “the clarity and simplicity of experimental means” (Đaja 1938, 110). They highlighted physiologist Claude Bernard, chemist and biologist Pasteur, Pierre and Marie Curie, Louis de Broglie, the founder of wave mechanics, as guideposts needed in the development of science in the Balkans. Positivism in science, as the spirit of the epoch, is transmitted in this way to the Serbian (the Yugoslav) science and influences its further development. This is visible both, in the development of experimental medicine and laboratory research, as well as in the application of the methods of sociology and other social and humanistic sciences, where Émile Durkheim, Henri Berr and Marc Bloch were the role models. Jovan Đorđević, writing about the social sciences in France at that time, says that “the wealth and value of data about society and man [...] the method and the spirit with which they are imbued” are one of the “most brilliant victories of the mind” (Đorđević 1938, 136). He especially emphasized the presence of an “international spirit” and

“humanism”, i.e. “service to man” (Đorđević 1938, 138–139), as well as that “Science is a great thing in itself. But it is even greater if it is directed towards universal human goals. French science has always been all about the progress and improvement of humanity” (Đaja 1938, 111).

Although there were attempts and even good examples of cooperation in the period after 1945, scientists did not remain such an important part of public diplomacy in the framework of Franco-Yugoslav relations. Again, even here in the time of the new Yugoslavia (SFRJ), the main role retained connections, contacts and scientific cooperation achieved before the Second World War. A special place in the cooperation of French and Serbian (Yugoslav) science after 1945, which has its influence to this day, is reflected in the career, scientific discoveries and activities of the Serbian physicist and chemist Pavle Savić (1909–1994). He collaborated with Irene Joly-Curie, daughter of Marie Curie, for five years to solve the problem of the origin of radioactivity, during which he was expected to receive the Nobel Prize. Their work became the basis for the calculation of chain reactions in nuclear reactors and nuclear weapons (Samardžić 2019). A former scholarship holder of the French government (in 1935) at the Radium Institute (today’s Curie Institute), as a professor of physical chemistry at Belgrade University after 1945, not only continued to push the boundaries of science through new scientific discoveries in cooperation with his French colleagues, but also institutionally developed science in the new state, by founding the Institute in Vinča (1948) (Bondžić 2016, Bondžić 2022).

Although it seemed that the new era at the end of the 20th century, which symbolically marked the fall of the Berlin Wall, would lead to changes that would enable a more developed overall and especially scientific cooperation of the Balkans with European countries, including France, the events of the war denied these expectations. For Serbian science, this was a particularly challenging time because many young scientists left the country, scientific journals and cooperation were closed because of political sanctions and lack of financial resources (Lolić 2006, 122). The bloody end of Yugoslavia, together with the political attitudes of France in this period (Mladenovic 2015), also shaped scientific cooperation, which was losing its importance, although good examples from history, of which we mentioned only a few due to the scope of the work, remained alive to remind us of the rich tradition.

SCIENTIFIC COOPERATION BETWEEN FRANCE AND SERBIA IN THE 21ST CENTURY

Since the beginning of the 21st century, France shown an interest in developing scientific cooperation with the countries of the Balkans, based on the traditions from the past. Depending on the transition processes and strategies of the European integration of the countries in this area, connecting of scientists, organizing cooperation and mobility took place with variable intensity. France, during the mandate of Emmanuel Macron, continues to nurture science diplomacy as an essential part of its positioning in international relations and achieving influence, and sees education as “the best defense against obscurantism because it forms minds. Education gives future generations, especially women, the freedom of choice: the choice to continue their studies, the choice to train for a job” (Chahed 2018). Therefore, a significant part of the activities during the first, but also in the second mandate, is directed towards the development of scientific cooperation and student mobility, and from 2019, when the Strategy of France for the Western Balkans was published, scientific cooperation has a special place in the development of relations between France and the countries in the Balkans. The Ministry of Foreign Affairs and Europe of the Republic of France, in cooperation with Campus France and France Education National, as well as through partnerships with the respective ministries (of foreign affairs, education and science, technological development) of other countries, is the framework of scientific cooperation, which has a role of, not only transfer knowledge, technology and exchange of scientists, but also of science diplomacy.⁷ Projects of university exchange, joint degrees or other mobility programs such as Erasmus are supported financially. France is recognized as a country of science, developed international cooperation and new technologies. Therefore, in addition to economic and political cooperation, this segment is also important for Serbia and the other countries of the Western Balkans. However, there is no signed Agreement on scientific and technical cooperation between France and Serbia, and therefore scientific and technical cooperation is carried out through two programs. Cooperation is legally regulated on the basis of a contract between the Ministry of Science, Technology and Development of the Republic of Serbia (the Ministry of Science, Technological Development and Innovation) and the Ministry of Europe and Foreign

⁷ Ministry for Europe and Foreign Affairs 2023.

Affairs of the Republic of France. In addition to this Agreement, between the Ministry of Science and Environmental Protection of the Republic of Serbia (the Ministry of Science, Technological Development and Innovation) and the National Center for Scientific Research of the Republic of France CNRS (Centre national de la recherche scientifique) there is also an Agreement on scientific cooperation (Kolaković 2021a).

Based on these legal frameworks, in every two years, within the framework of the Hubert Curien – Pavle Savić program, a competition for co-financing of scientific and technological cooperation is being announced. Since the publication of the Strategy for the Western Balkans in 2019, in addition to various segments of political and economic cooperation, as well as cultural, France has also initiated a new scientific cooperation, which is evidenced by its inclusion in the multilateral projects of the Danube cooperation (Kolaković 2023a) and later in bilateral and multilateral scientific cooperation projects ES-Balk projects from 2021.⁸ The mentioned projects are aimed at starting new scientific partnerships between French and foreign scientific teams, as well as promoting the mobility of young researchers. Projects are being selected by a joint commission (composed of representatives of the French Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Higher Education and Research and/or the diplomatic mission and the foreign partner – usually representatives of the ministries of science and/or education) based on scientific excellence and the fund allocated for financing. Projects cover all scientific fields, and a multidisciplinary approach is supported, as well as establishing new collaborations. In order to gain a complete insight into French-Serbian scientific cooperation, it is important to analyse the bilateral cooperation in the field of science and technological development known as the Hubert Curien – Pavle Savić, which has been going on since 2003.

This year marks the twenty-year anniversary of bilateral cooperation projects between France and Serbia in the field of science and technological development. Recognized as Hubert Curien – Pavle Savić partnerships (PHC), they are one of the ways of achieving scientific cooperation between French and Serbian scientific research institutions

⁸ The Ministry for Europe and Foreign Affairs, Solidarity Funds for Innovative Projects, civil societies, Francophonie and human development. Higher education in the Western Balkans, ES-Balk CALL FOR PROJECTS 2021 2023.

and faculties.⁹ France has been implementing this type of project for over 30 years, in coordination with 60 partner countries, and if we talk about the Western Balkans, which is particularly important in contact with European integration, this kind of cooperation exists only with Serbia. In the period from 2006 to 2020, 353 project applications from various scientific fields were submitted, of which 134 were selected for funding. The data show that the number of applications and funded projects increases with each public call, as well as that 17 new research groups from France and Serbia received funding during each call (Scientific impact of the program PAVLE SAVIC (2006-2020)).¹⁰ So far, ten invitation cycles have been organized, lasting two years each, and a larger number of applications have been present since 2014. Teams are formed on the basis of earlier contacts and cooperation, which is evidenced by the fact that 85% of earlier partnerships already existed in the format of commentaries, joint publications and conferences.¹¹ Analysis of the participation and success of realized projects shows that developed cooperation dominates in the field of natural and technical sciences. For example, in the period 2018/2019, 19 projects were implemented, one of those being from the social and humanistic field, and in the 2019/2021 cycle (extended from 2020 to 2021 due to the corona pandemic), two of the total 20 projects were from the social and humanistic sciences. One of the good examples of traditional cooperation are the joint projects of the Institute for Nuclear Sciences Vinča with French institutions. Projects and cooperation within medicine and pharmacy are also common, and will likely have more support in the coming period, as well as projects covering cooperation in the fields of ecology, electrical engineering, robotics, new technologies and physics. Out of a total of 134 funded projects, in the period 2006 – 2020, 19% each are from the fields of biology and chemistry, 14% from agronomy and ecology, 13% from physics, 10% from electrical engineering, 8% from astronomy, while at the back are humanities 7 % and social sciences 1%, as well as mathematics 5%. There is a noticeable smaller number of projects in the field of social and humanities, and most of them are focused on history, political sciences

⁹ France Diplomatie 2023; Ministarstvo nauke tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije 2023.

¹⁰ Le ministère de l'Enseignement supérieur et de la Recherche 2023; MEAE 2021, 2–4.

¹¹ Ministère de l'Enseignement supérieur, de la Recherche, de l'Innovation - DAEI / Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères 2021, 6–8.

and language. Among the project managers, who mostly work at universities, 61% are between the ages of 40 and 55, and only 17% are under 40, which is possibly the result of earlier partnerships, and the data also indicate that progress into higher scientific and teaching positions followed the course of project implementation.¹² It is very important to emphasize that 26% of project leaders were women, which is a slightly better result compared to bilateral cooperation within other PHC projects (24%).¹³ Data on mobility, which in most projects was up to 15 days, indicate that about a third of younger researchers were involved, as well as that more men scientist completed a research stay in France (52%), as well as in Serbia (69%), than women scientist. Nevertheless, when these data on gender representation within projects, project management and mobility are compared with the other 44 projects of bilateral cooperation in science, the results are much better.¹⁴

When it comes to the results of the projects, the available data show that 57% of the projects managed to publish at least one joint publication of the results, as well as that 75% of the cooperation continued even after the end of the project financing, and that 36% applied again for the invitation the Hubert Curien – Pavle Savić, and 20% for COST projects.¹⁵ This shows that the funded projects within the Hubert Curien – Pavle Savić program have contributed to the development of cooperation between French and Serbian science in the form of new scientific results and partnerships that have a perspective in the future, and the results of their analysis can be a guide to strengthening scientific cooperation between the two countries. Encouraging the mobility of researchers and international research cooperation, the simplicity of the project application process, getting to know the partner country, encouraging the exchange that enables the creation of scientific results and the training of young researchers – are recognized as good components of these projects. Improvement is needed in the domains of: increasing financial resources, increasing mobility time and duration of the project. French and Serbian scientists, as part of their research stays in France and Serbia, had the

¹² Ministère de l'Enseignement supérieur, de la Recherche, de l'Innovation - DAEI / Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères 2021, 10; 12–13.

¹³ Ministère de l'Enseignement supérieur, de la Recherche, de l'Innovation - DAEI / Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères 2021, 14.

¹⁴ Ministère de l'Enseignement supérieur, de la Recherche, de l'Innovation - DAEI / Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères 2021, 18–19.

¹⁵ Ministère de l'Enseignement supérieur, de la Recherche, de l'Innovation - DAEI / Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères 2021, 27–29.

opportunity to research in laboratories, libraries, archives and museums, as well as to establish contact with other scientists, who are not participants in the project, and who come from the non-academic field and state institutions, which in time, changed the framework of cooperation and gained greater importance and also influenced the strengthening of capacities and the multiplication of cooperation programs.

In addition to the projects within the Hubert Curien – Pavle Savić partnership, there are also Multilateral Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region, while the French-Serbian cooperation in the field of science today includes initiatives of a diverse nature that are implemented through projects financed through the European funds, such as: H2020, ERASMUS, ERASMUS + and COST, and partly, Creative Europe. This encourages the cooperation of individuals and smaller research groups from France and Serbia, as well as wider research groups at the European level. Since 2020, France has joined multilateral technological cooperation in the Danube region, which is in line with its and the European strategy (Kolaković 2023; Todorović 2023). A total of 15 projects were financed, and the French scientists cooperate with the Serbian in six projects and all projects are in the field of natural sciences: mathematics, physics, chemistry, technology and medical sciences.¹⁶ France joined Serbia, Austria, the Czech Republic and Slovakia in order to support their already existing cooperation, which is an indicator that on the French side there is a permanent need to strengthen not only bilateral cooperation with Serbia in the field of science, but also to connect the Central European and the Western Balkan scientists with the presence and support of the French scientific centers. From 2021, the Ministry of Foreign Affairs and Europe of the Republic of France finances bilateral and regional projects through the ES-Balk call for projects 2021. The projects were financed from the Solidarity Fund for Innovative Projects, Civil Society, Francophonie and Human Development of the Ministry for Europe and Foreign Affairs of the Republic of France. The main goal of this public call is “supporting the initiative for academic cooperation of French higher education institutions and research centres in the countries of the Western Balkans, as well as already started cooperation, helping them with the analysis of the situation at the local level, better identification of local needs for study and professional training, promoting the French education system that could provide adequate education, while maintaining the European

¹⁶ Ministarstvo nauke, inovacija i tehnološkog razvoja 2023.

dimension in order to be included in European projects, as strongly as possible”.¹⁷ The focus here is on two components – the French and the European. Therefore, in addition to the development of cooperation between the French and Serbian partners, the Eurointegrative significance of the approved projects is also observed. In accordance with the idea of reconciliation, the strategic determination of the Western Balkans countries for the European integration and place of the Balkans in the French foreign policy plans, we can conclude that France recognized the significance of cooperation between partners in the Western Balkans, which includes: the transfer of knowledge, information and technologies, the improvement of the methodological framework and the mobility of scientists. Ten projects have been approved for funding, and the Serbian scientists are participating in two (one bilateral and one multilateral). The projects are from the field of social and humanities, and the conferences, meetings and webinars are the result of the work of French and Serbian scientists (a project of the University of Bordeaux and the Faculty of Law from Belgrade)¹⁸, as well as regional cooperation through the multilateral project *Renforcement et perspectives de la coopération scientifique dans les Balkans occidentaux* (with the idea of a doctoral regional school in the Balkans)¹⁹, implemented by L'INALCO (Paris), the Faculty of Law from Bitola, the Faculty of Philology from Nikšić and the Institute for Political Studies from Belgrade.

The cooperation and culture services are responsible for the design, implementation and coordination of activities, and the branches of the Campus France, the French Alliance and the local network of former students work to promote the attractiveness of France in the context of science, training and study in all the countries of the Western Balkans. The exchange of knowledge includes all scientific disciplines, and in recent years there have also been specialized invitations. In addition to the call for the training of philologists whose main language is French and of course their specialization in translation, which creates a good basis for the possibility of scientific exchange, other programs are also important. Serbian doctors and pharmacists are provided with paid specialization in France, of course, with prior knowledge of the language and other

¹⁷ The Ministry for Europe and Foreign Affairs Solidarity Funds for Innovative Projects 2021.

¹⁸ See: Conference call – Rethinking the European Union’s reforming power in the Western Balkans – legal and political aspects, 26th and 27th May 2022.

¹⁹ See: EDBALK 2023.

necessary scientific qualifications. The programs last from six months to one or three years. This continued the long tradition of connecting Serbian medical workers and pharmacists with French medical science and related fields. At the same time, through scientific cooperation, in all areas, and through the support of the French Institute, science popularization projects are also implemented. Most of them update the topics of European integration, climate change, environmental protection, human rights and democracy, rights of women and members of marginalized groups (Kolaković 2021b). The focus is on young people, as well as on the networking of scientists and on joint projects, which, on the one hand will create space for joint applications for new projects, of course with other partners from Europe as well, and on the other hand, the development of cooperation between scientists itself creates opportunities for the development of science diplomacy.

A significant focus in all cooperation projects is on: the French language and the promotion of French culture and education, as well as on strengthening civil society, and the French Institute is an institution that mediates communication between scientific and university institutions and scientists. For the purposes of financing scientific cooperation, within the framework of official development assistance, France used: Solidarity Fund for innovative projects, civil society, the Francophonie and human development. For instance, the implementation of the “Welcome to France” project began in 2021. The goal of this program is to respond to the challenges associated with the globalization of the area of higher education and research, as well as to help to a half a million foreign undergraduate and postgraduate students, to come to France by 2027 (Highman and Gayardon 2022). The plan is that after returning to their countries, they will not only contribute to the transfer of knowledge and technologies, but also to permanent connection with France and its academic community. The opening of new funds, the launch of new initiatives, which have a multilateral dimension of cooperation – is an indicator of France’s determination to develop cooperation in the field of science not only with Serbia, but also with the entire region, which is also support for the European integration processes of the countries of the region. Analysis of projects and statements of officials and diplomats, as well as project participants, shows two components. The first is scientific (publications, lectures, mobility, personnel development, transfer of knowledge and ideas). The second is science diplomacy, which, through cooperation and exchange, enables better understanding and

opens up new opportunities for the development of the French-Serbian relations, as well as the relations of France with other countries of the Western Balkans on a political and economic level.

CONCLUSION: THE FUTURE OF KNOWLEDGE TRANSFER, SCIENCE DIPLOMACY AND SCIENTIFIC COOPERATION

Science diplomacy strategies are traditionally important for contemporary France, and especially in line with the changes in international relations, caused by the Covid19 – crisis and the war in Ukraine. The data shows that 65% of French publications were created in cooperation with partner countries, as well as that 400,000 foreign students are enrolled in French higher education²⁰, on the basis of which France took the sixth position as a host country for foreign students, and also that 3 billion euros will be spent *to build or consolidate French leadership in key scientific areas, such as: health, ecological transition, sustainable food, energy, digital technologies (quantum, artificial intelligence, microelectronics, etc.), space or ocean studies* (Lorenzi 2021).²¹ In addition to the developed research infrastructure, the concept of *the science without borders* and the combination of fundamental research and technological development at a high level, France is a member of several large organizations or infrastructures with a global reach and the host country for two: CERN and ITER. Apart from this platform for the development of science, innovation, artificial intelligence, research and higher education, there is also a branched and systematized network of institutions and inter – sector cooperation in the implementation of the strategy of science diplomacy and its main goals. The Ministry for Europe and Foreign Affairs and the Ministry for Higher Education, Research and Innovation respond to the needs of the diplomatic network abroad and cooperate with international and European organizations, local authorities, universities, research institutions, as well as with public and private partners. During the French presidency of the Council of the European Union (January – June 2022), the Marseilles Declaration was adopted (March 8, 2022), which proclaimed nine key

²⁰ See: Campus France 2023.

²¹ See: Évaluation des politiques publiques la stratégie nationale de recherche en intelligence artificielle. Une stratégie à structurer et à pérenniser Rapport public thématique 2023.

principles and values for global scientific cooperation, such as: academic freedom, scientific integrity, open science and Social Responsibility.²² For France, these principles are long-term starting components for a new multilateral dialogue on science, scientific cooperation, research and higher education. In that matter, in the long term, they represent a new benchmark for science on the international level. This framework forms the way of working of French diplomacy, which is also applied in the Balkans, where the tradition of education in France has existed for a long time, as well as cooperation with the French universities and scientific institutions.

Cooperation between France and Serbia in the field of science is traditionally an important component of diplomatic relations. Science in Serbia had been developed on the cooperation and under French influence. Since the democratic changes in 2000 and the Summit in Thessaloniki in 2003, which indicated the European perspective to the Balkan states (Gajić 2020; Vukadinović 2021), it has progressed gradually, and from 2018, rapidly. The scope of scientific cooperation also depends on the personnel in the Services for Science and Technology and the Services for Cooperation and Cultural Action at the embassies, as well as on the general development of bilateral relations with certain countries. The traditional connection and academic cooperation between partners from France and other countries are also important due a strong impact on raising awareness and promoting the French science and technology. This would be the framework for cooperation in the future. Local partners, laboratories and research centres will play a significant role in the future as well, in addition to the proclaimed strategies for the development of science, scientific cooperation and science diplomacy. The focus will be on innovation and investment in research and development, especially in the attractive and fastest-growing areas of artificial intelligence, space exploration, robotics, biotechnologies. The

²² The conference in Marseille is a continuation of the Council conclusions on *Global Access to Research and Innovation* of September 28th 2021 and the Council Recommendation on the “Pact for Research and Innovation in Europe” of November 26th 2021. It has been revised due to the international context, with the aim of reaffirming values and principles of international cooperation in the fields of research, innovation and higher education, as well as to strengthen cooperation between EU member states and EU member states and its partners.

See: Déclaration de Marseille relative à la coopération internationale en matière de recherche et d’innovation 2023.

establishment of the Serbian-French Innovation Forum (2022)²³ is one of the components that indicate the future directions of scientific cooperation. However, this does not mean that the development of scientific cooperation in the social and humanities will be out of focus. This traditional partnerships that enable the penetration of the influence of the French language, will remain present and also powerful, as the foundation on which all other, and in the future, scientific cooperation, will develops. Since the goals of the development of science in France are to achieve entrepreneurship and create innovative companies, start-ups and facilitating access to financing, accelerating technology transfer, which would attract foreign investments and encourage the emergence of dynamic innovation ecosystems, the cooperation of Serbia and the countries of the Western Balkans with France has great potential in the future. Deepening of cooperation in the field of science between Serbia and France was the topic of conversation between Jelena Begović, Minister of Science, Technological Development and Innovation in the Government of the Republic of Serbia, and Sylvie Retailleau, Minister of Higher Education, Research and Innovation in the Government of the Republic of France, during the event called *Mission France* in June 2023, and the focus of their conversation was on the presentation of French programs that support innovation and the Serbian BIO4campus and innovation ecosystem (Simić-Miladinović 2023). Therefore, along with the continuation of cooperation on joint projects of fundamental research, mobility of researchers and bilateral and multilateral connections, the direction of future cooperation between France and Serbia is moving towards innovation.

Important actors in the process of implementation of scientific cooperation and science diplomacy will remain, therefore: embassies and cultural centres, i.e. The French Institute, as well as local actors: university professors, scientists, students, ministries, non-governmental organizations and citizens' associations. The cooperation of embassies and universities, as well as other scientific institutions that they create programs, projects and organize joint activities is necessary and possible to improve in accordance with the new challenges of humanity. The creation of new institutional frameworks and the support of successful projects and research groups in all scientific fields can be the way to develop cooperation in the future. The Minister of Higher Education and Research of France also spoke about this subject, during her address to

²³ Forum za inovacije Srbija Francuska 2023.

French ambassadors and diplomats: “The teams of my ministry, and especially DAEI²⁴, which I welcome and thank for today’s action, are here to provide you with the necessary connection with our institutions and our business departments. Your exchanges are daily and reveal the importance of dialogue between our two ministries, at all levels”²⁵.

In the period of the 90s of the 20th century, Serbian science lost contacts and connections with science in the world, with new ways of observing science and scientists, especially in the sphere of social and humanistic sciences. For Serbian scientists most important is to learn how to network, how to develop innovations, to enter the international scientific scene and how to develop the excellence and competitiveness of the projects they compete with at the European level. The coronavirus pandemic, as well as the announcement of new similar pandemics in the future, European integration and changes in international relations from February 2022 are additional motives for the cooperation of scientists. Living in the age when the strength of a country is also measured by the development of science and technology, the development of scientific communication and cooperation with France is of great importance for Serbia and the countries of the Balkans. If we consider that only by 2027, under the initiative from 4 years ago – Welcome to France, 500 thousand foreign students will have the opportunity to study in France, the French scientific and university environment is important for Serbia and the Balkans in a wider international context. On the other hand, the French scientific scene also needs access to sources and research results of other scientists, as well as communication. The development of scientific cooperation between France and Serbia, as well as its flow into the sphere of higher education, must be recognized as essential in the strategic plans of France in the Western Balkans and in the future as well. Geopolitical circumstances and the European integration also shape this sphere in which cooperation and diplomacy are interwoven. Based on the analysis of Pavla Savić’s projects, cooperation projects in the Danube region and ES Balk projects, a group of older and younger researchers

²⁴ The Delegation for European and International Affairs of the Ministry of Higher Education, Research and Innovation was established in July 2018 with the aim of implementing the European and international policies of the Directorate General for Research and Innovation and the Directorate General for Higher Education and Professional Integration.

²⁵ Discours de Sylvie Retailleau à l’occasion des Journées du Réseau du ministère de l’Europe et des Affaires étrangères.

has been already created, and they are collaborating and achieving excellent results. The transfer of knowledge and technology in the future will certainly be extremely important for the economic strengthening of countries, and positioning in international relations. Examples from the history of scientific cooperation between France and Serbia can be an incentive in the direction of further development, and cooperation can be improved on the platform of current projects.

REFERENCES

- Arnovljević, Vojislav. 1938. „Razvoj medicine i njen današnji pravac.” U *Francuska 14. juli 1938*, 123 – 129. Beograd: Izdavačka zadruga Politika i društvo.
- Bondžić, Dragomir. 2016. *Između ambicija i iluzija: nuklearna politika Jugoslavije: 1945–1990*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo isoričara Srbije „Stojan Novaković”.
- Bondžić, Dragomir. 2022. “Uloga srpskih i hrvatskih naučnih ustanova i naučnika u kreiranju i sprovođenju jugoslovenske nuklearne politike 1945–1960.” U *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza. Knj. 2*, ur. Bojan Dimitrijević i Hrvoje Čapo, 141–158. Beograd, Zagreb: Institut za savremenu istoriju, Hrvatski institut za povijest.
- Dimić, Ljubodrag. 2005. “Influence culturelle française dans le Royaume de Yougoslavie.” U *Srpsko-francuski odnosi 1904 – 2004*, ur. Mihailo Pavlović and Jelena Novaković, 57–72. Beograd: Arhiv Srbije, Društvo za kulturnu saradnju Srbija – Francuska.
- Ćirić, Jasmina. 2007. “U čast Gabrijela Mijea.” *Društvo konzervatora Srbije* 31: 274–276.
- Đaja, Ivan. 1938. “Duh francuske nauke” U *Francuska 14. juli 1938*, 107–113. Beograd: Izdavačka zadruga Politika i društvo.
- Đorđević, Jovan. 1938. “Sociologija i društvene nauke.” U *Francuska 14. juli 1938*, 130–140. Beograd: Izdavačka zadruga Politika i društvo,
- Đurić, Đorđe. 2014. *Srpski intelektualac u politici. Politička biografija Jovana Žujovića*. Beograd: Službeni glasnik.
- Gajić, Sandra. 2020. *Le jeu des négociations entre L'Union Européenne et la Serbie: les critères politiques: (2000-2020)*. Bayonne: Institut Francophone pour la Justice et la Démocratie.

- Fähnrich, Birte. 2015. "Science diplomacy: Investigating the perspective of scholars on politics–science collaboration in international affairs." *Public Understanding of Science* 26 (6): 688–703. doi.org/10.1177/0963662515616552.
- Highman, Ludovic, and Ariane Gayardon. 2022. "Destination France: Repositioning French higher education in a globalized world" In *International Student Recruitment and Mobility in Non-Anglophone Countries*, 49–67. London: Routledge.
- Young, Mitchell, Tim Flink, Elke Dall et all, eds. 2020. *Science Diplomacy in the Making: Case-based insights from the S4D4C project*. Vienna: S4D4C.
- Kolaković, Aleksandra. 2012. "French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912 – 1913)." *Journal of Turkish World Studies* 199–212.
- Kolaković, Aleksandra. 2016. *U službi otadžbine. Saradnja francuskih i srpskih intelektualca 1894–1914*. Beograd: Institut za političke studije.
- Kolaković, Aleksandra. 2017. "War and propaganda in 1915. French intellectuals and actualisation of Serbian issues". In *The Great War in 1915*, eds. Dalibor Denda and Christian Ortner, 330–352. Beograd, Wien: Institut za strategijska istraživanja, Heeresgeschichtliches Museum.
- Kolaković, Aleksandra 2018. "La France et la Grande Guerre dans la memoire Serbe." *Srpska politička misao*, posebno izdanje - Izazovi francusko-srpskih odnosa. Beograd: Institut za političke studije.
- Kolaković, Aleksandra. 2020. "La France, protectrice des Slaves." *Revue des études slaves*, 91:115–129.
- Kolaković, Aleksandra. 2021a. "Naučnici i kulturna diplomatija Srbije." *Kultura*, 173: 175–197.
- Kolaković, Aleksandra. 2021b. "Francuski institut u Srbiji: povodom 70 godina postojanja." Kulturni centar Novoga Sada. 27.1.2022. <https://www.kcns.org.rs/agora/francuski-institut-u-srbiji-povodom-70-godina-postojanja/>.
- Kolaković, Aleksandra. 2022. "Kulturna diplomatija Francuske na Balkanu: istorijsko iskustvo." Kulturni centar Novoga Sada. 27.1.2022. <https://www.kcns.org.rs/agora/kulturna-diplomatija-francuske-na-balkanu-istorijsko-iskustvo/>.

- Kolaković, Aleksandra. 2023a. "Dunav u geopolitičkim strategijama Francuske: uloga nauke i naučnika u istorijskoj i aktuelnoj perspektivi" U *Evropa i Dunav: Dunav u geopolitičkim strategijama evropskih država*, ur. Miša Stojadinović i Zoran Milošević, 97–118. Beograd: Institut za političke studije.
- Kolaković, Aleksandra. 2023b. „Naučna diplomatija Francuske.” Kulturni centar Novog Sada, 26.05.2023. <https://www.kcns.org.rs/agma/naučna-diplomatija-francuske/>.
- Krivokapić-Jović, Gordana. 2012. „Auguste Gauvain i otvaranje jugoslovenskog pitanja na početku 20. Stoleća.” *Tokovi istorije*, 1, 7–26.
- Marković, Božidar. 1938. „Misao u pravu” In: *Francuska 14. juli 1938*. Beograd: Izdavačka zadruga Politika i društvo, 141–147.
- Mladenović, Ivica. 2015. „Francuski pogled na uzroke raspada SFRJ: slučaj *ekstremne levice*.”, *Sociološki pregled* Vol. XLIX (2015), no. 2: 135–162.
- Lolić, Marinko. 2006. „Univerzitet i nauka u Srbiji u kontekstu evropskih integracija”. *Filozofija i društvo*. 31: 115–126.
- Lorenzi, Jean-Hervé. 2021. *La France est-elle toujours dans la course technologique?* Les Cahiers du cercle des économistes. <https://lecercledeconomistes.fr/wp-content/uploads/2021/04/cahier-france-course-technologique.pdf>.
- Preradović, Dubravka. 2021. „Gabrijel Mije, njegovi srpski đaci i angažman na promociji srpske kulture i umetnosti u Francuskoj” U *Gabrijel Mije i istraživanja stare srpske arhitekture*. Académie serbe des sciences et des arts, 216–249.
- Ruffini, Pierre-Bruno. 2017. “What is science diplomacy?” In *Science and Diplomacy – A New Dimension of International Relations*, ed. Pierre-Bruno Ruffini, 11–26. New York: Springer.
- Ruffini, Pierre-Bruno. 2020. *France’s Science Diplomacy*. <https://www.sciencediplomacy.org/article/2020/frances-science-diplomacy> (5.8.2023).
- Samardžić, Jelena. 2019. “Nuclear Research Pioneer Pavle Savić a Scientist in Pursuit of Truth.” *Scientific Technical Review* 69 (3): 3 – 9.
- Simić-Miladinović, Milenija. 2023. „Unapređivanje saradnje Srbije i Francuske u oblasti nauke” *Politika*, 14.6.2023. <https://www.politika.rs/sr/clanak/557576/Unapredivanje-saradnje-Srbije-i-Francuske-u-oblasti-nauke>.

- Sretenović, Stanislav. 2008. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Sretenović, Stanislav. 2018. Francusko-srpski odnosi, istorija i sećanje – nasleđe Prvog svetskog rata = Histoire et mémoire des relations franco-serbes : un héritage de la Première Guerre mondiale. *Nasleđe*, 19: 9–21.
- Stanković, Siniša. 1938. „Prirodne nauke” U *Francuska 14. juli 1938*, 114 – 122. Beograd: Izdavačka zadruga Politika i društvo.
- Todorović Lazić, Jelena 2021. “Européanisation de l’administration publique en Serbie: le rôle de la France.” In *La France et la Serbie les défis de l’amitié éternelle: hommage au 180e anniversaire des relations diplomatiques franco-serbes*, eds. Aleksandra Kolaković and Sacha Markovic, 377–395. Belgrade: Institut d’études politiques.
- Todorović-Lazić, Jelena and Aleksandra Kolaković. 2022. “Les Balkans Occidentaux aux yeux du quotidien Le Monde 2013–2020.” *Srpska politička misao*, posebno izdanje, 191–237. Beograd: Institut za političke studije.
- Trifunović, Dragan. 1982. *Mihailo Petrović Alas: život i delo*. Gornji Milanovac: Dečije novine.
- Trgovčević, Ljubinka 2003. *Planirana elita: o studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Istorijski institut, Službeni glasnik.
- Vukadinović, Nebojša. 2021. “L’union Européenne et la Serbie: espaces et temps.” In *La France et la Serbie les défis de l’amitié éternelle: hommage au 180e anniversaire des relations diplomatiques franco-serbes*, eds. Aleksandra Kolaković and Sacha Markovic, 343–361. Belgrade: Institut d’études politiques.
- Retailleau, Sylvie. 2023. “Discours de Sylvie Retailleau à l’occasion des Journées du Réseau du ministère de l’Europe et des Affaires étrangères.” 19.07.2023. <https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/fr/discours-de-sylvie-retailleau-l-occasion-des-journees-du-reseau-du-ministere-de-l-europe-et-des-91864>.
- French Ministry of Higher Education and Research. n.d. “Déclaration de Marseille relative à la coopération internationale en matière de recherche et d’innovation.” <https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/sites/default/files/2022-03/d-claration-de-marseille--17072.pdf> (23. 8. 2023)

- France Diplomatie. 2023. “Le rayonnement scientifique de la France à l'étranger.” <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/politique-etrangere-de-la-france/diplomatie-scientifique-et-universitaire/le-rayonnement-scientifique-de-la-france-a-l-etranger/> (27. 7 2023).
- Campus France. 2023. “France sees a record rise in foreign students.” <https://www.campusfrance.org/en/france-sees-a-record-rise-in-foreign-students> (11.8.2023).
- Shanghai Ranking Consultancy. 2023. “2023 Academic Ranking of World Universities.” <https://www.shanghairanking.com/rankings/arwu/2023> (12.9.2023) .
- French Ministry for Europe and Foreign Affairs. 2023. “Stratégie française pour les Balkans occidentaux.” <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/europe/balkans-occidentaux/strategie-francaise-pur-les-balkans-occidentaux/> (1. 8. 2023).
- Chahed, Nadia. 2018. “Macron: ‘l'éducation est le rempart pour lutter contre l'obscurantisme’” <https://www.aa.com.tr/fr/afrique/-macron-l%C3%A9ducation-est-le-rempart-pour-lutter-contre-l-obscurantisme/1053217> (2.8.2023).
- Francuski institut u Srbiji. n.d. „Naučna istraživanja.” <http://www.institutfrancais.rs/category/nauka-profesionalci/stipendije-naucna-istrazivanja-science-partenariat/> (29.8.2023).
- Ministry for Europe and Foreign Affairs. n.d. „France and Serbia.” <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/serbia/france-and-serbia-65066/> (29.8.2023).
- French Ministry for Europe and Foreign Affairs. n.d. “Scientific Partnerships.” https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/scientific-diplomacy/scientific-partnerships/#sommaire_1 (9. 9. 2023).
- Ministarstvo nauke tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije. n.d. „Bilateralna saradnja.” <https://nitra.gov.rs/cir/medunarodna-saradnja/bilateralna-saradnja> (10.9.2023).
- The Ministry for Europe and Foreign Affairs. n.d. “Solidarity Funds for Innovative Projects, civil societies, Francophonie and human development. Higher education in the Western Balkans, ES-Balk CALL FOR PROJECTS 2021.” <https://www.france-education-international.fr/document/aapes-balkve> (9.9. 2023).
- Le ministère de l'Enseignement supérieur et de la Recherche. n.d. “Analyses d'impact scientifique des programmes de recherche

- internationaux bilatéraux.” <https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/fr/analyses-d-impact-scientifique-des-programmes-de-recherche-internationaux-bilateraux-46580> (4.9.2023).
- Institute of International Politics and Economics. n.d. “Conference call – Rethinking the European Union’s reforming power in the Western Balkans – legal and political aspects.”, 26th and 27th May 2022. <https://ius.bg.ac.rs/2022/05/26/%d0%bf%d0%be%d0%b7%d0%b8%d0%b2-%d0%b7%d0%b0-%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d0%b8%d1%98%d1%83-%d0%bf%d1%80%d0%b5%d0%b8%d1%81%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b8%d0%b2%d0%b0%d1%9a%d0%b5/>.
- Ministère de l’Enseignement supérieur, de la Recherche et de l’Innovation. 2019. “La DAEI, comment ça marche?” <https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/fr/la-daei-comment-ca-marche-46204> (20. 8. 2023).
- Cour des comptes. 2023. “Évaluation des politiques publiques la stratégie nationale de recherche en intelligence artificielle. Une stratégie à structurer et à pérenniser Rapport public thématique.” Avril 2023. <https://www.ccomptes.fr/system/files/2023-04/20230403-strategie-nationale-recherche-intelligence-artificielle.pdf> (22.8.2023).
- Ministère de l’Enseignement supérieur, de la Recherche, de l’Innovation - DAEI / Ministère de l’Europe et des Affaires étrangères. 2021. “FRANCE – SERBIA Scientific impact of the program PAVLE SAVIC (2006-2020).” https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/sites/default/files/contentmigration/document/20210623_-_Presentation_PAVLE_SAVIC_Vfin_1413776.pdf (5.9.2023).
- L’Institut Français Serbie. n.d. “Study in France - Work in Serbia” and “Istrazivanja i naučna saradnja.” <http://www.institutfrancais.rs/fr/info/study-in-france-work-in-serbia/> ; <https://www.institutfrancais.rs/istrazivanje-i-naucna-saradnja/> (20.8.2023).
- Institut Français de Serbie]. n.d. „Forum za inovacije Srbija Francuska.” <https://www.institutfrancais.rs/info/forum-za-inovacije-srbija-francuska/> (24.8.2023)
- Ministarstvo nauke, inovacija i tehnološkog razvoja Republike Srbije]. n.d. „Programi saradnje u dunavskom regionu, Multilateralni programi saradnje.” <https://nitra.gov.rs/cir/medunarodna-saradnja/multilateralni-programi-saradnje> (1.9.2023).

The Ministry for Europe and Foreign Affairs]. n.d. “Solidarity Funds for Innovative Projects, civil societies, Francophonie and human development. Higher education in the Western Balkans ES-Balk CALL FOR PROJECTS 2021.” http://www.institutfrancais.rs/doc/es-balk_en.pdf (3.9.2023).

EDBALK. n.d. “EDBALK.” <https://edbalk.eu/> (10.9.2023).

Welcome to France. n.d. “Welcome to France.” <https://www.welcometofrance.com> (20.8.2023).

Александра Колаковић*

Институт за политичке студије, Београд

УЛОГА ФРАНЦУСКЕ У ОСНАЖИВАЊУ НАУКЕ У СРБИЈИ И НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ: ИЗМЕЂУ НАУЧНЕ САРАДЊЕ И НАУЧНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Сажетак

Француска има дугу традицију политичког, економског, културног и научног утицаја у региону Балкана, а историјски посебно у Србији и државама насталим на простору некадашње Југославије (Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, Краљевине Југославије). Поменути утицај настао је не само на основу савезништва у Великом рату (1914–1918), већ и на основу школовања и усавршавања Срба и других Балканаца на француским универзитетима. Они су по повратку заузимали кључна места у државној управи и на универзитетима, покретали научне дисциплине и сарађивали са колегама у Француској. Препознавши научнике као битну компоненту дипломатије, Француска је делом и на основу историјског искуства формулисала и актуелну сарадњу са Србијом, Црном Гором, Северном Македонијом, Босном и Херцеговином и Албанијом (земљама Западног Балкана, под којима Француска подразумева и Косово*). Анализа садржаја доступних докумената, штампе, изјава и интервјуа званичника, дипломата и научника, омогућава да сагледамо улогу Француске у оснаживању научне сарадње у Србији и на Западном Балкану. Како је ове године 20 година програма билатералне сарадње „Павле Савић”, анализа резултата овог пројекта, као и програма научне сарадње у Дунавском региону и ES-Balk, омогућава да се активности посматрају у циљу вредновања домета научне дипломатије Француске на Балкану. Од прокламовања Стратегије за Западни Балкан (2019), Француска је систематски посвећена развоју политичке, економске и културне сарадње

* Имејл-адреса: aleksandra.kolakovic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 15. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

са Србијом и другим државама на Балкану, при чему, као што показује наше истраживање, њене активности прати интензивнија научна сарадња, која је у складу са основним принципима стратегије научне дипломатије Француске. Уочава се да Француска инсистира и на регионалним пројектима у области науке, а који садрже снажну европску компоненту. Закључак истраживања јесте да је фокус Француске на оснаживању научне сарадње у региону, иновацијама, трансферу знања и технологија, а традиционално су научници и актери дипломатских активности што ће у складу са досадашњом сарадњом и великим променама у међународним односима захтевати увођење нових оквира сарадње и имати утицај на позиционирање Француске на Балкану, а посебно у контексту евроинтеграција региона.

Кључне речи: Француска, Западни Балкан, Србија, наука, научна сарадња, научна дипломатија

*Јелена Тодоровић Лазић**

Институт за политичке студије, Београд

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ У ОБЛАСТИ ИСТРАЖИВАЊА И ИНОВАЦИЈА – ЕУ НАСУПРОТ СРБИЈЕ, СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ *****

Сажетак

Током последњих деценија, ЕУ се посебно фокусира на успостављање једнаких могућности и једнаког третмана жена и мушкараца у свим сферама живота. Томе су нарочито допринеле регулаторне мере које је Унија постепено увела у области родне равноправности као што су: мере које обезбеђују једнаку плату, заштиту материнства, прописи о родитељском одсуству. Публикација *She Figures* коју објављује Европска комисија на сваке три године, кроз широки дијапазон статистичких показатеља (88 индикатора) свеобухватно прати стање родне равноправности у домену

* Имејл-адреса: todorovic.j82@gmail.com.

** Рад је резултат ангажовања аутора на пројектима Института за политичке студије, које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација, као и активности реализованих у оквиру пројекта Оснаживање и перспективе научне сарадње на Западном Балкану, који финансира Министарство за Европу и спољне послове Републике Француске, а који се реализује у сарадњи INALCO (Париз, Француска), Института за политичке студије (Београд, Србија), Филолошког факултета (Никшић, Црна Гора) и Правног факултета (Битољ, Северна Македонија), као и неакадемских партнера (EUROPANOVA Academia и Cercle).

*** Међу придруженим државама ЕУ избор је пао на ове три државе зато што су оне (научноистраживачке институције из ове три државе) истовремено партнери на регионалном пројекту (заједно са Француском) чији један од конкретних резултата представља и овај рад.

истраживања и иновација у државама Европе (не само ЕУ). То је уједно и предмет овог рада. Један од његових циљева је да се утврди колико је политика родне равноправности у области истраживања и иновација интегрисана код придружених држава: Србије, Северне Македоније и Црне Горе, односно, колико се подаци који се односе на ове три државе поклапају или одступају од просека на нивоу ЕУ на основу података које нам даје поменута публикација, у издању за 2021. годину.

Кључне речи: родна равноправност, истраживање и иновације, ЕУ, Србија, Северна Македонија, Црна Гора

Једнакост између жена и мушкараца је једна од темељних вредности ЕУ, призната још 1957. у члану 119. Римског уговора где се говори о једнакој плати за једнак рад (Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b).¹ „Право на једнак третман је општи принцип овог Уговора, док су вредности једнакости и недискриминације потенциране у бројним стратегијама и законима: Директива о равнотежи између посла и породичног живота из 2019. године, Директива о једнаком третману из 2006. године, затим Стратешко ангажовање Европске комисије за родну равноправност 2016-2019, као и Стратегија родне равноправности 2020 - 2025” (Todorović Lazić 2023a). Међутим, и даље постоје бројни примери родне неједнакости у многим областима и секторима – област науке и истраживања није изузетак. Опште посматрано, ЕУ је деценијама посвећена унапређењу родне равноправности. Када је реч о области истраживања и иновација, Унија је предузела бројне кораке у том циљу – почев од 2012. године, један од приоритета у остваривању Европског истраживачког простора (European Research Area – ERA) представља укључивање родних питања у област истраживања и иновација (Council conclusions 2015; Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b). Европска комисија има за циљ да направи јединствено тржиште за технологије и иновације а то се може остварити управо кроз ERA (Todorović Lazić 2023a).

¹ Члан 119. Уговора о ЕЕЗ, касније постао члан 141. Уговора о оснивању Европске заједнице (УЕЗ); тренутно је то члан 157. Уговора о функционисању Европске уније (УФЕУ).

Паралелно посматрано, и ЕУ и државе чланице, оствариле су напредак у креирању и примени политике родне равноправности (Todorović Lazić 2023a). Најновије важне кораке на том плану чине усвајање Европског пакта за родну равноправност 2011–2020. и Стратегије ЕУ за родну равноправност 2020–2025 (Todorović Lazić 2023b). Међутим, реализацију родне равноправности у пракси отежавају вишеструки изазови. „То укључује, између осталог, трајне односе моћи и структурну неједнакост између жена и мушкараца али и у великој мери распрострањено родно засновано насиље широм ЕУ” (Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b).

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ У ЕУ – ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ

Према подацима Европске комисије, од 1970. године усвојено је укупно 13 законских мера како би се гарантовале једнаке могућности и једнак третман међу половима на европском тржишту рада (Werner 2010). ЕУ *aquis* родне равноправности обухвата све релевантне одредбе Оснивачких уговора и Повеље ЕУ о основним правима, законодавство и праксу Суда правде Европске уније која се односи на родну равноправност (Avdeyeva 2010). У време када је формирана Европска економска заједница (ЕЕЗ), једнака плата између мушкараца и жена сматрана је кључном компонентом напора да се избегну поремећаји у конкуренцији међу државама чланицама оснивачима, што би осујетило стварање заједничког европског тржишта (Hoskyns 1996.). Увођење принципа једнаке плате у Римском уговору представљао је начин да се избегне социјални дампинг у тржишним секторима који су се у то време увелико ослањали на женску радну снагу која је била мање плаћена. И поред економских мотива, ова одредба Римског уговора је имала велики значај јер је скренула пажњу на неравноправан положај жена у друштву (Naskou-Perraki 2007). Њен потенцијал је брзо схватио раднички покрет и покрет за женска права. То је утрло пут за развој ширег приступа ЕУ у борби против неједнакости и промовисању једнаког третмана жена и мушкараца у области запошљавања и социјалне сигурности.

Први знаци такве еволуције дошли су из јуриспруденције Суда правде. Суочене са неспособношћу или неспремношћу држава чланица да пренесу одредбу о једнаким платама из Римског

уговора у своје националне законе, синдикати су покренули низ случајева пред Судом правде.² Ово је навело Суд да утврди да се на принцип могу директно позивати појединци, како против државе тако и против приватних лица и ентитета (директан ефекат европског права), и да се прогресивно проширује појам и обим принципа једнаке плате.

Све ово је подстакло креаторе политика да усвоје већи арсенал правних инструмената како би детаљније појаснили садржај и импликације принципа једнаке плате. Протокол о социјалној политици и сродни споразум приложен Уговору из Маастрихта из 1992. године, који помиње улогу Заједнице у подршци и допуњавању националног деловања у неколико области, укључујући промоцију једнаких могућности између жена и мушкараца на тржишту рада, помогао је унапређењу амбициознијег законодавног деловања ЕУ у овој области. Ова законодавна достигнућа била су праћена напретком на нивоу институција, са формирањем посебних јединица и комитета у оквиру Европске комисије и Парламента, док је први Акциони програм једнаких могућности усвојен 1982. године (Jacquot 2014).

Почетком 90-их година прошлог века приступ ЕУ родној равноправности, суштински замишљен као питање социјалне политике, остао је фокусиран на главни циљ обезбеђивања једнаког третмана жена и мушкараца у области запошљавања. То се променило Уговором из Амстердама из 1997. године, који је закључен након Конференције УН о женама у Пекингу 1995. и који је отворио пут за промене у приступу ЕУ питањима родне равноправности (Defeis 1999).

Уговор из Амстердама изричито је уоквирио једнакост између жена и мушкараца као један од кључних циљева и активности ЕУ и позвао на интеграцију родне перспективе од стране институција ЕУ и држава чланица у свим областима политика ЕУ. Такође је обезбедио правни основ ЕУ да усвоји законодавство за борбу против дискриминације на основу пола, расног или етничког порекла,

² Пресуда Суда правде од 25. маја 1971, Дефрен против белгијске државе, Case 80/70, ECLI:EU:C:1971:55 (о неједнаким пензијама); Пресуда Суда правде од 8. априла 1976, Дефрен против Сабена, Case 43/75, ECLI:EU:C:1976:56 (о нижим платама за жене као резултат дискриминаторних платних скала) и Пресуда Суда правде од 15. јуна 1978, Дефрен против Сабена, Case 149/77, ECLI:EU:C:1978:130 (о дискриминаторним условима рада и старосној доби за пензију).

вере или уверења, инвалидитета, старости или сексуалне оријентације, у областима ван тржишта рада (Treaty on the Functioning of the European Union, Art. 4).

У децембру 2000. године усвојена је Повеља о основним правима Европске уније (Повеља ЕУ). Ова Повеља, која је стекла правно обавезујући статус ступањем на снагу Лисабонског уговора у децембру 2009. године (Treaty on European Union, Art. 6), садржи низ одредби релевантних за родну равноправност.³ Поново потврђујући једнакост и недискриминацију као основна права, многи су Повељу ЕУ видели као значајан допринос ширењу и јачању приступа ЕУ родној равноправности (Costello 2003).

Нови законодавни инструменти промовисали су усвајање афирмативне акције, укључујући интервенције за промовисање бољег баланса између посла и приватног живота⁴ као и за јачање родне равнотеже у корпоративним одборима. Истовремено, промена у приступу ЕУ постепено је постајала све израженија, од усредсређивања на принцип једнакости између жена и мушкараца и превенцију и борбу против дискриминације на основу пола, до прихватања свеобухватнијег појма родне равноправности (енг. *gender mainstreaming*) (Council of Europe 1998). Ови напори праћени су бројним политичким иницијативама које потврђују посвећеност ЕУ родној равноправности: од прве свеобухватне оквирне Стратегије о родној равноправности 2000–2005. (Naskou-Perraki 2007) до Повеље жена из 2010. (European Commission 2010a) и Стратегије за родну равноправност 2010–2015. (European Commission 2010a) а затим и Стратешко ангажовање за родну равноправност 2016–2019. (Strategic engagement for gender equality 2016).

³ Детаљније погледати члан 21. Повеље, који реafirмише принцип недискриминације по било ком основу; члан 23, који реafirмише принцип једнакости између мушкараца и жена у свим областима, а такође укључује упућивање на позитивну акцију у корист недовољно заступљеног пола и члан 33. којим је утврђено право на усглашавање професионалног и породичног живота.

⁴ Детаљније погледати Директиву Савета 2010/18/ЕУ од 8. марта 2010. о примени ревидираног оквирног споразума о родитељском одсуству и предлог Комисије за Директиву о здрављу и безбедности на раду радница које су трудне, недавно су родиле или доје који је повучен 2015. године када је Комисија објавила предлог о балансу између посла и приватног живота, а који је усвојен 2019. године као Директива о балансу између посла и приватног живота 2019/1158.

У међувремену, 2007. године основан је Европски институт за родну равноправност (*European Institut for Gender Equality - EIGE*) који је почео са радом три године касније. Након што је била у надлежности Генералног директората за запошљавање, социјална питања и инклузију родна равноправност је пребачена у портфељ Комисије за правосуђе као део шире политике о недискриминацији и основним правима (Arribas and Carrasco 2003). Штавише, креиран је низ финансијских инструмената и програма за подршку спровођењу политике родне равноправности, укључујући и области које нису обухваћене сфером интервенције ЕУ, као што је родно засновано насиље (Jacquot 2014).

Стратешким ангажманом за родну равноправност 2016–2019. утврђен је програм рада Комисије у погледу родне равноправности за период 2016–2019. То је свеобухватан оквир који описује обавезе Комисије да промовише родну равноправност у свим својим политикама, као и у свим програмима које финансира ЕУ. Комисија је дефинисала следеће приоритетне области за деловање: једнака економска независност за жене и мушкарце; једнака плата за рад једнаке вредности; једнакост у приступу одлучивању; достојанство, интегритет и окончање родно заснованог насиља и промовисање родне равноправности изван ЕУ (*Strategic engagement for gender equality 2016*).

ЕУ Стратегија родне равноправности 2020–2025.

Бирање нових представника у институцијама ЕУ које је уследило након европских избора 2019. године обележено именовањем прве жене председнице Комисије Урсуле фон дер Лајен и Комесарке за равноправност Хелене Дали, дало је нови подстицај развоју свеобухватне ЕУ политике родне равноправности. У политичким смерницама, новоизабрана председница Комисије указала је на то да је „једнакост за све и једнакост у сваком смислу” један од главних приоритета Комисије (*Political Guidelines, 2020*). Европска комисија је 5. марта 2020. године објавила документ „Унија равноправности: Стратегија родне равноправности 2020–2025”, као једну у низу иницијатива о једнакости, различитости и инклузији. Стратегија родне равноправности 2020–2025 има за циљ „постизање родно равноправне Европе у којој су родно засновано насиље, полна дискриминација и структурна неједнакост између жена и мушкараца

ствар прошлости” (European Commission 2020a). Структурисана је око шест тема: елиминисати насиље и стереотипе, остварити успех у родно равноправној економији, подједнак приступ водећим позицијама у целом друштву, интеграција родне перспективе у политике ЕУ, финансирање акција за постизање напретка у политици родне равноправности у ЕУ, оснаживање жена широм света. Оно што је интересантно, у имплементацији ове Стратегије примењује се двоструки приступ за интеграцију родне перспективе са специфичним циљаним акцијама за постизање родне равноправности. Треба нагласити да је ово први пут да Стратегија ЕУ има за циљ да интегрише интерсекциону перспективу⁵ у своју имплементацију.

На основу Стратегије родне равноправности 2020–2025, Акциони план ЕУ за родну равноправност и оснаживање жена за период 2021–2025. позива на родно равноправан свет (Action plan 2020). Година 2022. је била трећа година имплементације Стратегије и година у којој су предузети значајни кораци за унапређење права жена и родне равноправности. Комисија је у марту 2022. Године предложила Директиву о борби против насиља над женама и против насиља у породици. Овај предлог има за циљ да обезбеди да све државе чланице имају успостављене минималне стандарде за криминализацију одређених облика насиља над женама, заштиту и подршку жртвама, омогућавајући им приступ правди и спречавање таквог насиља уопште. У октобру 2022. године ЕУ је усвојила Директиву о равнотежи полова у одборима компанија која уводи одређене циљеве за недовољно заступљен пол. Десет година након што га је предложила Европска комисија, овај нови закон ЕУ помоћи ће бројним женама квалификованим да за највиша радна места имају заиста шансу и да их добију.

У децембру 2022. године је постигнут још један важан искорак са предлогом Директиве о мерама транспарентности плата, када су Европски парламент и Савет постигли договор о овом предлогу Комисије⁶. Нова правила у овој области ће помоћи да се осигура да принцип једнаке плате за једнак рад или рад једнаке

⁵ Европски институт за родну равноправност дефинише интерсекционалност као аналитичко средство за проучавање, разумевање и реаговање на начине на које се пол и род укрштају са другим личним карактеристикама/идентитетима, и како та укрштања доприносе јединственом искуству дискриминације.

⁶ European Council 2023.

вредности, који је садржан у Римском уговору из 1957. године, коначно постане реалност.

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ У ОБЛАСТИ ИСТРАЖИВАЊА И ИНОВАЦИЈА – *SHE FIGURES* ИЗВЕШТАЈ

Усвајање најновије Стратегије родне равноправности утабало је пут за неке важне активности у сектору истраживања и иновација на европском нивоу (Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b). Најпре, обновљен је приоритет родне равноправности у оквиру ERA (Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b; European Commission 2020b). Затим, појачане су одредбе о родној равноправности у новом Оквирном програму за истраживање и иновације – Хоризонт Европа (*Horizon Europe*), и на крају, покренута је нова шема финансирања за подршку старт-ап (енг. *start-up*) компанијама које воде жене (Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b; European Commission 2021). „Нови критеријум подобности за финансирање Хоризонт Европа јесте пропис по коме институције, истраживачке организације и високошколске установе морају да имају План родне равноправности (ППР) почев од 2022. године. Поред тога, приликом одлучивања о финансирању Хоризонт Европа пројеката, родна равнотежа међу истраживачким тимовима се додатно узима у обзир за једнако рангиране предлоге пројеката” (Todorović Lazić 2023a).

Европска комисија је континуирано посвећена промовисању родне равноправности у сектору науке, истраживања и иновација тежећи да се у европским државама направи такав систем високог образовања у коме би жене и мушкарци истраживачи имали једнаки третман у својим научним каријерама и једнаке могућности (Todorović Lazić 2023a; Todorović Lazić 2023b).

„Публикација *She Figures* (И она се рачуна) користи најновију доступну статистику за праћење стања родне равноправности у домену истраживања и иновација широм Европе и тако нам пружа могућност да упоредо пратимо податке и анализе за 88 индикатора. Подаци прате „хролошки пут” жена од завршетка докторских студија до учешћа на тржишту рада. Генерални директорат Европске комисије за истраживање и иновације објављује ове публикације. Први пут је објављена 2003. године и ажурира се сваке три године” (Todorović Lazić 2023a).

Извештај *She figures* подељен је на шест целина (поглавља). У овој анализи биће обрађена четири будући да за два поглавља не постоје подаци који се односе на три државе које су предмет наше анализе: Северна Македонија, Црна Гора и Република Србија (у даљем тексту Србија). Податке добијене за ове три државе упоредићемо са подацима који се односе на државе Европске уније и након тога можемо извући одређене закључке о томе колико су ове три државе интегрисале политику родне равноправности у област науке и истраживања (политика истраживања и иновације како се ова област зове у каталогу европских јавних политика).

Поглавље под бројем 2 (Поглавље 1 је уводно поглавље и неће се детаљно разматрати у овом раду) бави се индикаторима који су у вези са дипломираним студентима докторских студија у ЕУ-27 и придруженим државама. Удео жена међу дипломираним докторантима у ЕУ скоро да је достигао родни паритет (Тодоровић Лазућ 2023б). Подаци из 2018. показују да су жене чиниле 48,1% дипломираних доктора наука на европском нивоу (ЕУ-27), у поређењу са 47,5% колико је тај број износио 2010. године, што указује да је родни паритет међу женама и мушкарцима у овој области скоро достигнут (*She Figures* 2021, 24). Међутим, хоризонтална родна сегрегација и даље постоји у одређеним областима, при чему су жене са завршеним докторским студијама у ЕУ и даље превише заступљене у области образовања и недовољно заступљене у областима информационо-комуникационих технологија (ИКТ), производње и грађевинарства и неколико уских области које припадају STEM дисциплинама (*Science, Technology, Engineering and Mathematics*).

Међу државама чланицама ЕУ-27 и придруженим земљама, удео жена међу дипломираним студентима докторских студија кретао се између 40% и 60% у скоро свим земљама, осим у Албанији (62,3%), Грузији (60,8%) и Луксембургу (35,6%) (*She Figures* 2021, 27). Међу ЕУ-27, највећи удео жена са завршеним докторским студијама забележен је у Литванији (57,9%) и Пољској (56,3%), а најмањи у Луксембургу (35,6%) и Чешкој (43,7%) (24). Србија са 59,6%, Северна Македонија са 58% и Црна Гора са 53,9%, налазе се високо изнад ЕУ просека по броју жена које завршавају докторске студије 2018. године док је поређења ради у Француској, тај број био мањи од европског просека – 43,9% (27). У две трећине земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља, удео жена међу дипломираним студентима докторским студијама порастао је између 2010. и 2018.

године. Међу позитивним променама треба поменути мере за смањење дискриминације жена у високошколским установама. Такође, и мере за подршку равнотежи између пословног и приватног живота су од суштинског значаја за пружање подршке већем учешћу жена у високом образовању.

Између 2010. и 2018. године највећи пораст је забележен у Јерменији и на Исланду, где је удео жена са свршеним докторским студијама порастао за 15,1 и 14,6 процентних поена (п.п.), респективно, да би 2018. премашио родни паритет – 51,1% и 59,0% (She Figures 2021, 28). У ЕУ-27, највећи пораст је примећен на Малти и на Кипру, где је удео жена које су дипломирале на докторским студијама порастао за 25,9 и 12,5 п.п., достижући родни паритет од 50,9% на Малти и близу родног паритета од 49,2% на Кипру (28). У 2018. години, жене су наставиле да буду превише заступљене у области образовања (67%) и недовољно заступљене на европском нивоу у областима ИКТ (22,4%), производње и грађевинарства (29,4%) (She Figures 2021, 31). Недовољна заступљеност жена у области ИКТ проблем је који је дуго присутан на нивоу ЕУ. Томе у прилог говоре и европска Стратегија родне равноправности из 2020. године (Evropska komisija 2020b) која се обавезала да ће затворити јаз међу половима у ИКТ студијама кроз ажурирани Акциони план за дигитално образовање (European Commission 2020c), имплементацију Декларације „Жене у дигиталном облику” (European Commission 2020d) и Комуникацију о достизању европског истраживачког простора 2020–2025 (European Commission 2022b).

Жене су биле недовољно заступљене у области ИКТ у већини држава чланица ЕУ и придружених земаља где је чак 12 земаља забележило мање од 20% жена дипломираних на докторским студијама (She Figures 2021, 31). Иницијативе за Дан девојчица одржавају се у више од 30 земаља. Овакав догађај се организује и у Србији. Иницијативе попут Дана девојчица представљају дане отворених врата у релевантним организацијама, истраживачким институцијама и високошколским установама како би се девојчице подстакле да студирају СТЕМ науке. Међународни дан девојчица, установљен на нивоу Уједињених нација, обележава се сваког четвртог четвртка у априлу. У Србији се обележава од 2010. године, са циљем подстицања већег учешћа девојчица и девојака у технолошким областима. Резултати до сада одржаних манифестација указују на развој девојчица и већи одзив у избору технолошких занимања.

Када се подаци за 2018. године поделе према дистрибуцији жена и мушкараца у широким областима студија, резултати показују да је, на европском нивоу, најпопуларнија широка област студија за жене на докторским студијама здравље и благостање (26,1%), док је најпопуларнија широка област студија за мушкарце природне науке, математика и статистика (27,4%) (She Figures 2021, 34). За жене, природне науке, математика и статистика били су најпопуларнији избор у 16 земаља (међу њима се налази и Србија) док су здравље и благостање били најпопуларнији избор у 16 других држава (где се налази и Северна Македонија) (She Figures 2021, 34). За мушкарце, природне науке, математика и статистика били су најпопуларнији избор за докторске студије у 19 земаља (рачунајући и Србију) (34).

Подаци из 2018. године показују да су на европском нивоу жене и даље недовољно заступљене међу дипломираним докторима наука у ужим СТЕМ областима физичких наука (38,4%), математике и статистике (32,5%), ИКТ (20,8%), инжењерства и инжењерских заната (27%) и архитектуре и грађевинарства (37,2%) (She Figures 2021, 39). Између 2015. и 2018. године, било је мало напретка у погледу заступљености жена међу дипломираним докторантима у овим уским областима СТЕМ на европском нивоу.

Нека побољшања у заступљености жена у уским областима СТЕМ-а су евидентна на нивоу појединачних земаља. У Бугарској, Ирској, Мађарској, Пољској и Србији, на пример, жене су представљале више од 40% дипломираних доктора физичких наука, што представља повећање од више од 5 п.п. у поређењу са 2015. (She Figures 2021, 41) Удео жена у области архитектуре и грађевинарства у Србији је био родно избалансиран (55,6%), након повећања за више од 10 п.п. у поређењу са 2015. годином (41). Треба поменути неке од мера и активности за повећање заступљености жена међу дипломираним студентима докторских студија у специфичним СТЕМ областима, укључујући инструменте финансирања који су посебно усмерени на жене СТЕМ докторанте. Национални и регионални грантови L'Oréal-UNESCO за жене у науци додељују се научницама у раним фазама њихове каријере у више од 110 земаља широм света. Сваке године 250 младих научница добије грантове који им омогућавају да наставе истраживачке пројекте.

Поглавље под бројем 3 бави се учешћем жена и мушкараца у сектору високог образовања, државне управе и сектору бизниса. Процент мушкараца истраживача међу мушкарцима који раде на

истраживању и развоју у главним секторима привреде био је већи од одговарајућег удела жена истраживача. У 2018. години, на европском нивоу, у категоријама „истраживача”, „техничара” и „осталог помоћног особља”, забележено је 60,4% жена истраживача у секторима високог образовања, државне управе и бизниса, у поређењу са 65,7% запослених мушкараца (She Figures 2021, 79).

На нивоу држава, забележен је мањи проценат жена истраживача у великој већини земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља. Конкретно, удео мушкараца био је много већи од удела жена у Мађарској, Црној Гори и Француској (са разликама од 20,4, 14,2 и 12,1 п.п.) (She Figures 2021, 79). Постојао је већи проценат жена истраживача у поређењу са мушкарцима само у 10 држава чланица ЕУ-27 и придружених земаља (међу којима се налази и Србија). Ако се посматрају све државе које покрива ово истраживање, Тунис је имао највећи удео жена истраживача (96,3%), затим следе Северна Македонија (84,3%) и Јерменија (83,6%), док је међу ЕУ-27 највећи удео био у Португалу (82,3%), Словачкој (81,2%) и Пољској (79,2%), а најмање у Италији (42,4%) и Чешкој (47,7%) (79).

У поређењу са женама истраживачима, супротни трендови су уочени код жена које раде као „друго помоћно особље”. У свим секторима заједно, удео жена у овом занимању премашио је релативни удео мушкараца у свим државама чланицама ЕУ-27 и придруженим земљама, осим Велике Британије, Северне Македоније, Србије и Грузије (She Figures 2021, 79). У ове четири земље, удео мушкараца који раде као друго помоћно особље премашио је удео жена за 0,5 до 4 п.п (79). Удео мушкараца техничара међу особљем за истраживање и развој био је већи од одговарајућег удела жена техничара у више од половине земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља које су дале податке за ово занимање (између осталих и у Србији) (79). Удео мушкараца међу истраживачима био је већи од одговарајућег удела жена у свим секторима који су посматрани. У сектору високог образовања 68,6% од укупног броја жена запослених у истраживању и развоју на европском нивоу били су истраживачи, у поређењу са далеко већих 82,8% колики је удео мушкараца (She Figures 2021, 80).

У сектору државне управе, жене истраживачи су представљале 53,2% укупног броја жена које се баве истраживањем и развојем на европском нивоу, у поређењу са 63,1% мушкараца истраживача (She Figures 2021, 82). Слично трендовима уоченим у сектору

високог образовања, удео мушкараца истраживача премашио је еквивалентни проценат жена истраживача у већини посматраних земаља. Било је, међутим, неких изузетака, где је удео жена истраживача премашио удео мушкараца истраживача у сектору државне управе (случајеви Северне Македоније и Србије) (84). Процент жена које раде као 'друго помоћно особље' у сектору државне управе био је већи од удела мушкараца у већини земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља, са изузетком седам земаља међу којима су Северна Македонија и Србија (She Figures 2021, 82). Такође, то је био случај са уделом жена које раде као техничари у сектору државне управе а који је премашио еквивалентни удео мушкараца у свим анализираним државама, осим у 10 земаља међу којима су поново Северна Македонија и Србија (82).

Слично налазима у секторима високог образовања и државне управе, удео мушкараца истраживача који раде на истраживању и развоју у сектору бизниса је премашио одговарајући проценат жена истраживача на европском нивоу (51,9% жена истраживача у поређењу са 57,7% мушкараца истраживача) (She Figures 2021, 85). Међутим, удео жена истраживача премашио је еквивалентни проценат мушкараца истраживача у сектору бизниса у неколико посматраних држава међу којима су још једном Северна Македонија и Србија (85).

С друге стране, удео жена које раде као 'друго помоћно особље' у сектору бизниса премашио је одговарајући удео мушкараца у већини земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља, са изузетком три државе од којих су две Северна Македонија и Србија (She Figures 2021, 86). У случају техничара, удео жена премашио је удео мушкараца у већини земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља, иако је супротан образац примећен у неколико земаља (Северна Македонија и Србија) (86). Ови подаци сугеришу да упркос очигледној родној равнотежи међу дипломцима докторских студија, мање је вероватно да ће жене радити као истраживачи а више је вероватно да ће радити као „друго помоћно особље” у секторима високог образовања, државне управе и бизниса. Ситуација је разноврснија међу техничарима, при чему је мање вероватно да ће жене радити као техничари у сектору високог образовања. Поглавље под бројем 4 у оквиру *She figures* извештаја детаљно испитује учешће жена истраживача и обрасце запошљавања жена и мушкараца у кључним секторима привреде. На нивоу ЕУ-27, жене

су представљале нешто мање од једне трећине (32,8%) укупне популације истраживача у 2018. што показује малу промену у односу на 2015. годину, када су жене представљале 33,4% истраживача (She Figures 2021, 96). Ови подаци сугеришу мало побољшања у родној равнотежи међу истраживачима. Слично томе, у више од половине испитаних држава (22 од 40), удео жена истраживача био је испод 40% (96). Летонија и Литванија су имале највећи удео жена истраживача 52,2% и 49,5%, респективно, док су Холандија и Чешка имале најмањи (26,4% односно 26,6%), док су проценти за Северну Македонију 53,4, Србију 51,4 и Црну Гору 49,9%, далеко изнад европског просека (97).

Између 2010. и 2018. године, број жена истраживача је растао брже од броја мушкараца истраживача у већини земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља. Највеће стопе раста и за жене и за мушкарце забележене су у Босни и Херцеговини (71,4% за жене и 39,7% за мушкарце), Грузији (32,1% за жене и 30,9% за мушкарце) и Пољској (8,9% за жене и 9,5% за мушкарце) (She Figures 2021, 96).

На нивоу појединачних земаља, скоро три четвртине земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља имало је већи проценат мушкараца истраживача на сваких хиљаду активних мушкараца у поређењу са женама. Највеће разлике у пропорцијама у корист мушкараца уочене су у Аустрији (12,5 на 1000), Шведској и Финској (приближно 11,9 на 1000) (She Figures 2021, 99). У девет држава чланица ЕУ-27 и придружених земаља (међу којима су и Црна Гора, Србија, Северна Македонија), удео активних жена истраживача на сваких хиљаду био је већи од одговарајућег удела истраживача мушкараца. Разлике су биле најочитије у Северној Македонији (око 2,2 на 1000), Турској (приближно 1,5 на 1000) и Србији (приближно 1,4 на 1000) (99). Највећи проценат жена истраживача од хиљаду активних жена забележен је на Исланду (18,7 на 1000) и Норвешкој (17,0 на 1000) (99).

У 2018. години, било је вероватније да ће жене истраживачи радити у сектору високог образовања него у другим секторима привреде на европском нивоу. Највећи проценат жена истраживача радио је у сектору високог образовања (55,9%), затим у сектору бизниса (28,9%), сектору државне управе (14,2%) и у приватном непрофитном сектору (1,0%) (She Figures 2021, 101). Насупрот томе, мушкарци истраживачи су чешће радили у сектору бизниса (53,3%), затим у сектору високог образовања (37,3%), сектору државне управе (8,9%)

и приватном непрофитном сектору (0,5%) (101). Сличан образац се може уочити на нивоу држава. Већи проценат жена истраживача радио је у сектору високог образовања у свим посматраним државама осим пет земаља међу којима су Србија, Северна Македонија и Црна Гора док је већи проценат мушкараца истраживача радио у сектору бизниса у свим државама осим у двома при чему је једна од њих Северна Македонија (101).

Ако посматрамо све секторе привреде, жене су биле релативно добро заступљене у сектору високог образовања и државне управе али недовољно заступљене у сектору бизниса. Жене су представљале 42,3% укупне истраживачке популације која ради у сектору високог образовања на европском нивоу (She Figures 2021, 103). Одговарајући проценат жена истраживача у сектору државне управе био је сличан – жене су представљале 43,9% истраживача на европском нивоу док је, слика другачија у сектору бизниса, при чему жене представљају само 20,9% истраживача на европском нивоу (103).

На нивоу држава, број истраживача у сектору високог образовања и сектору државне управе је родно избалансиран у већини земаља чланица ЕУ-27 и придружених земаља. Процент жена истраживача кретао се између 40-60% у 33 од 41 посматране државе у сектору високог образовања и у истом проценту у 26 од 41 земље у сектору државне управе (She Figures 2021, 103). Ти проценти за Србију Северну Македонију и Црну Гору износе 50,0%, 50,8%, 44,8% респективно (105). У сектору високог образовања, жене су биле презаступљене само у једној земљи (Јерменија), док су у сектору државне управе жене биле презаступљене у пет земаља од којих се на прва три места налазе Црна Гора 63,8%, Северна Македонија 64,1%, Србија 61,3% (106). У сектору бизниса, жене истраживачи су биле недовољно заступљене у 36 од 39 земаља за које су подаци били доступни. Тачније, удео жена истраживача био је у распону од 40% до 60% у само четири земље (прва је Северна Македонија 58,3%, Србија је на четвртном месту са 40%, док се изнад ЕУ просека од 21,1% налази се и Црна Гора са 32,8% жена истраживача запослених у сектору бизниса) (She Figures 2021, 107). Поређење дистрибуције жена и мушкараца истраживача показује да је у области друштвених наука удео мушкараца истраживача био већи од удела жена истраживача у само пет држава (Црна Гора и Северна Македонија су међу њима) (She Figures 2021, 125). Већи проценат

мушкараца истраживача радио је у области инжењерства и технологије у поређењу са женама истраживачима у свим посматраним државама док је удео мушкараца истраживача био је већи у области природних наука у свим државама осим девет држава међу којима су Црна Гора и Србија (125).

Поглавља под бројем 5 и 6 баве се условима рада за истраживаче и напредовању у каријерама, као и приступ местима за доношење одлука али као што је већ поменуто, неће бити у овом раду представљена јер државе које посматрамо, нису доставиле податке за ова два поглавља. Поглавље 7 бави се резултатима научноистраживачког рада. Међу активним ауторима научноистраживачких радова 2019. године у Европи је било више мушкараца него жена (She Figures 2021, 218). Међу ауторима у раној фази, родни јаз је генерално био мањи, али како се ниво радног стажа повећава, јаз се увећавао. У периоду између 2015–2019. међу активним ауторима, однос жена и мушкараца био је најближи паритету међу ауторима у раној фази на европском нивоу док је тај однос је био најдаље од паритета међу старијим ауторима (218).

Трендови који се виде на европском нивоу генерално су примећени на нивоу појединачних држава. У 34 од 43 посматране државе, однос између жена и мушкараца аутора је био испод 1,0 на свим нивоима радног стажа, што указује да је број активних мушкараца аутора већи од броја активних жена аутора (She Figures 2021, 218). Међутим, примећене су значајне варијације међу државама. Међу ауторима у раној фази, број активних жена аутора био је већи од броја активних аутора мушкараца у осам држава међу којима су и Црна Гора и Северна Македонија (218). Слично налазима на европском нивоу, број активних аутора није достигао родни паритет ни у једној од посматраних држава.

Када су подаци рашчлањени по областима истраживања и развоја, забележен је сличан тренд уз само неколико изузетака где је однос просечних публикација за највишу категорију био нешто већи од категорије у раној фази и то у следећим наукама: природне науке, инжењерство и технологија, медицинске и здравствене науке (између осталих држава и у Србији), пољопривредне и ветеринарске науке (такође Србија), друштвене науке (Француска и Србија) (230). Подаци на нивоу држава показују да је у друштвеним и хуманистичким наукама и уметности просечан број публикација за старије ауторе ближи родном паритету него у другим областима (She Figures 2021, 231).

У природним наукама и инжењерству и технологији – области у којима су жене аутори обично недовољно заступљене – примећене су позитивне стопе раста од 3,2% годишње и 3,5 годишње (She Figures 2021, 240). Стога постоје неке позитивне индикације да жене доприносе више као одговарајући или водећи аутори у овим областима него што је то био случај пре једне деценије. Постоје значајне варијације међу посматраним државама у неколико земаља које имају вредности изнад европског просека, што указује на већу заступљеност жена као одговарајућих аутора у области пољопривредних и медицинских наука (Црна Гора и Северна Македонија) (240). Насупрот томе, неколико земаља је имало вредности испод европског просека у области друштвених наука (Француска и Црна Гора) (240). Такође, неколико земаља је имало вредности изнад европског просека у природним наукама (Црна Гора) и у инжењерству и технологијама (Црна Гора и Северна Македонија), што указује на напредак ка већој заступљености жена аутора у овим областима (240).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Родна равноправност је основна вредност Европске уније. ЕУ активно промовише родну равноправност како би осигурала да жене и мушкарци имају исте могућности и права у свим аспектима друштва. ЕУ је усвојила различите Стратегије и Акционе планове за постизање родне равноправности у пракси. Ове мере обухватају унапређење запошљавања, једнаке плате, бољу равнотежу између посла и приватног живота, као и превенцију родно заснованог насиља и трговине људима. ЕУ, такође, подржава промоцију родне равноправности кроз образовање и оснаживање жена. Политика родне равноправности у ЕУ има правну основу у многобројним европским прописима који су обавезујући не само за државе чланице, већ и за оне земље које теже приступању Европској унији попут држава Западног Балкана међу којима се налазе и три државе које се посматрају о овом раду. Кроз процес приступања ЕУ политика родне равноправности треба да се интегрише у све секторе како би се обезбедили „праведнији” социо-економски развојни резултати за жене и мушкарце, девојчице и дечаке, у земљама које су кандидати за чланство у ЕУ.

Међутим, иако је постигнут очигледан напредак, политика родне равноправности у ЕУ се и даље суочава са великим бројем изазова. Према подацима које нам даје извештај *She Figures* за 2021. годину, у области истраживања и иновација родне неједнакости укључују: „сегрегацију жена и мушкараца који су завршили докторске студије у различитим областима студија, недовољну заступљеност жена у науци и технолошким занимањима (укључујући предузетништво и иновације), родне разлике у условима рада истраживача, родне неједнакости у напредовању у каријери и приступ доношењу одлука” (Todorović Lazić 2023a).

Не разликује се превише слика у погледу родне равноправности у области истраживања и иновација ни у придруженим државама Западног Балкана које смо посматрали у овом раду. Ипак, видели смо да је према неким индикаторима које обрађује овај Извештај, ситуација доста боља у овим државама у односу на европски просек (укупан број жена које дипломирају на докторским студијама, укупан број жена истраживача, број жена истраживача које су запослене у главним секторима привреде). Такође, за два важна поглавља недостају нам подаци за ове три државе тако да не можемо да извучемо свеобухватније закључке. Међутим, на основу свега изнетог у овом раду можемо закључити да су три државе Западног Балкана у великој мери укључиле родну равноправност у своје политике у области истраживања и иновација и да у неким категоријама (индикаторима) имају чак и боље резултате у корист жена него што је случај у развијенијим државама Европске уније. Надамо се да ће се тај тренд наставити и да ће у следећем извештају 2024. године бити достављени подаци и за поглавља под бројем 5 и 6 па ће слика у овим трима државама бити заокружена и у потпуности упоредива са европском.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Arribas, Gracia Vara, and Laura Carrasco. 2003. “Gender equality and the EU – An assessment of the current issues.” *Eipascope* (1): 1–9.
- Avdeyeva, Olga. 2010. “State’s Compliance with International Requirements. Gender Equality in EU Enlargement Countries.” *Political Research Quarterly* 62 (1): 203–217.

- Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF.
- Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
- Costello, Cathryn. 2003. „Gender equalities and the European Union Charter of Fundamental Rights, Economic and Social Rights under the Charter of Fundamental Rights of the European Union.” Hart Publishing, 111–138.
- Council conclusions. 2015. *On advancing gender equality in the European Research Area*, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14846-2015-INIT/en/pdf>.
- Council of Europe. 1998. “Gender Mainstreaming – Conceptual framework, methodology and presentation of good practices – Final report of activities of the Group of Specialists on Mainstreaming.” Strasbourg. <https://www.unhcr.org/3c160b06a.pdf>.
- Council of the European Union, Directive 75/117/EEC of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women, *Official Journal of the European Union*, L 45, Publications Office of the European Union, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX %3A31975L0117](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31975L0117).
- Defeis, Elizabeth. 1999. “The Treaty of Amsterdam: The next step towards gender equality?” *Boston College International and Comparative Law review* 23 (1): 1–33.
- European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers. 2016. *Strategic engagement for gender equality 2016-2019*, European Commission, Publications Office, <https://data.europa.eu/doi/10.2838/454429>.
- European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers. 2022a. *2022 report on gender equality in the EU*, Publications Office <https://data.europa.eu/doi/10.2838/94579>
- European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. 2021. *Horizon Europe, gender equality – A strengthened*

- commitment in Horizon Europe*, Publications Office, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/97891>.
- European Commission. 2010a. *A strengthened commitment to equality between women and men: A women's charter*, COM(2010) 78.
- European Commission. 2010b. *Strategy for equality between women and men 2010–2015*, COM(2010) 491.
- European Commission. 2020a. *A Union of equality: Gender equality strategy 2020–2025*, COM(2020) 152 <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152&qid=1630498219130>.
- European Commission. 2020b. *A new ERA for Research and Innovation* (SWD(2020) 214 final).
- European Commission. 2020c. *Digital Education Action Plan 2021-2027*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0624>.
- European Commission. 2020d. “Women in Digital.” <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/women-digital>.
- European Commission. 2022b. *Communication from the Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on achieving the European Education Area*, COM(2022) 700 final.
- Hoskyns, Catherine. 1996. *Integrating Gender – Women, law and politics in the European Union*, London: Verso.
- Jacquot, Sophie. 2014. *L'égalité au nom du marché? Émergence et démantèlement de la politique européenne d'égalité entre les hommes et les femmes*. Brussels: Peter Lang.
- Joint communication to the European Parliament and the Council. 2020. *EU gender action plan (gap) III – an ambitious agenda for gender equality and women's empowerment in EU external action* (SWD(2020) 284 final).
- Naskou-Perraki, Paraskevi. 2007. *EU Gender Equality Law*. Athens: Papazissis Publishers.
- She Figures - Gender in Research and Innovation Statistics and Indicators*, 2021.
- Todorović Lazić, Jelena. 2023a. „Rodna ravnopravnost na primeru žena naučnica u Evropskoj uniji.” <https://www.kcns.org.rs/agora/rodna-ravnopravnost-na-primeru-zena-naucnica-u-evropskoj-uniji/>.

- Todorović Lazić, Jelena. 2023b. „Nauka i naučnice u Srbiji i svetu.” *Srpska politička misao* (2): 266–271. doi: <https://doi.org/10.5937/spm80-44752>.
- Von der Leyen, Ursula. 2020. *Political Guidelines for the Next European Commission 2019-2024 – Opening statement in the European Parliament plenary session 16 July 2019; Speech in the European Parliament plenary session 27 November 2019*, Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2775/101756>.
- Werner, Sandra. 2010. “EU Gender Equality Principles in EU Accession A case study of the current EU candidate countries Turkey and Croatia.”

Jelena Todorović Lazić*

Institute for Political Studies, Belgrade

**GENDER EQUALITY IN THE FIELD OF RESEARCH
AND INNOVATION – EU VERSUS SERBIA,
NORTH MACEDONIA AND MONTENEGRO**

Resume

During the last decades, the EU has particularly focused on establishing equal opportunities and equal treatment of women and men in all spheres of life. Regulatory measures that the Union gradually introduced in the area of gender equality, such as: measures that ensure equal pay, maternity protection, regulations on parental leave, contributed to this. The She Figures publication, published by the European Commission every three years, uses the latest available statistics to monitor the state of gender equality in the field of research and innovation, thus providing us with the opportunity to parallelize data and analysis for 88 indicators across Europe. This is also the subject of this paper. One of the goals is to determine the extent to which the gender equality policy in the field of research and innovation is integrated in the associated countries: Serbia, North Macedonia and Montenegro, i.e., to what extent the data related to these three countries match or deviate from the average at the EU level based on the data provided by the aforementioned publication, 2021 edition. According to some indicators discussed in this Report, the situation is much better in these countries compared to the European average (number of women graduating from doctoral studies, total number of female researchers, number of female researchers employed in the main sectors of the economy). Also, for two important chapters we lack data for these three countries, so we cannot draw more comprehensive conclusions other than that these countries have largely included gender equality in their policies in the field of research and innovation and that in some categories they have

* E-mail address: todorovic.j82@gmail.com.

* Овај рад је примљен 14. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

even better results in favor of women than is the case in more developed countries of the European Union.

Keywords: gender equality, research and innovation, EU, Serbia, North Macedonia, Montenegro

*Olga Stevanović**

Institute for Political Studies, Belgrade

THE EU RESEARCH AND INNOVATION POLICY AND INTEGRATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA INTO THE REFORMED ERA**

Resume

This paper addresses the subject of the EU research and innovation policy in the context of the European Research Area reform, with special focus on its external aspect. The first goal of this paper is to describe the leading developments in research and innovation which have taken place in the last decade, with emphasis on their significance for the EU integration process. Starting from Leuffen et al's concept of external differentiation, in this paper the ERA is considered a policy regime which expands beyond the EU borders. Consequently, the second goal of the paper is to present the Serbian research and innovation policy with respect to the ERA integration after the chapter on science and research was provisionally closed. Through thematic analysis of research and innovation strategies, this paper will discern if Serbian R&I policy

* E-mail address: olga.stevanovic@ips.ac.rs.

** The paper is the result of the author's activities on the projects of the Institute for Political Studies, financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, as well as activities realized within the project Strengthening and perspectives of scientific cooperation in the Western Balkans, financed by the Ministry for Europe and Foreign Affairs of the Republic of France, accomplished in cooperation with the INALCO (Paris, France), the Institute for Political Studies (Belgrade, Serbia), the Faculty of Philology (Nikšić, Montenegro) and the Faculty of Law (Bitolj, North Macedonia), as well as non-academic partners (EUROPANOVA Academia and Cercle).

converges with the priorities and guidelines of the new ERA, thus rendering it a part of the broader European research landscape.

Keywords: EU, European Research Area, research and innovation policy, Serbia

INTRODUCTION

The EU research and innovation (hereinafter: R&I) policy has gained salience in light of the ongoing processes of technological development and various new challenges in the last decade. Accordingly, this policy area became a more prominent subject of interest in the academic literature.¹ The European Research Area (hereinafter: ERA) has been reforming since 2018 (EC 2023a), which reflects the relevance of R&I in the EU. Taking into account that the geographical scope of the ERA exceeds the territorial borders of the EU (Leuffen et al. 2022, 25), this policy reform has an impact on countries and other pertinent actors across Europe. Moreover, the new ERA has a noticeable “geopolitical dimension” (e. g. EC 2020a, 22), which puts into attention the external aspect of the EU R&I policies. Considering that Serbia is a candidate country for the EU membership, is an associated country of the EU Framework Programme (FP), as well as that the Chapter 25 – Science and research – was the first one provisionally closed in the process of negotiation,² this paper addresses the question of convergence of Serbian R&I policy with the guidelines of the reformed ERA. We find that the R&I policy of the Republic of Serbia (hereinafter: Serbia) can be considered in the context of the EU integration process, especially the integration of Serbian R&I system into ERA, with acknowledgment of preferences and interdependence of both sides in this policy area. However, we will primarily focus on the research component of this policy, considering the scope of the paper.

¹ According to the analysis done by Queirós and Carvalho (2019, 4), science, technology and innovation policies represent “a consolidated strand of research”, however the Europeanization of research and innovation is still an understudied subject in the academic literature (4).

² Only two chapters were provisionally closed in the negotiation process so far, one of which is Chapter 25, on December 13, 2016 (EC n. d. a).

This paper proceeds as follows. The first part of the paper presents approaches to the EU external R&I policy, with special focus on the context of the EU integration process. The second part of the paper presents the ongoing reforms in the EU R&I policy, particularly the ERA reform, with a subsection dedicated to the relevant strategic documents in this policy area. The third part of the paper addresses the Serbian R&I policy in the context of EU integration, including a subsection on pertaining Serbian strategic documents with emphasis on areas of convergence.

ANALYTICAL FRAMEWORK OF THE PAPER

There are a few approaches to the EU external R&I policy that can be taken into consideration, and this section briefly discusses the theoretical concepts applied in different approaches.³

First of all, R&I can be viewed as *a form of power* that can be projected beyond the EU borders. For instance, Mitchell Young and Pauline Ravinet make a case for Europe as a “knowledge power”,⁴ as opposed to the EU as a normative or market power (Young and Ravinet 2022, 982–983).⁵ Research and innovation can also be related to the EU’s common security and foreign policy, especially in the context of global challenges the EU is facing, in which “knowledge is growing, and becoming more explicit” (Young and Ravinet 2022, 987). They can therefore be considered *instruments of EU’s external action* as well (Tocci 2017, 38).⁶

³ Queirós and Carvalho (2019, 5) enumerate five general themes in the discussion on Europeanization of science, technology and innovation policies from 2000 to 2018 – “ERA Framework”, “Convergence”, “Collaboration”, “International Mobility” and “Universities Mission”.

⁴ This concept of “knowledge power” (Young and Ravinet 2022) can be linked with the power of producing meaning and knowledge through discourse (Vukasović 2021, 16), especially construction of the international identity in terms of the EU’s expertise in R&I (Young and Ravinet 2022, 990) which can relate to “the discourse of the EU as an ideal model/normative power” (Vukasović 2021, 21). Similarly, Gengnagel et al. (2022, 1586) point to the “symbolic power” stemming from the social scientific discourse proposed by the EU, which in return “affirm[s] and legitimate[s] the authority of the EU”.

⁵ The 2021 Strategy for international cooperation in R&I reiterates the EU’s determination to “lead by example” (EC 2021a, 1, 2) in R&I cooperation by creating a system which relies upon rules and values presented in the European Pact for R&I (EC 2022a, 3) which can be connected to the “knowledge power”.

⁶ The Strategy on international cooperation in R&I precisely mentions the concept of science diplomacy as a way of projecting soft power, interests, and values of the EU (EC 2021a, 4).

Another strand of literature is based on a similar, yet narrower approach as it focuses on *the science diplomacy*, a concept defined as “supporting from a scientific–technical perspective the definition and achievement of foreign policy objectives (science in diplomacy), facilitating international scientific cooperation (diplomacy for science), and using international scientific cooperation to improve relations between different countries (science for diplomacy)” (Royal Society and AAAS, 2010 in Arnaldi 2023, 9), also accepted in this formulation by the EU (EEAS 2022). It is, however, in Pierre-Bruno Ruffini’s opinion different from international scientific cooperation, since it necessarily involves promoting specific scientific or non-scientific interests of a certain polity (Ruffini 2023, 21; 24). Similarly, according to Young (2023, 38–39) EU uses science diplomacy with two goals – scientific and “as a part of its foreign policy and global strategy”. As Young (2023, 37) points out, even though some forms of science diplomacy have been present since the 1950s, the novelty of current usages of science diplomacy is its interpretation as a foreign policy instrument.⁷

Having acknowledged the external aspect of this policy area, but also considering that Serbia has been an associated country of Horizon 2020/Horizon Europe, this subject can be treated from the standpoint of integration theories. Specifically, the concept of *external differentiation*, concocted by Leuffen, Rittberger, and Schimmelfennig (Leuffen et al. 2022) can be of use in this regard.⁸ External differentiation refers to situations where EU rules are adopted by both Member States and states beyond the EU borders (Leuffen et al. 2022, 38). Even though more authors focus on *de iure* differentiation, there are cases of *de facto* differentiation (Schimmelfennig 2023, 6; Princen et al. 2022, 5), which is a relevant point in this case.⁹ This concept allows the process of European integration to be considered at the level of a particular policy instead of the whole EU (Leuffen et al. 2022, 56). Secondly and more importantly, it can be applied to both members and non-members, which is important

⁷ Horizon Europe introduces the possibility of limitation of participation in the framework programme in order to safeguard the EU’s strategic assets, interests, autonomy or security”, which can be interpreted as a foreign policy instrument (EC 2023c).

⁸ Čeranić (2018, 66) points at renewed relevance of the concept of differentiated integration in the context of Brexit and conflicting trends of integration and disintegration.

⁹ Although participation in the FPs is regulated by the Association Agreements, there are other informal rules pertinent to this policy area.

considering Serbian status. Similarly, when talking about the “forms of integration into the European system of rules that remain below the threshold of membership”, Lavenex and Schimmelfennig (2009, 792) have also used the concept of *external governance*.

This involves a distinct perception of the EU as a “system of differentiated integration” (Leuffen et al. 2022, 38). Leuffen et al. (2022, 40) suggest there are different “policy regimes” which include both EU Member States and non-members. Similarly, Trondal et al. (2022, 27) conceive the EU as “an institutionally polyarchic architecture of concentric circles” consisting of core members, members with opt-outs, candidate countries and different neighborhood arrangements. Hence, we consider the new ERA an emergent policy regime or one of the concentric circles, especially after the 2018 reform which accelerated the integration of R&I policies across Europe. However, considering that the R&I policy still entails “flexibility in implementation”, a certain level of differentiation is expected.¹⁰ In accordance with this, we propose that Serbia is already a part of it through voluntary rules compliance and participation in the EU programmes and expect to find evidence that Serbia’s R&I policy has continued to reform after the negotiation of Chapter 25 with the goal of further integration into the ERA, thus rendering overall convergence with the EU R&I policy, albeit with certain areas requiring further development.

THE EU RESEARCH AND INNOVATION POLICY AND THE ERA REFORM

The European Research Area was created in 2000 with the goal of integrating national research systems and it progressed towards creating an internal market in the field of science, research, and innovation (EC 2020b, 2).¹¹ Even though this policy area remains in the competence¹²

¹⁰ According to Princen et al. (2022, 2) “flexibility in implementation” involves “giving Member States discretion during implementation” which, if put into effect, results in “differentiated implementation”.

¹¹ According to Leuffen et al. (2022, 41) the level of vertical integration in the research and development (innovation) area has evolved from 1958 to 1987 (0 to 3.5), and in 1999 to 4 out of 5 (ordinary legislative procedure).

¹² According to the Treaty on the Functioning of the European Union, the EU has competences in defining and implementing programmes, as long as it doesn’t prevent Member States in carrying out their activities regarding science and technological development (TFEU, art. 4, sec. 3). The activities of the EU are meant

of Member States and associated countries, it can be argued that the EU authority has expanded since the creation of the ERA.¹³ Consequently, the ERA was promoted into an objective of the EU in 2009 (EC 2020b, 2; TFEU, art. 179, sec. 1). Additionally, this stance is based on various recommendations, communications, and other forms of “soft law” designed to govern this policy area,¹⁴ proposed and new institutionalized bodies in R&I, and stricter monitoring of the implementation process. This change reflects the growing relevance of the R&I policy area, first in the context of “knowledge economy” (e. g. Corbett and Hantrais 2023, 4; Young and Ravinet 2022, 985), and most recently with regard to new challenges such as Brexit, Covid-19, and the global energy crisis spurred by the war in Ukraine (EC 2023b, 10).¹⁵ Hence, the 2022 *Science, R&I Performance of the EU* report puts R&I into the center of “social, economic, and environmental sustainability” (Hobza et al. 2022, 5).

Last decade witnessed a more prominent role of the EU in guiding and monitoring the implementation of ERA on national level. Prior to the official reform process, *ERA Roadmap 2015-2020* was first introduced in 2015 by the European Research Area and Innovation Committee (ERAC) to “guide Member States [and Associated Countries (ERAC 2015, 2)] in structuring their implementation of ERA at national level” (ERAC 2015, 2). With respect to the ERA countries’ autonomy (ERA 2015, 3), ERA Roadmap relied upon flexibility, but also provided examples and recommendations on specific actions regarding ERA objectives. Furthermore,

to complement the member states’ activities in research and development (TFEU, art. 180), and they are meant to be coordinated and mutually consistent (Art. 181). The EU activities can be summed up as implementation of programmes in this field, promotion of cooperation, dissemination of research results and promotion of mobility (Art. 180). Those activities are carried out through a “multiannual framework programme” (Art. 182).

¹³ Similarly, Katri Eeva’s study puts into focus educational policy at the EU level, a policy area akin to R&I, suggesting that there’s “more regulated EU-wide soft policy coordination in the field of education” (Eeva 2021, 2).

¹⁴ The EU soft law is defined as “a non-binding EU instrument with the potential to exert influence on Member States, but [is] not subject to enforcement by supra-national institutions” (Zhelyazkova et al. 2023, 450). Some forms of the soft law in the EU include “codes of conduct, resolutions, communications, declarations, guidance notes and action plans” (Cappellina et al. 2022 in Zhelyazkova et al. 2023, 449).

¹⁵ Radaelli (2022, 13) suggests that crises can be an “explanatory variable of integration”, as they can lead to more (or less) integration based on policy learning during crisis (18).

it included a monitoring mechanism (EMM), although only in Member States (EC, and Whittle et al. 2022). Since 2016, ERA countries have adopted National Action Plans in accordance with the ERA Roadmap, and specifically with ERA priorities (EC, Whittle et al. 2022, 26).¹⁶

The ERA reform which has started in 2018, also entails a more detailed approach of the EU to the area of R&I. First of all, there are several documents which contain priorities, goals, rules of conduct and recommendations. Most importantly, the EC Communication on the new ERA provided a base for the reform of R&I policy area (EC 2020b). Secondly, specific values R&I should strive for are listed for the first time in the new *Pact for R&I in Europe*.¹⁷ Even though these documents aren't legally binding, they have certain effects (Capellina et al. in Zhelyazkova et al. 2023, 449). Concomitantly, the strategic documents issued by the Commission's Directorate-General for Research and Innovation – Strategic Plan 2020-2024 and ERA Policy Agenda – elaborate what was broadly set out in the Communication, so planned policy priorities and actions reflect the reformed ERA guidelines (EC 2020a, EC 2023a).

The new ERA also suggests greater horizontal integration. First, there are certain alterations in the ERA governance, with a new governance body *ERA Forum for Transition*, designed to ensure inclusiveness of the EU, Member States, associated countries and other interested parties, in the process of designing, implementation and monitoring the ERA policy agenda (EC 2023a).¹⁸ The prior constraint of the ERA implementation monitoring in all participating countries should be resolved with this body. Secondly, Horizon 2020 was available to associated countries, while Horizon Europe, as a FP which replaced it, has been available to both associated countries and a broader range of interested

¹⁶ This study presents in great detail the impact of ERA Roadmap to research and innovation systems of select countries, including potential areas for further improvement. See more in (EC, and Whittle et al. 2022).

¹⁷ Values and principles on research and innovation, as proclaimed in the Pact for Research and Innovation, are: "Ethics and integrity of research and innovation; Freedom of scientific research; Gender equality and equal opportunities for all; Free circulation of researchers, staff, knowledge and technology; Pursuit of excellence; Value creation and societal and economic impact; Coordination, coherence, commitment; Global outreach; Inclusiveness; Societal responsibility" (EC 2022a).

¹⁸ According to Eeva (2021, 1–2) "compliance develops when actors feel that they are co-constructing policy". Similarly, Lavenex and Schimmelfennig (2009, 796) talk about the expansion of the EU rules "in a more participative manner" through external governance.

countries beyond Europe (EC n. d. b; EC 2023c). Agreements on association to the FPs imply equal access and conditions for participation of the EU Member States and non-members' legal entities (EC n. d. b; EC 2023c). Additionally, Horizon Europe is an instrument for policy alignment and sharing access to knowledge, researchers and infrastructure between Member States and associated countries (EC 2021a, 3). These countries pertain to the same policy regime in R&I, nevertheless their official member status. Consequently, countries associated with Horizon 2020/Horizon Europe are deemed "an integral part of the ERA" (EC 2020b, 18) and designated as the "ERA countries" (EC 2019a, 5). In line with this, five respondents from Serbia were included in the consultation for the Horizon Europe Strategic Plan 2025-2027 (EC 2023b, 35). Finally, the participation in the ERA is presented as a facilitating factor in accession to the EU. This is particularly mentioned with regard to the enlargement policy and the Western Balkans (EC 2020b, 18; EC 2020a, 22).

The Strategic Plan 2020-2024 and the ERA Policy Agenda 2022-2024

There are several documents pertaining to the reformed ERA, but two of them deserve further attention in this paper – DGRI's Strategic Plan 2020-2024 and the ERA Policy Agenda 2022-2024 (hereinafter the Strategic Plan and the Policy Agenda, respectively). Therefore, this subsection of the paper is dedicated to the thematic analysis of those documents, with the goal of presenting and describing the most prominent themes these documents entail, so they can be compared to the focal points of Serbian R&I strategy later on.

In line with aforementioned salience of R&I policy and its enhanced role in achieving economic, social, and environmental goals, the Strategic Plan is structured to address objectives of Von Der Layen's Commission (EC 2020a, 6). The Policy Agenda is structured around four priority areas of the ERA. Although both documents entail similar themes, they are differently formulated, so the Strategic Plan is mainly directed at potential application of R&I results, whereas the Policy Agenda is more focused on the policy area of R&I itself. The themes are also organized in different order, considering the Strategic Plan prioritizes social challenges, while the Policy Agenda puts the R&I system integration first. In other words, the Strategic Plan defines the overall objectives and course of action, whereas the Policy Agenda precisely enumerates specific measures.

Taking into account the context it originated from, the twin energy and digital transition has a central place in the Strategic Plan (EC 2020a, 10). Specific goals in the first objective (“A European Green Deal”) reflect the EU’s efforts to transition to clean energy, and position R&I in the centre of this. Accordingly, they encompass innovative solutions in service of preserving “biodiversity, ecosystem and natural resources” (EC 2020a, 12), directing budgetary expenditures and investments towards the climate (13), and using instruments of missions and partnerships within Horizon Europe (12–13). The second general objective of the Strategy (“A Europe fit for the digital age”) also rests upon the R&I area as a pillar for achieving the digital transition (EC 2020a, 14). The main instrument for the digital transition is Horizon Europe, particularly the European Innovation Council and public-private partnerships endorsed by the FP (EC 2020a, 14).

The third general objective (“An economy that works for the people”) puts R&I in the centre of the economy, with a specific goal of creating new jobs and economic growth (EC 2020a, 21). When it comes to the application of results to the economy, the proposed R&I component of the European Semester country specific recommendations (EC 2020a, 21) can be considered a form of soft law mentioned above. The fourth general objective (“A stronger Europe in the world”) encompasses the geopolitical component of the ERA, while the specific goal entails “broader association policy” for further integration of the R&I landscape (EC 2020a, 24). The fifth general objective (“Promoting our European way of life”) is connected to improving living conditions, especially preparedness for crises and preventing diseases (EC 2020a, 27), whereas the sixth (“A new push for European democracy”) involves social inclusiveness in the R&I area.

In accordance with the goal of creating a unique European research landscape and coordination of national R&I policies, the first priority area in the Policy Agenda entails actions which should contribute to deepening the internal market for knowledge (EC 2021c, 4).¹⁹ Proposed actions encompass creating the European Open Science Cloud, supported

¹⁹ The objectives of the new ERA are the following: 1. “prioritizing investments and reforms”, 2. “improving access to excellence”, 3. “translating R&I results into the economy”, and 4. “deepening the ERA” (EC 2020b, 5). In the Policy Agenda they are defined as “deepening a truly functioning internal market for knowledge”, “taking up the challenges posed by the twin green and digital transition”, “amplifying access to research and innovation excellence across the Union”, and “advancing concerted research and innovation investments and reforms” (EC 2021c, 2).

by the new EU legislative and regulatory framework for copyright and data (EC 2021c, 5). As stated in the Policy Agenda (EC 2021c, 5) this action is a continuation of “a long-term process of alignment and coordination pursued by the European Commission (EC) since 2015 with diverse stakeholders of the European research landscape.” In line with this, proposed actions also focus on the labour market in the R&I area, with special attention given to balanced mobility of researchers, their skills and work conditions, and prevention of gender inequality or other harmful practices (EC 2021c, 7-8). These policy actions are developed on the base of The European Charter for Researchers and the Code of Conduct for the Recruitment of Researchers, but they also involve new initiatives on the EU level, such as ERA Talent Platform or ERA4You (EC 2021c, 7). In line with the Pact for R&I, actions are proposed for monitoring the level of academic freedom (EC 2021c, 9). Enhanced role of the EU is promoted in knowledge valorisation, with proposed standardization and management of intellectual property (EC 2021c, 10). The Policy Agenda also proposes updating of the European research infrastructure, with the European Research Infrastructure consortium as a focal point (EC 2021c, 11).²⁰

The second priority area focuses on the digital and energy transition, and participation of the society in the ERA (EC 2021c, 13). The Policy Agenda proposes using two instruments – European partnerships and Horizon Europe’s missions – in coping with the challenges posed by the twin transition (EC 2021c, 13). With regard to the energy transition, proposed actions include a cooperation framework Strategic Energy Technology Plan which should be used for aligning the national energy and climate plans, and a pilot action for green hydrogen (EC 2021c, 14). Cooperation with the industrial sector where the R&I results could be applied in the context of green energy transition is also included in the Policy Agenda, as well as connecting with universities (EC 2021c, 16).

The third priority area is dedicated to excellence through further development of regional and national R&I ecosystems (EC 2021c, 18). That entails measures such as creating ERA Hubs and promoting science managers (EC 2021c, 18–19). Investments and reforms, set as the fourth priority area in the Policy Agenda, revolve mainly around the

²⁰ The research infrastructure is further analyzed through the ESFRI Roadmap 2021, including both implemented (landmarks) and proposed (projects) research infrastructures (ESFRI 2021, 12). Serbia is an associated country within the ESFRI (242).

ERA implementation and monitoring, with respect to the national research systems' distinctions (ERA 2021c, 19–20).

SERBIAN RESEARCH AND INNOVATION POLICY AND INTEGRATION INTO THE ERA

Following Leuffen et al.'s (2022, 85) analytical framework, both horizontal and vertical integration increase with “international interdependence, homogeneity of state preferences and capacities, [less] severity of compliance problems, low politics' policy characteristics”.²¹

The connections between academics and scientists greatly benefited from “the use of internet as a channel for scientific communication” (Heise and Pearce 2020, 1) in the last few decades, thus contributing to deeper international interdependence in R&I. Accordingly, Serbian researchers have been involved in collaboration projects with researchers from over thirty countries (EC 2022c), and record a significant number of co-authorships (Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije [SNTR] 2021, 24). Additionally, R&I is considered the first policy area to be integrated into the EU, with FP6, FP7, and Horizon 2020 (SNTR 2021, 68).

When it comes to the policy area of R&I, preferences were clearly stated in the Negotiation position of the Republic of Serbia, where it's said that Serbia “accepts the *acquis* of the EU covered by the Chapter 25 Science and Research as it stands on 1 January 2016” (Government of the Republic of Serbia 2016, 2) with plans for further alignment (10). Along with the common interests and challenges Serbia faces as a part of Europe, the EU contributes to funding of the R&I system in Serbia (SNTR 2021, 66), which affects the interdependence and preferences. This is especially important in the context of the funding recipients (private for-profit entities, higher education establishments, SROs; R&I Country Profile 2023), which contribute to the overall domestic preference for integration.

There's low politicization in the issue area of R&I, so there aren't many obstacles regarding integration in this field.²² In the introductory statement of the negotiating position, Serbia renounced specific adaptations

²¹ This is a general framework based on the theory of intergovernmentalism (Leuffen et al. 2022, 84).

²² External differentiation is expected in the “low politics” areas (Leuffen et al. 2022, 13).

and expressed no expectation of difficulty regarding the implementation of *acquis* within the Chapter 25 (Government of the Republic of Serbia 2016, 2).

Preferences of the EU regarding Serbian integration into the ERA were expressed in the Common position of the EU on the Chapter 25, which maintains that Serbia can “contribute to EU activities on research and innovation” (Ministry of European Integration [MEI] n. d., 1). The common position also expected no difficulty in negotiation of this chapter taking its nature into account, however, it announced that the EU would monitor “the alignment with and implementation of the *acquis*” (MEI n. d., 5). The EU preferences for Serbian integration into the new ERA can be related to the broader objective of creating an integrated European research landscape, as noted in several mentioned documents, and dealing with global challenges in a more coordinated manner. With respect to the capacities, annual progress reports of the EC for Serbia issued in the period 2016-2022 have evaluated this policy area as being “at good level of preparation” (EC 2016, 74; EC 2018, 77; EC 2019b, 83; EC 2020c, 101; EC 2021b, 103; EC 2022b, 111), but they also conveyed certain remarks and recommendations for further improvement.²³

Since closing this chapter, Serbia has continued to implement priorities and guidelines of the ERA, to participate in the EU FPs, and carry out legislative, institutional, and other policy reforms, therefore not showing many problems with compliance. European Commission highlighted the following achievements of Serbia in the process of integration into ERA: “adoption of National Roadmap for Research Infrastructure (2018), Participation in four European Research Infrastructure Consortia (ERIC), Adoption of Serbian Smart Specialization Strategy (4S) (2020-2027) and Open Access policy, Publication of Research for Innovation Strategy 2016-2020” (EC 2022c). It also commended Serbian participation in or collaboration with several associations, strategies, and programmes which address R&I on European or regional level.²⁴

²³ For instance, the R&I strategy from 2016 to 2020 lacked an Action plan (EC 2016, 74), so the Action plan was adopted in 2018 (EC 2019b, 83), and the subsequent strategy came with an incorporated action plan.

²⁴ Programmes: COST, EUREKA, Science and Peace for Security, Central European Exchange Programme for University Studies; Strategies: Western Balkan Regional R&D Strategy for Innovation, EU Strategy for the Danube region; Associations: South East European International Institute for Sustainable Technologies, European Institute of Innovation and Technology’s (EIT) Knowledge and Innovation Communities, European Universities Association (EC 2022c).

Organizations from Serbia were also active within Horizon 2020, with around four thousand project proposals, although their success rate was relatively low (12.5%) (R&I Country profile 2023). Nevertheless, approved projects received funding of around 135 million euros, out of which 36% was allocated to the research organizations (R&I Country profile 2023). As of January 2023, Serbia also became an associated country of Horizon Europe.²⁵

The Serbian legislative framework in the R&I area has changed since the chapter was preliminary closed to include two new laws – the Law on Science and Research and the Law on the Science Fund of the Republic of Serbia – as well as several strategies²⁶ aiming at different aspects of the R&I system.²⁷ Accordingly, the institutional structure of the national R&I system has changed to include new institutions and reform some of the existing practices. First, funding of the scientific research organizations (SROs) has been institutional since 2019 (SNTR 2021, 27). Secondly, two new organizations were established – the Science Fund and the Innovation Activity Fund (27). Four science-technology parks (in Belgrade, Novi Sad, Niš, and Čačak) and the Centre for Promotion of Science (28) were added to the institutional framework. Furthermore, a new Ministry of Science, Technological Development and Innovation was created in 2022 (Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija n. d.).

Besides the institutional and legal reforms, the current state of research and innovation in Serbia has been improving in the last decade, however, there's space for further development, especially in the areas of funding, human resources, and excellence. Even though Serbia has increased allocated funds to R&I from 2009 to 2019, they are still below

²⁵ The Agreement between the EU and Serbia was signed on March 23, 2022 (OJ EU L 95/63), and it was confirmed in January 2023 (Government of the Republic of Serbia 2023).

²⁶ Most importantly, the Smart Specialization Strategy and Strategy for Artificial Intelligence Development (SNTR 2021, 18).

²⁷ At the moment of negotiation of the Chapter 25, Serbian legislative framework in this area was based on the 2015 Law on Scientific and Research Activity and 2013 Law on Innovation Activity (Government of the Republic of Serbia 2016, 2). Strategic documents in this area consisted of the Strategy of Scientific and Technological Development of the Republic of Serbia 2010-2015 and of Action Plan for implementation (2). Institutional structure rested upon the Ministry of Education, Science and Technological Development, and the Serbian Academy of Sciences and Arts and Matica Srpska (3).

the EU average (SNTR 2021, 33). This is especially the case when it comes to investments from the economy to R&I (35), but it's also salient for other sources of funding. Budget of the Republic of Serbia for R&I in 2021 was around RSD 62 billion, allocated to the business (non-financial) sector (45%), the higher education²⁸ (28%) and the government sector (27%) (Republički zavod za statistiku [RZS] 2022b). The number of researchers in 2021 was 16962, which was 71% of the overall number of people employed in R&I in Serbia (RZS 2022b). However, the number of researchers per mill in Serbia is still twice smaller than in the EU,²⁹ and their sectoral assortment suggests concentration in the higher education area and the state sector (RZS 2022b), while their participation in the economy remains low (SNTR 2021, 39-40).³⁰ On the other hand, there's favourable gender distribution (51.4% of women researchers and 34% of women in top positions)³¹ and the advantage of relatively young researchers (SNTR 2021, 41-42).

The overall number of scientific outputs in 2021 was 13151, comprising of basic (7408), applied (3365) and experimental research (2378), with the higher education sector (including SROs) as primary contributor, followed by the government and the business sector (RZS 2022c, 398). This shows there's space for improvement, especially in sectors other than higher education. In addition to this, the Strategy of scientific and technological development of the Republic of Serbia 2021-2025. "The Power of Knowledge" (The PoK Strategy hereinafter) adopted by the Serbian Government in February 2021 (Vlada Republike Srbije 2021) includes several measures for the research and innovation policy reform.

The "Power of Knowledge" Strategy 2021-2025.

This section of the paper is dedicated to the Serbian strategy on R&I, with special focus on the main priorities and policy actions, as well as their position vis-à-vis the main themes in the above-mentioned EU documents.

²⁸ Also including SROs.

²⁹ Additionally, the percentage of people with PhD in the Serbian population with higher education was only 2% in 2021 (RZS 2022a).

³⁰ Scientific research organizations are predominantly geographically situated in the region of Belgrade (63%) (RZS 2022b).

³¹ An interesting discussion on the position of women in Serbian science can be found in (Todorović Lazić 2023).

Preferences for integration into the ERA remain salient in the PoK Strategy, which states that “The Republic of Serbia, as a candidate country for the EU membership, follows the legal *acquis* of the EU, and carries out necessary reforms and activities in this area in order to join the European Research Area” (SNTR 2021, 14). Besides, its structure, main policy goals and methods of their achievement are in compliance with the ERA guidelines which were in effect at the time.³²

The general goal of the PoK Strategy is for “the science-technology and innovation system to contribute to the accelerated development of the Republic of Serbia through advancement of quality and efficacy of science, technological development and innovations, and to further integration into the European Research Area, thus helping the achievement of developed economies standards” (SNTR Srbije 2021, 51). In comparison to the new Strategic plan 2020-2024, however, this document primarily focuses on R&I application in the economy, although it also contains measures directed at the digital transition, while the environmental goals are present but less elaborated.

Both Strategic plan 2020-2024 and the EU reports on Serbia recommended increasing budgetary expenditures for R&I, and better connections between science and the economy (EC 2019b, 83; EC 2020a, 15). In line with these recommendations, the PoK Strategy suggests increasing domestic expenditures for R&I, especially matching the investments from the economy with the budgetary funds (SNTR 2021, 55). Besides funding, the first specific goal of the PoK Strategy (“Providing necessary conditions for the dynamic development of science, technology development and innovation”) also addresses researchers and research infrastructure (54). Measures for increasing the number of researchers include programmes and stipends for young researchers and programmes for repatriates, but they also encompass attracting foreign researchers, researchers from Serbian diaspora, and from the region to participate in research activities in Serbia (SNTR 2021, 55). This is compatible with the Policy Agenda’s goal of balanced mobility (EC 2021c, 7–8), considering that it would simultaneously limit the “brain drain” from Serbia, and attract researchers to be involved in R&I in Serbia. The last section

³² They include: 1. A more efficient national research system; 2. An integrated approach in coping with social challenges, optimal financing and using a big research infrastructure in accordance with ESFRI; 3. Transparency and an open market for researchers; 4. Gender equality; 5. Open-access science and knowledge transfer; 6. International cooperation (SNTR 2021, 14-15).

of this goal entails investing into research infrastructure, including digitalization (SNTR 2021, 55–56). Not only is this measure compatible with the goal of digital transition of the Strategic Plan (EC 2020a, 14), but the new R&I platform of eScience (eNauka) also contributes to the open access policy³³ and better management of scientific results (SNTR 2021, 57), thus providing a base for Serbian integration into the planned European Open Science Cloud (EC 2021c, 4).

The second specific goal (Increasing efficacy of usage of scientific research system's results) is focused on the efficacy of the national research system, through measures of monitoring the realization of research activities, structural reforms of pilot SROs, social application of scientific knowledge and contribution to public policy and cultural development (SNTR 2021, 58–61). The first two measures are directed at strengthening the institutional framework and they are compatible with the Policy Agenda's measure of reforming the assessment system for research and researchers (EC 2021c, 6). The remaining measures under this specific goal regarding the application of scientific results,³⁴ can relate to the Policy Agenda's second priority area (EC 2021c, 14-15), and especially the Strategic Plan 2020-2024 in general. Both documents are directed at broader population's participation (EC 2021c, 17), albeit the Strategic Plan 2020-2024 to a greater extent (EC 2020a, 31).

The third specific goal (Nurturing top-quality science and technological development and increasing the economy's competitiveness) is directed at the quality of science in Serbia, namely at the support for researchers whose papers were published in journals with high impact factor and highly cited researchers, as well as facilitating access to literature and journals (SNTR 2021, 62–63). In other words, these measures should promote excellence, which is both a value under the EU Pact for R&I (EC 2022a) and a priority area of the Policy Agenda (EC 2021c, 18–19). This goal also incorporates plans on improving the usage of scientific results in the economy, with special focus on strengthening the so-called “innovation-based economy” (SNTR 2021, 64). This

³³ The “standards of open science, open access and protection of intellectual property” are an explicit part of the second specific goal of the PoK Strategy (SNTR 2021, 60).

³⁴ The PoK Strategy gives special attention to social sciences and humanities (SNTR 2021, 60), whereas the Strategic Plan 2020-2024 only mentions them (EC 2020a, 31), and they're not included in the Policy Agenda.

is convergent with the EC's position on knowledge, and the central role of R&I for the economy.

The fourth specific goal (Focusing research on social challenges and priorities) of the PoK Strategy involves coping with social challenges, such as public health, food and water safety, environment protection, and priority technologies, i.e., artificial intelligence, informational technology etc. (SNTR 2021, 66). The PoK Strategy, which was issued in the specific context of the COVID-19 pandemic, doesn't specifically mention the global energy crisis. Although it's indirectly included through this measure, this is the part of the PoK Strategy which can be expanded in greater detail. Furthermore, EC annual reports for 2021 and 2022 call for better integration into the new European Research Area (EC 2021b, 103; EC 2022b, 111). Therefore, this area of R&I policy can be of use not only in the process of ERA integration as a goal for itself, but also for tackling the current energy crisis unfolding in Europe, which affects Serbia, as well.

Finally, the last specific goal of the PoK Strategy is enhancing international cooperation, where the role of the EU could be the most prominent as the new ERA entails a significant international dimension. The goal of strengthening international cooperation is mainly directed at the EU, and it entails further participation in the EU programmes, especially Horizon Europe, as well as programmes involving EU such as EU-REKA, and COST (SNTR 2021, 68–69). This converges with the EC's emphasis on Horizon Europe for the new ERA, although there's space for growth in the area of partnerships under this FP (EC 2021c, 13; EC 2020a, 11). The second part of this goal involves bilateral and regional cooperation, as well as for Serbia to extend presence in various research infrastructures in Europe (SNTR 2021, 69–70). This provides a base for Serbian involvement in the proposed regional institutional arrangements such as ERA Hubs (EC 2021c, 18), as well as proposed research infrastructure projects under the ESFRI (ESFRI 2021).

CONCLUSION

The first part of the paper was dedicated to the policy area of R&I, especially its external dimension, which can be considered a form of power, foreign policy instrument, or as part of science diplomacy. In this paper we tried to put the external aspect of the EU R&I policy in the context of the European integration process, with special focus on

Serbia as a candidate country for the EU membership, an ERA country, and an associated country of Horizon Europe. Based on the conception of the EU as a system of differentiated integration, this paper presents the main developments in the R&I area, which cumulatively indicate that the reformed ERA has been advancing towards a policy regime, although with certain flexibility. This inference is based on the common priorities and agenda, rules of conduct, standards, and institutional bodies connecting not only the EU Member States, but associated countries, and other pertinent actors across Europe, especially in the context of the ERA reform. This paper specifically focused on two EU documents, the EC Strategic Plan and the ERA Policy Agenda, that convey and adopt the guidelines of the reformed ERA.

The second part of the paper addressed the Serbian position in the forming European research landscape. It presented the main points in the negotiation process, and reforms Serbia has implemented after closing Chapter 25 with respect to the ERA priorities and guidelines. Further integration into ERA is based on the continuous preferences of both the Government and other actors which benefit from the integration, as well as the fact that this policy area pertains to “low politics”. Consequently, Serbia has been compliant with the EU recommendations in this policy area. With regard to this, we analysed the Serbian “Power of Knowledge” Strategy, which showed a great level of convergence with the aforementioned EU documents, even though there are certain areas which demand further attention.

REFERENCES

- Arnaldi, Simone. 2023. “Introduction.” In *Science and Diplomacy: Foundations and Practice*, ed. Simone Arnaldi, 7–15. Università di Trieste.
- Ćeranić, Jelena. 2018. „Diferencirana integracija – instrument za prevazilaženje različitosti između država članica EU - sa posebnim osvrtom na njene implikacije na univerzalno i osobeno pravo EU.” U Zbornik radova *Univerzalno i osobeno u pravu*, ur. Strahinja Miljković, 63–78. Pravni fakultet Priština - Kosovska Mitrovica.
- Corbett, Anne, and Linda Hantrais. 2023. “Higher education and research in the Brexit policy process.” *Journal of European Public Policy*. DOI: 10.1080/13501763.2023.2181854

- Eeva, Katri. 2021. "Governing through consensus? The European Semester, soft power and education governance in the EU." *European Educational Research Journal*. DOI: 10.1177/14749041211055601.
- European Commission [EC]. 2016. Commission staff working document: Serbia 2016 Report Accompanying the document – Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2016 Communication on EU Enlargement Policy. Brussels, 9 November 2016.
- European Commission [EC]. 2018. Serbia 2018 Report Accompanying the document – Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2018 Communication on EU Enlargement Policy.
- European Commission [EC]. 2019a. "European Research Area: Progress Report 2018." Report from the Commission to the Council and the European Parliament. The European Research Area: advancing together the Europe of R&I. COM (2019) 83.
- European Commission [EC]. 2019b. Commission staff working document: Serbia 2019 Report Accompanying the document – Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2019 Communication on EU Enlargement Policy. Brussels, 29.5.2019 SWD (2019) 219 final.
- European Commission [EC]. 2020a. *Strategic Plan: DG Research and Innovation*. Ref. Ares (2020)5352987 – 8/10/2020.
- European Commission [EC]. 2020b. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A new ERA for R&I*. COM(2020) 628 final. Brussels. 30.9.2020.
- European Commission [EC]. 2020c. Commission staff working document: Serbia 2020 Report Accompanying the document – Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020 Communication on EU Enlargement Policy. Brussels, 6.10.2020 SWD (2020) 352 final.

- European Commission [EC]. 2021a. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Global Approach to R&I: Europe's strategy for international cooperation in a changing world*. Brussels, 18.5.2021. COM (2021) 252 final.
- European Commission [EC]. 2021b. Commission staff working document: Serbia 2021 Report Accompanying the document – Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2021 Communication on EU Enlargement Policy. Strasbourg, 19.10.2021 SWD (2021) 288 final.
- European Commission, Directorate-General for R&I [EC]. 2021c. *European Research Area Policy Agenda: Overview of actions for the period 2022-2024*. Publications Office of the European Union.
- European Commission, Directorate-General for R&I [EC]. 2022a. *A pact for R&I in Europe*, Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/56361>.
- European Commission [EC]. 2022b. Commission staff working document: Serbia 2022 Report Accompanying the document – Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2022 Communication on EU Enlargement Policy. Brussels, 12.10.2022 SWD (2022) 338 final.
- European Commission, Directorate-General for Research and Innovation [EC]. 2022c. *R&I cooperation with Serbia*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/964873>.
- European Commission, Directorate-General for R&I, Whittle, Mark, Marta Guasp Teschendorff, and Andrew Sikorski [EC, Whittle et al.]. 2022. *Study to evaluate the ERA policy framework and ERA monitoring mechanism*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/17689>.
- European Commission [EC]. 2023a. “European Research Area (ERA).” https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-2020-2024/our-digital-future/european-research-area_en#-commissions-plan-for-a-new-era-based-on-excellence. Last accessed on August 8, 2023.

- European Commission [EC]. 2023b. “Horizon Europe Strategic Plan 2025-2027 Analysis.” Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission [EC]. 2023c. “EU Grants: List of participating countries (HE): V2.6 – 01.08.2023.” Internet https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/common/guidance/list-3rd-country-participation_horizon- Euratom_en.pdf. Last accessed on August 29, 2023.
- European Commission [EC]. n. d. a. “European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR): Serbia.” https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/serbia_en. Last accessed on August 29, 2023.
- European Commission [EC]. n. d. b. Directorate-General for Research & Innovation. “Associated Countries.” Internet https://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/3cpart/h2020-hi-list-ac_en.pdf. Last accessed on August 29, 2023.
- European External Action Service [EEAS]. 2022. “Science Diplomacy.” https://www.eeas.europa.eu/eeas/science-diplomacy_en, Last accessed on August 10, 2023.
- European Research Area and Innovation Committee, ERAC Secretariat [ERAC]. 2015. European Research Area Roadmap 2015-2020. Brussels, 20 April 2015. ERAC 1208/15.
- European Strategy Forum on Research Infrastructures [ESFRI]. 2021. “Roadmap 2021: Strategy Report on Research Infrastructures.” ESFRI: November 2021.
- Gengnagel, Vincent, Katharina Zimmermann and Sebastian M. Büttner. 2022. “‘Closer to the Market’: EU Research Governance and Symbolic Power.” *Journal of Common Market Studies* 60 (6): 1573–1591. DOI: 10.1111/jcms.13326.
- Government of the Republic of Serbia. 2016. *Negotiation position of the Republic of Serbia for the Inter-governmental Conference on accession of the Republic of Serbia to the European Union for Chapter 25 “Science and Research”*. Belgrade.
- Government of the Republic of Serbia. 2023. “Government proposes confirmation of agreement with EU on participation in Horizon Europe programme” Belgrade, 12 January 2023. <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/200385/>

- government-proposes-confirmation-of-agreement-with-eu-on-participation-in-horizon-europe-programme.php. Last accessed on August 8, 2023.
- Heise, Christian, and Joshua M. Pearce. 2020. "From Open Access to Open Science: The Path from Scientific Reality to Open Scientific Communication." *SAGE Open*, April-June 2020: 1–14. DOI: 10.1177/2158244020915900.
- Hobza, Alexandr, Erik Canton and Julien Raven [Hobza et al.]. 2022. "Building a sustainable future in uncertain times." *Science, R&I Performance* report by chapter. Directorate General for R&I, 4 July 2022. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/knowledge-publications-tools-and-data/publications/all-publications/srip-report-chapter-2022_en Last accessed on August 24, 2023.
- Lavenex, Sandra, and Frank Schimmelfennig. 2009. "EU rules beyond EU borders: theorizing external governance in European politics." *Journal of European Public Policy* 16 (6): 791–812.
- Leuffen, Dirk, Berthold Rittberger, and Frank Schimmelfennig [Leuffen et al.]. 2022. *Integration and Differentiation in the European Union: Theory and Policies*, 2nd edition. Palgrave MacMillan.
- Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija. n. d. „O nama." <https://nitra.gov.rs/lat/ministarstvo/o-nama>. Last accessed on August 31, 2023.
- Ministry of European Integration [MEI]. n. d. *Chapter 25: European Union Common Position*. <https://www.mei.gov.rs/eng/documents/negotiations-with-the-eu/accession-negotiations-with-the-eu/negotiating-positions/chapter-25/>. Last accessed on August 31, 2023.
- Official Journal of the European Union [OJ EU] 2016/C 202/01 [TFEU]. Consolidated version of the Treaty on European Union and the Treaty on functioning of the European Union.
- Official Journal of the European Union [OJ EU] L 95/63. Agreement between the European Union and the Republic of Serbia on the participation of the Republic of Serbia in the Union programme Horizon Europe – the Framework Programme for Research and Innovation. 23.3.2022.
- Queirós, Anabela S. S., and Teresa Carvahlo. 2019. "The Europeanization of Science and Technology Policies – A literature review." Conference Paper, March 2019. DOI: 10.21125/inted.2019.1372.

- Internet, https://www.researchgate.net/publication/332285085_THE_EUROPEANISATION_OF_SCIENCE_AND_TECHNOLOGY_POLICIES_-_A_LITERATURE_REVIEW. Last accessed on August 28, 2023.
- Princen, Sebastiaan, Frank Schimmelfennig, Ronja Sczepanski, Hubert Smekal, and Robert Zbiral [Princen et al.]. 2022. "Different yet the same? Differentiated integration and flexibility in implementation in the European Union." *West European Politics*. DOI: 10.1080/01402382.2022.2150944.
- Radaelli, Claudio M. 2022. "Policy Learning and European Integration." *Journal of Common Market Studies* 60 (Annual Review). DOI: 10.1111/jcms.13432.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2022a. „Saopštenje IR 20: Ljudski resursi u nauci i istraživanjima.” Statistika nauke, tehnologije i inovacija, Broj 168, God. LXXII: 29.6.2022. Republika Srbija.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2022b. „Saopštenje IR 30: Naučnoistraživačka i razvojna delatnost.” Statistika nauke, tehnologije i inovacija. Broj 231, God. LXXII: 31.8.2022. Republika Srbija.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2022c. *Statistički godišnjak Republike Srbije 2022*. ISSN 0354-4206. Beograd.
- Ruffini, Pierre-Bruno. 2023. "Science diplomacy. On several basic notions and key questions." In *Science and Diplomacy: Foundations and Practice*, ed. Simone Arnaldi, 15–34. Università di Trieste.
- R&I Country profile. 2023. Horizon 2020: RS. Internet: https://dashboard.tech.ec.europa.eu/qs_digit_dashboard_mt/public/sense/app/1213b8cd-3ebe-4730-b0f5-fa4e326df2e2/sheet/0c8af38b-b73c-4da2-ba41-73ea34ab7ac4/state/analysis/select/Programme/H2020/select/Country%20Code/RS. Last accessed on August 8, 2023.
- Schimmelfennig, Frank, Dirk Leuffen, and Catherine E De Vries. 2023. "Differentiated integration in the European Union: Institutional effects, public opinion, and alternative flexibility arrangements." *European Union Politics*. 24 (1): 3–20. DOI: 10.1177/14651165221119083.
- Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu od 2021. do 2025. godine „Moć znanja” [SNTR 2021]. Službeni glasnik RS 10/2021-3.

- Tocci, Nathalie. 2017. "How to Make a Strategy." In *Framing the EU Global Strategy: A Stronger Europe in a Fragile World*. Palgrave Macmillan.
- Todorović Lazić, Jelena. 2023. „Nauka i naučnice u Srbiji i svetu.” *Srpska politička misao* 80 (2): 266–271. DOI: 10.5937/spm80-44752.
- Trondal, Jarle, Stefan Gänzle and Benjamin Leruth. 2022. "Differentiation in the European Union in Post-Brexit and -Pandemic Times: Macro-Level Developments with Meso-Level Consequences." *Journal of Common Market Studies* 60 (Annual Review): 26–37. DOI: 10.1111/jcms.13404.
- Vlada Republike Srbije. 2021. „Vlada usvojila strategiju naučnog i tehnološkog razvoja Srbije.” Beograd, 4. Februar 2021. <https://www.srbija.gov.rs/vest/517212/vlada-usvojila-strategiju-naucnog-i-tehnoloskog-razvoja-srbije.php>. Last accessed on August 10, 2023.
- Vukasović, Dejana. 2021. "Evropska Unija kao akter u međunarodnim odnosima: moć diskursa." *Politička revija* 70 (4): 11–34. DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7042021.1>.
- Young, Mitchell, and Pauline Ravinet. 2022. "Knowledge power Europe." *Journal of European Integration* 44 (7): 979–994. DOI: 10.1080/07036337.2022.2049260.
- Young, Mitchell. 2023. "Science Diplomacy and the European Union." In *Science and Diplomacy: Foundations and Practice*, ed. Simone Arnaldi, 35–50. Università di Trieste.
- Zhelyazkova, Asya, Markus Haverland, and Rik Joosen. 2023. "Legislating softly: The effect on preference heterogeneity on the share of EU soft-law instruments over time." *European Union Politics*. 24 (3): 447–469. DOI: 10.1177/14651165231162510.

Олга Стевановић*

Институт за политичке студије

**ПОЛИТИКА ИСТРАЖИВАЊА И ИНОВАЦИЈА
У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ И ИНТЕГРАЦИЈА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У РЕФОРМИСАНИ
ЕВРОПСКИ ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОСТОР**

Резиме

У овом раду се разматра политика истраживања и иновација у Европској Унији у контексту реформе Европског истраживачког простора, са посебним освртом на његову спољну димензију. Први циљ овог рада је да опише главне промене у истраживању и развоју до којих је дошло у претходној деценији, са нагласком на њихов значај за процес европских интеграција. Полазећи од концепта екстерне диференцијације Лојфена и др., у овом раду се ЕИП посматра као режим управљања који се простира ван граница Европске Уније. У складу са тиме, други циљ овог рада је представљање српске политике истраживања и иновација у контексту интеграције у ЕИП након затварања поглавља о науци и истраживањима. Кроз тематску анализу стратегија у области истраживања и иновација, овај рад ће утврдити да ли је српска политика у овој области подударна приоритетима и упутствима новог ЕИП, чинећи је на тај начин делом ширег европског истраживачког поља.

Кључне речи: ЕУ, Европски истраживачки простор, истраживање и иновације, Србија

* Имејл-адреса: olga.stevanovic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 03. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

*Милица Топаловић**

Институт за политичке студије, Београд

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ И НАУКА У РЕПУБЛИЦИ АЛБАНИЈИ: САРАДЊА СА ФРАНЦУСКОМ РЕПУБЛИКОМ, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ**

Сажетак

Рад обухвата широко поље настанка, развоја, али и актуелног стања у високом образовању и науци у Републици Албанији. Високо образовање је у свим посткомунистичким државама огледало читавог друштва и политичко-економског стања државе, те се и у Албанији може приметити дуг еволуциони процес превирања између конзервативних и либералнијих високообразовних политика који је за последицу имао пад квалитета образовања и научног истраживања. На том путу усклађивања са светским и европским стандардима у области високог образовања и науке, рад истражује улогу Француске Републике из чега проистиче истраживачко питање: На ком нивоу су билатерални односи између Републике Албаније и Француске Републике у области високог образовања и науке,

* Имејл-адреса: milica.topalovic@ips.ac.rs.

** Рад је резултат ангажовања аутора на пројектима Института за политичке студије, које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација, као и активности реализованих у оквиру пројекта Оснаживање и перспективе научне сарадње на Западном Балкану, који финансира Министарство за Европу и спољне послове Републике Француске, а који се реализује у сарадњи INALCO (Париз, Француска), Института за политичке студије (Београд, Србија), Филолошког факултета (Никшић, Црна Гора) и Правног факултета (Битољ, Северна Македонија), као и неакадемских партнера (EUROPANOVA Academia и Cercle).

имајући у виду да је Република Албанија стални члан франкофоне организације, као и чињеницу да је удео албанског франкофоног становништва знатан? Рад ће нарочито узети у обзир мобилност албанских студената, програме и пројекте који се спроводе на албанским универзитетима уз помоћ Владе Француске, универзитета, градова и региона, и приватних компаније, али ће обухватити и проблеме превеликог одлива образованог и радно способног становништва. Закључак ауторке је да је присуство Француске незанемарљиво, али и даље недовољно с обзиром на традиционално добре односе ових двеју држава. Од нарочитог значаја ће бити коришћење методе анализе докумената, генеалогije, као и аналитичко-дескриптивних метода.

Кључне речи: Република Албанија, високо образовање, наука, Француска Република

УВОД

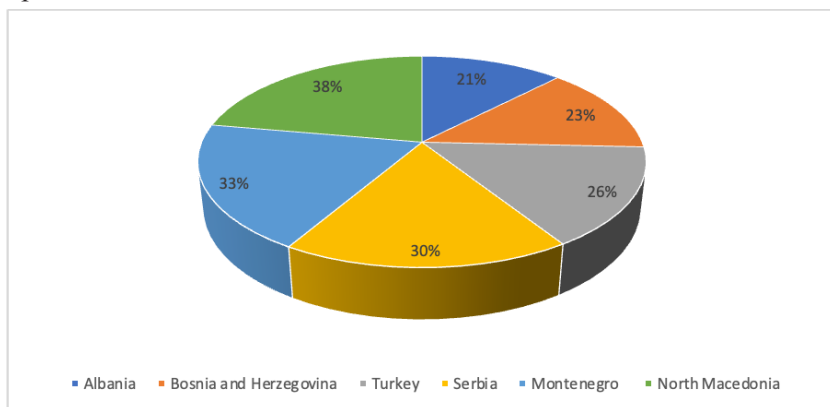
Албанија је једна од држава у развоју, односно држава Западног Балкана која је и даље у процесу демократске консолидације. Важан аспект његовог развоја је област високог образовања, препознавање научног и истраживачког потенцијала, и интеграција истраживачке заједнице са европском и међународном, као и са приватним пословним сектором у Албанији (Regional Cooperation Council 2022, 6). Истовремено, комунистичка позадина, заједно са недовољно развијеном привредом, лошим политикама и корупцијом, онемогућавају развој и приближавање светским и европским стандардима у области високог образовања, насупрот отворености и могућностима кроз мобилност студената и пројектног финансирања које пружају државе чланице Европске уније и међу њима Француска. Званично је систем високог образовања у Албанији настао 1957. године са оснивањем Универзитета у Тирани који је стављен под окриље Института за политехнику основаног 1951. године и остао једини универзитет до 1990. године (Paradophulli and Mico 2016, 21–22). Високо образовање и наука се у Албанији тренутно налази у надлежности Министарства за просвету и спорт – промене назива и надлежности министарстава су честа појава у влади.¹

¹ До 2021. године високо образовање је било у оквиру Министарства просвете, спорта и омладине.

Најзначајније саветодавно тело Министарству у процесу израде националних стратегија, програма, директива и препорука у високом образовању и науци је Савет за високо образовање и научно истраживање (*Council of Higher Education and Scientific Research – KALKSH*) основано је 2020. године (Halili 2020). Образовање овакве институција сигнализирала је чињеница да је 2019. године Албанија бележила најмању стопу високообразованих у Европи и на Западном Балкану. Само 21% становништва до 30 година су имали диплому основних академских студија (Графикон 1) (Albanian Daily News 2019).

Посебан проблем у албанском друштву је феномен који неславно називају „одлив мозга” (*brain drain*), или „одлив људског капитала” (*human capital flight*) који означава емиграцију несвршених студената или високообразованог становништва и који углавном погађа сиромашне, неразвијене или недовољно развијене државе (видети Crush and Hughes 2009). Албанија, као држава предводница европског континента у лошој емиграционој статистици, свеукупним лошим економским стањем, а и занемаривањем просвете, науке и технолошког развоја, као да мотивише младе људе да се одлуче за овај корак.

Графикон 1. Процент високообразованих у одређеним балканским државама 2019. године

Извор: Albanian Daily News 2019.

Академске 2013/14 године, албанске универзитете, од којих је било само 15² државних и чак 44 приватних високошколских установа, похађало је 160 хиљада студената (Ministry of Education and Sport 2014). Просечна цена школарине у претходној академској 2022/23 години на албанским универзитетима износила је од 55 хиљада лека на Универзитету у Драчу (510 евра) до 450 хиљада лека на Универзитету уметности у Тирани (4.160 евра), док су буџетирани средства за високошколске установе утврђена још Уредбом из 2003. године (Ministria e Arsimit dhe Sportit 2023), чији су одређени чланови мењани, али не и директива у потпуности. Неадекватност финансирања и магловита разлика између приватних и државних универзитета, доводи до немогућности развоја и праћења светских и европских стандарда у пољу образовања и научног истраживања, те албански универзитети покушавају да конкурисањем на међународне пројекте надокнаде инфраструктурне, логистичке, али и технолошке недостатке. Честе промене закона о високом образовању, као додатна отежавајућа околност високошколским установама, узрокују промене политичких партија на власти и са њима две супротне струје мишљења: једну која обећава радикалне промене и сврстава високо образовање, науку и технолошки развој у ред приоритетних грана за економски и друштвени развој државе, али и она друга која тврди да ће свака реформа неповратно уништити албански систем образовања (Teqja and Dennis 2016, 543).

Међусобна партијска превирања и немогућност да се усклади терцијални ниво образовања са трендовима и стандардима у свету, демотивисало је већу заинтересованост богатих европских држава за улагањем и опсежнијом сарадњом са Албанијом. Француска је вероватно најбољи пример такве политике, у којој две државе пријатељске државе (Les 4 couleurs n.d.) деценијама нису имале дубљу сарадњу у области високог образовања, науке, технолошког развоја и истраживања. Већа заинтересованост Француске за ову државу, али и албанских високообразовних институција и истраживачких центара за сарадњу са Француском видљива је тек

² У државне високошколске установе спадају универзитети *Tiranës, Politeknik i Tiranës, Bujqësori i Tiranës, Luigj Gurakuqi Shkodër, Aleksandër Xhuvani Elbasanit, Fan S. Noli Korçë, Ismail Qemali Vlorë, Eqrem Çabej Gjirokastër, Aleksandër Moisiu Durrës, Universiteti i Arteve Tiranë, Universiteti i Sporteve Tiranës, Universiteti i Mjekësisë së Tiranës, Akademia e Studimeve Albanologjike, Akademia e Forcave të Armatosura, Akademia e Sigurisë* (Ministria e Arsimit dhe Sportit 2023).

последњих десетак година, са потенцијалом да обим сарадње порасте у наредним годинама.

Рад је подељен на четири целине. Након увода у тему, ауторка ће представити историју развоја албанских високообразовних политика у транзиционом периоду, као увертиру за централни део истраживања у коме ће бити представљена улога Француске у високообразовном систему у Албанији, након чега ће уследити закључак.

ИСТОРИЈА ВИСОКООБРАЗОВНИХ ПОЛИТИКА У АЛБАНИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1990. ДО 2023. ГОДИНЕ

Албанија је, кроз историју, искусила много проблема који су се директно рефлектовали кроз високо образовање, науку, технолошки развој. Први битан разлог произилази из прошлог државног и друштвеног уређења, тј. социјализма, који је у Албанији био један од најзатворенијих, најригорознијих и екстремно изолован. Друштвена мобилност готово да није постојала ни у оквиру саме државе, што имплицира да ни размене знања какве познајемо данас у глобализованом друштву, није било. Из тог разлога се Албанија деведесетих година нашла на самом врху држава у свету по броју емиграната, нарочито студената и високообразованих.

Процењује се да је чак половина студената, универзитетских професора и младих интелектуалаца тада емигрирало из Албаније (Gedeshi et al. 1999), док је чак 63% оних који нису отишли, изразило жељу да привремено или заувек напусте државу (не постоје студије које су испитале последице таквог таласа и одлива „интелектуалне елите” из државе која броји нешто више од два милиона људи). У сваком случају, постоје подаци који доказују да се талас емиграција студената и најобразованијих Албанаца наставио и у двехиљадитим, да су несвршени студенти и академски радници у иностранству постигли запажене каријере, а да се велика већина није никад више вратила у Албанију (King 2005, 148). Подаци из 2013. године наводе да је број емиграната из Албаније чак 43,6% укупног становништва са сталним пребивалиштем у Албанији, док је по броју високообразованих друга у Европи (31,3%), после Малте (36,5%) (Gëdeshia and King 2019, 20). Чак две трећине албанских докторанада и свршених доктора наука који су напустили Албанију и своје школовање наставили у иностранству, наводе да су политичка нестабилност и свеprisутна корупција разлози због којих се никада неће вратити у матицу (20).

Високообразовне политике у Албанији се прецизно могу пратити са сменом политичких партија на власти које су имале друга чија виђења и стратешку опредељеност према високом образовању и науци. Почетни период транзиције у Албанији (1990–2005) у области високог образовања обележен је отварањем и повећањем броја државних високошколских установа које су претваране у универзитете (Kajsiu 2015, 15), као и покушајем вредносног и техничког прилагођавања традиционалног система новом политичком и економском поретку (Paparadhorulli and Mico 2016, 23). Само у периоду између 1992. и 1998. године, отворено је чак шест државних универзитета, а до 2005. године, сваки већи град у Албанији је имао свој универзитет (Kajsiu 2015, 15). То је за последицу изазвало значајан пад квалитета наставе са енормним порастом броја студената, недовољним средствима издвојених буџетом, као и дефицитом наставног кадра који је у претходном периоду емигрирао из Албаније. Истовремено овај период обухвата и потписивање Болоњске декларације 2003. године, којим је најављено не само економско и политичко, већ и образовно „враћање Европи” (Héritier 2005). Управо тај корак је значајан за државе које нису пуноправне чланице Европске уније, као први али битан корак за улазак у простор европских високообразовних политика (Vukasović 2012).

У периоду од 2005. до 2013. године и доласком на власт Демократске странке (*Partia Demokratike e Shqipërisë*) отворено је и лиценцирано чак педесет приватних универзитета, чиме је Албанија постала држава са највише таквих установа на милион становника у Европи (Kajsiu 2015, 15). Усвојен је читав низ препорука о високом образовању које, пре свега, имају за циљ социјални и економски напредак државе, као и оснаживање капацитета појединца (Moga et al 2015, 29). Стварање компетентних стручњака и повезивање са локалном заједницом и компанијама кроз организацију тренинга и курсева, за последицу је требало да има и економско оснаживање албанских универзитета (Hatakenaka and Thompson 2006). Усвајање Закона о високом образовању (2007) и Стратегија о високом образовању (2009-2015), иако су довеле до дефинисања дугорочних циљева у области науке и високог образовања и омогућили већу аутономију универзитета, остали су далеко од међународних стандарда (World Bank 2012). Пропуштена је прилика да Албанија уђе у тзв. трећу универзитетску мисију (*third mission within universities*), која се магловито дефинише и обухвата активности изван наставе и истраживања (Görason, Maharajh and Schmoch 2009; Vorley and

Nelles 2008), односно омогућава коришћење и тестирање научних знања изван академске сфере са неакадемским секторима (Tuunainen 2005). У пракси, доношење закона и стратегија је било мртво слово на папиру јер је Влада поновила исту грешку из претходног периода и на рачун квалитета радила на квантитету високообразовних институција. Ако се томе додају и скандали са куповином диплома, корупцијом и све слабијим стандардима у настави (Kajsiu 2015, 15), може се закључити да је високо образовање у овом периоду било на најнижем нивоу.

Повратак на власт Социјалистичке партије Албаније 2013. године, обележава почетак реформи и доношења високообразовних политика које су и данас актуелне. Већ 2014. године, путем инспекцијског надзора, затворено је чак 17 приватних и осам државних универзитета (Kajsiu 2015, 16), што је озбиљно узбуркало јавност. Омогућавањем финансирања државних универзитета из приватних извора, а могућност државног финансирања приватних високошколских установа, у потпуности је замаглило разлику између њих (16) и не може се приписати као успех социјалиста. Много промена није било ни усвајањем најављеног новог Закона о високом образовању (2015) и на основу њега нове Стратегије која је предвиђала подизање стандарда, повратак поверења у високошколске установе у Албанији и њихово отварање ка региону и свету.

Нова Стратегија о високом образовању за период 2021-2026 обухвата уско циљеве који су претходним стратегијама пропуштени, а тичу се интернационализације високог образовања, побољшања квалитета оквира за процену програма и акредитације програма високошколских установа, унапређење високошколске истраживачке инфраструктуре, информационо-технолошку инфраструктуру (*ICT*), као и унапређење услуга високошколских установа (European Commission [EC] 2023). Јасно је изражен став да Албанија тежи укључивању у Европски научно истраживачки простор (*European research area – ERA*).³ Први корак ка укључивању у Европски научно-истраживачки простор десио се 2008. године партиципацијом Албаније у Седми европски оквирни програм за истраживање и развој (*EU's 7th Framework Programme of R&D*)

³ У процесу евроинтеграција ЕРА представља својеврстан економски, политички, али и културно-стратешки подухват у циљу стварања јединственог европског простора, водећег у свету и заснованог на знању, односно образовању и науци (видети Stojanović i Matić 2010; Rogач Mijatović 2021, 90).

(Council of Ministers 2009). С обзиром на закључак из 2020. године добијен економетричним методама, да високо образовање и улагање у науку има позитиван ефекат на раст бруто домаћег производа (Osmani and Jusufi 2020, 100),⁴ не изненађује чињеница да је нова Стратегија (2021-2026) усвојена већ следеће године.⁵

Места за побољшање и приближавање развијеним државама Европске уније у пољу високог образовања и научног истраживања обухваћена су препорукама последње Мапе пута. Препоруке се конкретно односе на: повећање нивоа инвестиција у стратешки и економски значајне образовне и научне области, повећање мобилности и сарадње високошколских и научних институција у региону и шире, додатно прилагођавање законодавног оквира, повећање видљивости високошколских и научних институција кроз креирање базе података, усвајање и имплементацију приступних политика (које су за сада имплементиране једино од стране Медицинског факултета у Тирани, који бележи значајне резултате у осавремењивању и мобилности студената и професорског кадра), али и омогућавање двосмерне комуникације између академске и научне заједнице (Regional Cooperation Council 2022, 7). Оно што је и овог пута пропуштено да се уврсти у конкретне смернице Мапе пута је и научноистраживачки рад као најзначајнији фактор за акредитацију високошколских установа, који није узет у обзир.

С обзиром на непрестану промену законодавног оквира и аката који се на основу њега доносе, стиче се утисак да Албанија не постиже запажене резултате *top-down* правцем. Честе легислативне промене за последицу имају сталну институционалну транзицију високошколских установа у којој квалитет наставе и научних истраживања остају по страни. Административне потешкоће и опште политичко-економско стање у држави ипак су довеле до једног позитивног исхода. Он се огледа у самосталној институционалној и индивидуалној опредељености високошколских установа, истраживачких центара, истраживача и студената ка успостављању регионалних и међународних конекција. Консеквенционално,

⁴ Иако је у истраживање рађено на студији држава Западног Балкана, у анализу су узете Албанија, Црна Гора, Северна Македонија и Косово*, док, како наводе аутори, није било довољни података за Србију и Босну и Херцеговину.

⁵ Године 2005. средства издвајана за научна истраживања и развој износила су тек 0,18% БДП у Албанији, што је најмањи ниво средстава на читавом европском континенту (Albana 2005).

таква сарадња производи мноштво прилика како за саме установе, тако и за појединце отварајући им врата за финансирање различитих пројеката, мобилност наставног кадра и студената, као и побољшање инфраструктурних и техничких услова. Дакле, може се закључити да решење основних проблема у високом образовању у Албанији лежи у аутономности универзитета и истраживачких центара који имају потенцијал да утичу на доношења политика и закона који су применљиви и ефикасни у систему (*bottom-up*).

БИЛАТЕРАЛНА САРАДЊА СА ФРАНЦУСКОМ РЕПУБЛИКОМ У ОБЛАСТИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Албанија је држава чланица Међународне организације за Франкофонију од 1999. године, са укупно 30 хиљада становника који се користе француским језиком, што чини 1% укупног албанског становништва (Organisation Internationale de la Francophonie [OIF] 2022). Како је француски други највише коришћен страни језик у држави, отвара се додатан простор за опсежнијом сарадњом и подршком Француске. Сарадња се не огледа само у одржавању и оснаживању позиције француског језика у Албанији, помоћи путем пројеката, мобилности студената и професора, већ и свеопштом подршком Владе Француске пуноправном чланству Албаније у Европској унији (Ministère de l'Europe et des affaires étrangères n.d.). Најзначајнији моменат отварања Француске и њене веће заинтересованости не само за Албанију већ за читав регион Западног Балкана је 2019. година када је усвојила Стратегију за Западни Балкан којом је прекинут дводеценијски период њене непримећене присутности (Тодоровић Лazić i Колaковић 2022, 199).

Најзначајнија подршка, коју уживају готово све балканске државе, огледа се у расписивању редовних конкурса Владе Француске за стипендирање албанских студената, којима се отвара могућност да одређени период проведу у Француској и тамо усаврше своје знање. Стипендије су намењене углавном свршеним дипломцима који би мастер, докторске или постдокторске студије наставили у Француској. На тај начин се знатно повећава мобилност младих људи, али и изграђују интелектуалци који знање стечено на елитним француским универзитетима могу пренети назад у своју државу, истовремено стварајући значајан социјалан капитал. С друге стране, Француска овим путем шири франкофону заједницу у

Албанији, као и утицај у виду промоције и одржавања меке моћи у овој геостратешки значајној држави.⁶ Међутим, иако се свеукупни билатерални односи између ове две државе заиста могу описати пријатељским (*Ambassade de France en Albanie 2023*), опште запажање је да је француско присуство у Албанији диспропорционално добрим билатералним односима.

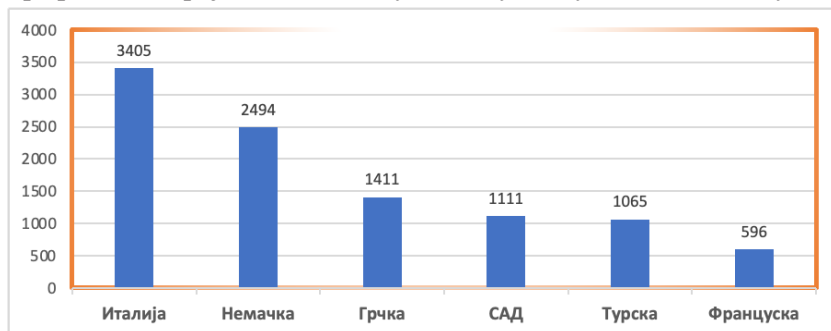
У области високог образовања, науке, културе и технолошког развоја у периоду од 1996. до 2006. године није потписан нити један споразум о сарадњи између Француске и Албаније (*Sénat 2007*). Албанија је стратешком недоследношћу у доношењу и спровођењу политика везаних за терцијални ниво образовања и науку, допринела овом лошем тренду. Разлог зашто је тек од 2006. године Француска поново постала заинтересована за сарадњу у области високог образовања, културе и науке лежи у већ поменутом пуноправном чланству у Међународној организацији за Франкофонију, али и коначном потписивању Споразума о сарадњи и придруживању са Европском унијом. Насупрот жељи, први резултати нису били задовољавајући, те 2006. године је само 62 албанска студента полагало француски језик као услов за упис на француске универзитета, насупрот броју од 150 колико је у ранијим годинама био просек (*Sénat 2007*). Већ 2007. године од укупно 730 хиљада евра издвојених за француско-албанску сарадњу, 24% (175.200 евра) одлази на стручно усавршавање и мобилност студената, 20% на промоцију француског језика (2007), чиме се јасније види стратешка одређеност Француске.

У годинама које су уследиле, отвореност европских, и међу њима француских универзитета за студенте, младе истраживаче и академске раднике са простора Западног Балкана се променила. У претходних неколико година албански, српски, македонски, црногорски, босански студенти имају много више могућности за студирање у Француској. Поред поменуте сарадње у виду отварања конкурса и позива Владе Француске за студентске стипендије, албански студенти могу конкурисати и за програме размене Европске уније (попут *Erasmus +*), у којима је Француска истакнута држава чланица, што се може сврстати у индиректно финансирање, као и за Ајфелове стипендије за изврност (*Les bourses Excellence Eiffel*). Поред тога, постоји могућност и за ослобађање од школарине за

⁶ Само у 2021. години, у Француској је забележен број од 370 хиљада страних студената (*Campus France 2021, 1*).

студенте изван Европске уније, у које свакако спада и Албанија, који плаћају диференцијалне накнаде (Campus France n.d.). Од 2021. године, мало мање од шест стотина студената основних, мастер, докторских и постдокторских студија из Албаније одлучује се за неки вид размене или наставка школовања у Француској (Campus France 2021, 53). За академску 2023/24 годину, за албанске студенте основних студија доступно је чак 43 позива за стипендије које финансира држава, универзитети, градови и региони или приватни сектор, 115 позива за мастер студенте, 20 за докторанде и девет позива за постдокторске студије (Campus France 2023). Међутим, без обзира на могућности које им се пружају у Француској, албански студенти се радије одлучују да наставе образовање у другим европским државама као што су Немачка, Италија, Румунија, Грчка и Турска, док знатан број одлази у Сједињене Америчке Државе (Графикон 2). Француска је тек шеста омиљена држава у свету албанским студентима.

Графикон 2. Број албанских студената у свету за 2023. годину

Извор: UNESCO 2023.

Многи албански студенти, без обзира на знање француског језика, ипак одлучују да остану у држави. У области високог образовања међу албанским универзитетима, издваја се Универзитет у Елбасану где је, захваљујући Француској алијанси (*l'Alliance Française*) и Асоцијацији француско-албанског пријатељства (*l'Association de l'Amitié Albanie-France*), као и Амбасади Француске, омогућено студирање на француском језику и то у оквиру система Основне-Мастер-Докторске студије (*Licence Master Doctorat – LMD*) (Unielbafrancophones 2009). Овај систем одговара систему три-пет-осам година студирања након чега се дипломе признају у свим државама

које су овај систем прихватиле (48 држава), а чији је циљ постизање истоветности у стандардима и промоција мобилности студената унутар ових држава (L'étudiant 2021).

Универзитет у Тирани је кроз програме Еразмус+ (*Erasmus+*) и КА 1, у последњих неколико година потписао споразуме са чак седам француских високошколских установа (*Université de Poitiers [UFR Science économiques, Institut de préparation à l'administration générale, UFR lettres et langues], Université Bordeaux Montaigne, Ecole des Mines d'Alles, Université Clermont Auvergne, Nantes Université, Université Paris Nanterre, UTC Compiègne*) (University of Tirana n.d.). Сарадња се огледа у размени студената и наставног кадра, заједничким истраживачким пројектима, развоју курикулума, коменторству над студентима мастер и докторских студија. Један од универзитета који се издваја по броју добијених пројеката и сарадње у региону и шире је Пољопривредни факултет у Тирани. Најзаступљенији партнер у финансирању, али и спровођењу заједничких пројеката је Француска (Regional Cooperation Council 2022, 22),⁷ којој је пољопривреда нарочито значајна грана привреде.

У оквиру Универзитетске агенције за Франкофонију (*L'Agence Universitaire de la Francophonie – AUF*) која окупља више од хиљаду универзитета и истраживачких центара у чак 115 држава и као таква представља највеће образовно удружење на свету (AUF 2021), значајно место заузимају албански универзитетски центри. Албанија је постала почасни члан ове агенције за Централну и Оријенталну Европу 2023. године, али је и пре тога била корисник услуга међу којима се издваја поменути Универзитет у Тирани који је од 2019. године партнер на пет различитих научно-истраживачких пројеката. Директни и/или латентни циљ сваког појединачног пројекта је свакако промоција француског језика и културе. У најновијем позиву за финансирање пројеката за 2023. годину у циљу изградње Европског истраживачког простора, укључивања истраживачких центара из овог региона, али и стварања повезаности међу истраживачким и научним тимовима са франкофоних територија, поново се истакао Универзитет у Тирани.⁸

⁷ Поред Француске, овај високошколска установа има успешну сарадњу и са установама у Италији, Немачкој, Србији, Црној Гори и Северној Македонији (Regional Cooperation Council 2022, 22).

⁸ Пројекат који ће бити финансиран од стране Универзитетске агенције за франкофонију је “Faciliter et soutenir l’extension des itinéraires culturels du conseil de l’Europe dans la WEB – EXITINCULTWEB”.

С друге стране, учење албанског језика и књижевности у Француској је врло интересантан облик сарадње ових двеју држава. У оквиру Националног института за језике и источњачке цивилизације (*Institut national des langues et civilization orientale [INALCO]*) постоји могућност за учењем и изучавањем албанског језика, културе и књижевности на сва три нивоа (основне, мастер, докторске – *LMD*) и представља једину високошколску установу која је то омогућила (INALCO 2021/2022, 3).

ЗАКЉУЧАК

Албанија, као посткомунистичка држава, прошла је трновит пут у политичко-економској трансформацији и отварању својих граница свету. На том путу, Албанија је изгубила више него потребне студенте, свршене дипломце и академске раднике, који су своју шансу тражили у другим државама и на другим континентима. То се није одразило само на пад броја грађана, већ и на могућност брже и ефикасније транзиције, модернизацију и напредак читавог друштва. Транзициони период и даље траје и он се, можда и најбоље може сагледати у области високог образовања и науке. Иако се не може рећи да је успела у потпуности да консолидује систем високог образовања и научног истраживања са светским и европским стандардима, Албанији, односно албанским високообразовним и научно-истраживачким институцијама се не може одрећи напредак који су постигле у последњој деценији.

Недовољна и неистоветна стратешка опредељеност правца развоја високог образовања и науке политичких партија које су се смењивале на власти, довеле су до гомилања администрације и затрпаности нејасним и дисфункционалним променама. Честа отварања, затим затварања универзитета у спрези са неговањем културе потплаћивања и корупције, за последицу је имало неповерење у високошколске установе како грађана Албаније, тако и заинтересованих западноевропских држава за сарадњом. Без обзира на велике институционалне промене, закључак ауторке је да је правац *одоздо-на више* једини који може имати плодно дејство у високом образовању и науци у Албанији. На тај начин су самостално установе почеле да се умрежавају са регионом и светом, отварајући врата за многобројне пројекте, мобилност студената, инфраструктурна и техничка побољшања. Улагањем у образовање

и науку, универзитети и истраживачки центри, могли би да буду „тачка повратка” младих образованих људи, истраживача и доктора наука, а не место из којег и због којег неповратно одлазе из државе.

Француска је држава која је у последњих десетак година имала слуха за албанске потребе у области високог образовања и науке. У први мах, политика „отворености” француског високообразовног система за албанске студенте и улагање у научно-истраживачки потенцијал Албаније, имали за циљ ширење и учвршћивање позиције француског језика у Албанији и јачање њене меке моћи *en générale*. Међутим, неговање традиционално добрих односа са Албанијом на највишем политичком нивоу, није у потпуности довело до очекиваних исхода у албанском високообразовном систему. Још увек се не може се констатовати да је Француска у Албанији превише присутна, нити да је омиљена дестинација албанским студентима иако је Стратегијом за Западни Балкан 2019. године, јасно изразила своју заинтересованост за цео регион. С друге стране, на микро нивоу, она је држава која знатно стимулише развој науке и мобилност студената, отварајући могућност за стипендирањем, стручним праксама и усавршавањем заинтересованих појединаца. На основу тога се може закључити да је улога Француске у високообразовном систему Албаније и даље на много нижем нивоу у односу на очекиване, али да постоји велики потенцијал да се билатерална сарадња у наредном периоду повећа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Stojanović, Đorđe i Petar Matić. 2010. „Koncept strateške kulture: slučaj EU.” *Politička revija* 25 (3): 311–344. DOI: 10.22182/pr.2532010.17.
- Rogač Mijatović, Ljiljana. 2021. „Nova era Evropskog istraživačkog prostora? Ka nauči zasnovanoj na javnim vrednostima.” *Politička revija* 70 (4): 85–103. DOI: 10.22182/pr.7042021.5.
- Albanian Daily News. 2019. “Albania, lowest level of people with high education.” *Albanian Daily News*. January 25. <https://albaniandailynews.com/news/27571>.
- Ambassade de France en Albanie. 2023. “Visite du Président de la République.” *Ambassade de France en Albanie*. Le 7 Novembre. <https://al.ambafrance.org/Visite-du-President-de-la-Republique>.

- Campus France. 2023. “Annuaire des programmes de bourses.” *Campus France*. <https://campusbourses.campusfrance.org/#/catalog?lang=fr&cid=174>.
- Campus France. 2021. “Chiffres clés de la mobilité étudiante dans le monde.” *Campus France*. https://ressources.campusfrance.org/publications/chiffres_cles/fr/chiffres_cles_2021_fr.pdf.
- Council of Ministers of Republic of Albania [CoMRA]. 2009. “National Strategy of Science, Technology and Innovation 2009–2015.” *Council of Ministers of Republic of Albania*. https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p:usmarcdef_0000187164&file=/in/rest/annotationSVC/Download-WatermarkedAttachment/attach_import_9ee9c7b8-c219-4fbb-91d9-86610e9b8994%3F_%3D187164eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000187164/PDF/187164eng.pdf#%5B%7B%22num%22%3A91%2C%22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22XYZ%22%7D%2C0%2C842%2Cnull%5D.
- Crush, J., and Hughes, C. 2009. “Brain-drain.” *International encyclopedia of human geography*, eds. In R. Kitchin and N. Thrift, 342–347. Amsterdam: Elsevier.
- European Commission [EC]. 2023. “Eurydice – Ongoing Reforms and Policy Developments – Albania.” *European Commission*. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/albania/national-reforms-higher-education>.
- Gëdeshi, Ilir, and Russell King. 2019. “The Albanian scientific diaspora: can the brain drain be reversed?” *Migration and Development* 10 (1): 19–41. doi: 10.1080/21632324.2019.1677072
- Gedeshi Ilir., H. Mara, R. Dhimitri and K. Krisafi. 1999. *Emigrimi i Elite's Intelektuale nga Shqiperia gjate Periudhes se*. Tirana: Tranzicionit, Luarasi.
- Görason, B., R. Maharajh, and U. Schmoch. 2009. “New activities of universities in transfer and extension: Multiple requirements and manifold solutions.” *Science and Public Policy* 36: 157–164.
- Halili, Eduard. 2020. “New Educational Council Established in Albania.” *Albanian Daily News*. November 27. <https://albaniandailynews.com/news/new-educational-council-established-in-albania>.
- Héritier, A. 2005. “Europeanization Research East and West: A Comparative Assessment.” In F. Schimmelfennig and U. Sedelmeier

- (eds.), *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Institut national des langues et civilisation orientale [INALCO]. 2021/2022. “Albanais. Licence LLCER.” *Institut national des langues et civilisation orientale*. http://www.inalco.fr/sites/default/files/asset/document/formation_albanais_licence_llcer_2021-2022_0.pdf.
- Kajsiu, Blendi. 2015. “Higher Education in Albania: The Never-Ending Challenge.” *International Higher Education* 82: 15–16.
- King, Russell. 2005. “Albania as a laboratory for the study of migration and development.” *Journal of Southern Europe and the Balkans* 7 (2): 133–155.
- L’Agence Universitaire de la Francophonie [AUF]. 2023. “Appel à projets 2023 – Soutien aux équipes de recherche en Europe Centrale et Orientale – SER – ECO: Résultats disponibles.” *L’Agence Universitaire de la Francophonie*. <https://www.auf.org/nouvelles/actualites/appel-projets-2023-soutien-aux-equipes-de-recherche-en-europe-centrale-et-orientale-ser-eco-resultats-disponibles/>.
- L’Agence Universitaire de la Francophonie [AUF]. 2021. “Statuts de l’Agence Universitaire de la Francophonie.” *L’Agence Universitaire de la Francophonie*. <https://www.calameo.com/auf/read/0061183918d5e0ebc9edf?page=1>.
- Le4couleurs.n.d. “L’histoire de l’amitié Franco-Albanaise.” *Le4couleurs*. <http://www.les4couleurs.com/association-les-4-couleurs-qui-sommes-nous/histoire-de-lamitie-franco-albanaise/>.
- L’étudiant. 2021. “Qu’est-ce que le système LMD (licence-master-doctorat)?” *L’étudiant*, 22 décembre. <https://www.letudiant.fr/etudes/fac/qu-est-ce-que-le-systeme-lmd-licence-master-doctorat.html>.
- Ministère de l’Europe et des affaires étrangères. 2019. “France and Albania.” *Ministère de l’Europe et des affaires étrangères*. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/albania/france-and-albania-65014/>.
- Ministria e Arsimit dhe Sportit. 2023. “Pakti Për Universitetin.” *Ministria e Arsimit dhe Sportit*. <https://arsimi.gov.al/wp-content/uploads/2019/01/DRAFT-PAKTI-PER-UNIVERSITETIN.pdf>.
- Ministry of Education and Sport [MoES]. 2014. “Report of the higher education reform in Albania.” *Ministry of Education and Sport*. <http://www.arsimi.gov.al>.

- Mora José-Ginés, Camino Ferreira, Javier Vidal, and María-José Vieira. 2015. "Higher education in Albania: developing third mission activities." *Tertiary Education and Management* 21 (1): 29–40. DOI: 10.1080/13583883.2014.994556.
- Organisation Internationale de la Francophonie [OIF]. 2022. "La langue française dans le monde 2019–2022." *Organisation Internationale de la Francophonie*. https://www.francophonie.org/sites/default/files/2023-03/Rapport-La-langue-francaise-dans-le-monde_VF-2022.pdf.
- Osmani, Fadil, and Gezim Jusufi. 2022. "The Contribution of Higher Education to Economic Growth of Western Balkans: Evidence from Kosovo, Albania, North Macedonia, and Montenegro." *Journal for the International and European Law, Economics and Market Integrations* 9 (1): 85–106. DOI: 10.22598/iele.2022.9.1.4.
- Papadhopulli, S. and Mico, H. 2016. "Higher education and research in Albania in the way of achieving the objectives of Bologna declaration." *Journal of Research and Innovation in Higher Education* 2 (1): 21–57.
- Regional Cooperation Council [RCC]. 2022. "Research Infrastructure Roadmap for Albania." *Regional Cooperation Council*. file:///C:/Users/PC/Desktop/Projekti/Projekat%20Francuska/SPM/RI%20Roadmap%20Albania%20digital.pdf.
- Sénat. 2007. "La vocation européenne de l'Albanie." *Sénat*, 24 octobre. <https://www.senat.fr/ga/ga78/ga782.html>.
- Teqja Zydi, and Samuel F. Deniis. 2016. "Creative thinking, critical thinking and systemic thinking – Key instruments to deeply transform the higher education system in Albania: The case of landscape architecture." *Educational Alternatives* 14: 543–555.
- Todorović Lazić, Jelena, et Kolaković, Aleksandra. 2022. "Les Balkans Occidentaux aux yeux du quotidien le monde: 2013 – 2020." A *Srpska politička misao*, eds. Jelena Todorović Lazić et Aleksandra Kolaković, posebno izdanje: 191–237. DOI: 10.22182/spm.specijal22022.8.
- Tuunainen, J. 2005. "Hybrid practices? Contributions to the debate on the mutation of science and university." *Higher Education* 50: 275–298.

- University of Tirana n.d. “Exchange programme.” *University of Tirana*. <https://unitir.edu.al/eng/marrevshjet-erasmus-kal-te-nenshkruara-nga-universiteti-i-tiranes/>.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO]. 2023. “Global Flow of Tertiary-Level Students.” *UNESCO*. <https://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>.
- Vorley, T., and J. Nelles. 2008. “(Re)conceptualising the academy: Institutional development of and beyond the third mission.” *Higher Education Management and Policy* 20: 119–135.
- Vukasovic, Martina. 2012. “European Integration in Higher Education in the Western Balkan Countries (WBC) a review of literature.” *EIHER-WBC Working Paper Series*. <http://hdl.handle.net/1854/LU-4352117>.
- Zotaj, Albana. 2005. “Mapping Exercise.” *Geographic studies center*. <https://slideplayer.com/slide/4374486/>.
- World Bank [WB]. 2012. “Albania – Tertiary education: University governance under the Higher Education law 2007 – Guidelines for strategic planning (Policy brief No. 3).” *World Bank*. <http://documents.worldbank.org/curated/en/2012/01/16274112/albania-tertiary-education-university-governance-under-higher-education-law-2007-guidelines-strategic-planning>.

Milica Topalović*

Institute for Political Studies, Belgrade

**HIGHER EDUCATION AND SCIENCE
IN THE REPUBLIC OF ALBANIA:
COOPERATION WITH THE
FRENCH REPUBLIC, STATE AND PERSPECTIVES**

Resume

The work covers a wide field of origin, development, but also the current state of higher education and science in the Republic of Albania. In all post-communist countries, higher education is a mirror of the entire society and the political-economic state of the country, and in Albania, too, a long evolutionary process of turmoil between conservative and more liberal higher education policies can be observed, which resulted in a decline in the quality of education and scientific research. On this path of harmonization with world and European standards in the field of higher education and science, the paper investigates the role of the French Republic, which gives rise to the research question: At what level are the bilateral relations between the Republic of Albania and the French Republic in the field of higher education and science, bearing in mind that is the Republic of Albania a permanent member of the francophone organization, as well as the fact that the share of the Albanian francophone population is significant? The work will especially take into account the mobility of Albanian students, programs and projects implemented at Albanian universities with the help of the Government of France, universities, cities and regions, and private companies, but will also include the problems of excessive outflow of educated and able-bodied population. The author's conclusion is that the presence of France is not negligible, but still insufficient considering the traditionally friendly relations of these two countries. Of particular

* E-mail address: milica.topalovic@ips.ac.rs.

• Овај рад је примљен 08. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

importance will be the use of the method of document analysis, genealogy, as well as analytical-descriptive methods.

Keywords: Republic of Albania, higher education, science research, French Republic

*Никола Лазих**

Институт за политичке студије, Београд

*Никола Перишић***

Институт за политичке студије, Београд

**МЕЂУУНИВЕРЗИТЕТСКА САРАДЊА
ФРАНЦУСКЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
– СТУДЕНТСКА МОБИЛНОСТ И УЛОГА
ФРАНЦУСКОГ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА У
ОСНАЖИВАЊУ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ*****

Сажетак

Високо образовање има кључну улогу у развоју једне земље и друштва. Сарадња између различитих универзитета и образовних институција на међународном нивоу важна је за обогаћивање образовног искуства студената, размени знања и иновација, и промоцији културне разноликости. У овом научном раду се сагледавају

* Имејл-адреса: nikola.lazic@ips.ac.rs.

** Имејл-адреса: nikola.perisic@ips.ac.rs.

*** Рад је резултат ангажовања аутора на пројектима Института за политичке студије, које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација, као и активности реализованих у оквиру пројекта Оснаживање и перспективе научне сарадње на Западном Балкану, који финансира Министарство за Европу и спољне послове Републике Француске, а који се реализује у сарадњи INALCO (Париз, Француска), Института за политичке студије (Београд, Србија), Филолошког факултета (Никшић, Црна Гора) и Правног факултета (Битољ, Северна Македонија), као и неакадемских партнера (EUROPANOVA Academia и Cercle).

домети утицаја Француске Републике и њеног образовног модела на развој високог образовања у Федерацији Босне и Херцеговини. Специфичност Босне и Херцеговине се огледа у мултикултуралности која доминира, али и чињеници да се та држава последњих неколико деценија конституише. Како би се на што успешнији начини заступали интереси и потребе различитих група, Босна и Херцеговина је применила постојеће примере добре праксе из Француске у различитим друштвенима сферама, између осталих и у области образовања. Француски систем образовања представља један од најуспешнијих светских образовних система у високом образовању. Уз то, Француска држава је кроз различите подстицаје као што су донације или стипендије најбољим студентима утицала да се развију и институционализују универзитети широм света. Основна хипотеза на којој је базиран овај рад јесте да међууниверзитетска сарадња Француске и Босне и Херцеговине доприноси унапређењу квалитета високог образовања, посебно у погледу академске изврности и истраживачких капацитета Босне и Херцеговине. Метод на основу које се тестира хипотеза је метод технике трансфера технологије и знања и, а као додатни метод користиће се и компаративни метод.

Кључне речи: високо образовање, међууниверзитетска сарадња, Француска, Босна и Херцеговина, трансфер технологије и знања, студентска мобилност

УВОД

Високо образовање важну компоненту за економски и друштвени развој једне државе. Неки теоретичари говоре о томе да ниво друштвеног развоја зависи од развоја високог образовања (Вајгатовић 2013, 594). Високо образовање игра кључну улогу у економском, друштвеном и културном развоју сваке земље. Посебно треба указати на улогу универзитета у развоју плурализма и демократичности унутар друштва (Halfman & Radder 2015, 179). Ипак, треба имати у виду да између друштва и образовања постоје узajмно-узрочни односи, јер је високо образовање слично друштву унутар којег делује (Halilović 2015, 11).

Сарадња између универзитета из различитих земаља постаје све важнија како би се студентима омогућила шира перспектива и међународно искуство. Државе које су у развоју, попут Босне и Херцеговине, неретко се окрећу интернационалним моделима у систему високог образовања како би на основу туђег позитивног искуства и пракси унапредиле сопствени систем. Да је Француској у фокус простор Западног Балкана показује и чињеница да су усвојили Стратегију за Западни Балкан и да је од 2019. године покренут низ споразума са држава Западног Балкана у различитим областима, а све са циљем успостављања Француске развојне агенције (AFD) која треба да обезбеди неопходне услове за пуну транзицију држава Западног Балкана и ојача њихове капацитете за улазак у Европску унију (Todorović Lazić i Kolaković 2022, 204–206). Уз то, треба указати и на специфичне услове у којима се Босна и Херцеговина конституисала као држава због чега јој је потребна додатна подршка у оснаживању рада институција и функционисања друштвено-политичког система. По завршетку ратних сукоба на простору Балкана, највеће државе Европе и света укључиле су се на различите начине да помогну овом простору и самим тим дају позитиван допринос у развоју транзиције у различитим областима, а једна од тих области је свакако и образовање. Међународни фактор је достао утицао не реформу високог образовања у Бони и Херцеговини и допринео је институционализацији и развоју универзитета широм Босне и Херцеговине.

Међу тим актерима је и Француска, која је је током нешто више од две деценије реализовала на хиљаде пројеката у области културе, образовања, невладиног сектора.... Систем француског образовног модела нуди висок стандард и адаптацију различитих пракси које могу да имају позитивне ефекте на различити спектар друштвених елемената. Босна и Херцеговина је од 2007. године део Централноевропског програма (CEPUS) у оквиру којег се додељује преко 76 000 месечних стипендија у 16 европских држава, а крајњи циљ овог програма је потпуна имплементација Болоњских циљева. Уз то, Босна и Херцеговина учествује у још многим европским образовним мрежама као што су: Eurydice, Euroguidance, Europass, Еразмус+ и EQF (европски квалификациони оквир), али у ИТ платформама (попут eTwinning платформе)¹.

¹ Eurydice 2023.

Циљ овог рада је да истражи улогу и домете Француске и њеног образовног система у развоју високог образовања у Босни и Херцеговини. Рад се базира на томе да ли и на који начин међуниверзитетска сарадња Француске и Босне и Херцеговине доприноси унапређењу квалитета високог образовања, посебно у погледу академске изврности и истраживачких капацитета Босне и Херцеговине. Кроз анализу кључних елемената француског образовног система и њихове примене у БиХ, ова студија ће пружити увид у предности, изазове и могуће перспективе за даљи развој високо образовања у овој земљи. Кроз анализу примене француских образовних принципа, програма и институционалних структура у контексту БиХ, овај рад ће се бавити питањима као што су усклађивање са Болоња процесом, унапређење квалитета наставе и истраживања, као и јачање међународних веза унутар области високог образовања. Проучавање ових елемената омогућава нам боље разумевање како Босна и Херцеговина може искористити француски образовни систем како би остварила своје циљеве у високом образовању.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Интернационализација универзитета представља све истакнутије обележје рада високообразовних институција (Сакелјић 2018, 22). Теоретичари све чешће указују да је неопходно партнерство институција високог образовања у земљама у развоју и транзицији са развијеним државама, да то представља важан задатак за научну заједницу (Плић, Војовић и Васиљевић 2018, 124). Међуниверзитетска сарадња је једна од позитивних аспеката глобализације. Захваљујући међуниверзитетској сарадњи долази до могућности да се повећају научни и друштвени капацитети универзитета, али и да се студенти упознају другачију средину, културу и да се реферирају на своје колеге са других универзитета, као и да упознају нове језике (Halffman & Radder 2015, 190). Другим речима речено, студенти захваљујући боравку на другом универзитету у иностранству стичу другачија искуства и праксе које могу да примене у својој држави по повратку (Guruz 2011, 89). Управо на студентској мобилности инсистира и Болоњска декларација која говори о томе колико је важна социјална кохезија што омогућава стварање потпуно функционалних особа које у себи садрже знања и практичне вештине које су стекли захваљујући боравку у различитим

културним и академским срединама (Gjorgieva 2012, 174). Алијанса универзитета централне и источне Европе, као регионална међууниверзитетска организација, поставила је за циљ да у потпуности имплементира принципе Болоњске декларације о мобилности студената и наставног кадра, а међу те државе спада и Босна и Херцеговина (Andrejević i ostali 2013). Партнерски односи у образовању наставника имају вишеструки значај, који може бити разматран из различитих перспектива: са аспекта наставника, истраживача, академских институција, студената, креатора образовне политике, националних влада, земаља у развоју и развијених земаља (Плић, Војовић i Vasiljević 2018, 127).

Уз помоћ партнерских односа могу се развијати интелектуалне способности и мотивације код професора и студената (Austin and Boldwin 1991, 112). Сарадња може довести и до лакшег превазилажења одређених изазова и проблема које су заједничке високообразовним институцијама и кроз међусобне разговоре и дељење искуства се могу лакше идентификовати и пронаћи решење за њих (Kushnarenko 2010, 37). Не треба занемарити и чињеницу да за државе у развоју међународна партнерства представљају оквир за изградњу истраживачких и наставних капацитета у високом образовању (Плић, Војовић i Vasiljević 2018, 130). Све те врсте међууниверзитетских сарадњи и студентске мобилности почивају на компатибилности студијских и наставних програма и уједначености структуре студија (Ковач, Парежанин, Миајловић 2011, 2). Иако је сарадња између универзитета и студентска размена стара колико и постојање универзитета, а интензивирана је развојем Болоњског модела. Најбољи показатељ тога је да се број студената на размени у последњих 15 година удвостручио и сада је процена да око четири милиона студената студира ван државе у којој су рођени и одрасли, а процене су да ће се до 2025. године и тај број поново удвостручити и да ће износити осам милиона (Сакелјић 2018, 23). Јасно је да међууниверзитетска сарадња и генерално студентска мобилност која прозилази из ње представља један од најзначајних фактора за развој самог универзитета (Andrejević, Rakić i Mitić 2012, 119).

Француска је држава која предњачи по броју страних студената који одлазе на усавршавање, статистички подаци говоре да је управо Француска четврта прихватна држава за студенте и прва неанглофона држава (Саклејић 2018, 23). Та атрактивност за студенте широм света према Француској базирана је на чињеници да је

Француска једна од лидера у свету по технолошким достигнућима, али и чињеница да даје различите могућности када је у питање високо образовање с обзиром на то да постоје различити типови високообразовних институција као што су: универзитети, велике школе, специјализоване школе (Vujić 2014, 72).

ХИПОТЕТИЧКИ И МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

У раду се полази од хипотезе да међууниверзитетска сарадња и студентска мобилност кроз приступ образовном систему Француске доприноси унапређењу квалитета високог образовања у Босни и Херцеговини, посебно у погледу академске изврности и истраживачких капацитета. Помоћне хипотезе: 1) Интеграција француских образовних принципа у високошколски систем БиХ може позитивно да утиче на мобилност студената и наставника; 2) Сарадња између француских и универзитета у БиХ кроз програме студентске мобилности може допринети повећању интернационализације високог образовања у БиХ. Како бисмо на што бољи начин испитали полазну хипотезу, користићемо метод који је заснован на трансферу технологије и знања. Као помоћни метод користићемо компаративни приступ образовним политикама. Сматра се да је једна од најзначајних улога високог образовања да обезбеди креирање и коришћења заједничког знања и у том смислу је неопходан стални трансфер знања из примера који су се показали успешним (Dimitrovski 2020, 2). Главни циљ трансфера технологије и знања је унапређење иновација, развоја, конкурентности и ефикасности у организацијама и друштвима. То може укључивати примену нових технологија, побољшање процеса производње, развој нових производа или унапређење услуга. Постоје различити модели и стратегије за трансфер технологије и знања, укључујући универзитетску трансфер технику, модел усвајања иновација, међународну сарадњу и друге. Управо ће фокус нашег рада бити на трансферу знања које је базирано на међууниверзитетској сарадњи и студентској мобилности која је најзначајнији део такве врсте сарадње високообразовних институција. Свака организација или друштво може развити своје специфичне стратегије у складу са својим потребама и циљевима. Теорија трансфера технологије и знања игра кључну улогу у промоцији иновација и развоја у савременом свету. Она помаже организацијама и друштвима да боље разумеју како

да ефикасно пренесе и примењују технолошка решења и знање како би остварили конкурентске предности и унапредили квалитет живота. Теорија трансфера технологије и знања је динамично поље које се непрестано развија како би се разумело и адекватно одговорило на изазове савременог друштва. Њен значај се посебно истиче у контексту брзе технолошке промене и глобалних економских и друштвених изазова.

Као помоћне методе коришћени су дубински интервјуи са представником доносиоца одлука из области високог образовања и представником Француског института у Босни и Херцеговини. Други помоћни метод је била анализа садржаја докумената која је омогућила детаљнији увид у рад амбасаде Француске у Босни и Херцеговини у области образовања, као и других институција Француске на простору Босне и Херцеговине.

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ФРАНЦУСКОЈ

Босна и Херцеговина је организована у четири нивоа власти: државни, ентитетски, кантонски (само у Федерацији Босне и Херцеговине) и на крају општински као најнижи ниво. Овако успостављено политичко-административно уређење Босне и Херцеговине, које је веома сложено, осликало се и на цео образовни систем, те је и овај систем знатно усложњен. Образовни систем је уређен у сагласју са Уставом Босне и Херцеговине, уставима кантона и ентитета, Статутом Брчко дистрикта БиХ којима је регулисана законодавна надлежност. Република Српска има пуну и неподељену надлежност, као и 10 кантона у Федерацији БиХ и Брчко дистрикт БиХ (Stanišić, Puška, i Maksimović 2015, 40). Према регулаторним актима у Босни и Херцеговини постоји 14 територијалних-политичких установа задужених за политку, финансирању и праћење научноистраживачке и истраживачкоразвојне делатности.

Босна и Херцеговина је део Болоњског модела високог образовања од 2003. године када је потписала Споразум о приступу Болоњском процесу (Halilović 2015, 13). У складу с тим 2007. године донет је *Оквирни закон о високом образовању* у Босни и Херцеговини који представља један од темељних и кровних закона који регулише високо образовање у Босни и Херцеговини (Ćurković i Fejzić 2009, 38). Ипак, високо образовање у Босни и Херцеговини пролази кроз

изазовне промене и реформе како би се усклађивало са стандардима и потребама савременог друштва. Међународна сарадња често игра кључну улогу у обогаћивању образовног искуства студената и јачању квалитета високог образовања. Француски систем високог образовања је познат по својој богатој историји, квалитетним институцијама и високом нивоу међународне сарадње. Тренутно стање високог образовања у Босни и Херцеговини карактеришу изазови као што су недостатак финансијске подршке, проблеми са квалитетом образовања и недостатак координације између институција. Постоји стална комуникација амбасаде Француске у Сарајеву са научном заједницом.

Босна и Херцеговина тренутно располаже са осам државних универзитета од којих су два у Републици Српској, а шест у Федерацији Босне и Херцеговине: 1) Универзитет у Бањој Луци; 2) Универзитет у Бихаћу; 3) Универзитет у Источном Сарајеву; 4) Универзитет „Џемал Биједић“ Мостар; 5) Универзитет у Мостару; 6) Универзитет у Сарајеву; 7) Универзитет у Тузли; и 8) Универзитет у Зеници. Процењује се да укупно око 70 хиљада студената похађа ове универзитете. Поред тога постоје и четири државне високе школе и то у Бањој Луци, Бихаћу, Приједору и Требињу. Број приватних универзитета је знатно већи - укупно шеснаест, од тога шест у Федерацији БиХ и десет у Републици Српској: 1) Универзитет за пословне студије - Бања Лука, 2) Панв롭ски универзитет „Апеирон” - Бања Лука, 3) Независни универзитет - Бања Лука, 4) Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент - Бања Лука, 5) Универзитет „Слобомир П” - Бијељина, 6) Универзитет „Синергија” - Бијељина, 7) Европски универзитет - Брчко, 8) Интернационални универзитет Брчко, 9) Универзитет Сарајево „School of Science and Technology” - Сарајево, 10) Интернационални универзитет Сарајево, 11) Амерички универзитет у БиХ Сарајево, 12) Интернационални „Birch” универзитет - Сарајево, 13) Свеучилиште/Универзитет „Херцеговина” - Мостар, 14) Универзитет у Травнику, 15) Интернационални универзитет - Травник, 16) Свеучилиште/Универзитет „Витез” - Травник. Приватних високих школа у БиХ је тринаест, и то: пет у Бањој Луци и по једна у Брчком, Добоју, Босанској Крупи, Градишки, Кисељаку, Мостару, Приједору и Соколцу. Укупно се процењује да на територији Босне и Херцеговине има 139 регистрованих научно-истраживачких организација. Као што се може применити Босна и Херцеговина има

децентрализовани систем високог образовања са универзитетима у различитим ентитетима (Edukacija 2014).

Високо образовање у Француској је регулисано низом закона и докумената на државном нивоу. Кључни документ који уређује високо образовање у Француској је *Закон о високом образовању и истраживању* (фра. *Loi relative à l'enseignement supérieur et à la recherche*) (Loi relative a l' enseignement superieur at a la recherche Law at. 69, 2013). Овај закон представља основни оквир за организацију и управљање високим образовањем и истраживањем у Француској. Он дефинише структуру и функције универзитета, финансирање, академске програме и друге кључне аспекте високог образовања. Поред закона веома је важан и *План за развој високог образовања* (фра. *Plan pour le développement de l'enseignement supérieur*) - то је документ представља националну стратегију за развој високог образовања у Француској. Он обухвата циљеве, приоритете и мере за унапређење високог образовања, укључујући повећање броја дипломираних студената, побољшање квалитета наставе и истраживања, и подршку интернационализацији образовања (The Recovery Plan for higher education, research and innovation 2020).

Поред нормативних аката и стратегија значајну улогу у француском образовном систему имају *Национална агенција за истраживања* (Agence nationale de la recherche) која је одговорна за финансирање и подршку истраживањима у Француској и има кључну улогу у промовисању истраживачких пројеката у високом образовању и *Haute Conseil de l'évaluation de la recherche et de l'enseignement supérieur* (HCERES) - независна агенција која је одговорна за оцењивање и акредитацију високошколских институција и програма у Француској како би се осигурала квалитет и усклађеност са стандардима.

Француска је чланица Болоња процеса, што значи да се њен систем високог образовања усклађује са европским стандардима. Овај процес промовише мобилност студената и признавање диплома између европских земаља. Оно што је посебно важно за наше истраживање је *Campus France*, организација која промовише француско високо образовање у иностранству и подржава међународне студенте који желе да студирају у Француској, а веома је активна и у Босни и Херцеговини. Такође и *Закон о страним студентима и истраживачима* (Loi sur les étudiants étrangers et les chercheurs

étrangers) који дефинише правила и услове за боравак и студирање страних студената и истраживача у Француској.

Француско високо образовање обухвата 2,5 милиона студената. Од тог броја 12 % су инострани студенти. Свима је на располагању веома разноврсна понуда и они настављају студије у свим областима и на свим нивоима. Француска има 3.500 државних и приватних високообразовних установа: 67 универзитета, 25 заједница универзитета и високообразовних установа, 271 докторску школу, 227 инжењерских школа које имају законско право да издају инжењерска звања, 220 бизнис школа, 45 државних високих школа, 22 школе архитектуре и 300 приватних школа и института (Campus France Serbia n.d.).

МЕЃУУНИВЕРЗИТЕТСКА САРАДЊА

Квалитативном методом продубљеног интервјуа разговарали смо са шефицом одсека за европске интеграције и међународну сарадњу Министарства цивилних послова Босне и Херцеговине и чланицом HERE (*Higher Education Reform Experts*) тима Босне и Херцеговине - Аидом Дурић², која нам је дала прецизније информације о међууниверзитетској сарадњи БиХ и Француске.

Студентска размена између Босне и Херцеговине и Француске је добра прилика за студенте да стекну међународно искуство, побољшају своје језичке вештине и упознају нове културе. Постоји сарадња Француске и Босне и Херцеговине у области студентске размене и он се заснива на:

Програми размене - Постоји неколико програма и иницијатива које омогућавају студентску размену између Босне и Херцеговине и Француске. Најчешћи су програми као што су Ерасмус+ и други билатерални споразуми између универзитета. Да бисте се пријавили за студентску размену треба да будете редован студент на универзитету у Босни и Херцеговини и задовољити одређене академске критеријуме. Такође, понекад морају испуњавати језичке захтеве, посебно ако је настава на размени на француском језику. Већина програма размене пружа одређене стипендије или финансијску подршку студентима који учествују. Студенти који одлазе на студентску размену у Француску добијају студентску

² Аида Дурић је шеф одсека за европске интеграције и међународну сарадњу у Министарству цивилних послова Босне и Херцеговине, aida.duric@mcp.gov.ba.

визу и у томе значајно помажу француски конзулат и амбасада у БиХ. На размени студенти имају прилику да студирају на француском универзитету и најчешће бирају програме који су слични њиховим студијским програмима на матичним факултетима (тј. оне који ће им бити признати као положени испити). Програм им свакако омогућава да стекну нове академске перспективе и вештине. Трајање студентске размене варира, али обично траје један семестар или једну академску годину. Промоцију програма размене између ових двеју земаља најчешће врши Француска амбасада у Босни и Херцеговини која често има највише информације о различитим програмима размене и стипендијама и Универзитети у Босни и Херцеговини где се студенти могу обратити студентским службама или интернационалним канцеларијама на универзитетима у Босни и Херцеговини како би сазнали о актуелним програмима размене. Студенти често и сами посећују и прате веб странице француских универзитета и институција високог образовања како би пронашли информације о програмима размене за стране студенте, али и за комплетно студирање и стипендирање истог. Невладине организације, омладинске/студентске организације и организације за подршку студентима често пружају информације о међународним програмима размене. У надлежном министарству немају конкретне и прецизне податке због аутономије универзитета и саме комплексности вођења јединствене базе.

Поред Француске амбасаде и конзулата, изузетно важну улогу у Босни и Херцеговини, када је у питању образовање и култура има и Француски институт. Успели смо да ступимо у контакт са службеницом института, Жељком Дивковић³, која је задужена за сарадњу, културу и комуникацију (*Chargée de mission du pôle partenariats, culture & communication*) и такође квалитативном методом продуктивним интервјуом добили смо одређене податке. Тренутно се у Француској налази око 250 студената из Босне и Херцеговине, а у то спадају краћи и дужи студијски боравци размена. Универзитети у Француској имају шеснаест активних уговора са Универзитетом у Сарајеву и то десет уговора у оквиру Еразмус+ програма и шест засебних, билатералних споразума са Универзитетом у Тулузу (*Université de Toulouse*), Универзитетом у Авињону (*Avignon Université*), Технолошким универзитетом у Компјењу (*Université de*

³ Жељка Дивковић је пројектни менаџер у Француском институту у Босни и Херцеговини, zeljka.divkovic@institutfrancais.ba.

Technologie de Compiègne), Универзитетом Артоа (*Université d'Artois*), Католичким универзитетом у Паризу (*L'institut Catholique de Paris*) и Католичким институтом у Лилу (*Université Catholique de Lille*). Циљ Француског института и јесте да унапреди и ојача академску и културну сарадњу између Француске и БиХ, али и промовисање француског језика и културе. Веома важан сегмент јесте оснаживање и интензивирање међууниверзитетске сарадње нарочито у погледу студентских размена и сарадње на заједничким међународним пројектима (Универзитет у Сарајеву н.д.).

Амбасада Француске у БиХ, Француски институт, Агенција за мобилност студената *Campus France* од 2014. године организују Сајам француских универзитета у Босни и Херцеговини. На сајму се представљају могућности које универзитети нуде студентима из БиХ. Француска дуги низ година није била примарни предмет интересовања студената из БиХ, веома мали број студента је уписавао студије или ишао на размену на француске универзитете. Последњих неколико година ситуација се поправила те су француски универзитети на 11. месту по одабиру студената из Босне и Херцеговине. Поред сајма који је сада већ постао сталан и представљања универзитета из Француске, од скоро се организују састанци научних комитета БиХ-Француска на којима се састају представници босанскохерцеговачких универзитета и француских универзитета и факултета, где би разговарали о заједничким пројектима и досадашњој сарадњи, посебно када је у питању Еразмус+. Представници француских институција у БиХ, нарочито Француски институт и *Campus France*, знатно су организованији и прате стипендисте, било да су то актуелни или алумнисти. Односно располажу статистичким подацима, али и каријерним путевима студената коју су у Француској студирали или још увек студирају, а нарочито се поносе онима који су одбранили своје докторске дисертације у Француској.

Да је Француској промовисање образовања, студија и студентских размена на својим универзитетима веома важно, види се кроз активности амбасадора Француске, али и на основу самог сајта амбасаде. У прилог томе говори и то да на почетној страници амбасаде постоји посебан одељак Студирати у Француској, где се налазе све актуелности, активни конкурси и корисне информације за студенте које се редовно ажурирају. Могло би се закључити да су промовисање образовања и стипендирање студената доминантне теме на сајту амбасаде. На сајту се налази широк дијапазон

пону да које Француски универзитети нуде: стипендије за дипломске студије, научноистраживачки краткорочни боравци, студентске размене, стипендије за мастер и докторске студије, постдокторске студије и двојни докторат, итд. Основни критеријуми за стипендије које пружа амбасада јесу: квалитет жељеног студијског програма, претходни академски или школски успех, мотивацију кандидата и незаобилазно ниво француског језика. Уз то, критеријуму су и изврсност, али и ниво познавања француског језика је веома важан, ако не и пресудан за доделу стипендије, а међународне француске школе и ученици двојезичних франкофоних одељења имају додатну предност при одабиру (Француска амбасада 2023).

Француска дуго није била присутна на подручју Босне и Херцеговине у пуном капацитету, али последњих десетак година улаже огромне напоре да буде веома активна на свим пољима, а нарочито на пољу образовања и промоције културе. Француској је утолико теже да ојача утицај меке моћи, јер на подручје Босне и Херцеговине историјски већи утицај германских земаља и Турске као последице вековне владавине. Ове две вековне владавине обликовале су историју и културу Босне и Херцеговине и оставиле дубоке трагове на друштво и идентитет регије. Под Османском влашћу, Босна и Херцеговина је доживела значајне промене у религијском и културном аспекту, јер су Османлије донеле ислам. Аустроугарска је под окупацијом од 1878. увела другачији административни и правни систем европског уређења.

Оно што Француска данас може да оствари у Босни и Херцеговини у светлу образовне политике и јачање француске меке моћи је:

1. Дипломатска и културна сарадња: Подршка студентима да студирају у Француској може да помогне у изградњи позитивног односа између ове две земље, а пре свега у јачању дипломатских веза и подршке.
2. Подршка образовању и научном истраживању: Инвестиција у образовање студената из других земаља као начин да подржи развој научних истраживања и образовних програма. Ова подршка може допринети ширењу знања и размени научних и истраживачких идеја.
3. Промовисање француског језика и културе: Француска може имати интерес да промовише свој језик и културу. Подршка

студентима да уче француски језик и упознају француску културу може бити део тог напора.

4. Међународна образовна дипломатија: Многе земље примењују међународну образовну дипломатију као начин за стварање позитивних односа са другим земљама и подршку развоју. Студентима из других земаља се пружа прилика за студирање у земљи која може допринети међународној сарадњи и рачуна се као форма међународне подршке и сарадње.

Међууниверзитетска сарадња између Француске и Босне и Херцеговине, укључујући трансфер технологија и знања се огледа у следећем:

1. Академска размена и сарадња: Француске универзитете карактерише висок академски стандард и разноврсност области у којима се истражује и развија технологија и знање. Сарадња с универзитетима у Босни и Херцеговини омогућава размену искустава, знања и ресурса између научника, професора и студената.
2. Унапређење истраживања и развоја: Сарадња између универзитета доприноси заједничким истраживачким пројектима и развоју иновативних технологија. Ово може користити обема странама, омогућава им да заједно раде на решавању актуелних изазова и развијају нове производе или технологије.
3. Културна и научна размена: Сарадња између ових двеју земаља омогућава и размену културних садржаја, као и научних метода и пракси. Све то доприноси обогаћивању културног и научног разумевања.
4. Привредна корист: Трансфер технологија и знања доприноси економском развоју оба региона. Иновације развијене у оквиру универзитетских пројеката могу да буду комерцијализоване и имају економске користи за обе земље.
5. Дугорочна сарадња: Француска може видети сарадњу с Босном и Херцеговином као део својих дугорочних дипломатских и образовних напора. Та сарадња свакако доприноси јачању билатералних односа између ове две земље.

Помоћ у образовању и стипендирање студената из Босне и Херцеговине служи и као форма културне дипломатије. Такве иницијативе могу подстићи позитивну перцепцију Француске и њеног образовног система у Босни и Херцеговини. Све то обогаћује

образовни контекст и подстиче размену идеја. Развој људских ресурса се такође огледа у томе да студенти који стекну образовање у Француској и врате се у Босну и Херцеговину са новим знањима и вештинама могу да допринесу развоју своје земље. Таква инвестиција у људске ресурсе и потенцијале има дугорочне користи. Научна и истраживачка сарадња се унапређује јер студенти и истраживачи који сарађују са француским институцијама учествују у међународним научним и истраживачким пројектима, а све то може подстаћи научни и технолошки напредак у Босни и Херцеговини. Студенти који се врате из Француске у БиХ често постану и *културни амбасадори* и промовишу позитивну слику о земљи у којој су студирали, образовном систему и примени добре праксе, а самим тим и допринесе учвршћивању дипломатских односа између ове две земље.

ЗАКЉУЧАК

На основу детаљне анализе различитих аспеката образовног система Француске и Босне и Херцеговине, као и међууниверзитетске сарадње између те две државе можемо закључити да одређени ниво сарадње постоји. Та сарадња је интензивирана последњих неколико година када Француска, као једна од најразвијених држава у Европи, помаже Босни и Херцеговини у различитим друштвеним аспектима да се конституише као што ефикаснија и стабилнија држава. Један од тих аспеката је и образовање, где Босна и Херцеговина примењује Болоњски модел од 2003. године што олакшава студентску размену и могућност да студенти из Босне и Херцеговине одлазе у Француску на усавршавање. Тим приступом Француска постаје привлачна великом броју страних студената. Уз то, Француска на тај начин развија и своју меку моћ и културну дипломатију према Босни и Херцеговини која кроз историјску и културну страну неретко више нагиње ка германским државама и Турској. У оквиру своје амбасаде у Босни и Херцеговини, Француска пружа помоћ и информације свим заинтересованим студентима о могућностима студирања у тој држави, а све значајнију улогу има и Француски институт.

Све хипотезе на којима је базиран овај рад смо доказали, јер међууниверзитетска сарадња и студентска размена између ове две државе управо испуњавају очекиване захтеве. Наиме, жеља

студената у Босни и Херцеговини да учествују студентској размени мора бити заснована на чињеници да су изврсни студенти и да познају неки страни језик што за последицу има раст квалитета универзитета који на значају додатно добија када се студент врати са размене. Знамо да се неретко у савременом свету знање дефинише као *људски капитал* и сматра се једним од најзначајних ресурса. Према тренутно доступним подацима, око 250 студената из Босне и Херцеговине тренутно борави у Француској. Такође, сарадња са другим високообразовним институцијама омогућава развој универзитета и његову већу видљивост у међународним оквирима. Не треба занемарити и дипломатске односе који јачају захваљујући сарадњи у овом областима између Француске и Босне и Херцеговине. Дефинитивно да је на међууниверзитетску сарадњу Босне и Херцеговине са Француском највише утицала примена Бооњског система у БиХ, пошто је тим усвајањем у потпуности усклађен студијски програм ове две државе, а и примећено је да Босна и Херцеговина од примене Болоњског модела постаје део различитих европских иницијатива за мобилност студената као што је на пример Еразмус+.

Иако је Босна и Херцеговина спровела низ реформи у образовном систему које се односе на подизање нивоа квалитета високог образовања, научно-истраживачког рада и трансфера знања, повећању броја особа које имају приступ високом образовању и осигурању, као и учешће броја универзитета из Босне и Херцеговине у европском простору није превише порастао (Klarić i ostali 2012, 2). Ипак, јасно је да постоји још простора за напредак у високом образовању у Босни и Херцеговини, јер тај систем још увек није у потпуности развијен. Да има простора за напредак показује и чињеница да на последње објављеној Шангајској листи универзитета из августа 2023. године, нема ниједног универзитета из Босне и Херцеговине. Истовремено, подаци показују да је наука као позив неатрактивна за младе људе у Босни и Херцеговини и да немају најпозитивнији став о тој области (Trifković 2020, 63). Уз то, истичу се и неки од системских проблема који су карактеристични за државе у транзицији, као што су корупција и непотизам (Nanić 2014, 926). Све те реформе у оквиру образовног система Босне и Херцеговине су потребне, јер образовање не треба да „утоне у друштвени живот, већ да подстиче креативност и да открива стварност друштвеног живота” (Touraine 1998, 24). Несумњиво, Француска ће заједно са другим међународним актерима одиграти важну улогу како би

се ови проблеми и недостаци превазишли и како би универзитети из Босне и Херцеговине били што репрезентативнији, међународно признати и препознатљиви.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Austin, Ann, and Roger Boldwin. 1991. *Faculty Collaboration: Enhancing The Quality of Scholarship and Teaching*. Washington: The George Washington University, School of Education and Human Development.
- Ambasada Francuske u Bosni i Hercegovini. n.d. Poslednji pristup 12. septembar 2023. <https://ba.ambafrance.org/-Bosnien-b-c-s->.
- Andrejević, Aleksandar, Slobodan Rakić, i Petar Mitić. 2012. „Alijansa univerziteta centralne i istočne Evrope (ACEU) kao primer razvoja regionalne međuuniverzitetske saradnje.” U *Ecologica: nauka, privreda, iskustva*, ur. Vladimir Katić, 119–122. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Andrejević, Aleksandar, Slađana Čabrilo, Slobodan Rakić, i Petar Mitić. 2013. „Mobilnost studenata i nastavnog kadra na primeru međunarodnog programa master akademskih studija *Zelena ekonomija*.” U *XIX skup Trendovi razvoja*, ur. Vladimir Katić, 124–128. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Bajramović, Esad. 2013. „TQM u visokom obrazovanju.” U *International Scientific Conference on Production Engineering: Development and Modernization of Production* ur. Darko Ujević, 595–600. Bihać: Tehnički fakultet Bihać.
- Čakeljčić, Vesna. 2018. „Internacionalizacija univerziteta u Francuskoj i Srbiji i njen razvoj nastave stranog jezika struke.” *Komunikacija i kultura online* 9 (9): 22–42. doi: <https://doi.org/10.18485/kkonline.2018.9.9.2>.
- Campus. n.d. Poslednji pristup 12. septembra 2023. <https://www.serbie.campusfrance.org/funkcionisanje-francuskog-visokog-obrazovanja>.
- Dimitrovski, Robert. 2020. „Univerzitet u društvu znanja.” U *XVII Skup Trendovi razvoja: Evropa*, ur. Vladimir Katić, 34–46. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.

- European Commusion* [EC]. 2023. „Bosnia and Hercegovina. Poslednji pristup 12. septembar 2023. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/overview>.
- Ministere de l'enseignement superieur et de la recherche. n.d. „Le Plan de relance pour l'enseignement supérieur, la recherche et l'innovation“. Poslednji pristup 11. septembra 2023. <https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/fr/le-plan-de-relance-pour-l-enseignement-superieur-la-recherche-et-l-innovation-49706>.
- Edukacija. n.d. „Fakulteti u Bosni i Hercegovini.“ Poslednji pristup 11. septembar 2023. <https://fakulteti.edukacija.rs/fakulteti-u-bosni-i-hercegovini>.
- Fejzoć, Nihat, i Boris Ćurković 2009. „Uloga i značaj Agencije za razvoj visokog obrazovanja i osiguranja kvaliteta Bosne i Hercegovine u vanjskoj evaluaciji univerziteta: status i izazovi.“ U *Proceedings*, ur. Nadina Grebović, 35–43. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Gjorgieva A. 2012. „Mobilnost studenata – Faktor internacionalizacije obrazovanja i nauke.“ U *XVIII Trendovi razvoja: Internacionalizacija univerziteta*, ur. Vladimir Katić, 174–177. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Guruz, Kemal. 2011. *Higher education and international student mobility in the global knowledge economy: Revised and updated second edition*. New York: Suny press.
- Halilović, Enver. 2015. „Izazovi visokog obrazovanja u BiH.“ *Pregled: časopis za društvena pitanja/Periodical for social issues* (1): 11–22.
- Halfman, Williem, i Hans Radder. 2015. „Akademska manifest: od okupiranog do javnog univerziteta.“ *Pregled* 56 (1): 175–203.
- Ilić, Marina, Žana Bojović, i Danijela Vasiljević. 2018. „Partnerski odnosi fakulteta za obrazovanje nastavnika u domenu stručne i naučne saradnje.“ *Andragoške studije* 1, 123–139. doi:10.5937/ANDSTUD1801123I.
- Klarić, Smail, Esad Bajramović, Fadil Islamović, i Atif Hodžić. 2012. „Upravljanje ukupnim kvalitetom u visokom obrazovanju.“ U *Manufacturing and Advanced Technologie*, ur. Vukojević, Nedeljko i Fuad Hadžikadunić, 17–28. Mostar: Sveučilište u Mostaru.
- Kovač, Vladimir, Vladimir Parežanin, i Miloš Mihajlović. 2011. „Akademska mobilnost i Bolonjski predlošci.“ U *XVII Meeting of Trendovi*

- razvoja*, ur. Vladimir Katić, 1–4. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Kusharenko, Valentyna. 2010. *International Collaboration in Higher Education: The Canadian-Ukrainian Curriculum Development Partnership*. Toronto: University of Toronto.
- Legifrance. n.d. Poslednji pristup 13. septembar 2023. <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000027735009>.
- Nanić, Husein. 2014. „Visoko obrazovanje: Izazovi i perspektive u modernom doba.” U *Zbornik radova II međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina i Euroatlantske integracije, Trenutni izazovi i perspektive*, ur. Nevzet Veladžić, 919–928. Bihać: Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću i Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta.
- Dragiša, Puška, Adis Maksimović, i Aleksandar Maksimović. 2015. „Analiza primjene promotivnih strategija na visokoškolskim ustanovama, u uslovima ekonomizacije visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.” *Tranzicija* 35: 37–56.
- Todorović Lazić, Jelena, i Aleksandra Kolaković. 2022. „Les Balkans occidentaux aux yeux du quotidien *Le Monde*: 2013 – 2020. *Srpska politička misao*, special edition. 191–237. doi: 10.22182/spm.specijal22022.
- Trifković, Miloš. 2020. *Harmonizacija sistema nauke u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Touraine, Alain. 1998. *Kritika modernosti*. Zagreb: Politička kultura.
- Univerzitet u Sarajevu* [UNSA]. 2021. „Susret ambasadorice Francuske i rektora Univerziteta u Sarajevu.” Poslednji pristup 11. septembar 2023. <https://www.unsa.ba/index.php/novosti/susret-ambasadorice-francuske-i-rektora-univerziteta-u-sarajevu>.
- Vujović, Ana. 2014. *Frankofonija u svetu i kod nas Beograd*: Beograd: Učiteljski fakultet.

Nikola Lazić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Nikola Perišić**

Institute for Political Studies, Belgrade

**INTER-UNIVERSITY COOPERATION BETWEEN
FRANCE AND BOSNIA AND HERZEGOVINA -
STUDENT MOBILITY AND THE ROLE OF THE
FRENCH EDUCATION SYSTEM IN STRENGTHENING
HIGHER EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Resume

Higher education plays a key role in the development of a country and society. Cooperation between different universities and educational institutions at the international level is important for enriching the educational experience of students, sharing knowledge and innovation, and promoting cultural diversity. This scientific paper examines the scope of the influence of the French Republic and its educational model on the development of higher education in the Federation of Bosnia and Herzegovina. The specificity of Bosnia and Herzegovina is reflected in the multiculturalism that dominates, but also in the fact that this country has been constituting itself for the last few decades. In order to represent the interests and needs of different groups in the most successful ways, Bosnia and Herzegovina applied the existing examples of good practice from France in various social spheres, among others in the field of education. The French education system is one of the world's most successful higher education systems. In addition, the French state, through various incentives such as donations or scholarships to the best students, influenced the development and institutionalization of universities around the world. The basic hypothesis on which this work is based is that inter-university cooperation between France and Bosnia and Herzegovina contributes to the improvement of the quality of higher education, especially in terms

* E-mail address: nikola.lazic@ips.ac.rs.

** E-mail address: nikola.perisic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 09. октобра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

of academic excellence and research capacities of Bosnia and Herzegovina. The method on the basis of which the hypothesis is tested is the method of technology and knowledge transfer techniques, and the comparative method will be used as an additional method.

Keywords: higher education, inter-university cooperation, France, Bosnia and Herzegovina, transfer of technology and knowledge, student mobility

*Јован Берић**

Институт за политичке студије, Београд

*Душан Радујко***

Институт за политичке студије, Београд

ПЕРЦЕПЦИЈА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: УТИЦАЈ ЕРАЗМУС ПРОГРАМА НА СТАВОВЕ СТУДЕНАТА***

Сажетак

Овај рад има за циљ да представи искуства студената Факултета политичких наука, Универзитета у Београду током Еразмус програма и пружи увид у начине на које су она утицала на њихове ставове о Европској унији и процесу европских интеграција. У првом делу текста представљени су циљеви Еразмус програма и стратешких докумената Републике Србије из области образовања, а затим је приказан и анализиран процес формирања политичких ставова. Фокус аутора усмерен је ка анализи искустава студената који су учествовали у Програму у периоду 2017-2019. године из перспективе циљева Еразмус програма и утицаја на ставове и друштвено умрежавање учесника. Један од закључака који произилази из

* Имејл-адреса: jovan.beric@ips.ac.rs.

** Имејл-адреса: dusan.radujko@ips.ac.rs.

*** Рад је резултат ангажовања аутора на пројектима Института за политичке студије, које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација, као и активности реализованих у оквиру пројекта Оснаживање и перспективе научне сарадње на Западном Балкану, који финансира Министарство за Европу и спољне послове Републике Француске, а који се реализује у сарадњи INALCO (Париз, Француска), Института за политичке студије (Београд, Србија), Филолошког факултета (Никшић, Црна Гора) и Правног факултета (Битољ, Северна Македонија), као и неакадемских партнера (EUROPANOVA Academia и Cercle)..

овог рада јесте да су сви учесници Програма већ имали позитивне ставове о европским интеграцијама, али да је примећен напредак у развијању вештина и усвајању вредности повезаних са концептом европског идентитета као што су отвореност и толеранција. Поред тога, истраживање указује да међу учесницима није развијен осећај другости током Програма и да нису били суочени са већим административним изазовима који би негативно утицали на њихову перцепцију Европске уније. Ипак, како би се подстакло даљи развој Програма треба имати у виду одређене баријере као што су неадекватна доступност информација о условима и процедурама приликом пријављивања, као и о процесу одабира и признавања предмета.

Кључне речи: Еразмус програм, размена студената, ставови студената, европске интеграције, друштвено умрежавање, Република Србија

УВОД

Република Србија већ више од две деценије следи стратешки правац европских интеграција. Иако је током овог периода било успона и падова на политичком плану (сарадња са Хашким трибуналом, потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању, додељивање Србији статуса кандидата за чланство у ЕУ, отварање поглавља, затим кластера, итд.), евидентно је да је стратешки правац политичких актера на власти у Републици Србији током година остао исти (видети Bazić, Bujvid Kurek, i Obradović 2019). Са друге стране, резултати истраживања показују да подршка процесу приступања Србије Европској унији међу грађанима Србије током последње деценије, уз одређене осцилације, опада. Током прве деценије 21. века ставови већине грађана у погледу придруживања Србије Европској унији (ЕУ) су били позитивни. Све до 2010. године подршка грађана Србије европским интеграцијама није падала испод 60% (Marković-Tomić 2016, 7–8; Kancelarija za evropske integracije 2014). Међутим, недавна истраживања показују да се подршка за приступање ЕУ међу грађанима Србије спустила испод 50%. У зависности од истраживања спроведених током 2022. и 2023. године, свега од 42% до 45% грађана Србије подржава чланство у ЕУ (Institut za evropske poslove 2022, 9; CRTA 2022, 44; WFD 2023, 13). Уколико би питање гласило да ли би држава имала

користи од чланства у ЕУ 52% испитаника сматра да би имала, а 43% да не би (Eurobarometer 2023, 82). Са друге стране, око трећине грађана сматра да би чланство у ЕУ било добра ствар, трећина мисли да би било лоша ствар, док је трећина неопредељена (Eurobarometer 2023, 81).

Научни чланци говоре о предностима које студентска мобилност у оквиру Еразмус програма доноси на пољу изградње осећања заједништва, промоције међународног разумевања и изградње европске свести и идентитета (Jacobone and Moro 2014, 325; Oborune 2013, 195). У том контексту, млади, поготову из држава кандидата за чланство у ЕУ, путем Програма размене могу да се упознају не само са образовним системом државе у коју одлазе, већ и са ширим друштвеним контекстом, начином функционисања државе у оквиру ЕУ и њеним вредностима. Кроз интеракцију са системом, другим студентима и локалним становништвом, они надограђују/изграђују систем вредности и преносе искуства у матичној држави.

Имајући у виду да европски простор тежи конвергенцији високог образовања и Република Србија би требало да у што већој мери преузме позитивне праксе и прилагоди структуру и систем како би се олакшао процес студирања у иностранству, али и повратак, или наставак студија у Србији, те пренос стечених знања и искуства. Поред тога, током последњих деценија све је присутнији тренд глобализације и интернационализације који нарочито захвата образовање и тржиште рада. Глобализација се може разматрати у контексту „економских, политичких и друштвених сила које гурају високо образовање 21. века ка већем међународном учешћу” (Altbach and Knight 2007, 290). Како наводи Најт (Knight 2021, 85) „интернационализација [образовања] је, без икакве сумње, постала пунолетна”. Више не представља маргинални део, већ је преузела централну улогу у данашњем свету високог образовања (Knight 2021, 85).

Међународна мобилност студената је веома важан сегмент интернационализације високог образовања са значајним економским и академским импликацијама (Li and Bray 2007, 791). Она доприноси интернационализацији образовне установе, али битно утиче и на стил живота самих студената и њихов даљи академски и професионални развој (Li and Bray 2007, 793). Социјални капитал и стечена знања могу се искористити при унапређењу установе у матичној држави и јачању међународне сарадње између појединаца, али

и високошколских установа унапређујући на тај начин квалитет образовања и научно-истраживачки рад у држави.

У исто време високошколске и научне установе, као и појединци запослени у њима, могу бити кључни фактор у погледу повезивања са европским и међународним институцијама, научницима, професорима и политичким актерима, те допринети бољем разумевању система и успешнијој сарадњи између држава у будућности. У свету савремене дипломатије, „међународно високо образовање има значајну улогу и допринос” (Knight 2021, 83). Имајући у виду да је образовање основни развојни ресурс са широким и свеобухватним импликацијама на стање и напредак читавог друштва и државе, очекивано је да овој области треба посветити посебну пажњу.

У том контексту Република Србија кроз стратешки и законодавни оквир (Закон о високом образовању 2021; Влада Републике Србије 2021) покушава да омогући и подстакне међународну оријентисаност образовног система. Један од највећих програма Европске уније који омогућава студирање у иностранству јесте Еразмус плус. Кључне области које покрива јесу образовање, обуке, млади и спорт (European Commission 2022b, 4). Овај Програм прати стратешке циљеве ЕУ у области образовања подржавајући пројекте мобилности и сарадње. Важност ове области потврђује и недавно донета резолуција (Council Resolution on a Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training towards the European Education Area and beyond (2021-2030) 2021) чији је један од стратешких приоритета управо „остваривање целоживотног учења и мобилности за све”.

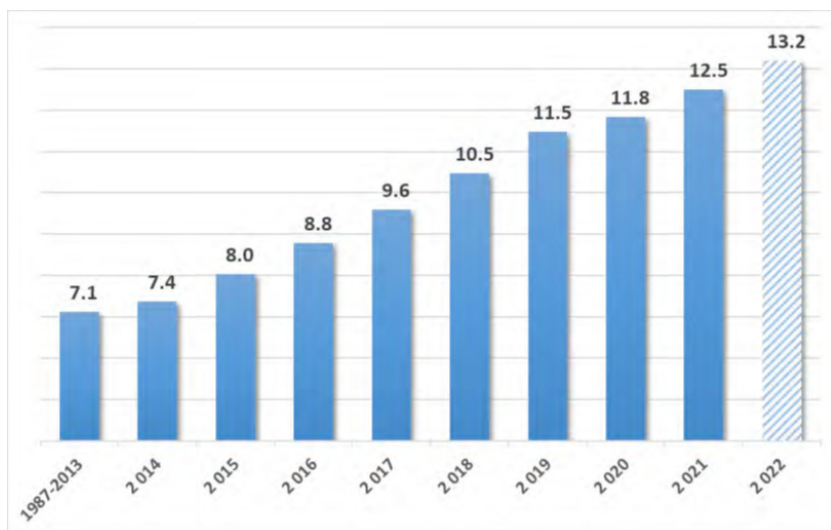
У првом делу раду биће приказани развој и значај једног од највећих програма мобилности студената ЕУ Еразмус, као и стратешки и законодавни оквир у погледу високог образовања у Републици Србији. Следи одељак у коме ће бити представљен теоријски преглед узрока формирања и промене политичких ставова. Овај преглед ће бити стављен у специфичан контекст студентских размена и позицију студената пореклом из земаља у процесу европских интеграција. Централни део рада јесте приказ и дискусија о резултатима истраживања спроведеном на Факултету политичких наука о ставовима студената који су учествовали у Еразмус програму и провели један период студија на неком од универзитета држава чланица ЕУ. Аспекти њиховог искуства на које ће се овај рад фокусирати укључују промену ставова о европским интеграцијама, изазове и препреке приликом размене, али и личне мотиве

и циљеве приликом укључивања у Програм. Имајући у виду важност друштвеног умрежавања и формирања заједничког идентитета за Еразмус програм, ови аспекти студентског искуства су такође предмет анализе овог рада.

ЦИЉЕВИ ЕРАЗМУС ПРОГРАМА И ПРАВНИ АКТИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Еразмус програм покренут је 1987. године и од тада је прошао кроз неколико фаза трансформације, те постао најуспешнији европски програм мобилности. Крајем 2021. године број учесника који су боравили на размени у оквиру Еразмус програма од његовог оснивања 1987. године, достигао је 12.5 милиона (Табела 1). Актуелни Еразмус плус је настао 2014. године и представља један од најзначајнијих програма Европске уније који подржава мобилност и сарадњу у области образовања, затим обука младих и спорта. Од 2021. године наступио је нови седмогодишњи период спровођења са, до сада, највећим буџетом од 26 милијарди евра (Llurda et al. 2016, 325–326; European Commission 2022a, 17–19).

Табела 1. Кумулативни приказ броја учесника програма мобилности у оквиру Еразмуса (ученици и особље)

Извор: European Commission 2022a, 17.

* Процена за 2022. годину заснована је на стању пројекта мобилности на дан израде извештаја (новембар 2022).

Чланице Програма могу се поделити на државе чланице ЕУ, затим „треће земље придружене Програму и треће земље које не учествују пуноправно у Програму” (О programu Erasmus+, n.d.). Поред држава ЕУ, само још шест држава има могућност да пуноправно учествује у свим деловима програма Еразмус плус и оне спадају у категорију трећих земаља придружених Програму. Србија је статус пуноправне чланице добила 2019. године, што се наводи као један од значајних успеха у погледу интернационализације установа високог образовања и повећања мобилности наставника, истраживача и студената у *ex post* анализи претходне Стратегије развоја образовања у Републици Србији до 2020. године (Ex post analiza sprovođenja Strategije razvoja obrazovanja u Republici Srbiji (SROS) do 2020. godine: Analiza ostvarenosti SROS 2020 2020, 136). Структуру Еразмус плус програма чине три кључне активности: мобилност појединаца, сарадња за иновације и размене добрих пракси и подршка за реформу политика (European Commission 2022a).

Имајући у виду да је фокус овог рада усмерен ка мобилности студената и њиховим ставовима, у даљем тексту фокус ће бити усмерен на циљеве Еразмус програма, као и на законодавни и стратешки оквир Републике Србије у том контексту.

„Општи циљ Програма је да подржи, кроз доживотно учење, образовни, професионални и лични развој људи у областима образовања, обуке, омладине и спорта у Европи и шире, чиме се доприноси одрживом расту, квалитетним пословима и друштвеној кохезији, покретању иновација и јачању европског идентитета и активног грађанства”, док један од специфичних циљева управо говори о „промоцији мобилности појединаца и група у сврху учења, као и сарадње, квалитета, инклузије и једнакости, изворности, креативности и иновативности на нивоу организација и политика у областима образовања и обуке” (European Commission 2022b, 6). Из наведеног се може закључити да је, уопштено гледано, Програм усмерен на побољшање квалитета образовања и унапређење личног развоја кроз мобилност, те на изградњу и јачање европског идентитета и вредности током боравка на размени. „Упознавање грађана с Европском унијом од најранијег доба од кључне је важности за њену будућности” (European Commission 2022b, 10). Важно је истаћи да се у водичу који је издала Европска комисија посебно

истиче важност укључивања вулнерабилних група у Програм, као и подстицање мобилности и повећање сарадње са трећим земљама (European Commission 2022b, 4; 7–8; 12).

Уколико сагледамо стратешка документа и законе у области образовања у Републици Србији видећемо сличне циљеве. Наиме, један од разлога за израду нове стратегије образовања јесте усаглашавање „прописа у образовању са међународним документима (документи УН, ЕУ, Савета Европе) ” (Vlada Republike Srbije 2021, 3). Поред тога, помиње се и „повећање броја долазних и одлазних мобилности наставника, гостујућих професора, студената и истраживача” (Vlada Republike Srbije 2021, 45) као један од важних показатеља ефеката општег циља два који се односи на квалитет, релевантност и праведност високог образовања. Стога ће високошколске установе, кроз обезбеђивање подстицаја у виду стипендија и смештаја за њихове запослене, бити подржане да се пријављују за пројекте међународне мобилности (Vlada Republike Srbije 2021, 49).

Закон о високом образовању подупире наведене стратешке правце, те се као један од циљева високог образовања управо наводи „унапређење међународне отворености система високог образовања” (Zakon o visokom obrazovanju 2021, čl. 3), док се неки од принципа наведених у истом Закону односе на „уважавање хуманистичких и демократских вредности националне и европске традиције и вредности културног наслеђа” (čl. 4 st. 6) и „усклађивање са европским системом високог образовања и унапређивање академске мобилности наставног и ненаставног особља и студената” (čl. 4 st. 8).

Као што се из претходних редова може уочити, како стратешки тако и законодавни оквир препознају важност студентске мобилности. Она представља и важан сегмент поглавља 26 (образовање и култура) у оквиру преговора за чланство Србије у Европској унији. На званичном сајту Министарства за европске интеграције наводи се „правне тековине ЕУ у области образовања и културе састоје се пре свега од оквира за сарадњу, који чине програми (Erasmus+, Creative Europe, Lifelong Learning Platform) и отворени метод координације који треба да допринесе приближавању националних политика и остваривању заједничких циљева” (Ministarstvo za evropske integracije, n.d.). Стога је важно што боље разумети начине даљег унапређења мобилности студената и наставног особља, а ово истраживање треба да пружи допринос и смернице које би послужиле да се циљеви што прецизније дефинишу и ставе у контекст искуства студената.

УЗРОЦИ ФОРМИРАЊА И ПРОМЕНЕ ПОЛИТИЧКИХ СТАВОВА

На основу циљева Еразмус програма, као и ширих стратешких циљева Европске уније и Србије, позитивни ставови грађана земаља кандидата о европским интеграцијама су један од приоритета током процеса проширења. Ипак, док грађани земаља чланица имају редовне прилике за интеракцију са институцијама и програмима Европске уније, контакт грађана земаља кандидата је често посредан. Европска унија и њен утицај се примарно посматра кроз медијске слике и наративе, или још прецизније, кроз медијско преношење интеракције званичника Европске уније и локалних политичара. Са овим у виду, директна интеракција студената са Еразмус програмом, али и образовним системима земаља чланица, пружа уникатну прилику за анализу једног знатно непосреднијег искуства и његовог ефекта на политичке ставове учесника. Да би боље разумели ову могућност, морамо имати у виду факторе који утичу на формирање политичких ставова уопштено, али и специфичности када је у питању формирање политичких ставова о спољнополитичким питањима.

Фактори који утичу на формирање ставова су бројни, и различити теоријски приступи стављају нагласак на одређене факторе као примарне. У овом кратком теоријском прегледу представимо најрелевантније и ставити их у контекст истраживања које спроводимо и процеса формирања ставова о Европској унији. Један од темеља сваког објашњења формирања ставова налазимо у процесу ране политичке социјализације, током којег деца и млади усвајају веровања о политичкој сфери и њеним учесницима од родитеља и других важних референтних група. Истраживања су показала да ова иницијално стечена веровања не само да су изузетно отпорна на промене, већ представљају и одлучујући фактор у политичким ставовима и понашању, поготово младих појединаца. Варен и Викс у свом раду доказују да степен и тип политичког и грађанског активизма старијих малолетника примарно зависи од директног и индиректног утицаја родитеља и „надмашује друге агенте социјализације као што су медији и школски програм” (Warren and Wicks 2011, 167). Важност утицаја породичне социјализације на политичке ставове је потврђен и у конкретном случају односа према Европској унији. У циљу провере претпоставке да је степен образовања појединца

најважнији фактор који детерминише ниво евроскептицизма, Кун, Ланси и Сарасин (Kuhn, Lancee, and Sarrasin 2021) закључују да су степен образовања и ставови родитеља пресудни. Говорећи о важности социјализације, аутори утврђују да не само да је више вероватно да „евроскептични родитељи имају евроскептичну децу, него постоји и корелација између промена ставова родитеља и деце” (Kuhn, Lancee, and Sarrasin 2021, 970). Важност породичне социјализације приликом формирања политичких ставова релевантна је за наше истраживање из два разлога. Са једне стране, ова истраживања говоре о снази других фактора на које програми као што је Еразмус не могу да утичу, док са друге, она показују да период у ком други фактори могу утицати на формирање ставова долази пре најчешћих година укључивања у Еразмус програм (последње године основних студија). Имајући овај контекст у виду, фактори који утичу на формирање ставова, а директније су повезани са искуством студената који учествују у Еразмус програму јесу осећај групног идентитета и друштвено умрежавање.

Интеркултурална интеракција, колективни идентитет и друштвено умрежавање

Најдиректнији начин утицаја на ставове учесника у Еразмус програму налазимо у контакту са грађанима других земаља, образовним системима и захтевима који проистичу из њих, али и различитим друштвеним нормама које захтевају прилагођавање у свакодневном животу. Овај процес прилагођавања, прихватања различитих захтева и присвајања вредности и ставова који се поклапају са новим окружењем, је процес који може значајно да утиче на трајну политичку оријентацију појединца. Директан контакт са институцијама Европске уније и искуство интеракције са њима, чак и кратко, може знатно више да утиче на политичке ставове појединаца чак и од користи која долази од ЕУ, уколико се она добија индиректно. Истражујући искуства Еразмус студената пореклом из земаља чланица Европске уније, којима је програм размене у већој мери лични каријерни бенефит, него искуство са непознатим системом, Сигалас (Sigalas, 2010) показује да ова лична корист од Програма није утицала на ставове учесника о Европској унији. Насупрот томе, истраживања фокусирана на студенте укључене у Еразмус програм из земаља које нису још чланице Европске уније,

нуде различиту слику, анализирајући последице међукултуралне интеракције која настаје разменом. Сагледавајући искуства учесника Еразмус програма пореклом из Турске, Мутлу, Алакахан и Ердил (Mutlu, Alacahan, and Erdil 2010) наглашавају промене личних и културолошких ставова које укључују већи степен отворености, толеранције, али и наглашен осећај националне припадности. Утицај на учеснике Еразмус програма може бити до те мере значајан да је примећен проблем реинтеграције учесника у национални образовни систем након периода студирања у иностранству (Aksay Aksezer, Yagmur and van de Vijver 2021).

Иако појединачна искуства и интеркултурална интеракција могу да утичу на ставове студената, наведени циљ Еразмус програма је грађење заједничког европског идентитета. Овако дефинисан циљ указује на нешто више од повећања степена толеранције и отворености, он имплицира једну трајност и кохерентност ставова и идентификацију са њима. Усвајање одређених политичких ставова може да повећа вероватноћу да се појединац идентификује са колективним идентитетом који подразумева те ставове, али не гарантује да ће се то десити. Поред тога, појединац који се идентификује са одређеним колективним идентитетом имаће подстицај да своје ставове прилагоди ставовима који други припадници групе подразумевају. Овај принцип можемо применити и када је у питању европски идентитет, који обухвата комбинацију прихватања европских вредности и идентификацију са пројектом Европске уније. У контексту Еразмус програма, он може утицати на грађење европског идентитета делујући на оба аспекта. Са једне стране, као што смо видели на примеру истраживања студената пореклом из Турске, учесници могу искусити промене у ставовима које их воде приближавању вредностима које се поистовећују са европским идентитетом – отвореност, толеранција и демократија. Са друге стране, осећај групне припадности који се развија међу студентима који учествују у Програму и локалним студентима, може довести до прихватања колективног европског идентитета чак и ако се целокупни корпус европских вредности не прихвата. У случају да се европски идентитет повезује са пожељним карактеристикама као што је висок степен образовања и економска стабилност, попримање таквог идентитета је могуће и процесом „индивидуалне мобилности”, путем којег се поприма алтернативни идентитет ради „напредовања друштвеном хијерархијом” (Sindic and Condor 2014,

41). Промене ставова студената би у овом случају уследиле из потребе изједначавања са важним одликама прихваћеног колективног идентитета (европских вредности).

Конечно, још један релевантан начин формирања и промене политичких ставова се односи на утицај друштвеног умрежавања и интерперсоналних односа. Док попримање ставова који се поклапају са колективним идентитетом подразумева поравнавање са апстрактним вредностима и идеалима, промена ставова се може одвијати и као последица знатно директнијих друштвених интеракција. Пратећи развој политичких ставова студената током шест месеци, Алган (Algan et al 2020, 38) је показао да се разлике у ставовима међу новонасталим пријатељима смањују у просеку 30% у посматраном периоду и да су „посматрани парови склонији учешћу у истим политичким удружењима” и да пријатељства „смањују поларизацију и екстремне ставове међу студентима”. Имајући у виду да Еразмус програм подразумева размену од једног семестра, период од шест месеци посматран у овом истраживању се блиско поклапа са искуством учесника у Програму. Пријатељства и друштвено умрежавање са студентима из земље домаћина могу омогућити слично смањивање јазу у политичким ставовима. Ипак, важно је напоменути да у случају студентске размене, иницијални период адаптације може да отежа формирање пријатељстава и друштвено умрежавање, поготово уколико се међу учесницима развије осећај другости.

Студентске размене и осећај другости

Док стварање заједничког идентитета и друштвено умрежавање мењају ставове учесника у студентској размени кроз стварање осећаја блискости и идентификације са вредностима земље домаћина, контакт са непознатим окружењем може створити и осећај другости. Осећај другости подразумева положај угрожености, дефинисан у односу на специфичне „Друге” под које тај појединац не потпада. Другост има две основне димензије, „самоперцепцију појединца, која је посредована приликама које су му доступне у поређењу са приликама и привилегијама које су доступне Другима” и „наметање другости” од стране појединца и институција (Santis 2022, 136). Пореклом из постколонијалних студија и анализе ране дискриминације, другост као концепт подразумева развијање

осећаја отуђености и угрожености који се може јавити у различитим контекстима. Класичан пример представља ситуација експлицитне расне дискриминације, систем у којем се осећај другости намеће директно и непоштовање норми различитог опхођења према „Другима” подразумева законске санкције. Ипак, осећај другости, у обе наведене димензије, се може развити и без тако отворене дискриминације. Искуство расних мањина у контакту са полицијом у САД, однос граничних службеника према особама муслиманске вероисповести на граничним прелазима, или мањак пажње локалних власти за проблеме ромске заједнице, све су примери у којима се у интеракцији са институцијама ствара и одржава осећај другости.

У контексту Еразмус програма, специфична позиција студената из земаља које нису чланице Европске уније представља ризик од стварања осећаја другости. Разлика у познавању језика, период прилагођавања на нове услове живота и образовања, као и потенцијалне религијске и културолошке разлике стављају сваког гостујућег студента у потенцијално угрожен положај. Ипак, када су у питању студенти из земаља које нису чланице Европске уније, додатни контакти са администрацијом и препреке при самом укључивању у Програм представљају потенцијалне проблематичне тачке. Додатне облигације у виду боравишних дозвола, одсуство разумевања за разлике у образовним системима, или само однос који наглашава различитост могу да отуђе студенте и отежају процесе мењања ставова кроз колективни идентитет и друштвено умрежавање. Дервин (Derwin 2009) у свом истраживању искуства студената на размени у Финској утврђује да је међу њима одсутан „дуготрајни контакт са Финцима, простор да их упознају” и „заједнички језик”. Поред тога, Дервин наглашава да је успостављање ближих веза обично вршено међу различитим студентима на размени који деле осећај другости (Derwin 2009, 25). Иако потенцијално каријерно или академски корисно, друштвено умрежавање искључиво међу студентима на размени, у одсуству интеракције са локалним студентима, умањује вероватноћу за стварање европског колективног идентитета и интеркултуралну размену. Ипак, последице осећаја другости се не огледају само на друштвени живот студената, већ и на њихов академски успех и ментално здравље. Посматрајући студенте докторских студија који имају развијен осећај другости, Пајфер и Бејкер (Pifer and Baker 2014, 27) су установили да „студенти који верују да су у професионално непогодној позицији због свог

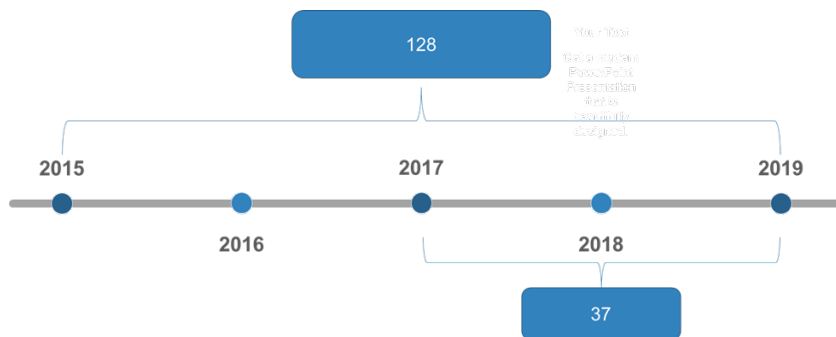
идентитета, чешће имају негативне емотивне реакције као што су сумња и изолација” што ствара „циклични ефекат због којег студент ређе тражи подршку и професионалне шансе, ређе тражи друштвене интеракције и односе и слабије доприноси неформалним интеракцијама и формалним пројектима”. У том контексту, било какав утицај на ставове и идентитет учесника у Еразмус програму кроз друштвено умрежавање је у великој мери обликован присуством осећаја другости.

МЕТОДОЛОГИЈА

Полазећи од потребе да се испита каква су искуства студената из Републике Србије на Еразмус програму, као и како је сам Програм утицао на формирање ставова о Европској унији, спроведено је квалитативно истраживање на студентима Факултета политичких наука који су били на размени у периоду од 2017. до 2019. године. С обзиром на то да је Факултет политичких наука образовна установа која би требало да школује кадар који ће у будућности утицати на битне политичке и друштвене процесе у Републици Србији, веома је важно како перципирају образовни систем и политичке процесе, те какво је њихово међународно искуство.

Према подацима добијеним од студентске службе Факултета политичких наука у Београду у периоду од 2015. до 2019. године 128 студената је користило средства Еразмус програма како би провели један период студирања на неком од универзитета у државама ЕУ. Са друге стране, уколико сагледамо само период од 2017. до 2019. године може се уочити да је у Програму учествовало свега 37 студената, што указује да се број студената у овом периоду скоро два и по пута смањио у односу на период од 2015. до 2017. године (Слика 1). Имајући у виду ову разлику, али и чињеницу да након 2019. године следи Ковид 19 пандемија и самим тим Еразмус програм функционише у ванредним околностима, важно је анализирати искуства студената који су боравили на размени баш у овом периоду. Узорак је чинило 16 студената/студенткиња, што представља скоро 50% оних који су били на размени у периоду од 2017. до 2019. године.

Слика 1. Број студената са Факултета политичких наука у Београду који су боравили на размени у оквиру Еразмус програма у периоду од 2015. до 2019. године.

Извор: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Истраживање је спроведено током јула и августа 2022. године, а резултати су презентовани на конференцији „Јачање и перспективе научне сарадње на Западном Балкану” („Renforcement et perspectives de la coopération scientifique dans les balkans occidentaux”), која је одржава током септембра 2022. године у Битољу. Испитаници су одговарали путем онлајн интервјуа на 14 отворених питања. Узорак је полно/родно балансиран (8 студената и исто толико студенткиња), а чинили су га студенти који су боравили на размени током њихове треће или четврте године студија.

Након добијених резултата, анализом одговора и методом уопштавања формиране су три кључне целине како би се на што систематичнији начин презентовали резултати, а то су: мотиви, изазови и процес аплицирања на Еразмус програм, затим усвојена знања и искуства која би се могла имплементирати на матичном факултету и међународни социјални капитал и перцепција Европске уније.

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА И ДИСКУСИЈА

Мотиви, изазови и процес аплицирања на Еразмус програм

Први аспект искуства студената који је посматран је начин на који су сазнали о Програму и како су се информисали о њему. Начин информисања је релевантан из два разлога. Прво, уколико је велики део испитаника сазнао о Еразмус програму од својих колега, а поготово од колега који су већ учествовали, то већ говори о степењу друштвеног умрежавања које настаје између бивших и будућих учесника. Друго, уколико су испитаници у великој мери сазнали о Програму кроз учествовање у другим програмима Европске уније или цивилног сектора, можемо претпоставити једно постајање индиректне селекције кроз коју они који су већ информисани и укључени у сличне пројекте настављају истом путањом.

Међу испитаницима, сви сем једног су изјавили да су се о Програму информисали код колега који су већ учествовали. Неки испитаници су наглашавали да су им старије колеге биле главни извор информација: „Сазнао сам о Програму од других колега који су били део Програма”, „Од студената који су учествовали у Програму и преко интернета”, „Из прича старијих колега”. Други су наглашавали да су о Програму сазнали на друге начине, али да су ипак ступили у контакт са колегама који су учествовали да би чули њихова искуства: „Начуо сам о томе на факултету још у првој години, али нисам био храбар да се пријавим тада. Касније сам се информисао онлајн и од колега који су већ били на размени”.

Када су у питању изазови са којима су се сусретали, испитаници су упитани кроз отворено питање да изразе било који вид препреке која им је стварала највише проблема током Програма. Уколико у великој мери пријаве осећај изолованости, мањак подршке од администрације земље домаћина или факултетске администрације, можемо даље разматрати могућност присутности осећаја другости и свих последица које он носи са собом. Уз ово отворено питање, испитаници су питани и о конкретним изазовима током пријаве и након краја Програма. Ови тренуци су изоловани јер се током њих контакт са администрацијом и институцијама одвија у највећој мери и самим тим лоше искуство у тим фазама може да утиче на став о самом Програму, чак и ако је искуство студија било позитивно.

Када је у питању процес пријаве, проблеми које су пријављивали студенти су се примарно односили на доступност информација и учесталу потребу за консултацијама са студентском службом. Типични одговори су били: „Пре пријаве било је неопходно да више пута идем на разне консултације како бих добио информације које би требало да буду доступне онлајн”, „недовољно транспарентан процес, без жеље од стране запослених за давање више информација”. Ипак, скоро трећина (5/16) испитаника изјавила је да је процес пријаве текао без икаквих проблема. Када посматрамо потенцијалан осећај другости током процеса пријаве, само један испитаник је поменуо да је потреба за боравишном дозволом представљала највећу препреку и додатни терет.

Током самог Програма, проблеми адаптирања на ново окружење су доминирали међу одговорима испитаника. Ови одговори су укључивали уопштене проблеме прилагођавања, „Носталгија, удаљеност од драгих људи”, „Адаптациони процес, нова средина”, али и проблеме који нагласак стављају на различитост образовног система и јавне администрације: „Непознавање начина функционисања државе, потпуно другачији начин рада на универзитету, мањак знања о академском писању и академским вештинама”, „Највећи изазов била је адаптација на потпуно другачије услове студирања и живота у држави која нема већих сличности са нашом”, „Немачка администрација је спора, али функционална”.

Најконзистентнији изазови који су пријављивани од стране испитаника се односе на одабир предмета и њихово прихватање од стране матичног факултета. Испитаници су овај процес представљали као доста неизвесан, као потенцијалну препреку за развој Програма. Код трећине испитаника примећена је ова замерка, са типичним одговорима као што су: „Изазови са којима сам се у самом старту реализације студентске размене сусрела били су бирање предмета који би били еквиваленти испитима на матичном факултету” и „Нажалост, током размене је непрестано постојао страх да ми ништа неће бити признато и да поједини професори неће признати тамошње испите”. Ипак, упитани специфично о последицама ових неизвесности, сви испитаници су пријавили да су проблеми те природе разрешени успешном комуникацијом између институције на којој су боравили и матичног факултета.

Мотиви и циљеви студената говоре о њиховој компатибилности са циљевима Програма. Уколико учесници гледају Програм

као каријерну прилику и помињу грађење међународних веза и међуљудских односа као важан мотив, њихова спремност за друштвено умрежавање и самим тим прихватање нових вредности је већа. Међу одговорима, академско усавршавање се као мотив појављивао искључиво у пратњи других циљева: „Продубљивање знања кроз предмете у иностранству који се нису нудили на матичном факултету у Србији, учење језика, шанса за животом ван Србије, барем привремено”, „Учење у иностранству, упознавање страног школског система, учење на страном језику и побољшавање знања других страних језика, упознавање нових пријатеља”. Најчешћи специфични циљ је учење страног језика, који се јавио у више од две трећине одговора (11/16). За ово истраживање, најважније је напоменути да више од половине испитаника помиње могућност упознавања других култура, изградњу међународних контаката и упознавање нових људи као један од кључних мотива: „Циљеви су били упознавање културе, људи и начина живота у другој држави”, „Мотивацију приликом пријављивања на Еразмус програм првенствено сам видела у жељи да стекнем нова познанства, искуство студирања у потпуно другачијој клими, као и мултикултурално умрежавање”.

Усвојена знања и искуства која би се могла имплементирати на матичном факултету

Упитани о знању и вештинама које су усвојили током размене, испитаницима је остављен и простор да нагласак ставе на различите исходе искуства. Док је већина помињала академске вештине, ови одговори су увек праћени и наглашавањем новог искуства и међународног окружења: „Много знања и вештина, другачији систем учења, рада на предиспитним и испитним обавезама, вештина сналажења у потпуно другачијој култури живљења и студирања”, „Мултикултурализам, језичке вештине”, „Побољшање знања језика, већа теоријска поткованост, отворенији погледи на свет, академско писање” и „Схватио сам значај методологије и усмеравања у истраживању. Вештине међународног комуницирања и интеркултуралног комуницирања развијају се радом у међународном окружењу”. Нагласак на унапређеним вештинама комуникације и толеранције се у потпуности поклапа са циљевима Еразмус програма. Штавише, они указују да су потенцијални проблеми отуђености и

осећаја другости или превазиђени током Програма, или нису уопште постојали.

Сви испитаници уочавају да постоје предности академске установе на којој су боравили током размене које би се могле имплементирати на матичном факултету. Уочене предности углавном су везане за могућност чешће интеракције са професорима, већи нагласак на примени знања и већи фокус на академском писању. Скоро сви испитаници јасно наглашавају важност веће респонзивности професора на матичном факултету, а изјаве које се најчешће понављају у погледу предности других образовних установа у односу на матичну гласе: „Већа отвореност професора према критици”, затим „Термин консултација који професор поштује” или „Професори су врло ажурни и важна им је повратна информација коју добијају од студената”. Из исказа испитаника се може закључити да студенти препознају важност примене стечених знања, неговања критичког промишљања и процеса двосмерне комуникације између студената и професора у којој ће се, уз међусобно уважавање, разменити идеје и начин размишљања.

Према подацима из истраживања стиче се утисак да је једна од главних замерки испитаника систем заснован на простој репродукцији знања у којој је професор једино одговоран да презентује, а затим оцени степен научених података. Овакав систем је веома крут и ригидан, те не омогућава студенту да развије критични начин размишљања и касније примени одређено стечено знање. Неки од одговора испитаника управо указују да треба ставити „већи нагласак на примени знања него на учењу чињеница”, те се и предлажу решења попут полагања испита „писањем радова о томе како објашњавамо неку појаву или како бисмо применили неку активност”.

У том контексту сви испитаници наводе да им је боравак на размени у оквиру Еразмус програма користио у даљем образовању и професионалној каријери. Пре свега доминирају одговори који указују да су испитаници стекли одређена додатна знања и вештине које не би могли да стекну на универзитетима у Републици Србији. Са друге стране, често се наводи и да им је одлазак на студије у иностранство, као референца у биографији, био од велике користи за даљи академски и професионални ангажман, а пре свега за наставак школовања у иностранству.

Међународни социјални капитал и перцепција Европске уније

Поред саме чињенице да су студирали на неком од престижних европских универзитета, социјални капитал је веома важан фактор приликом остваривања академских и професионалних циљева. Близу 90% испитаника (14/16) је одговорило да су им контакти које су стекли током боравка на размени били, или би им могли бити, од користи у овом погледу. Чак и код испитаника који наводе да до сада нису користи контакте за остваривање академских или професионалних циљева преовладава мишљење да је размена „одлична алатка за градњу личне мреже контакта”, те истичу да и даље те контакте одржавају и да им они сигурно могу бити од користи у будућности. Поред тога, социјални капитал стечен током овог периода има велики потенцијал и за будући политички или активистички ангажман. Иако већина испитаника наводи да не планира да се политички или активистички ангажује, што може бити чудно имајући у виду да се ради о студентима са Факултета политичких наука, скоро сви су свесни да би им за политички или активистички ангажман међународни контакти били од велике користе, те наводе да су неки од њихових контаката ангажовани у „министарствима својих држава, међународних ентитета или респектабилних НВО”. Према речима испитаника, њихови контакти могу бити важан извор информација и знања, али и потенцијалног даљег умрежавања имајући у виду да раде са људима са којима је јако тешко ступити у контакт.

Управо овај сегмент може бити од велике користи држави при остваривању стратешких циљева. Користећи се неформалним каналима и контактима које су ови људи већ остварили, може се повећати преговарачки потенцијал и побољшати односи са одређеним државама. За остваривање циљева Еразмус програма, као и оних изнетих у Стратегији развоја образовања и васпитања у Републици Србији (Vlada Republike Srbije 2021) важно је учеснике мотивисати да се политички и друштвено ангажују и пружити им могућности да испоље свој пуни потенцијал.

Имајући у виду да је један од циљева Еразмус програма изградња и јачање европског идентитета и вредности током боравка на размени, а да је један од стратешких циљева Републике Србије прикључење Европској унији, током истраживања смо анализирали

како је боравак на размени утицао на ставове студената о Европској унији и процесу евроинтеграција. Сви испитаници сматрају да је Еразмус програм од користи за процес европских интеграција. Према речима испитаника „већина људи на Балкану не зна бенефите које пружа живот у ЕУ”. Стога, како и сами испитаници наводе, треба радити на бољој промоцији Програма како би се постигао одговарајући ефекат, јер размена омогућава да се из прве руке види како функционишу државе у оквиру Европске уније и шта чланство може донети.

У складу са тим, сви испитаници износе да позитивно гледају на процес евроинтеграција. Међутим, треба истаћи да су испитаници имали позитивне ставове о Европској унији и пре одласка на неки од европских универзитета, а искуство боравка тамо им је ставове само учврстило. Испитаници посебно истичу позитивна искуства у погледу уређености државе у којој су боравили и већих издвајања средстава за образовање. Са друге стране, истичу и негативна искуства у погледу отежаних административних процедура за држављане земаља које нису чланице Европске уније, али наводе да су она „системска и није им узрок Еразмус, већ положај наше земље”. То је уједно и једна од тема о којој би требало посебно преговарати у циљу олакшавања административних процедура за држављане Србије приликом одласка на размену у неку од држава Европске уније. Имајући у виду да је Република Србија 2019. године постала пуноправна чланица Еразмус плус програма, те да има једнаке могућности као и државе чланице Европске уније да учествује у Програму, требало би омогућити и једнаке административне процедуре приликом одласка у државе ЕУ, или их у што већој мери олакшати.

На крају, треба истаћи да је Еразмус програм за све испитане студенте био једно позитивно искуство и да је значајно допринео њиховом личном и професионалном развоју. Имајући то у виду, као и да се ради о Програму који је, пре свега, усмерен на академску размену искустава, ово је одличан начин да се и они студенти који не исказују позитивне ставове о ЕУ пре Програма мотивишу да се упознају са другим културама, вредностима и начином рада. На тај начин људи би могли непосредније да сагледају стање, позитивне и негативне аспекте евроинтеграција. С обзиром на то да не постоје системска истраживања у овој области у Републици Србији, важно је пратити како ће се овај процес одвијати. Имајући у

виду да је Република Србија 2019. година постала пуноправни члан Програма, требало би очекивати већи ангажман и одзив свих људи ангажованих при академским и научним установама. Без обзира на личне ставове и опредељења, на тај начин би се ширила мрежа међународних контаката који би могли бити од велике важности како у погледу унапређења високог образовања и научно-истраживачког рада, тако и у погледу остваривања стратешких праваца Републике Србије.

ЗАКЉУЧАК

Циљ овог истраживања је био двостран. У првом делу, рад је понудио анализу законског оквира и циљева повезаних са разменом студената, како у документима Европске уније, тако и у стратешким документима Републике Србије. Аспекти циљева који се односе на ширење европских вредности и изградњу идентитета стављени су у теоријски контекст и идентификована су два релевантна вида остваривање ових циљева: формирање колективног идентитета и друштвено умрежавање. У другом делу, представљени су резултати истраживања спроведеном на узорку студената Факултета политичких наука, Универзитета у Београду који су учествовали у Еразмус програму у периоду од 2017-2019. године. Посматрајући теоријске претпоставке, кроз истраживање су испитивани: мотиви, изазови и процес аплицирања на Еразмус програм, затим усвојена знања и искуства која би се могла имплементирати на матичном факултету и изградња међународног социјалног капитала и перцепција Европске уније.

Интересантно је да су се академски циљеви приликом одласка на размену појављивали искључиво у пратњи других, као што су усавршавање страног језика, упознавање других култура и људи. Овакви одговори испитаника се у великој мери слажу са циљевима Програма који су усмерени на изградњу кохезивнијег и толерантнијег друштва кроз размену идеја и усвајање европских вредности.

Иако је генерални утисак свих испитаника позитиван, они наводе и одређене проблеме са којима су се сусрели током Програма. С обзиром на то да највећи изазови најчешће нису били везани за државу и окружење у коме су боравили, нема значајних налаза да се код испитаника развио осећај другости. Премда се међу испитаницима провлачи наратив да је постојао процес прилагођавања на

ново окружење и систем, као најконзистентнији се издваја изазов у погледу одабира предмета и прихватања истих од стране матичног факултета. Иако је овај проблем код свих испитаника превазиђен, потреба да се уложити додатан напор, јесте баријера која може утицати на будуће генерације. Такође, податак да се већина студената о Еразмус плус програму информисала од старијих колега, указује на неадекватну видљивост овог Програма и могућности које пружа. Поред тога што одређени број испитаника наводи да је процес пријављивања текао без већих проблема, јасно се уочава наратив да је било потребно уложити додатан напор како би се стигло до важних информација. Стога, како би се побољшала остварљивост циљева Програма, као и стратешких циљева Републике Србије важно је радити на повећању видљивости, кроз промоцију и различите активности које би омогућиле да се студентима приближи Програм и могућности које пружа.

Сви испитаници уочавају одређене позитивне праксе које би се могле применити на матичном факултету, те наводе да им је боравак на размени омогућио стицање додатних знања и вештина које не би могли да стекну у Србији. Такође, боравак им је омогућио изградњу мреже контаката која би им могла користити у будућности. То показује да овај Програм значајно доприноси умрежавању људи. Увидевши позитивне стране, сви испитаници наводе да Еразмус може бити од користи за процес евроинтеграција и то у контексту бољег упознавања са начином функционисања држава у оквиру ЕУ и бенефитима које овакав облик организовања нуди. Међутим, када су у питању ставови студената о европским интеграцијама и Европској унији, истраживање је показало да је међу свим учесницима у Програму већ постојао изражено позитиван став пре укључивања у Програм, који је само потврђен током њега. У том контексту, један од увида овог истраживања је чињеница да Еразмус програм укључује учеснике чији је став већ позитиван, те нема функцију промене и формирања про-европских ставова, већ само њиховог ојачавања.

На крају, можемо закључити да академска мобилност има вишеструке ефекте. Она не доприноси само личном развоју појединца, већ може подстицати развој високошколских установа и читавог друштва. Кроз академску мобилност студенти се упознају са другим културама, начинима размишљања, али и државним апаратом. Они праве међународну мрежу контаката која може бити од

велике важности за унапређење науке и образовања у матици, али и за остваривање стратешких циљева државе.

Имајући у виду ограничену количину истраживања о ефекту програма студентске размене Еразмус и искустава студената земаља кандидата за чланство, овај рад представља тек полазну тачку за даља истраживања. Два смера од интереса за даљи рад су се јавила током истраживања. Прво, студенти су негативне аспекте свог искуства у највећој мери везивали за неизвесност која проистиче из потребе да матични факултет призна испите положене на размени. Истраживање које би се фокусирао на овај аспект и испитало који су узроци ове несигурности би могло да допринесе разумевању студентског искуства и препрека са којима се суочавају. Друго, када су у питању ставови учесника, рад је потврдио досадашња истраживања у којима је примећено да у Еразмус програму учествују они студенти који већ имају позитиван став о Европској унији. Истраживање које би било спроведено на широј популацији студената пружило би детаљнији увид у разлоге који спречавају студенте да се укључе у Програм и могло би да провери у којој мери политички ставови утичу на такву одлуку.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Aksay Aksezer, Esin, Kutlay Yagmur and Fons van de Vijver. 2021. "A qualitative study of Erasmus program challenges and paradoxes based on the experiences of students from Turkey." *Yükseköğretim Dergisi* 11 (1): 63–73. doi:10.2399/yod.20.730970.
- Algan, Yann, Nicolò Dalvit, Quoc-Anh Do, Alexis Le Chapelain and Yves Zenou. 2020. "Friendship Networks and Political Opinions: A Natural Experiment among Future French Politicians." IZA Discussion Paper No. 14005: 1–58.
- Altbach, Philip G., and Jane Knight. 2007. "The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities." *Journal of Studies in International Education* 11 (3–4): 290–305. <https://doi.org/10.1177/1028315307303542>.
- Bazić, Jovan, Eva Bujvid Kurek, i Žarko Obradović. 2019. „Srbija i izazovi evropskih integracija.” *Srpska politička misao* 64 (2): 49–72. <https://doi.org/10.22182/spm.6422019.2>.

- Council Resolution on a Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training towards the European Education Area and beyond (2021-2030). 2021. 2021/C 66/01. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021G0226\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021G0226(01)).
- CRTA. 2022. *Politički stavovi građana Srbije jesen 2022: Istraživanje javnog mnjenja*. Beograd: CRTA.
- Dervin, Fred. 2009. "The Others as impediments to 'integration' into Finnish society: the case of exchange students in higher education." *Research on Finnish Society* 2: 19–27.
- Eurobarometer. 2023. *Standard Eurobarometer 98, Winter 2022-23: Public Opinion in the European Union*. Brussels: European Commission.
- European Commission. 2022a. *Erasmus+ Annual Report 2021*. LU: Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2766/732923>.
- . 2022b. *Erasmus+ Programme Guide 2023*. European Commission. <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/document/erasmus-programme-guide-2023-version-1>.
- Ex post analiza sprovođenja Strategije razvoja obrazovanja u Republici Srbiji (SROS) do 2020. godine: Analiza ostvarenosti SROS 2020. 2020. Vlada Republike Srbije. https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2021/02/3-Ex-post-analiza_0202.pdf.
- Institut za evropske poslove. 2022. *Stavovi građana Srbije prema EU: Istraživanje javnog mnjenja*. Beograd: Institut za evropske poslove.
- Jacobone, Vittoria, and Giuseppe Moro. 2014. "Evaluating the Impact of the Erasmus Programme: Skills and European Identity." *Assessment & Evaluation in Higher Education* 40 (2): 309–28. <https://doi.org/10.1080/02602938.2014.909005>.
- Kancelarija za evropske integracije. 2014. *Evropska orijentacija građana Srbije: Ispitivanje javnog mnjenja (decembar 2014. godine)*. Beograd: Kancelarija za evropske integracije, Vlada Republike Srbije. <https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/8108/istrazivanje-javnog-mnjenja-evropska-orijentacija-gradjana-srbije-trendovi.php>.
- Knight, Jane. 2021. "Higher Education Internationalization: Concepts, Rationales, and Frameworks." *Revista REDALINT. Universidad, Internacionalización e Integración Regional* 1 (1): 65–88.
- Kuhn, Theresa, Bram Lancee and Oriane Sarrasin. 2021. "Growing Up as a European? Parental Socialization and the Educational Divide

- in Euroscepticism.” *Political Psychology*, 42 (6): 957–975. doi: 10.1111/pops.12728
- Li, Mei, and Mark Bray. 2007. “Cross-Border Flows of Students for Higher Education: Push–Pull Factors and Motivations of Mainland Chinese Students in Hong Kong and Macau.” *Higher Education* 53 (6): 791–818. <https://doi.org/10.1007/s10734-005-5423-3>.
- Llurda, Enric, Lúdia Gallego-Balsà, Clàudia Barahona, and Xavier Martín-Rubió. 2016. “Erasmus Student Mobility and the Construction of European Citizenship.” *The Language Learning Journal* 44 (3): 323–346. <https://doi.org/10.1080/09571736.2016.1210911>.
- Markovic-Tomic, Milica. 2016. „Mediji i teme u vezi sa evropskom integracijom Srbije u periodu 2002-2016.” *CM: Komunikacija i Mediji*, 37: 3–17. <https://doi.org/10.5937/comman11-12326>.
- Ministarstvo za evropske integracije. n.d. „Poglavlje 26 - obrazovanje i kultura.” Pristupljeno 12 september 2023. <https://www.mei.gov.rs/srp/obuka/e-obuke/vodic-kroz-pregovore-srbije-i-evropske-unije/klasteri/klaster-3/poglavlje-26-obrazovanje-i-kultura/>.
- Mutlu, Sevda, Osman Alacahan and Mahmut Erdil. 2010. “Comparison of the personal and cultural change taking place between EU Erasmus students and Turkish Erasmus students (within the sample of Adam Mickiewicz University in the city of Poznan, Poland).” *Eurasian Journal of Anthropology* 1(1): 33–43.
- O programu Erasmus+. n.d. Erasmus+. Pristupljeno 5 september 2023. <https://erasmusplus.rs/erasmus-program/o-programu/>.
- Oborune, Karina. 2013. “Becoming More European after ERASMUS? The Impact of the ERASMUS Programme on Political and Cultural Identity.” *Epiphany* 6 (1): 182–202. <https://doi.org/10.21533/epiphany.v6i1.60>.
- Pifer, Meghan J. and Vicki L. Baker. 2014. “It could be just because I’m different”: Otherness and its outcomes in doctoral education.” *Journal of Diversity in Higher Education* 7 (1): 14–30. <https://doi.org/10.1037/a0035858>.
- Santis, Esteban Leonardo. 2021. “Otherness: An unfinished project in public administration.” *Administrative Theory & Praxis* 44 (2): 133–142. <https://doi.org/10.1080/10841806.2021.1918989>.

- Sindic, Denis and Susan Condor. 2014. "Social Identity Theory and Self-Categorisation Theory." In *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology*, eds. Nesbitt-Larking, Paul, Catarina Kinnvall, Tereza Capelos and Henk Dekker, 39–54. London: Palgrave Macmillan,. https://doi.org/10.1007/978-1-137-29118-9_3.
- Vlada Republike Srbije. 2021. Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine. „Sl. Glasnik RS”, br. 63/2021.
- Warren, Ron and Robert H. Wicks. 2011. "Political Socialization: Modeling Teen Political and Civic Engagement." *Journalism & Mass Communication Quarterly* 88 (1): 156–175. <https://doi.org/10.1177/107769901108800109>.
- WFD. 2023. „Izveštaj sa istraživanja javnog mnjenja: Društveno-politički stavovi građana Srbije 2023. godine.” Beograd: Vestminsterska fondacija za demokratiju (WFD).
- Zakon o visokom obrazovanju. 2021. „Sl. Glasnik RS”, br. 88/2017, 73/2018, 27/2018 - dr. zakon, 67/2019, 6/2020 - dr. zakoni, 11/2021 - autentično tumačenje, 67/2021 i 67/2021 - dr. zakon.

Jovan Berić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Dušan Radujko**

Institute for Political Studies, Belgrade

**PERCEIVING THE EUROPEAN UNION:
INFLUENCE OF THE ERASMUS
PROGRAM ON STUDENT OPINIONS**

Resume

This paper has the goal of presenting experiences of Faculty of Political Sciences, University of Belgrade students during their Erasmus program stays and to provide insights into the ways in which it influenced their opinions of the European union and the European integration process. After presenting the goals of the Erasmus program and the strategic documents of the Republic of Serbia within the field of education, the paper places the process of forming political opinions in theoretical context. The experiences of students which participated in the Program within the 2017-2019. period are analyzed from the perspective of Erasmus program goals and the influence they have on the opinions and social networking of the participants. The paper concludes that all of the participants entered the Program with already formed positive opinions on the European integration process, while also noting a development of skills and values related to the concept of European identity, such as openness and tolerance. Furthermore, the research finds that among the Program participants there was no sense of otherness developed during their stay and that they were not faced with any serious administrative challenges which could negatively influence their perception of the European union. However, in order to encourage further development of the Program, one must keep in mind that there exist certain barriers in the area of communicating information about requirements and

* E-mail address: jovan.beric@ips.ac.rs.

** E-mail address: dusan.radujko@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 08. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

procedures during application, as well as during the process of selecting and approving classes.

Keywords: Erasmus program, Student exchange, Student attitudes, European integration, Social networking, Republic of Serbia

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 271.222(497.11)-674:271.2-726.(560)

DOI: 10.5937/spm82-47089

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 4/2023.

Vol. 82

стр. 161-181

*Зоран Милошевић**

Институт за политичке студије, Београд

ФАНАР И СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА**

Сажетак

Када се анализирају односи Фанара (Константинопољске патријаршије) према Српској православној цркви, имамо различите периоде: периоде сарадње и периоде конфронтације које је, по правилу, покретао Фанар. Ми ћемо у овом раду говорити о периоду конфронтације. После пада средњовековне српске државе под власт Османске империје православни су се нашли под влашћу муслимана. Њихов положај се погоршао укидањем Пећке патријаршије 1766. године, што се десило због неколико ствари. Као главни разлог наводи се неповерење Порте према Српској цркви и рад фанариотских Грка који су хтели да потчине Пећку патријаршију Грчкој цркви. Самом чину укидања, претходили су покушаји јелинизације (хеленизације), које видимо не само у Србији, већ и у Бугарској, где су се многи учени Бугари сматрали Грцима. Истовремено са доласком на чело српских епархија грчких владика започета је немилосрдна пљачка српског народа, што је био један

* Имејл-адреса: zoran.milosevic@yandex.ru.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

од главних разлога исламизације не само Срба, већ и других народа. Други период је савремени у коме Фанар(иоти) оспорава(ју) аутокефалност Српској православној цркви, као и територије њене јурисдикције. Због тога су је преименовали у „Цркву Србије”, чиме све епархије ван територије данашње државе Србије одузимају Српској православној цркви.

Кључне речи: Константинопољска патријаршија, Фанар, фанариоти, Српска православна црква, источни папизам

УВОД

Падом српске средњовековне државе под власт Османлија (процес који се протегао од Битке на Косову 1389. па до пада Смедерева 1459.) Српска православна црква (тачније Пећка патријаршија) остала је једина институција српског народа у Османској империји. Самим тим, имала је велику одговорност за очување вере и самог народа од преверавања и асимилације. Свештенике и монахе нису прогонили и убијали само Турци, већ и римокатолици на подручјима где су имали власт (Далмација, Славонија...), али и фанариоти о којима ће овде бити речи. Рим је издао упутства да се народ који се досељавао на опустошене територије данашње Хрватске обезглави ради лакшег унијаћења и римокатоличења.

У таквим условима посебно је било болно понашање фанариота (назив за све Грке који су у Турској били на високим положајима и имали велики утицај на цариградску патријаршију, а име су добили по имену кварта Цариграда који је имао доста светионика, а где је, иначе, смештена и Патријаршија). Суштину фанариотске идеологије чинио је панхеленизам, који се огледао како у ослобођењу православних Грка од турске власти, али у и идеји о постепеној асимилацији Словена, што је требало учинити, путем наметања грчких свештеника, монаха и владика, затим грчке литургије и грчког језика у црквеној управи. Таква фанариотска политика довела је до пометње у словенском свету, неповерења у Грке, а све је кулминирало, што се Срба тиче, укидањем Пећке патријаршије (1766. године).

„Кад су Грци почели да раде на свом ослобођењу”, пише познати српски професор Жарко Видовић, „Фанар и цариградски патријарх су били на страни Турске – против Грка. И дан-данас

цариградски патријарх подржава – јер мора – Турке у заузимању дела Кипра. Фанарско свештенство и епископи у Босни – а после укидања Пећке патријаршије поново епископе у Босни поставља Фанар – били су на страни Турака за време великог српског устанка у Босни и Херцеговини 1875 – 1878. године. Дакле, опет против православних Грка. Зато је Грчка црква издвојена и одвојена од цариградске патријаршије. Фанариоти нису никакви „Грци”, него турски поданици. Разочарање балканских православних народа у цариградску патријаршију користила је, међутим, Римокатоличка римска црква да читаво „грчко Православље” или „шизму” окарактеришу онако како је заслужио да буде окарактерисан само Фанар. То је иста клевета Православља, као кад се у царској Русији Православље поистовећује с потчињеношћу цркве царском апсолутизму, а заборављају се руски монаси и таква појава као славјанофили, борци за обнову аутентичног Православља” (Vidović 2022).

Данас се фанариоти доживљавају у словенском православном свету као заговорници грчког национализма (панхеленизма) и НАТО интереса, због чега је и осмишљена синтагма „НАТО православље”, тј. овим се означавају јерарси спремни да служе овој војној Алијанси и њиховим интересима (Milošević 2020, 27–41).

Српско искуство са фанариотима је веома болно и трагично, а започело је много раније од укидања Пећке патријаршије. Пођимо редом.

Укидање Пећке патријаршије, како смо већ нагласили, догодило се 1766. године, а последица је следећег: неповерења Порте према Српској цркви и денунцијације Срба од стране Грка – фанариота који су намерно изазивали неповерење код владиних службеника у Српску цркву и њене свештенослужитеље, све са жељом да је потчине себи и погрче, а народ уз помоћ вере (слична се политика водила и према Бугарима) асимилацију. О томе имамо занимљиво сведочење: „Још су Фанариоти настојали да погрче Српску Цркву, а онда постепено и народ. Стога су у свима јужним крајевима нашим истисли словенско богослужење и увели грчко; а владике су и по другим крајевима служиле само грчки. Старе рукописе и књиге словенски и србуљски писане и штампане палили су и уништавали. А да убију народну свест и понос забрањивали су прослављање Крснога Имена и српских светитеља...”¹ (Grujić 2020).

¹ Шта више већ у XVII в. спалили су Грци на Св. Гори руске штампане књиге, које су биле исправније од њихових; те умало да нису с њима жива спалили

Непосредно по преузимању управе, Калиник II је у споразуму с константинопољским патријархом Самуилом предузео мере које су водиле ка укидању српске патријаршије. Главни аргумент му је био тешко материјално стање Пећке патријаршије, те је заједно с осталим Грцима епископима, предложио султану драконску меру: укидање Пећке патријаршије и њено сједињење с Константинопољском. Патријарх Самуило је успео да убеди султана да је укидање Пећке патријаршије и њено сједињење с Цариградском патријаршијом потребно, не само због материјалних, него и због државних интереса. Ако се то уради државна благајна Османске империје редовно ће добијати прописани данак, а и исплатиће се сав заостали дуг, а уз то ће Грци епископи умети боље обуздавати Србе да не дижу буне, али и учити лојалности султану, него што би то радили српски епископи, који су увек показивали склоност аустријском и руском цару. Пред таквим (убедљивим) разлозима султан Мустафа III је 13. септембра 1766. издао ферман, којим се укида Пећка патријаршија, али да сав њен дуг плати Константинопољска патријаршија, те да убудуће, одвојеном сумом новца, од свога данка, редовно плаћа годишњи данак и за Српску цркву (Пећку патријаршију), који је раније одређен за ту територију.

„ДОБА ГРЧКИХ ВЛАДИКА”

После укидања Пећке патријаршије сви српски митрополити и епископи смењени су са својих положаја, а на њихова места су постављени Грци, који су брзо од српских цркава, свештенства и народа наплатити дуг за неплаћени данак Порти, а затим покупили и поклоне за Константинопољску патријаршију и наравно себе, стекавши пристојно богатство. Српски митрополити и епископи укинута Пећке патријаршије, њих девет (штипски, самоковски, скопски, нишки, новопазарски, ужички, херцеговачки, босански и београдски), покушали су да преко црногорског владике Василија Петровића, потраже заштиту од руске цркве и државе. Заправо само су тражили да се Патријаршија не укида. Међутим, околности нису биле повољне. Тада на руском двору радило на тзв. грчком пројекту (обнова Византије), те се српски вапаји нису чули.

и једног Србина, старца Дамаскина, који се очајно бранио и није хтео да им изда један стари српски рукопис, који се с руским књигама тачно слагао.

Грци су, дакле, одмах преузели власт на подручју укинуге Пећке патријаршије. Истовремено је смењени патријарх Василије Бркић отишао у Русију, где је и умро 1772. године. Ништа боља судбина није задесила ни Србе епископе. Неки су затворени, а неки су се сами повукли у Св. Гору или друге манастире, где су помрли као изгнаници и невољници. Њихова места заузели су искључиво Грци. Да би се сасвим затро и траг Пећке патријаршије, Грци у Пећи нису поставили епископа, већ је патријаршки манастир, с целом старом хвостанском епархијом, потчињен призренском митрополиту. Фанариотски патријарх Самуил Цариградски (1763-1768), главни виновник укидања Српске патријаршије (1766) и Охридске архиепископије (1767)

Izvor: Wikipedia.

Исте те трагичне 1766. године султанским ферманом укинута је и аутокефална Охридска архиепископија, у којој су већ ионако имали превласт Грци. Тако су крајем XVIII века сви Словени на Балкану дошле под непосредну власт Константинопољске патријаршије. Источна римска империја се на тај начин последњи пут пројавила на Дунаву и Сави, наравно не са државом, већ са црквом.

Да подсетимо. Сукоб српског и грчког свештенства започео је још од XVI века када су грчки монаси хтели да протерају српске из Хиландара, како би исти преузели, али то није рађено на посебно груб начин, те није оставило теже последице. Међутим, у току XVIII века почела је добро осмишљена хелинизација светогорских манастира, што се види и из грчког покушаја да потчине Хиландара 1756. године, управо у оно време када се Василије Петровић писмено жалио руском амбасадару у Константинопољу.

Потребно је истаћи да се грчко свештенство дужи временски период противило независној Српској цркви, те су чак негирали и њено право да се назива патријаршијом. Од пећког патријарха Василија Бркића можемо сазнати да су се између Срба и Грка водиле борбе око тога ко ће бити на челу Пећке патријаршије. Василије Бркић се 1771. године, дакле после укидања Пећке патријаршије, жалио и бечком двору да су Грци преузели Српску цркву.

Нажалост, доласком Грка, Калиника II, на патријаршијски трон судбина Пећке патријаршије је била запечаћена. Он је, да поновимо, од својих епископа изричито тражио да од султана Мустафе измоле укидање Српске патријаршије, те да се уједини са Грчком. Званични разлог захтева за укидање су били огромни дугови Пећке патријаршије. Фанар је, да подсетимо, имао одређене привилегије, тачније аутономију у оквиру Османске империје, и ниједан јаничар није могао да ступи на његово тло који је заузимао Фанар, без дозволе султана, или врха државе. Та аутономија је Фанар, наравно, коштала, чак до 70% добити трговаца из Фанара.

То је био разлог што су фанариоти (не само Грци, него и други трговци који су живели у кварту, мислимо на Јевреје, Цинцаре и Јермене), који су били, дакле, под заштитом Османске империје, вршили нечувену пљачку становништва на територији империје.

Било како било, дугови су били само повод за укидање Пећке патријаршије 1766. године, а прави разлог је била амбиција Грка да потчине Српску цркву, што им је и успело.

ФАНАРИОТИ И ИСЛАМИЗАЦИЈА СРБА

Са пропасти српских средњовековних држава, Османска империја, није укинула организацију Српске православне цркве, тј. Пећке патријаршије (Ћубриловић 1983). Турска током првих векова своје владавине на Балкану није грубом војничком силом ширила

ислам, Србима је, уз извесна ограничења, признато право да исповедају своју православну веру. Наметање ислама је уследило касније, а последица је преклапања више различитих интереса, између осталих и грчких.²

Познато је да је Османска империја била верска држава, а то значи да је покореним народима на Балкану омогућила да их пред влашћу представљају цркве (Пећка патријаршија). Ово је Фанар искористио да почне да се лажно представља као представник свих православних народа Империје. Тако ће Константинопољска патријаршија постати оруђе у рукама грчке културне и политичке експанзије у односу на друге православне народе.³ То је, наравно, наишло на опор свештеномонаштва Српске цркве и српског народа, што ће посебно добити драматичан ток после 1766. године и укидања Пећке патријаршије.⁴

Када је до народа стигла вест о укидању Патријаршије као центра њихове вере, изгубили су наду у будућност и појавило се безнађе, тј. „народ је пао духом”. Додатно разочарање уследило је приликом првих сусрета са грчким свештенством и владикама.

Стога, бројни истраживачи овог периода тврде да је „Фанариотска политика православне црквене хијерархије у Босни, па и у Србији, пре и после Пећке патријаршије, допринела томе да велики

² Турски султани нису давали законима трајна права на патријаршијски или епископски трон, већ је берат (о постављењу) поред утврђивања унутрашње организације цркава од врха до дна, утврђивао и материјалне и политичке обавезе према Османској империји. Берат је важио само док је жив постављени патријарх или епископ. Види: (Grujić 1920, 85).

Пећки патријарх има велику власт (духовну и политичку), а уживао је заштиту управних органа и имао пратњу војске (јањичара) када је прикупљао порез. Одговарао је држави за лојалност верника, а приликом именовања плаћао је велику суму новца државној благајни, а ту је био и годишњи данак. Титула је гласила: „Престо српски”, „Престо све српске земље”, „Архиепископ све српске земље и приморске”, „Патријарх Срба и Бугара и других земаља” итд. ...

³ Објашњење и извор у фусноти 1.

⁴ Угледајући се на црквено-школске општине грчких трговаца (које су биле средство јелинизације) и Срби крећу тим путем и организују по градовима своје општине. Из црквено-школских општина у градовима ће се покренути акције за реформу црквеног и просветног живота Срба, а чиниће и кичму отпора фанариотима у Турској, а римокатоличкој пропаганди и акцију у Аустрији и Венецији.

број православних напусти веру, поистовећујући је са азијатским деспотизмом и подаништвом” (Vidović 2021, 83).

„Исламизација постаје процес тек освајањем и дефинитивном консолидацијом турско-османлијске власти у Србији, Босни и Црној Гори” (Selimović 2013, 229). Турски аутори сматрали су да исламизацијом православних они тим чином мењају и националност, тачније да примањем ислама постају Османлије (Турци), што је код српског народа тако и било (Selimović 2013, 229).

Наш познати православни историчар, Радослав М. Грујић, пише: „Тако је на пр. због таквих и других невоља прешло на Ислам око 50 наших села са више од 30.000 душа у околини Призрена, а у областима Гора и Опоље. А у Македонији, приликом укидања Охридске Архиепископије, пао је у очајање и сам митрополит мегленски Иларион, те не могавши спасти Цркву своју од насиља грчког и обести турске, издао је веру православну и прешао на Ислам са многим народом епархије своје... – Тако је ето отпочела власт Цариградске Патријаршије над Српском Црквом...” (Grujić 2020).

Даље Грујић сведочи: „За тих и таквих Фанариота пала је српска просвета у Турској Царевини на најниже гране, па је народом још јаче овладала празноверица. – Грчке владике ишле су хотимично за тим, да би од неуког и празноверног народа што више користи могли извладати и што лакше и дуже над њим владати. Због тога нису допуштали Србима да подижу школе своје, чак ни под крај XIX века. И Срби у Старој Србији и Мађедонији имали су да издрже тешку борбу, док су успели да им се допусти подизати школе. Међутим, у свима већим местима где је било Грка отворене су грчке школе; а у Скопљу, Охриду, Јањини и Солуну отворене су биле и више грчке школе, у које су одлазили и по неки Срби. Иначе су Срби и даље учили се само по својим манастирима и код својих угледнијих парохијских свештеника; а тек по који ђак одлазио би у Сремске Карловце на науку” (Grujić 2020).

Српски историчар и писац „Историје Српске православне цркве”, Ђоко Слијепчевић овако је писао о фанариотима: Грчке владике, у нашим крајевима познате су под именом фанариоти, јер су постављани у Фанару, делу Цариграда у коме се налазило седиште Патријаршије, а своју пљачкашку културу пренели су и међу Србе. Они су црквом у Босни и Херцеговини управљали нешто више од једнога века. О себи су, што је јасно из бројних сведочења, оставили доста негативан утисак. За херцеговачког митрополита Јосифа,

на пример, Томо Ковачевић је говорио да је био „велики непријатељ народности српске и цркве хришћанске, гори од сваког Турчина”. Негативно мишљење о грчким владикама у српским земљама настало је, понајвише, због њихове велике похлепе за материјалним богатством, која је, у неким случајевима, било толико велика да је изазивала згражавање. Поред тога, доласком у српске епархије, фанариоти су се, више држали турских власти, са њима дружили и сарађивали, а народ су избегавали.

Даље Ђоко Слијепчевић наводи да је Деметар Атанацковић, аустроугарски конзул у Сарајеву, 30. јула 1851. године, известио кнеза Феликса Шварценберга да дабробосански митрополит има годишње 60.000 фиорина прихода⁵, што је знак да су грчке владике немилосрдно пљачкале народ. Тако је било све до 1862. године и усвајања Статута о црквеним и школским пословима. До тога времена владике су узимале од свештеника, монаха и народа неколико врста прихода. Од народа се узимао новац у име данка, које су прикупљале епархије и прослеђивале држави. Овај данак је средином XIX века износио на годишњем нивоу од три до четири гроша, а узимао се буквално од сваке куће, а звао се мирија.

Остале данке епископ је задржавао за себе. Свака му је кућа морала давати годишње по један грош и четири паре, а тај порез се звао димарина (према димњацима). Обе врсте пореза скупљао је парох (свештеник) и предавао их овлашћеном лицу које је именовао епископ, а који је имао задатак да иде по епархији и скупља данке (порезе). Свештеници су имали и друге обавезе према владикама. Сваки је морао дати епископу по 25 дуката приликом рукополагања за свештеника, а када добије парохију морао је додатно да плати за сваку кућу у парохији још по један талир. Осим тога, сваке године свештеник је давао по 50 гроша за водицу и неке таксе за венчане. Када би се освештавала нова црква, народ је морао епископу да донесе 5.000 гроша, како би овај учествовао у освећењу (Dimitrijević 2022).

Остало је доста писаних докумената о начину на који су стицале богатство владике Грци у Босни и Херцеговини. Густав Темел је, на пример, током својих обилазака Босне и Херцеговине, забележио „да је оно лице које се хтело запопити, морало платити

⁵ Фиорин је био званична монета Аустрије, од 1848. до 1892. године. Делио се на сто крајцера, а ковао се од сребра и злата. Ова валута се користила и у Црној Гори до 1901. године.

владици од 20 до 200 дуката за парохију 1902. године”. Парохије су опорезиване према процени колико се из њих може стећи прихода.

За владику Дионисија се говорило да је 1869. године рукополагао за свештенике чобане, дакле необразоване људе, по Босанској Крајини само да би дошао до новаца. То исто је радио и у Босанској Градишци. У овом граду је одбијао да рукополаже свршене богослове тзв. Пелагићеве богословију из Бања Луке, иако се на то био обавезао једним уговором са бањалучком општином 1903. Идентично је радио и митрополит Пајсије, „десни докољеник валијин”, који је рукополагао свештенике за 60 до 70 дуката „не гледајући да ли је што учио или није, него само дај дукате, па кад све то учини, он му још каже: штета је да ти млад идеш 3-4 године учити, кад ја свакако намјеравам са валијом овдашњим Бањалучку богословију срушити, дакле боље ти је кад те ја запопим на време и дам ти нурију, па да за то време стечеш и себи и мени” (Slijepčević 2022).

Српски свештеници, притиснути од владика, такође су често „гулили народ”, како би могли да плате владикама оно што су од њих тражили, а нису тражили мало. Све се ово одражавало на народ, који је и иначе био притиснут порезима, што се претварало у мржњу према грчким владикама, али и вери. Путописци који су у то време обилазили Босну, оставили су записе о томе да су наилазили на одраслу децу која нису била крштена, због сиромаштва родитеља.

Последице овакве фанариотске праксе међу Србима биле су, како смо већ и раније наводили, омраза грчких владика. У једном документу коју је, у име хришћана Босне и Херцеговине, поднео фратар Иван Јукић, 1. маја 1850. године, султану Абдул Меџиду, наводи се, у име православних Срба, и ово: „...Да је слободно крстијанима грчког обреда себи по себи архиепископа и епископе изабрати, који језик и обичаје земаљске знају, а ове за одобрење вашем величанству приказати...” (Slijepčević 2023).

У појашњењу уз документ-молбу за грчке владике је написано да „не брину за одхрањењем свештеника, њима је свеједно по зна ли читати ол не читати, само ако има платити, одмах га запопе, касније опет га уцијене и ако не има више одклен платити то га на крволочни начин излупа и распопи. Каноне и свете наше цркве уредбе својевољно тлачећи и за новце продајући као чаробник Симеон. Једна од највећи за нас милости царских та би била, кад би нас ових незваних пастира ослободио” (Slijepčević 2023).

КРАЈ „ДОБА ГРЧКИХ ВЛАДИКА”

Београдска архиепископија (са њених пет епархија) се буквално истргла из загрљаја фанариота – Грка 1830. године, када је Србија извојевала статус самоуправне кнежевине, а на потпуну независност Београда од Константинопољске патријаршије морало се чекати до 1879. године, тј. до после проглашења потпуне независности од Османске империје.

Најдуже су фанариоти владали над Србима у Босни и Херцеговини, више од века. Године 1878. ове српске земље окупира Аустроугарска, а недуго потом покренута је борба за црквено-просветну аутономију, не само од Беча и Пеште, него и од фанариота. Период до окупације Аустроугарске Срби су називали „периодом грчких владика” (Vulić 2021, 151).

За Србе, грчке владике нису били само странци који се нису потрудили да науче српски језик, иако су владали њима, већ су због свог понашања, како смо већ раније наговештавали, били буквално омражени. Пошто су своје положаје куповали од Турака, нису се двоумили да ли да пљачкају народ или не (прва опција се подразумевала), при чему су вршили и различите злоупотребе, тј. прекорачивали овлашћења која су имали. Ово је искористила аустроугарска управа да одвоји Србе од Константинопоља, али се од тада јавља нова претња: поримокатоличавање и унијатство (Vuković 2002, 195).

Избављење фанариотског загрљаја започето је септембара 1831. године када је Константинопољски патријарх, Константин I, дао Српској цркви аутономију. Од тада су Кнез и народ бирали митрополите и епископе, а поред тога, београдски епископ добио је звање архиепископа београдског и чин митрополита целе Србије.

Уједињење српских епархија догодило се доста касно, тачније 1920. године. Наиме, Први светски рат се завршио 1918. године, те се на рушевинама Аустроугарске и европског дела Османске империје поникле су нове државе. Створена је први пут у историји Словена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Југославија.

Стекли су се, дакле, сви потребни услови да некадашња Пећка патријаршија, укинута далеке 1766. године, буде обновљена. Нова државна власт на челу са краљем Петром I дала је сагласност, а Српска црква се обратила Константинопољској патријаршији, као

мајци цркви, и упознала је са новим околностима и затражила Томос о аутокефалности. Константинопољска патријаршија је то одобрила, те издала и одговарајући Томос. Одржан је, потом, Архијерејски сабор у Сремским Карловцима, на коме је донета одлука да се Српска црква уздигне на степен патријаршије.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА ИЛИ „ЦРКВА СРБИЈЕ”

Удар на Српску православну цркву из Фанара има више праваца деловања, али је сублимиран у измени њеног назива (Milošević 2021, 21). Наиме, тзв. патријарх Вартоломеј је упутио честитку (2021. године) новоизабраном патријарху Српске православне цркве Порфирију, и, наравно, уз мноштво куртоазних и протоколарних речи Српску православну цркву назива, на чијем је челу новоизабрани патријарх – „Црквом Србије” (Ἐκκλησίας Σερβίας), а Порфирија „Патријархом Србије” (Πατριάρχου Σερβίας). (Roznanović 2013).⁶

Званична титула према Уставу Српске православне цркве гласи: „архиепископ пећки, митрополит београдско-карловачки и патријарх српски”. Вартоломеј није ословио Порфирија ни са „Његова Светост”, него за титуларни степен ниже: „Ваше Блаженство”, тј. блажењејши (Μακαριώτατε). Уобичајено да се патријарси титулишу са „Ваша Светости”, а нижи степен имају архиепископи, а некад и митрополити – Ваше Блаженство” или блажењејши.

Цитирајући Свето Писмо, Вартоломеј је у честитки навео и следеће: „Данас смо поново доживели сцене из Дела апостолских, за време рада вашег Светога сабора, након што смо обавештени о достојном избору вашег богороднога блаженства за наследника недавно упокојенога у Господа патријарха Иринеја” (Dragović 2019).

⁶ Историјски посматрано, топло-хладни односи са Константинопољском патријаршијом имају и своју „епизоду која се датира у време патријарха српског Варнаве (од 1930. до 1937. године), када су двојица фанариотских митрополита кренула да, и поред постојања српске епархије, оснују Мађарску аутокефалну цркву. Знајући која им је главна слабост, мудри патријарх Варнава их је сачекао и дао им задатке чиме је њихова мисија завршена. У то време спада и стварање паралелних, поред већ постојећих, јурисдикција у Чехословачкој, затим стварање Финске православне цркве, паралелне архиепископије за Русе у Паризу, покушај потчињавања Пољске православне цркве и прибалтичких држава, као и потчињавање дела православних Украјинаца и Албанаца у Америци.

Вартоломеј даље каже: „Желимо, блажењејши, свети брате, да ваше започето патријарховање буде дуго, непомућено, добродушно, освећено Духом Светим и освећено кроз Њега. Нека ваша чврста придржавања Божанских и светих канона, али и мученички освештана пракса и традиција Цркве, која је сачувана у текстовима, делима и нашим старинама, буде чврст и непоколебљив темељ вашег пастирскога старања”.⁷

Затим следи негирање доделе аутокефалности из 1219. године за коју се изборио Свети Сава, (Dragović 2019) а затим напомиње да су Срби први пут добили своју аутокефалну цркву 1879. године, чиме се негира улога Фанара у укидању Пећке патријаршије и фанариота у хеленизацији и исламизацији Срба. „За Вартоломеја је аутокефалија из 1219. године фалсификат и неоснована тврдња” (Milošević 2022, 25).

Вартоломеј на крају пише Порфирију: „Честитамо вам с надом и радујемо се заједно с вама из Мајке Цркве Константинопољске, која је родила, одгојила и непрестано одговорно покрива све помесне цркве рођене од Њезина Пресветога Тела, укључујући и вашу Цркву, због данашњег блаженога, од Бога одређенога вашег избора” (Jovanović 2021).

Став Вартоломеја одмах су подржали и медијски раширили противници и Срба и Српске православне цркве, како из саме Србије (другосрбијанци), тако и из региона муслимански и хрватски медији, али највећу буку подигли су аутокефалисти из Црне Горе, као и заговорници уније са римокатолицима. Отуда се појавила потреба да се појасни у чему се састоји злонамерност тзв. патријарха Вартоломеја, не због оних који су га подржали, него због јавности која није упућена у суштину проблема.

Свештеник и професор на Богословском факултету (Фоча) Универзитета у Источном Сарајеву Дарко Ристов Ђого објаснио је да израз „Црква Србије” није настао у прозападним и шовинистичким

⁷ Ово се, наравно, може тумачити и као „освета” Вартоломеја, мада то не приличи личностима који су на челу неке цркве, јер Српска православна црква није признала аутокефалност тзв. Православне цркве Украјине, којој је томос доделила Константинопољска патријаршија, тј. Вартоломеј. СПЦ је 2019. године, док је Иринеј био патријарх, одлуком Синода, препоручила свом свештенству да, због украјинске аутокефалије, уопште не саслужује са свештенством Васељенске патријаршије! Архијерејски сабор, највећи орган управљања у СПЦ, донео је одлуку да неће признати украјинску аутокефалију...

и националистичким партијама Црне Горе, већ у грчкој идеологији „која се већ дуже од вијека пропагира као ‘једина исправна еклисиологија’ (учење о Цркви) у готово свим православним богословским училиштима”⁸ (Ђого 2022). Како је проблем постављен историјски, али на такав начин да та идеологија не познаје различитост историјских искустава, већ да се тај рецепт чини као свуда примењив, а отпор ка таквом решењу као ствар тешке заоставштине национализма (јереси етнофилетизма) која се, ето, толерише, али које би се са временом требали ослобађати. Тешко је то данас признати, али огроман број и српских богослова је учен да је боље рећи „Црква Србије” или „Пећка Црква” него „Српска Православна Црква” (Ђого 2021). „Можда је најчувенији и најочигледнији примјер овог постмодернистичког срањивања идентитета чувени приговор о „неадекватности” националних имена словенских Цркава којима насупротив, наводно, стоје „топонимска”, „географска” имена „древних патријаша” се ширио системом парола и на агитропски начин ширио (а и данас се шири) „булдожерским захватима” и јефтиним симплификацијама, према којима би, аналогно „Александријској” или „Јерусалимској” или „Константинопољској” Цркви и народне патријаршије Румунâ, Србâ, Русâ, Бугарâ итд. требало да носе називе „Букурештанска”, „Београдска” или „Софијска” Црква (и то архиепископија) (Ђого 2021). Даље о. Ђого каже: „Све оне су и данас – управо као што су то већ вековима – само у симболичком смислу ‘различите помесне Цркве’, мада више представљају различите канцеларије једне исте хеленоцентричне црквене администрације којој се, у Антиохијској и Јерусалимској Цркви, додају и етнички Арапи. Ипак, за самосвест Православне Цркве, њихов идентитет тј. њихова историја је важна не у својој хеленскости већ као симболички показатељ историје исказане топонимски (Ђого 2021).

Са овим је сагласан и црногорско-приморски митрополит Јоаникије, који сматра да се око имена Српске православне цркве догађа манипулација. „Не зове се наша Црква – Црква Србије, него Српска православна црква. То је велика манипулација мијењати име, а кад се мијења име онда се ту неко лукавство спрема” (Јоаникије 2021). Митрополит даље додаје: „Мене не шаље црква Србије, мене не шаље ниједна држава, мене шаље Српска православна црква,

⁸ Према том схватању, назив једне помјесне Цркве може бити правилан само ако у себи носи географску одредницу. Националним одредницама се, наводно, шире подјеле док се географским оне избјегавају.

мене признаје свештенство Митрополије црногорско-приморске и вјерујући народ Црне Горе” (Joanikije 2021).

Када се, дакле, узме политички контекст новог имена који је дао Вартоломеј Српској православној цркви – „Црква Србије”, онда се она своди на територију данашње државе Србије без покрајина (Аутономне Покрајине Војводине и Косова и Метохије), при чему се отима бројни верујући народ ван ове територије и стичу предуслови да се формирају нове православне цркве (војвођанска, црногорска, хрватска, босанска...). (Karamišev 2019, 352).

Професор Правног факултета у Крагујевцу Зоран Чворовић сматра да употреба термина „Црква Србије” јасно говори о намери Фанара да и даље разбија јединство СПЦ (Čvorović 2022).

Да је Чворовић и остали цитирани аутори у праву показује „империјални синдром” Фанара, „који се пројавио распадом Руске империје и гоњењем Руске православне цркве од стране бољшевика и преотима и себи потчињава Аутономну Финску цркву (то је данас аутономна Финска Православна Црква у саставу Константинопољске Патријаршије)” (Darovski 2021). Недуго после ове отмице, следе нове: од 1918. до 1922. године Грци, мимо канонског поретка, стварају грчку Архиепископију на територији Алеутске и Северноамеричке епархије Руске Православне Цркве у Сједињеним Америчким Државама. Затим доносе одлуку 1. марта 1922. године о „обавезном и искључивом” потчињавању свеукупне православне дијаспоре Константинопољској Патријаршији (Nivkin 2020, 17). Наравно, све ово је преко свеправославних конференција, а посебно оне у Шамбезију 1993. године потписала и Српска православна црква – (владике Иринеј Буловић и Игњатије Мидић), касније је та сагласност „повучена”, а радило се о предају дијаспоре Фанару.

Године 1923. Константинопољска Патријаршија упада на канонску територију Руске Православне Цркве у прибалтичким областима и ту ствара Естонску Апостолску Православну Цркву у својству своје аутономне Цркве. Године 1936. је дошло до аналогног покушаја Константинопољске Патријаршије у Летонији. То се 2008. године поновило у Кини, где је Константинопољска Патријаршија створила своју митрополију на територији аутономне Кинеске Православне Цркве, која се налази у саставу Руске Православне Цркве. Константинопољска Патријаршија је извршила атак и на њој блиску Јеладску Цркву, и то више пута за последњих сто година: двадесетих година 20. века јој је отела парохије у дијаспори,

а 2004. године је за неко време прекинула евхаристијско општење са њом ради контроле над „новим епархијама” у северној Грчкој.

Константинопољ „ствара” себи савезнике тако што ствара нове аутокефалне Цркве, често путем раскола. На тај начин, на пример, 1923. године Константинопољска Патријаршија по први пут „укида” Томос из 1686. године о предаји Кијевске митрополије Руској Цркви и на том основу даје аутокефалију Пољској Цркви, која се у то време налазила у саставу Руске Православне Цркве са аутономним статусом. Почиње пољски раскол и траје све до 1948. године, када је митрополит варшавски Дионисије изразио покајање, те је Московска Патријаршија обдарила Пољску Цркву аутокефалијом. Упркос томе, Константинопољска Патријаршија и данас захтева од Пољске Православне Цркве да своју историју рачуна од 1923, а не од 1948. године.

Ма колико то изгледало парадоксално, Константинопољ је оспорио и оспорава чак и аутокефалност једне од најстаријих православних цркава, Грузинске Цркве, која је стекла аутокефалију од Антиохије још у V веку.

Године 2018. Константинопољ лансира причу о „Православној цркви Украјине” и иницирајући највећи до сада раскол у самом православном свету. Сад он не само што по ко зна који пут укида канонске границе, него ни Томос о аутокефалији не даје обичним расколницима, већ га даје „самоизабраном скупу”, а међу оглашенима су свештеномонаси које немају чак ни канонско рукоположење, односно неки су завршили римокатоличке и унијатске богословије, а постају православни клирици.

Стога признавање расколника у Црној Гори, Македонији (Северној), Белорусији, Абхазији и тако даље јесте само питање времена и трговине. Није, дакле, богословско, већ економско питање, према схватању фанариота. После „истрчавања” са Томосом расколницима у Украјини, види се да се Константинопољ очигледно уздржава од даљих дељења аутокефалности, јер му је потребно да претходно од осталих помесних Цркава издејствује признавање „Православне Цркве Украјине”. Наравно, води се рачуна и о погрешном старту приликом признавања других раскола, јер би могли да негативно утичу на положај Константинопоља међу осталим Црквама. Међутим, јасно је, када тај процес, на овај или онај начин, буде завршен, нема никакве сумње да ће се делити „аутокефалије” новим територијама (Nivkin 2020, 17).

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на то да је јавност у Србији пажљиво пратила (расколничку) делатност Константинопољске патријаршије, тачније Фанара према Руској и Српској православној цркви, могу се извести и неки општи закључци о томе (Zoitakis 2020).⁹

Историјски посматрано формирала се представа о постојању континуитета штетног деловања фанариота према словенском православљу и жељи не само да се потчине источном папи, већ и да се хеленизију (погрче), чиме би трајно поништили њихов (национални) идентитет (Romančuk 2020, 83). При томе, било им је свеједно да ли ће се исламизовати или остати православни. Тиме носе велику одговорност за исламизацију на Балкану, после које су се појавили и нови народи (Бошњаци, на пример).

У савременом добу Фанар се доживљава као Грчка црква у Турској и оружје ЦИА (и НАТО-а) усмерено против словенског православља, превасходно против Руса и Срба. Чак се и богословље које се проповеда из Фанара именује као „НАТО православље” (Milošević 2020).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Čubrilović, Vasa. 1983. *Odabrani istorijski radovi*. Beograd: Narodna knjiga.
- Čvorović, Zoran. 2022. „Upotreba termina „Crkva Srbije” pokazuje namere Carigradske patrijaršije.” Standard. Pristupljeno 5.10.2023. <https://standard.rs/2022/05/10/cvorovic-upotreba-termina-crkva-srbije-pokazuje-namere-carigradske-patrijarsije/?alphabet=cyrillic>.
- Darovski, Pavle. 2021. „Imperijalni sindrom Fanara kao razvojna strategija.” *Srpska pravoslavna crkva*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://spc.rs/%D0%BF%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5-%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80>

⁹ Када говоримо о свођењу закључака о расклничком и неправославном деловању Фанара, онда морамо рећи да је ова политика произвођила расколе и сукобе и у самој Грчкој. Другим речима, све је слично, само сада преливени на словенско православље. Када је Грчка у питању ниже цитирани Атанасиј Зоитакис наводи да се ставови грчке јерархије разликују од већине свештенства и народа.

%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BC-%D1%84/.

- Dragović, Rade. 2019. „Sveti Sava i autokefalnost Srpske crkve.” *Ceopom Istina*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://www.ceopom-istina.rs/nekategorizovano/sveti-sava-i-autokefalnost-srpske-crkve/>.
- Dimitrijević, Vladimir. 2022. „Fanarioti i Srbi.” Pečat. <https://www.pecat.co.rs/2022/05/fanarioti-i-srbi/>.
- Đogo, Darko. 2022. „Crkva Srbije i ideološki vjetrovi u Fanaru.” *Slobodna Hercegovina*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://slobodnahercegovina.com/crkva-srbije-i-ideoloski-vjetrovi-u-fanaru/>.
- Đogo, Darko. 2021. „Ne Crkva Srbije već Srpska Pravoslavna Crkva – naše ime je zasnovano na žrtvi.” *IN4S*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://www.in4s.net/ne-crkva-srbije-vec-srpska-pravoslavna-crkva-nase-ime-je-zasnovano-na-zrtvi/>.
- Grujić, Radoslav M. 2020. „Fanarioti.” *Vaseljenska*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://vaseljenska.net/2020/03/23/fanarioti/>.
- Jovanović, Vladimir. 2021. „Vartolomej u čestitki Porfirija nazvao patrijarhom Srbije, a SPC – Crkvom Srbije.” *Antena M*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://www.antenam.net/drustvo/religija/189851-var-tolomej-u-cestitki-porfirija-nazvao-patrijarhom-srbije-a-spc-crkvom-srbije>.
- Joanikije. 2021. „Ne zove se naša Crkva – Crkva Srbije, to je velika manipulacija.” *Antena M*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://www.antenam.net/drustvo/211461-joanikije-ne-zove-se-nasa-crkva-crkva-srbije-to-je-velika-manipulacija>.
- Karamišev, Sergij. 2019. „Potčinjavanje Fanaru – skrivena unija s papi-zmom.” U *Pravoslavlje i identitet pravoslavnih naroda*, prir. Zoran Milošević. Beograd : Institut za političke studije.
- Milošević, Zoran. 2020. „Samoubilačke ambicije Fanara.” U *Bauk fanarizma kruži pravoslavljem*, prir. Zoran Milošević. Banja Luka: Primaprom i Balkanska geopolitika.
- Milošević, Zoran. 2020. „Православные славяне і их безопасность в XXI веке.” U *Rossija i slavjanskije narody v XIX – XXI vv. Sbornik statej. Meždunarodnaja naučnaja konferencija g. Novozыbkov, Vrnjanskaja oblast, 28 marta 2020 g.* Vrnjansk.

- Milošević, Zoran. 2021. „Geopolitičeskoe položenie pravoslavnykh narodov i ih perspektivy.” U *Materialy mezhdunarodnoy naučnoy konferencii „Pravoslavie v istoričeskikh sudьbah slavjanskih narodov”*. Gorki.
- Milošević, Zoran. 2022. „Vostočnij papizm i porыtkа podčinitь častь serbskoj pravoslavnoj cerkvi Fanaru.” U *Pravoslavie v istoričeskikh sudьbah dlavjanskih narodov – k 1030 letio pravoslavija na belorusskikh zemljah*. Vjansk : Sinodal'naja istoričeskaja komissija Belorusskoj pravoslavnoj cerkvi.
- Nivkin, Jaroslav. 2020. „Ko je u pravu? Može li pravoslavlje postojati bez Konstantinopoljskog patrijarhata?” U *Pravoslavlje i raskoli: Kako se snači?*, prir. Zoran Milošević. Banja Luka: Primaprom i Balkanska geopolitika.
- Poznanović, Željko. 2013. „Ili svetosavski vitezovi ili fanariotski robovi.” *Srbi na okup*. Pristupljeno 5.10.2023. <http://srbinaokup.info/?p=12646>.
- Romančuk, Aleksandar. 2020. „Generalna kongregacija pravoslavnog sveštenstva u Pinsku 1791. godine – prvo iskustvo neprijateljskih akcija Fanara protiv ruske pravoslavne crkve.” U *Bauk fanariotizma kruži pravoslavljem*, prir. Zoran Milošević. Banja Luka: Primaprom i Balkanska geopolitika.
- Selimović, Salih. 2013. „Islamizacija i dvovertje kod naših muslimana.” *Politička revija* 36 (2): 227–241.
- Slijepčević, Đoko. 2023. „Grčke vladike neštedemice globile narod: Istorija kao učiteljica života – Fanarioti i Srbi.” *Nauka i kultura*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://naukaikultura.com/grcke-vladike-nest-edemice-globile-narod-istorija-kao-uciteljica-zivota-fanarioti-i-srbi/>.
- Vidović, Žarko. 2021. *Ruski slavjanofili: reč u njihovu odbranu (1975-1976)*. Beograd, Foča, Valjevo: Hrišćanska misao, Hilendarski fond, Univerzitetaska biblioteka pravoslavni bogoslovi, Zadužbina „Nikolaj Velimirović i Justin Popović”.
- Vidović, Žarko. 2022. „Ko su fanarioti i ko je carigradski patrijarh.” *Stanje stvari*. Pristupljeno 5.10.2023. <https://stanjestvari.com/2022/06/15/zarko-vidovic-ko-su-fanarioti-i-ko-je-carigradski-patrijarh/>.
- Vulić, Slaviša M. 2021. „Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i prve godine uprave (1878–1882).” Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.

- Vuković, Sava. 2002. „Mešanje zemaljske vlade u Sarajevu u unutrašnje poslove Srpske pravoslavne crkve 1879. godine.” U *Zbornik za istoriju BiH*, ur. Milorad Ekmečić. Beograd: SANU.
- Zoitakis, Atanasij. 2020. „Percepcija savremene politike Fanara u grčkom društvu.” U *Bauk fanarotizma kruži pravoslavljem*, prir. Zoran Milošević. Banja Luka: Primaprom i Balkanska geopolitika.

Zoran Milošević**Institute for Political Studies, Belgrade***FANAR AND THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH****Resume**

When analyzing the relations of the Fanar – Patriarchy of Constantinople – towards the Serbian Orthodox Church, we have different periods. These are: periods of cooperation and periods of confrontation which were initiated by the Fanar. In this paper, we will talk about the period of confrontation. After the fall of the medieval Serbian state under the rule of the Ottoman Empire, the Orthodox found itself under the rule of the Muslims. Their position worsened with the abolition of the Patriarchate of Peć in 1766. It happened due to several things. The main reason cited is the mistrust of the Porte towards the Serbian Church and the work of the Fanariot Greeks who wanted to subjugate the Patriarchate of Peć to the Greek Church. The very act of abolition was preceded by attempts at Hellenization. It was not seen only in Serbia, but also in Bulgaria, where many learned Bulgarians considered themselves Greeks. Simultaneously with the arrival of Greek bishops at the head of the Serbian dioceses, the merciless plundering of the Serbian people began. It was one of the main reasons for the Islamization of not only the Serbs, but other peoples as well. The second period is contemporary. In it Fanar(iots) disputes the autocephaly of the Serbian Orthodox Church, as well as the territories under its jurisdiction. That is why they renamed it to the “Church of Serbia.” Thereby taking away all dioceses outside the territory of the present-day state of Serbia from the Serbian Orthodox Church.

Keywords: Patriarchate of Constantinople, Fanar, Fanariots, Serbian Orthodox Church, Eastern papism

* E-mail address: zoran.milosevic@yandex.ru.

* Овај рад је примљен 10. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

Vesna Šučur-Janjetović*

University of Banja Luka

Andrea Rakanović Radonjić**

University of Banja Luka

Draško Gajić***

University of Banja Luka

ARE THE HUMAN RIGHTS PROVIDING EMPOWERMENT POSSIBILITIES FOR SOCIAL WORK WITH VULNERABLE GROUPS IN REPUBLIC OF SRPSKA?****

Resume

Vulnerable groups represent special categories that are in a higher risk of being socially excluded, vulnerable and sensitive to spectrum of risks, including poverty. Disabled persons, children, youngsters, women, elders, victims/survivors of violence, illiterate people, people living in rural areas, members of certain minority groups, refugees and displaced persons, members of LGBTIQ+ communities etc, are considered to be vulnerable.

Human rights as a universal concept are guaranteed by the Constitution of Bosnia and Herzegovina (BiH), which guarantees the

* E-mail address: vesna.sucur-janjetovic@fpn.unibl.org.

** E-mail address: andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.

*** E-mail address: drasko.gajic@fpn.unibl.org.

**** The paper was presented at the International scientific conference *Social Work and Social policy in Times of Global Crises*, Ohrid, 19-22 September 2023.

implementation of human rights for all citizens of BiH. The obligation to implement the international documents that secure the standards, obliging the state to enforce guaranteed human rights is also anticipated by the Constitution. Human rights are the foundation and the framework for social work and social policy when it comes to working with and in favour of vulnerable groups, however, in reality of social work practice, these groups remain on the margins of society.

This article focuses on possibilities of social work in helping vulnerable groups to move from the margins of society. The article represents the results of the analysis conducted on gathered relevant documents that include information regarding the current state and processes, status and changes regarding the vulnerable groups' human rights enforcement in Republic of Srpska. The theoretical framework used for understanding and trying to search for possible answers to the defined question is underpinned by the critical social work perspectives. The content analysis was used as an independent theoretical-empirical method when research on relevant documents was conducted.

Keywords: vulnerable groups, social work, social policy, human rights

INTRODUCTION

The International Federation of Social Workers (IFSW) and the International Association of Schools of Social Work defines social work as a “practice-based profession and academic discipline that promotes social change and development”, which include resolution of conflicts in interactions, empowerment and liberation of people that need support, in order to fulfil their capacities and enhance wellbeing. Defining the social work profession as such result in having different but overlapping domains of practice, such as: providing support and assistance to service users in resolving problems concerning fulfilling the basic needs, issues concerning social functioning and in crisis, reducing social and other inequities, development of human rights' policies, increasing standards and availability of certain and specific social services and allowances, and influencing changes in social policies and realisation of social justice (IFSW 2014).

Social work as a profession with specifically defined social role and function in contemporary circumstances is facing difficult challenges

due to impacts of different social circumstances and power imbalances. The whole world has been facing difficulties due to global economy crises and other social crises causing social problems with direct implications on different aspects of societal life, such as increase of poverty, unemployment, increase of social and personal difficulties, decrease of GDP index, mass migrations etc. All the above-mentioned has a direct impact on social work profession, shifting the focus more on large social groups and social problems, and less on individual's issues and problems (Ćuk and Savović 2019). Chenoweth and McAuliffe (2011, 16) summarise the purpose of social work as "positioning human rights and social welfare as a primary social responsibility, acknowledging that humanity exists in balance with the environment and to celebrate and nurture the diversity of humanity". Therefore, the task of social workers can be interpreted as taking responsibility for raising public awareness about values, opinions, behaviours and social structures that are important factors of marginalisation and social exclusion of vulnerable individuals, groups and communities in given society.

Marginalised groups represent a specific category that are considered to be in a high risk of being socially excluded, vulnerable and sensitive to a spectrum of risks, including poverty. In different societies different groups are being considered as vulnerable. This is why vulnerable groups are determined using standards and specific indicators, where the selection of indicators is dependent on the development of each community. A very important factor for recognising vulnerable individuals and groups is the level of availability and accessibility to the basic development resources (Muratbegović et al. 2017). The Laws in Bosnia and Herzegovina do not define who are marginalised groups. Also, the Law on Gender Equality of BiH (2010) the term "marginalised groups" is not mentioned nor defined. The term used in the Law on discrimination prohibition is the "endangered groups", which can be interpreted as groups in risk or marginalised groups. People with disability, children, women, elders, victims/survivors of violence, illiterate persons, persons living in rural areas, members of minority ethnical groups, refugees and displaced persons, members of the LGBTIQ+ communities have been selected as marginalised groups in BiH and Republic of Srpska for the purpose of research analysis and writing of this article. The above-mentioned groups represent a vast majority when it comes to being service users and beneficiaries of social work and social protection system.

LITERATURE REVIEW NAD THEORETICAL FRAMEWORK

Human rights as a key principle of social work basically refers to the fundamental purpose of providing social services through fighting oppression, empowering and liberating people in need, in order to achieve their goals and fulfil their potentials. Chenoweth and McAuliffe (2011) emphasize the unbreakable connection between valuing of individuals and their right to self-determination, which are included in the professional ethics of social work, and grounded in the human rights discourses. As described by Connolly and Ward (2008, 18 in Chenoweth and McAuliffe 2011, 43) human rights can serve as good protective zone to all people, which offers space for conceptualisation of what one may consider to be “good life”, without any interference from others. Ife (2008) considers human rights’ perspective as an extremely important and powerful framework for social work practice, especially bearing in mind the fact that having three generations of human rights throughout the history of our civilisation speaks for itself about the importance of the social work profession based on the principal of protection of human rights.

The concept of “power” and “use/misuse of power” has a central place in theories and practice of critical social work. The misuse of power has been an “evergreen” topic of the social work discussions. The most recent literature on the topic is showing the importance of unpacking the term *power* in the context of given society, respecting historical, ideological, cultural and all other differences of a specific society. According to Tew (2002 in Pease et al 2009) critical perspectives in social work that emphasize modernistic ideas and importance of structural analysis (such as Marxist, feministic and antiracial approaches) have identified domination patterns and oppression in social relations. This means that one social group is in a privileged position comparing to other groups, using/misusing economic, discursive and emotional power in its favour. Mullaly (2010) sees such traditional interpretation of “power” as concept that “lives” in big social structures (state institutions, religious institutions), therefore can be changes only in big protests and social activities at the biggest scale. Some other authors (Mullaly 2002; Pease 2002a; Tew 2002 in Ferguson 2008) suggest that postmodern perspectives defining “power” and privilege as concept that exists in different social locations, situations and contexts (schools, social and health organisation,

mammy groups), meaning “fluid and open for changes” (Allan in Pease et al 2009, 73), can be seen in a different light. This means that “power” doesn’t have to be exclusively oppressive, but can be used as a resource that can offer social opportunities (depending on how it is used). The differences in power exist in the social worker-client/service user relationship. It is extremely important for social workers to always assume that the power is in their hands, first of all deriving from the fact that social work practitioners have professional knowledge. The knowledge and position holding need to be in service of empowering oppressed, vulnerable and marginalised individuals and groups (Rees 1991; Healy 2005; Mullaly 2002 in Pease et al. 2009).

The concept of “empowerment” can and has been differently defined in literature, depending on the theoretical perspective used and context in which it is defined (Fook and Morley 2005). DuBois and Miley (2005) define empowerment as a process with the aim to increase personal, interpersonal and political power in order to improve their situation. Empowerment is also connected to social justice and democratic ideal that every citizen has the right to make decisions in their life. Rose (2000 in Chenoweth and McAuliffe 2011) suggests that empowerment can be contextualised at five levels: personal (individual), interpersonal, political, professional and organisational. From the social work stance, the essence of the empowerment concept is placed in the relationship between social worker and client/service user through the approach that sees clients/service users as individuals with potentials. The aim of social worker is to activate existing potentials and by doing so, empower the client/service user to believe in its potentials and comes out from the dark and oppressed position. Mullaly (2007 in Pease et al. 2009, 74) defines empowerment as “...process of change in which subordinated groups cross over from the passive position to an active participating position...in order to gain more control in their lives and social environment”.

Empowering vulnerable and marginalised individuals and groups requires deeper critical analysis, including policy analysis. According to Fook & Morley (2005), the empowerment concept on its own cannot provide answers to big and complex questions considering empowerment, such as: who are we empowering and to whom is it important? Another important question can be asked here: How can a social worker (from the critical social work perspective) empower clients/service users in contemporary and restraining political contexts? Even more

complex question can be asked, and this is the research question of this paper: Valuing social justice and human rights as we as social workers do in our contemporary society, how can we make structural changes? In order to make a first step, we need to analyse the legal framework that is the social work framework in practice with vulnerable and marginalised groups. Fraser (2001 in Pease et al 2009) points out two key factors of the empowerment perspective and approach in social work: wider distribution of resources and society without discrimination; and empowerment strategies that need to be applied within the structural and critical analysis. More recent literature (Baines 2017; Mullaly 2007; Ife 2008), emphasises the importance of few more elements: help and support to marginalised individuals and groups in activities with the aim to have their voices heard and raising awareness about the ways in which dominant structures/groups using dominant discourses, stereotypes and popular culture oppress and/or misuse the position of marginalised (Pease et al. 2009).

Ferguson (2008) and Baines (2007) exploring the questions concerning empowerment and social work practice suggest that regardless the limitations in applying the concept of empowerment in social work practice (using the critical social work framework), social workers must not forget the ethical obligation of the profession to empower clients/service users. Literature also recognises existence of many and different obstacles and organisational barriers (including procedural, managerial etc.) that social work practitioners face on daily basis (Fook 2012; 2023) summarises the importance of critical theories as theories that recognise domination as something that is experienced (personal) and structurally created. This means that social change needs to be personal and collective at the same time. Another important aspect that Fook (2023) emphasises is that such interpretation of domination included recognition that knowledge is often empirical (grounded in reality), but at the same time, knowledge that is used or interpreted can be constructed (socially and personally). Therefore, social or personal change cannot take place without having dialogues and communicating, trying to reach new and common understanding.

RESEARCH DESIGN, METHODS AND DATA COLLECTION

In line with the methodology type and subject of this research, a range of research methods were used for the purpose of this paper, including: analytical-deductive, hypothetical-deductive and comparative methods. As for the basic scientific methods, the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, and method of generalisation were used in this research. A specific method that was dominantly used in the empirical part of this paper was the method of content analysis. Content analysis was used for the purpose of data collection and data analysis, as well as for the purpose of providing a theoretical framework for understanding the topic and research question. The coding system was applied for the content analysis of documents relevant for the research subject, developing a categorial framework for the purpose of classification and data collection and data analysis, including causal relations (Creswell 2002).

The analysis covered documents that regulate and guarantee human rights in BiH and Republic of Srpska, with special attention paid to the Social Inclusion Strategy of the Republic of Srpska 2021-2027. The Strategy was used as a key document search for the answer to the main research question: Are the human rights providing empowerment possibilities for social work with vulnerable groups in Republic of Srpska?

RESEARCH FINDINGS AND DISCUSSION

Social work is fundamentally grounded in protection of human rights, therefore social work and social policies represent the core framework for issues related to protection of human rights, especially marginalised and vulnerable groups. The reality in social work practice is that these groups are on the margins of society. In Bosnia and Herzegovina (BiH) the inconsistency between the social work practice and legislation regarding human rights and social position of marginalised groups in society is noticeable.

The human rights of all citizens of BiH are prescribed by the Constitution of BiH (2009), by international agreements and conventions ratified by the BiH, but also by the laws that regulate this topic at the state and entities' levels. The Preamble of the Constitution of BiH states determination to ensure full respect of international humanitarian laws, as

well as the commitment to the Universal Declaration of Human Rights, international agreements on civil, political, economic, social and cultural rights, and the Declaration on rights of persons that are members of national or ethnical, religious or language minorities, and other mechanisms in favour of human rights. The Constitution of BiH anticipates direct implementation of the European Convention on protection of human rights and fundamental liberties, and its Protocols, which serves as a guarantee that BiH and its both entities and District Brčko will ensure the highest level of internationally recognised human rights and fundamental liberties. The Constitution of BiH also anticipates protection of human rights via the Commission for Human Rights, consisted of two bodies: the Institution of Human Rights Ombudsmen of BiH and Council for Human Rights. The Annex 7 of the Constitution of BiH represents the Agreement on refugees and displaced persons, with a special part dedicated to protection of human rights. Special administrative bodies were established within the state administration system, with the role to continuously promote and improve the system of human rights protection (Council for Children, the Agency for Gender Equality, the Board for Romas, the Council for People with Disability etc.).

States established on the basis of national principle, means that they provide security of property and personality, where personality is understood as “life itself, honour and liberty” (Bodrožić 2023, 102). The Constitution of Republic of Srpska (2005), in the section referring to the human rights and liberties, guarantees achievement and protection of human rights and liberties to all citizens of Republic of Srpska, in accordance with the principal of social justice. The principal of social justice has become lately in the EU system the international and regional priority, serving as a framework and assigning main goals for all states trying to develop a more advanced social protection system. Achieving social justice in a society remains to be an eternal goal that is very much conditioned by the mainstream and dominant concepts of economy policies in BiH. The above-mentioned economy policies in BiH have been established at different administrative levels and within different protection sectors. However, fulfilling the social justice principal also means providing full support and implementation of activities and measures for effective participation of individuals that are members of marginalised groups, participation in community, respecting their dignity, freedom of choice, differences, equal opportunities, gender equality etc.

Besides already mentioned highest legal acts of BiH and Republic of Srpska, human rights are also protected through implementation of many international documents concerning human rights, all ratified by BiH (the UN Convention on the Rights of the Child; Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women-CEDAW; The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention); the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) and national legislative framework that includes the Law on Prohibition of Discrimination (2016), the Law on Gender Equality of BiH (2010), and other laws adopted at the entities' level. In Republic of Srpska, the most important law concerning the general population is the Criminal Code of Republic of Srpska (2021), as well as the laws that regulate the protection and fulfilling the rights of marginalised groups. The most important laws here are: the Law on Social Protection (2022), the Law on Family Violence Protection (2019), the Law on Child Protection (2021) and other. The Republic of Srpska established the child welfare system in 1996, adopting the Law on child welfare in 2002 and by founding of the Public Trust for Child Welfare (Gavrilović and Jugović 2012).

The implementation of legislative documents has been the most demanding social and professional challenge. One of the ways to implement normative solutions is to create strategic documents focused on and directed towards the implementation of defined and planned activities concerning human rights. The Government of Republic of Srpska has adopted in 2020 a very important strategic document whose goal is to improve the systemic solutions and the quality of life of socially vulnerable persons and marginalised groups. We are referring here to the Social Inclusion Strategy of Republic of Srpska 2021-2027 (The Government of Republic of Srpska 2020). The Strategy almost equalises the socially vulnerable persons and the marginalised groups. The Strategy provides a general definition, quoting: "Socially vulnerable and marginalized groups of the population are individuals, families and social groups deprived of the opportunity to exercise the key social values such as: the right to work, realization of artistic and creative potential, material well-being, human dignity, social security, future prospects, etc. The members of these population groups constitute the largest part of the beneficiaries of the public systems dealing with issues of social security and social protection of citizens in the Republic of Srpska" (RS Government 2020, 4). This Strategy also anticipates achieving six defined

goals in the defined period of time, being: improving the social status of children, young people and families with children; fighting poverty; equal opportunities and non-discrimination of people with disability; safe old age; full gender equality and development of tolerant society for all. The goals defined in such wide manner include the most of marginalised groups.

People with disability are marked in the Strategy as the most vulnerable groups in Republic of Srpska. Special attention is paid to discrimination of people with disabilities based on differences seen as a risk for social exclusion. Enabling equal opportunities to all (access to community life, access to social services, adequate housing, sensible health protection, labour market, public administration services), being the essence of social inclusion of people with disability, also includes permanent promotion of abilities of persons with disability. In Republic of Srpska, at the operational level, there is no unique access to disability policies, which results in different practices of implementation of international standards. Noticeable consequence can be seen in discrimination and violation of human rights of persons with disability.

The belief that “society owes to a child the best it can offer” has been imbedded in the UN Convention on Child Rights, accepted by 169 countries in the world, and by defining the minimum standards and rights for children (Gavrilović and Jugović 2012). The Strategy recognises children and youth as members of marginalised groups. Especially highlighted is the fact that this category is decreasing in general population of Republic of Srpska. The Strategy analyses a number of segments of children and youth life. Important data from the social work and social inclusion of children and youth perspective is the data concerning the decreasing number of children in the total number of social services and social protection users, without arguing in favour of the needs of children for social services. Another important finding is the increase in percentage of children reported as victims of violence in Republic of Srpska, with approximately 2% per annum, which impacts the social exclusion of children. According to the data from UNICEF BiH (UNICEF 2017), 73.8% of children in BiH are deprived from minimum one dimension of life (these dimensions include a dimension of social inclusion), while 22.8% of children are deprived from three and more dimensions. According to Stojaković Zlatanović (2021), the main and core legal discrepancies concerning the application of systemic social welfare special protection measures for vulnerable children can be seen as the lack

of “universally accepted definition of family life”, as well as other key aspects of what is considered to be the “minimum quality standards of care” (Stojaković Zlatanović 2021, 145) The state analysis presented in the Strategy reveals data that unemployed youth in Republic of Srpska represent 3% of total population, while every fourth young unemployed person is absolutely poor. It has been estimated that the real youth unemployment rate is around 50%, while the general unemployment rate is around 20% in the past ten or more years (Gajić 2020). These are only few important indicators of social exclusion of children and youth in Republic of Srpska.

Women are present in the Strategy in the section concerning gender equality, as another marginalised group, highlighting the basically observed differences between women and men leading towards social exclusion. More specifically speaking, this is concerning the burden of women in family roles, lower representation in labour, lower wages for same jobs comparing to men, lower representation (regardless obvious increase) in political life and decision-making sphere, and higher representation of women in total number of victims of domestic violence, being over 90%. Due to the complexity and factors of social exclusion affecting women, one of the strategic goals is directed towards improvement of the status of women in the above-mentioned spheres of social life.

The Strategy is only one of many documents in Republic of Srpska that recognises elders as persons that need special attention in Republic of Srpska. The people in the “third life age” are being socially excluded on many bases, which puts them in the category of socially most vulnerable citizens. Social exclusion of elders is conditioned, first of all, by their economic and health state. Reduced ability to work, health conditions, financial deprivation and depending on family and intergenerational solidarity can be seen as the most important determining factors of the elders’ status in society, which also means reasons for social exclusion. The data of having 17% of elders in Republic of Srpska being in the category of absolutely poor is in line with the above-mentioned.

Deserved attention is also dedicated by the Strategy to the members of minorities. Social exclusion of minority groups results from the relations and social discourses towards specialties and differences from the majority group. Cultural, social, racial, religious, national, health or sexual orientation differences can be bases for social distancing of majority from the minority groups. Also, possession or practicing “different” values, habits and behaviours can trigger the need among minority groups to isolate from the majority.

According to the Republic Institute of Statistic, people living in rural and less developed communities and areas in Republic of Srpska, which represent a significant number, as well as illiterate persons (6.7% of women and 1.7% of men), can be considered as marginalised groups (Republic of Srpska Institute of Statistic 2021). However, the Strategy does not include these groups. It is also worth mentioning that the Strategy recognises members of the LGBTIQ+ community as minority groups, but not marginalised groups (without specific explanation). The Strategy also does not recognise refugees and displaced persons as marginalised groups, regardless the complex political situation in Bosnia and Herzegovina that has pushed these groups into marginalised position since the war in Bosnia and Herzegovina in 1990s.

CONCLUSION

We started this research with the question on whether human rights can provide empowerment possibilities for social work with vulnerable groups in Republic of Srpska. Researching both the literature relevant for empowerment in social work profession (using critical social work perspectives) and documents that served as data for this research, looking for the legal grounds in working with vulnerable and marginalised individuals and groups, several important conclusions can be summarised in this article.

Legal documents that were subjected to this research, starting from the Constitutions of BiH and Republic of Srpska, as well as the laws adopted for specific categories of clients and service users of social work, show that the marginalised individuals and groups do have rights that can be exercised and achieved in the society of Republic of Srpska. Analysing the Social Inclusion Strategy of Republic of Srpska 2021-2027 (The Government of Republic of Srpska 2020), which serves as a framework for different sectors (employment/labor market, social insurance and other types of social protection) that provide services to marginalised and socially excluded individuals and groups, results show that there is space for introducing and applying empowerment approaches in these sectors.

The analysis also provided findings that most of the observed vulnerable and marginalised groups for the purpose of this research do exist in the Strategy, which can be interpreted that the basic preconditions for empowering opportunities for social work with vulnerable individuals

and groups do exist. However, an important finding is that there are three vulnerable and marginalised groups that are not recognised as such by the strategy, but are in the social work science and practice. These are the following: illiterate persons, refugees and displaced persons and members of the LGBTIQ+ community. This finding implies that social work practitioners face difficulties finding opportunities for empowering these individuals and groups.

Regardless the obvious fact that social workers that provide social services cannot easily influence or make structural changes, it can be considered as rational thinking if trying to undermine and tackle inequality at the structural level throughout social work practice on daily basis, working with vulnerable and marginalised individuals and groups (raising awareness on human rights, social justice and ways that can provide their voices to be heard). However, as noted by Djurić and Stojanović (2020, 169), the social system can increase its ability to adjust to the environment through a “process of internal differentiation”, meaning by establishing subsystem autonomy, but “each of these different, autonomous system levels must have its own purposes and goals” (Djurić and Stojanović 2020, 166). On the other note, Stojiljković (2018) argues that already existing reduction of democratic values, together with the increasing economic inequalities are leading societies towards the “erosion of legal and political equality” (Stojiljković 2018, 58). Critical reflection as part of the social work practice can have a valuable role in making necessary changes in daily practice of social workers. Fook (2009, 444; 2023, 58) understands critical reflection as a “way to research individual practice and experiences of social workers in order to increase the develop our own understanding of self and wider socio-cultural and structural environment, understanding our ideals, beliefs and assumptions that can, at least partially, be determined by social context”. This can be regarded as extremely important practice of social work practitioners if the aim is to empower vulnerable and marginalised individuals and groups in the context of Republic of Srpska society. Without making changes at the individual level of each and every social worker (through practicing critical reflection), there are significant chances that social workers remain in the shadow of dominant structures, therefore have no empowerment opportunities for working with vulnerable and marginalised.

REFERENCES

- Baines, Donna. 2007. "Anti-oppressive social work practice: Fighting for space, fighting for change". In *Doing anti-oppressive practice: Building transformative politicized social work*, ed. D. Baines. Halifax, NS: Fernwood Publishing.
- Baines, Donna. 2017. *Doing Anti-Oppressive Practice: Social Justice Social Work*. Blackpoint, Nova Scotia: Fernwood Publishing.
- Bodrožić, Đuro. 2023. "Улога државе у обликовању и заштити националног идентитета." *Srpska politička misao*, 80 (2): 97–113. DOI: 10.5937/spm80-44375
- Chenoweth, Lesley. McAuliffe, Donna A. 2011. *The road to social work and human service practice* 3rd ed. London: Cengage Learning.
- Creswell, John Ward. 2002. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. London: Sage.
- Ćuk, Mira. and Savović, Irina. 2019. "Socijalni rad u svakodnevnoj praksi socijalne zaštite Republike Srpske." *Politeia* 9 (17): 57–80.
- DuBois, Brenda. and Miley, Karla Krogsrud. 2005 *Social work: An empowering profession*. 5th ed. Boston: Allyn & Bacon.
- Đurić, Milorad. and Stojanović, Đorđe. 2020. "Niklas Luhmann's social systems theory: The issue of subsystem autonomy." *Serbian Political Thought* (4): 151–170. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7042020.8>
- Ferguson, Harry. 2008. "Liquid social work: Welfare interventions as mobile practices". *British Journal of Social Work* 38 (3): 561–579.
- Fook, Jan. 2023. *Social Work: A Critical Approach to Practice*. 4rd ed. London: Sage.
- Fook, Jan. and Morley, Christine. 2005. "Empowerment: a contextual perspective." In *Social Work: A Critical Turn*, eds. Hick J, Fook J and Pozzuto, 67–86. Toronto: Thompson Educational Publishing.
- Gajić, Draško. 2020. *Nezaposlenost i politika zapošljavanja u Republici Srpskoj*. Doktorska disertacija. Banjaluka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program socijalni rad.
- Gavrilović, Ana. and Jugović, Aleksandar. 2012. "A comparative study of child welfare in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina." *Srpska politička misao* (1): 251–272.

- Ife, Jim. 2008. *Human rights and social work practice: Towards human rights practice* (rev.ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- International Federation of Social Workers (IFSW). <https://www.ifsw.org/> Accessed on 5 June 2023.
- Mullaly, Bob. 2007. *The New Structural Social Work*. 4th ed. Ontario: Oxford University Press.
- Mullaly, Bob. 2010. *Challenging Oppression and Confronting Privilege*. 2nd ed. Ontario: Oxford University Press.
- Muratbegović, Elmedin. 2017. *Socjalna i ljudska prava ranjivih grupa – priručnik za profesionalce*, Sarajevo: GIZ –GmbH.
- Pease, Bob. and Fook, Jan. 1999. Postmodern critical theory and emancipatory social work practice. In *Transforming social work practice: Postmodern critical perspectives*, eds. B. Pease & J. Fook, 1–22. St. Leonards, Australia: Allen & Unwin.
- Pease, et al. 2009. *Critical Social Work: Theories and Practicess for Socially Just World*, edited by Linda Briskman, Taylor & Francis Group.
- Pease, et al. 2016. *Doing critical social work: Transformative practice for social justice*, Griffin Press.
- Petković, Brankica. and Kodovšek, Neža. 2011. *O diskriminaciji - priručnik za novinarke i novinare*. Sarajevo: Fondacija Mediacentar.
- Republic of Srpska Institute of Statistic. 2021. *Žene i muškarci*. Banjaluka.
- Stojiljković, Zoran. 2018. „Traktat o socijalnoj pravdi i pravičnosti.” *Srpska politička misao*, (1): 41–58. <https://doi.org/10.22182/spm.5912018.2>
- Stojković Zlatanović, Sanja. 2021. “Alternative care for children in social welfare system – Policy and legal challenges.” *Serbian Political Thought*. 74 (4): 135–153. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7442021.6>
- Tew, Jerry. 2002. “Going social: championing a holistic model of mental distress within professional education”. *Social Work Education*, 21(2): 143–155. <https://doi.org/10.1080/02615470220126390>
- The Constitution of Bosnia and Herzegovina. 2009. „Official Gazette of Bosnia and Herzegovina”, No. 25/09.
- The Constitution of Republic of Srpska. 2005. „Official Gazette of Republic of Srpska” No. 21/98, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05.

- The Government of Republic of Srpska. 2020. *Strategija socijalne uključenosti Republike Srpske 2021 – 2027*. UNICEF.
- The Law on Child Protection. 2017. „Official Gazzette of Republic of Srpska”, No. 114/17, 122/18, 107/19 and 119/21.
- The Law on Family Violence Protection. 2012. „Official Gazzette of Republic of Srpska”, No. 102/12, 108/13, 82/15 and 84/19.
- The Law on Gender Equality in Bosnia and Herzegovina. 2010. „Official Gazzette of Bosnia and Herzegovina”, No. 32/10.
- The Law on prohibition of Discrimination. 2009. „ Official Gazzette of Bosnia and Herzegovina”, No. 59/09.
- The Law on Social Protection of Republic of Srpska. 2012. „Official Gazzette of Republic of Srpska”, No. 37/12, 90/16, 94/19, 41/20 and 32/22.
- UNDP. 2021. *Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini – Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020 godinu*. Sarajevo.
- UNICEF BIH. 2017. *Situaciona analiza djece sa poteškoćama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.

Весна Шућур-Јањетовић*

Универзитет у Бањој Луци

Андреа Ракановић-Радоњић**

Универзитет у Бањој Луци

Драшко Гајић***

Универзитет у Бањој Луци

ДАЈУ ЛИ ЉУДСКА ПРАВА МОГУЋНОСТ ЗА ОСНАЖИВАЊЕ ДРУШТВЕНО ОСЈЕТЉИВИХ ГРУПА У СОЦИЈАЛНОМ РАДУ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ?

Сажетак

Дјеца, особе са онеспособљењем, млади, жене, стари, жртве насиља, неписмени, особе које живе у руралним дијеловима, чланови одређених мањинских група, избјегла и расељена лица и други, сматрају се друштвено осјетљивим или тзв. вулнерабилним појединцима и групама. Људска права као универзални концепт су права која су загарантована Уставом Босне и Херцеговине и као таква, односе се на све њене грађане. Људска права представљају базичне темеље и принципе социјалног рада, као и оквира дјеловања социјалног рада и социјалне политике када је у питању социјални рад са маргинализованим и друштвено осјетљивим групама. У законима БиХ није јасно дефинисано ко су маргинализоване групе. У раду је стављен фокус на могућности социјалног рада у пружању подршке и оснаживању друштвено осјетљивих група како би се помјериле са маргина друштва.

У складу са врстом и предметом истраживања у изради овог рада кориштено је више општенаучних метода, и то: аналитичко-дедуктивна, хипотетичко-дедуктивна и компаративна метода. Од основних научних метода у изради рада кориштене су методе

* Имејл-адреса: vesna.sucur-janjetovic@fpn.unibl.org.

** Имејл-адреса: andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.

*** Имејл-адреса: drasko.gajic@fpn.unibl.org.

* Овај рад је примљен 30. августа 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

анализе и синтезе, метода индукције и дедукције, као и метода генерализације. Као посебна метода која је доминантно кориштена у емпиријском дијелу истраживања, кориштена је метода анализе садржаја. За анализу садржаја података израђен је категоријални апарат који је служио као појмовни и оквир за класификацију за унос података и утврђивање њихових узрочно-последичних веза (Creswell, 2002). Анализом су обухваћени документи којима се прописује и гарантује остваривање људских права у БиХ и Републици Српској, са посебним акцентом на Стратегију социјалне укључености Републике Српске 2021-2027, у циљу добијања одговора на главно истраживачко питање: Дају ли људска права могућност за оснаживање маргинализованих група у социјалном раду у Републици Српској?

У раду су представљени резултати о тренутном стању и процесима, статусу и промјенама у вези са остваривањем људских права маргинализованих и друштвено осјетљивих група у Републици Српској. Теоријски оквир кориштен за разумијевање и покушај проналаска одговора за дефинисано истраживачко питање утемељен је у перспективама критичког социјалног рада. Резултати истраживања представљени у раду довели су и до закључака који се односе на неколико посебно значајних налаза. Поред највиших правних аката у БиХ и Републици Српској, људска права се штите кроз директну примјену бројних међународних докумената које је ратификовала БиХ. Влада Републике Српске је 2020. године донијела стратешки документ чији је циљ системско унапређење и побољшање квалитета живота друштвено осјетљивих и маргинализованих група. Ријеч је о Стратегији социјалне укључености Републике Српске 2021-2027 (Влада Републике Српске, 2020). Стратегијом је (за предвиђени период) планирана реализација шест дефинисаних циљева: унапређење социјалног положаја дјецe, младих и породица са дјецом; борба против сиромаштва; изједначавање могућности и недискриминација лица са инвалидитетом; сигурна старост; потпуна родна равноправност; и изградња толерантног друштва за све. Овако широко дефинисани циљеви обухватају највећи број маргинализованих група.

Поред наведених кључних налаза, посебно важан налаз односи се на три друштвено осјетљиве и маргинализоване групе које нису препознате у Стратегији као такве, али јесу од стране науке и праксе социјалног рада. Овај налаз се односи на сљедеће друштвено

осјетљиве и маргинализоване групе: неписмени појединци/групе, избјегла и расељена лица и чланови LGBTIQ+ зајенице. Овај налаз имплицира да се професионалци који раде у области социјалног рада суочавају са много изазова покушавајући пронаћи могућности за оснаживање појединаца и група из ових категорија. Један од значајних закључака односи се на чињеницу да без обзира што социјални радници који су директно укључени у пружање услуга социјалне заштите маргинализованим појединцима и групама нису у могућности да лако утичу на структуралне промјене, међутим, исто тако могу да допринесу подривању неједнакости на структуралном нивоу у свом свакодневном раду. Критичка рефлексија је један од начина преиспитивања своје праксе која може да доприне се структуралним промјенама у друштву, а у циљу подизања свијести о значају остваривања људских права, постизању социјалне правде и начина како да се чују гласови друштвено осјетљивих и маргинализованих појединаца и група.

Кључне ријечи: друштвено осјетљиве и маргинализоване групе, социјални рад, социјална политика, људска права

*Dragan Stanar**

*Faculty of International Politics and Security,
Union Nikola Tesla University, Belgrade*

SARAJEVO IN THE PROCRUSTEAN BED: "SIEGE" OF A DIVIDED CITY

Resume

In this paper author aims to explain how constructed narratives condition the use of certain notions examining the (mis)use of the notion "siege" in the case of Sarajevo during the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. Conceptual analysis of the notion "siege" enables identification of essential features of this notion, which then in effect determine its logical scope and reach of usage. By analyzing the case of Sarajevo, the author proves that events in this city did not reflect essential features of the notion "siege." Therefore war-time Sarajevo does not fall in the logical reach of that notion, but rather of a "divided city." In conclusion, the author explains that mainstream media, academia, and many officials have been insisting on using the notion "siege." It is the only notion that fits the preconstructed narrative aiming to explain the war in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Siege, Sarajevo, Divided City, Narrative, War

* E-mail address: draganstanar@yahoo.com.

INTRODUCTION

Regardless of how advanced and sophisticated human civilization has become, it seems that man, in his fundamental “raw” essence, is destined to live in perpetual ontological dread. This ever-present *Angst*, to speak in Heideggerian terms, is caused by the overwhelming complexity and perplexing intricacies of reality and uncertainty of the world we live in and which we do not fully understand. Our consciousness simply yearn for realization of causality in nature and explain ability of phenomena and processes we experience, as we continually strive to understand reality. This understanding enables minimal predictability and thus elimination, or at least mitigation, of the terrible uncertainty, restlessness and anxiety of not knowing what and why is and will be happening around us and to us. In order to live normal and healthy lives, we humans necessarily require precisely predictability and certainty of reality and we do everything in our power to produce them – we use natural sciences to investigate, explain and predict the natural world and social sciences to do the same to humans and our societies. But, one of the most important things we do in our pursuit of “normality” is that we construct our own realities and create this “invisible ontology” (Searle 1995, 3). In his seminal work, *The Construction of Social Reality*, John Searle introduces the notion of “invisible ontology” and explains how one form of “reality” is actually generated – we construct *institutional facts* based on what he refers to as “collective intentionality” (Searle 1995, 23). *Simpliciter*, we all¹ just agree something is a fact of reality and then further function on that assumption. In practice, we “constitute institutional facts by applying constitutive rules to ‘raw material’, brute facts” (Cekić 2013, 241). Only when we have our institutional facts, can we apply *regulative rules*² to activities concerning institutions, which are basically “nothing else but systems of constitutive rules” (Mladenović 2009, 191).

In recent decades, the concept of narrative has been increasingly present in social sciences, as many authors recognized its pivotal role in constructing and understanding our complex political reality. In our

¹ Not all people have to agree – Searle sees every fact as institutional if “two or more people have collective intentionality” (Mladenović 2009, 191).

² Unlike constitutive rules which create an institutional fact, regulative rules set boundaries in institutions created in such a manner (Cekić 2013, 242).

attempts to bring chaos of our everyday existence to some order³, we “rely on narrative as a way of understanding the world and endowing it with meaning” (Shenhav 2006, 246). Constructed narratives we “impose on reality” and use to make sense of the world are “examples of institutional facts according to Searle” (Carriger 2010, 53), meaning that they have no ontological objectivity⁴. The very notion of narrative has been used with different meanings in recent history, but it is dominantly used in political philosophy and political science today in the sense of political narrative, i.e., a “story” constructed to explain complex and layered social and political events. In short, narrative represents “an effective means of simplifying complex situations into chains of events” (Shenhav 2006, 246), or “a representational structure in which past, present, and future events have a meaning” as it “serves an explanatory function for events” (Neisser 2015, 27). Narrative consists of three elements: first being “events, characters, and background”, second being “events in sequence” and finally “causality” (Shenhav 2006, 251). As collective intentionality is necessary for construction of narratives, it is only natural and expected that words, terms and notions we use to denote and describe events, characters and backgrounds in order to create a sequence of events and identify causality are of the highest order of significance. It is precisely the language we use that “enables the greatest level of complexity in... collective intentionality” (Vidanović 2009, 1160) as it is the most important element of all institutional facts and “essentially constitutive in institutional reality” (Searle 1995, 59). Language we decide to use directly constructs our reality, and our choice of words is often directly caused and conditioned by the “narrative pattern” we impose on reality. We chose the words we use to describe events and characters in such a way that they “fit” the pattern that explains causality, making sure not to make a dangerous “mistake” that would question the narrative used to explain confusing and convoluted “brute” reality we do not fully understand. In many cases, the process of “fitting” events into a preconstructed pattern by cunningly naming them is Procrustean⁵ in nature – arbitrary, forceful, and violent.

³ More in (Mileham 2022, 7–26).

⁴ It truly seems that Searle’s ideas are based on fundamental assumptions of post-modernism and Lyotard’s rejection of metanarratives (Vidanović 2009, 1164).

⁵ The proverbial “Procrustean bed” is described in the myth of Theseus, and it symbolizes arbitrary and violent fitting of reality into preconceived and preconstructed patterns.

SIEGE OF SARAJEVO

Never is reality so unclear, obscure, and ambiguous as it is in war, in a state of affairs characterized by unpredictability, uncertainty, and the proverbial “fog”⁶. By its very definition, an essential attribute of war is the lack of control of both the present and the future, as “we have no *normative control* of the future” (Babić 2018, 174–226) meaning no predictability and no certainty. We cannot end it when we want to, even if we started it, nor can we *know* who will win the war – we are all, so to speak, “stuck” in a state of unbounded freedom, uncontrollable chaos, and accelerated entropy. Even when it seems that one side has full control, von Clausewitz warns of what he dubbed *friction*, a concept that “more or less corresponds to the factors that distinguish real war from war on paper... Countless minor incidents – the kind you can never really foresee – combine to lower the general level of performance” (von Clausewitz 2007, 66) and with it, predictability. Perhaps this unparalleled level of outmost confusion and uncertainty, combined with the pace at which chaotic events unfold, is the primary reason why we so desperately try to construct rigid narratives in war and endow unintelligible reality with some meaning?

Notions and words we chose to describe phenomena in the discourse of war are crucial for constructing and perpetuating narratives and “facts”. The prime task of philosophy is to analyze and parse key notions we use in order to resolve any conceptual confusion and prevent potential misuse which can, as we explained, directly aid in generating false “realities”. These “realities” can be extremely dangerous in the long run. The task in front of us is to analyze the (mis)use of the notion *siege* in the context of events that unfolded in Sarajevo, during the war in Yugoslavia. The situation in Sarajevo between 1992 and 1995 is widely described as “the longest siege in modern history” by the overwhelming majority of media, political institutions, and experts especially in the west. But what exactly does the word *siege* mean, and can it be used to accurately describe what went on in Sarajevo in the 1990s? Are there perhaps other notions which better “capture the reality” of the capital of Bosnia and Herzegovina in that period? If so, why do we avoid using them and insist on calling it a siege?

⁶ “Fog of war” is a notion used to describe a complete lack of certainty by the famous von Clausewitz, who defined war as “the realm of uncertainty... the realm of chance” (von Clausewitz 2007, 47).

The Notion of Siege and Sarajevo

Sieges are often considered to be an "archaic" or "medieval" method of warfare" (Nijs 2020, 681), in which walled fortresses are encircled and continuously attacked by an invading army. This is well reflected in the reputable *Encyclopedia of Land Forces and Warfare*, which defines a siege as "a battle over a castle or a fortified town" (Margiotta 2000, 941). No wonder that historians "unambiguously recognize the importance, indeed the central role, played by siege warfare... during the Middle Ages" (Bachrach 1994, 119), i.e., when decisive battles were fought over fortified castles. At first glance, it may seem that such a method of warfare is not of much importance today, when we no longer fight at high walls and across drawbridges. However, as Fox explains, sieges "command a central position in the wars of the post-Cold War era" (Fox 2021, 18), and are far from being an obsolete method of warfare. It is therefore very odd, to say the least, that we "lack a definition of this concept under IHL" (Nijs 2020, 682), or under any other significant authority, which makes defining a siege very difficult and complicated. As Hampson remarks, "sieges are like an elephant: 'you know it when you see it, but you have a problem defining it'" (Hill, Hampson and Watts 2015, 91). Perhaps this explains why there are no definitions of siege in the latest *Dictionary of Military and Associated Terms* (2021) of the US DoD, nor in the latest *NATO Glossary of Terms and Definitions* (2020). The only places that offer any type of a definition of a siege are dictionaries⁷. Even though there are slight differences in definitions among dictionaries, we can offer a meta-definition that encompasses common elements of all definitions of siege by which siege represents *a method of warfare in which enemy forces completely surround a city and its inhabitants, cutting them off entirely, using the weapon of starvation and exhaustion in an attempt to conquer the city*. As Nijs asserts, "the essence of a siege lies in the encirclement... and subsequent isolation of the enemy forces by cutting their channels of supply and reinforcement with a view of inducing the enemy into submission by means of starvation" (Nijs 2020, 682). Such a definition enables us to identify the essential features of the notion of siege, and then determine the logical scope and reach of this notion⁸.

⁷ As this paper is written in English, we searched for a definition in the most respectable English dictionaries - *Cambridge Dictionary*, *Oxford Dictionary*, *Merriam Webster Dictionary* and *Collins Dictionary*.

⁸ Logic dictates that only once we know the essential features of a notion, can we identify objects that fall in its reach. (Petrović 2011, 17–23).

Definition of a siege clearly indicates certain essential features of this phenomena in war, *three* being the most obvious. First, siege implies that the besieging forces must come from somewhere outside of the city, usually from far away, and place the city and its inhabitants under siege. If we examine the most famous sieges in history, from Troy and Masada to Constantinople, Vera Cruz, and Leningrad, we can see that they represent precisely such situations in which invading armies came from their own cities and countries and besieged the city and the people who live their normal, everyday lives. People living in the city thus have no *prima facie* responsibility for the siege – they are simply living their lives in their homes which are being besieged by enemy combatants. This creates a clear asymmetry in which those who are in the city are engaged only in defense of their homes, while the besiegers are attackers. Second, the inherent “instruments” of siege are starvation and exhaustion of city defenders and inhabitants. This means actively blocking all routes in and out of the city (on the ground, above the ground and *beneath the ground*), cutting off all and any supply of food, water, gas, medicine, etc. to the city, indefinitely. This requires that the entire city must be severed off from the rest of the territory controlled by its own army and troops, usually by quite a distance. If this isn't the case, then we cannot speak of a city siege *per se*, rather of a city on the first line of battle. Third, the end goal of a siege is to enter and conquer the city. The only reason why cities are placed under sieges, regardless of their duration, is to bring them into submission and take control of the city. Let us now examine the presence of these essential features of siege in the case of Sarajevo.

Besiegers come from somewhere

Modern day Sarajevo is unquestionably a Bosniak⁹ city, with over 83% of its population being Bosniak. Given the fact that the last census was undertaken in 2013, the percentage is probably even higher today. But it was never so in history. Sarajevo was always a distinctly multicultural

⁹ The term Muslim was officially used in former Yugoslavia to denote citizens of Bosnia and Herzegovina who belonged to Islam. It signified both religious and ethnic identity. It wasn't before 1993 that the term *Bosniaks* was introduced to replace the term Muslims. We shall use these two notions interchangeably, depending on the period we discuss, as all documents written before the mid-90s only mention Muslims.

urban area, with large Muslim and Serb populations, along with substantial number of Croats, Jews, later Yugoslavians, etc. According to the last census before the war started (1991), around 49% of Sarajevo's population was Muslim, around 30% Serbian, over 10% Yugoslavian, and around 7% Croatian. The majority of those who declared as Yugoslavs were ethnically Serbian, meaning that the Serb population in pre-war Sarajevo was roughly between 35 and 40%. In a city in which two dominant ethnic groups, Serbs and Muslims, were very close in numbers, it is extremely difficult to imagine a situation in which the entirety of such a city is besieged by compatriots of an ethnic group representing almost 40% of the city population! Why would Serbs besiege other Serbs in a civil war fought predominantly between Serbs and Muslims!? The very naïve and romanticized assumption that Serbs in Sarajevo stood with their Muslim neighbors and fought non-Sarajevo Serbs (!?)¹⁰ is conspicuously refuted by the fact that in 1995 only 0,5% of ARBiH forces in Sarajevo were Serbs (Ajnadžić 2002, 123) – the level of statistical mistake.

Another important fact is very often neglected and ignored in the narrative of the "siege" of Sarajevo. Namely, when presenting the "siege", Bosniaks and the western media focus solely on the four city municipalities which were controlled by the Muslims during the war – Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo and Novi Grad¹¹. However, Sarajevo had six more city municipalities in 1991 – Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Pale, Trnovo, and Vogošća, making a total of ten city municipalities¹². Why weren't the remaining six municipalities under siege? The said municipalities were in fact controlled and populated by Serbs and Serbian forces. When the fighting started in Sarajevo, in the beginning of April 1991, Serbs and Muslims formed defensive lines around urban/suburban territories they lived in, and *de facto* divided the city into Serbian-controlled and Muslim-controlled areas. Serbs were forced to flee from their homes in

¹⁰ This idea has been heavily exploited for the sake of creating an "civilized urban vs. barbaric rural" background to the story, not only in political but in every other context. Ristić even preposterously asserts that violence of Serbs besieging Sarajevo "did not target one particular ethnicity but rather the mixing of ethnicities in Sarajevo's public space" (Ristić, 2014, 354).

¹¹ Some of these municipalities weren't even fully controlled by Muslims – Serbs held the Grbavica settlement in Novo Sarajevo, virtually the urban center of the city, for the entirety of war.

¹² It should be noted that population was mixed even within city municipalities in Sarajevo, and that there was no ethnic segregation of city quarters in Sarajevo. Nor anywhere in Yugoslavian cities for that matter.

Muslim-controlled areas, and *vice versa*. So, in reality, the Muslim-controlled areas in Sarajevo were “besieged” by Sarajevo Serbs who took control of their own territories within their own city! Sarajevo, or even only the Muslim-controlled municipalities, were therefore not besieged by “others”, combatants who came from their own homes and cities; rather, the “City of Sarajevo was divided along ethnic lines” (Concluding Report 2020, 701) and a stalemate ensued in the following years, characterized by constant fighting, bloodshed, and many war crimes committed by both sides. Interestingly, many areas Serb-controlled areas were in fact pressured not only from within the city, i.e., from Muslim-controlled municipalities, but also from the rear, by the 2nd, 3rd, and 4th Corps of ARBiH, meaning that there were actually “two encirclement rings” with ARBiH holding “most of important geographical features in the wider area of Sarajevo... and tactically dominating hills and elevations” (Concluding Report 2020, 696; 699). Of course, Sarajevo Serbs received aid from Serbs from other parts of Bosnia and Herzegovina, while Sarajevo Muslims were aided by Muslims from outside of Sarajevo, as it happens in every war. But, the fact that during the entire war in Sarajevo “only 280 out of the 7,178 Serb war victims did not have residence in Sarajevo” (Concluding Report 2020, 696) indicated that the overwhelming majority of those “besieging” and fighting against Sarajevo Muslims were in fact Sarajevo Serbs.

Instrument of starvation and exhaustion

Every definition of siege includes the presumption of intent to starve and exhaust the besieged party into submission and surrender, making siege a “kneel or starve’ strategy” (Czuperski et al. 2017, 12). Time plays a crucial role in sieges, as the longer they last the scarcer resources become inside the city, forcing its inhabitants and defenders to surrender. Naturally, food and water represent key supplies and necessities in a siege scenario, followed by medicine and then energy sources, etc. This would imply that one of the central, strategic, goals of any siege must be to completely cut off water, food, and medicine supply to the city in order to starve and exhaust the population. However, regardless of the undoubtedly cruel and extremely harsh conditions which characterize each and every urban environment caught up in civil war, there seems to be no such goal in the case of Sarajevo. Already in June of 1992, Serb forces who controlled the Butmir airport in Sarajevo handed it over

to the peacekeepers, i.e., United Nations Protection Forces (UNPROFOR) in order to establish an aerobridge with a sole purpose of delivering humanitarian aid. This aerobridge was in operation until the end of war, enabling constant influx of food, medicine, and other supplies to Muslim controlled parts of Sarajevo. Just to put things into perspective, in the period from June 1992 till the end of war, there were "12,951 UN air flights into the city... bringing 160,677 tons of humanitarian supplies (144,827 tons of food and the rest non-food items such as medical supplies)" (Andreas 2008, 39). In addition, the humanitarian aid was also delivered via roads, crossing Serb controlled territory, which amounted to more than 150 tons of humanitarian aid, on average, delivered daily to Muslim controlled parts of Sarajevo! As a result, according to the official UN Report presented to the Security Council on May 27th 1994, "no one appears to have died during the siege from starvation, dehydration or freezing" (UN Report 1994, 48) meaning that starvation was in fact not used as a method of warfare. Throughout the "siege", "food storages were never fully emptied... gas and water were delivered... and Sarajevo had sufficient electricity" (Rouz 2011, 100; 307).

But the operating aerobridge also enabled "the influx of foreign journalists into the city" which in effect transformed Sarajevo into "a global media spectacle" (Andreas 2008, 39). Muslim officials perfectly understood the mechanisms of the fourth-generation of warfare¹³, in which "worldwide moral controversy consequently becomes a key theatre of war" (Schulte 2012, 99) and relied on manipulation with humanitarian aid, *inter alia*, in order to create such controversy by "playing the 'victim'", as UNPROFOR Civil Affair officer Philip Corwin phrased it (Corwin 2000, 216). Not only was roughly one fifth of the civilian-intended aid distributed to the Muslim Army, but the humanitarian aid was also often deliberately stopped by the Muslim Army in order to "let the city run out of stuff, drive up the prices, and then have the aid sent in" (Andreas 2008, 45). UNPROFOR Commander, British General Michael Rose, writes of many instances in which Muslim army and officials directly impeded humanitarian aid in order to portray the city as besieged to the international press – Muslims stopped the delivery of coal before the winter, rejected electricity passing through "Serbian transmission lines", directly opened fire on UN planes landing on Butmir,

¹³ Bosnian Serbs, on the other hand, never truly understood the power of the *CNN Effect*, and were "practically the only people on earth uninterested in mugging for CNN cameras" (Schindler 2007, 8).

even poured out purified water into the river, instead of giving it to citizens, etc. – they did everything they could to “maintain the image of Sarajevo under siege in the eyes of the world” (Rouz 2001, 93; 100; 207). At the same time, weapons and ammunition were regularly smuggled into Muslim controlled parts of Sarajevo “in UN humanitarian aid containers with false bottoms”, in shipments containing “communication systems, detonators, weapons, explosives, anti-armor rockets, hand grenades, rocket-propelled grenades, and bullets” (Andreas 2008, 54–55). According to ARBiH General Halilović, Muslims “delivered ammunition from Visoko in oxygen bottles from humanitarian agencies” along with “weapons, ammunition, and spare parts in humanitarian aid containers” (Lučarević 2000, 89–110).

The famous “Tunnel of Salvation” or “Tunnel of Hope” further accentuates the sheer absurdity of the claim of existence of a “siege” aiming to starve and exhaust the defenders. Built in 1993 under the code name “object T”, the tunnel ran under the Butmir airport and connected the Muslim controlled parts of Sarajevo with the territory controlled by the remaining Muslim forces. Its main purpose was to enable distribution of military supplies into Muslim territory in Sarajevo, including combatants. According to Muslim sources, more than 3.000 people used the tunnel daily, with “1,150,000 soldiers and civilians... and 100,000 tons of weapons, ammunition, and food” (Concluding Report 2020, 707–708) being moved in and out of Sarajevo during its existence. Interestingly, the tunnel was only around 700 meters long, meaning that the distance between the “besieged” Muslim parts of Sarajevo and the “free” territory controlled by ARBiH was less than *one kilometer!* The tunnel was operational throughout the duration of the war, serving as “a route for constant trafficking of all sorts of things” (Rouz 2001, 238). Not only was starvation never an option in Sarajevo, the Muslim-controlled parts were directly linked to the remaining Muslim territory from 1993 till the end of war, meaning that their territory within the city wasn’t even “encircled” and “sealed off”, in the true sense of the word, but was connected to their remaining forces which were *only 700 meters* away!

Conquering the city

What is the final goal and the entire purpose of any city siege? As a method of warfare, siege is instrumental – it serves to force the besieged party into submission, into surrender which would allow the

besiegers to conquer the city. Taking of a city is the inherent purpose of siege – the “better” the siege, the quicker the city falls. But the official proclaimed strategic goal of Bosnian Serbs was not to “conquer” Sarajevo, rather it was “division of the city of Sarajevo into Muslim and Serb parts and the establishment of effective state authority in each part”¹⁴, meaning defending and securing the Serbian-populated areas (city municipalities) of Sarajevo, which would eventually become Srpsko Sarajevo. Therefore, Serb forces actually never tried to conquer the entirety of the city, nor did they ever fully conquer Sarajevo “despite the fact that they could” (Rouz 2001, 307).

Serb forces and officials never used the term “siege”, as it would imply that the end goal is to take control over the “besieged” territory; instead, they used the term “blockade” to describe the “military necessity to isolate the ARBiH 1st Corps”, not allowing “Muslim forces to break through from Sarajevo” (Concluding Report 2020, 696–697) and engage on other battlefields which would dramatically impact the course of war. While the effort to take the city was lacking, there were no shortages of attempts of the Muslim Army to break through from Muslim controlled parts of Sarajevo and join forces with the remaining corps of ARBiH. The majority of fighting, and the unfortunate casualties that inevitably follow, was caused precisely by the efforts of the Muslim army inside of Sarajevo to break out the blockade.

SIEGE VS. DIVIDED CITY

Examination of definitions of siege allowed us to precisely determine what this method of warfare actually is, despite the conspicuous lack of military definitions of this important concept in modern-day glossaries and professional military dictionaries. By analyzing the notion of siege, we were able to identify three essential features of this notion, which in turn determine the logical reach and scope of phenomena that belong to the set of objects of this notion. Careful and detailed examination of events and circumstances in Sarajevo from 1991 to 1995 provided us with a clear conclusion that none of the three essential features of the notion of siege were indeed present during the war in the capital of Bosnia and Herzegovina. Therefore, events and circumstances in Sarajevo *did not constitute a siege*. Rather, Sarajevo represented a glaring

¹⁴ This was one of the six strategic goals declared by Republika Srpska’s National Assembly in May 1992 (*Official Gazette of Republika Srpska* 1992, 130).

example of a city divided along ethnic lines, caught up in gruesome ethnic and religious civil war riddled by many atrocious war crimes committed by *both sides*, just like in every civil war in history – Jerusalem, Beirut, Shanghai, Belfast, and many other cities were divided in civil wars, not under siege. Moreover, another city in Bosnia and Herzegovina, namely Mostar, was a divided city during the war! Despite many claims supporting such an assertion regarding Sarajevo, made by key international officials on the ground – Corwin, Gen. Rose, Bg. Gen. Hayes and Lt. Col. Frewer, Gen. Morillon, Lord Owen, etc. – the term “siege” remained uncritically and inseparably adhered to Sarajevo till date, inspiring books, movies, art exhibitions, etc.

Reason behind persistent insistence on calling Sarajevo a city under siege instead of a divided city are the connotations of the notion siege, i.e., existence of the described essential features – aggressors/combatants who came from afar and laid siege upon innocent non-combatants living their normal peaceful lives, inhumanely starving them into submission in order to conquer the city. This notion perfectly fitted the constructed Manichean narrative of “good versus evil... light against darkness, of postmodernity against neo-medievalism” in which Serbs who came to Bosnia were “bent on annihilating the Muslims of Bosnia and their virtuous society” (Schindler 2007, 7–8) which was multicultural, tolerant, and enlightened. When such a narrative was “imposed upon reality” in Sarajevo, encompassing all elements of a narrative (events, characters, background, sequence of events and causality) the only practical solution truly was to call the situation a siege, as it connotes a *prima facie* asymmetry of moral, legal, and historical culpability, liability, responsibility, and guilt.

Calling it a siege allowed, and still allows, reporters, academics, and officials to make absurd assertions about Serbian snipers brought in from “shooting associations from Serbia and abroad” (Ristić 2001, 346) to kill Muslim civilians for fun, without ever mentioning the fact that snipers were used routinely by both sides and that Muslim snipers killed numerous civilians, including the „86-year-old mother of Momčilo Krajšnik” (Rouz 2001, 45). It also allows them to write about the alleged “Serb fascism” (Sontag 1994, 87) in Sarajevo while simultaneously turning a blind eye to the terror endured by Serbs who stayed in Muslim controlled parts of the city¹⁵, not to mention statements made

¹⁵ Numerous hideous crimes were committed against Serb civilians. More in (Antić & Kecmanović 2016, 310-311).

by acting Prime Minister of Bosniaks, Haris Silajdžić, that the country is "in hands of blinded Islamists" who, according to French troops on the ground, "opened fire on their own citizens" (Rouz 2001, 239; 249) in order to blame the Serbs. If it is a siege, then Serbian shelling of civilian objects and quarters of Sarajevo is something that is expected of war-mongering genocidal aggressors, and it is much easier to completely neglect the "human shields" tactics used by Muslim forces in Sarajevo, who performed artillery attacks on Serbian territory surrounding their quarters from hospitals, residential areas, UNPROFOR headquarters, and other similar locations "with the intention of attracting Serb fire, in hope that the resulting carnage would further tilt international support in their favor" (Rouz 2001, 219). Naturally, a "clear siege situation" allowed NATO, which had a mandate to provide support to neutral peacekeeping UN personnel, to directly "side with one belligerent side", according to the UNPROFOR Commander, Gen. Rose (Rouz 2001, 237). Finally, insistence on the term siege enabled all elements of the international community to simply ignore the fact that Serbs were ethnically cleansed from a city in which they represented almost 40% of population when the war began¹⁶. None of this would be possible if, instead of illogically and unfoundedly calling it a siege, the situation in Sarajevo was simply called exactly what it was – a divided city. What tremendous power a single word has!

CONCLUSION

Words we use serve not only to describe our reality, but also to generate it by constructing social and institutional facts. Regulative rules we use are essentially value-impotent and morally insignificant if the reality they aim to regulate is constructed using corrupted constitutive rules. Therefore, in our construction of institutional facts and narratives we ought to be extremely cautious and careful regarding the words and notions we chose to use, especially in our attempts to make sense of phenomena which are notoriously deprived of it – many such phenomena are found in war. Nevertheless, our choice of words when describing events and processes in war cannot be neither arbitrary nor ideologically-fueled; rather, we must logically examine the meaning of

¹⁶ Serb population in Sarajevo plummeted from 35-45% before the war, to 3,2% in the entire Sarajevo Canton according to the 2013 Census data. In the late XIX century, Sarajevo had a dominant Serb majority, of over 70%!.

every notion and only then define the set of objects which belong to its reach and scope.

The deliberate misuse of the notion of siege in Sarajevo serves the purpose of perpetuating a Procrustean narrative of the war in Bosnia, into which actuality must be violently forced by all means and at all costs. This morose simplification of the intricate circumstances and extremely complex context of ethnic violence in Bosnia, burdened by centuries of common history, serves not only to grotesquely distort political and historical reality but also to hinder hopes for genuine post-war reconciliation and lasting peace¹⁷. To fully understand this assertion, we would have to undergo another lengthy notion analysis. In this analysis, we would have to compare the difference in meaning and subtle connotations between the notions of *forgiveness* and *reconciliation* – a siege stipulates the former, where as a divided city implies and facilitates the latter. But, that’s a subject for different paper, albeit very akin to this one.

REFERENCES

- Ajnadžić, Nedžad. 2002. *Odbrana Sarajeva* [Defense of Sarajevo]. Sarajevo: Sedam.
- Andreas, Peter. 2008. *Blue Helmets and Black Markets: The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Antić, Čedomir i Nenad Kecmanović. 2016. *Istorija Republike Srpske* [History of the Republic of Srpska]. Beograd: Nedeljnik.
- Babić, Jovan. 2018. *Ogledi o odbrani* [Reflections on Defense]. Beograd: Službeni glasnik.
- Bachrach, S. Bernard. 1994. “Medieval Siege Warfare: A Reconnaissance.” *The Journal of Military History* 58 (1): 119–133.
- Carriger, S. Michael. 2010. “Narrative vs. PowerPoint: For Leaders, It May Not Be a Matter of Fact.” *Strategy and Leadership* 38 (2): 52–56. doi: 10.1108/10878571011029064
- Cekić, Nenad. 2013. *Metaetika* [Metaethics]. Beograd: Akademska knjiga.
- Concluding Report of the Independent International Commission of Inquiry of the suffering of Serbs in Sarajevo Between 1991 to 1995.

¹⁷ More on this “mechanism” in (Stanar 2021, 39-43).

2020. "Independent International Commission of Inquiry on Suffering of Serbs in Sarajevo between 1991 and 1995."
- Corwin, Philip. 2000. *Dubious Mandate*. London: Duke University Press.
- Czuperski, Maksymilian, Faysal Itani, Ben Nimmo, Eliot Higgins and Emma Beals. 2017. *Breaking Aleppo: Siege*. Washington: Atlantic Council.
- Fox, Amos. 2021. "On Sieges." *The RUSI Journal* 166 (2): 18–28. doi: 10.1080/03071847.2021.1924077
- Hill, Steven, Francoise Hampson and Sean Watts. 2015. "Can Siege Warfare Still be Legal?" In *Proceedings of the Bruges Colloquium: Urban Warfare, Collegium*, 46: 89–108.
- Lučarević, Kerim. 2000. *Bitka za Sarajevo: osuđeni na pobjedu* [Battle for Sarajevo: Destined to Win]. Sarajevo: TZU.
- Margiotta, D. Franklin. 2000. *Brassey's Encyclopedia of Land Forces and Warfare*. Sterling: Brassey's.
- Mileham, Patrick. 2022. "'One damned thing after another': Battle of narratives and urban-war chaos". In *Urban Warfare*, eds. Dragan Stanar and Kristina Tonn, 7–26. Leiden: Brill Nijhoff.
- Mladenović, Ivan. 2009. „Serlovo shvatanje institucionalne realnosti” [Searle's conception of institutional reality]. *Filozofija i društvo*, 20 (3): 185–198. doi: 10.2298/FID0903185M
- Neisser, Joseph. 2015. *The Science of Subjectivity*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Nijs, Maxime. 2020. "Humanizing siege warfare: Applying the principle of proportionality to sieges." *International Review of the Red Cross* 102 (914): 683–704. doi: 10.1017/S1816383121000680.
- "Official Gazette of Republika Srpska", No. 02. 1992.
- Petrović, Gajo. 2011. *Logika* [Logics]. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Ristić, Mirjana. 2014. "'Sniper Alley': The Politics of Urban Violence in the Besieged Sarajevo." *Built Environment – 'Urban Violence'* 40 (3): 342–356.
- Rouz, Majkl. 2001. *Misija u Bosni: borba za mir* [Fighting for Peace: Lessons from Bosnia]. Beograd: Tetra.
- Schindler, R. John. 2007. *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*. St. Paul: Zenith Press.

- Schulte, Paul. 2012. "Morality and War". In *The Oxford Handbook of War*, eds. Julian Lindley-French and Yves Boyer, 99–115. Oxford: Oxford University Press.
- Searle, R. John. 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Shenhav, R. Shaul. 2006. "Political Narratives and Political Reality." *International Political Science Review*, 27 (3): 245–262. doi: 10.1177/0192512106064474.
- Sontag, Susan. 1994. "Waiting for Godot in Sarajevo." *Performing Arts Journal*, 16 (2): 87–106. doi: 10.2307/3245764.
- Stanar, Dragan. 2021. "Dijalog, izgradnja poverenja i pomirenje posle oružanih sukoba" [Dialogue, trust building and reconciliation after armed conflicts]. U *Nacionalni identitet i tolerancija* [National identity and tolerance], ur. V. Talović, 39–43. Beograd: Centar za strateške prognoze.
- Statistika.ba. n.d. Kanton: Sarajevo. <http://www.statistika.ba/?-show=12&id=19000>, (accessed January 9th, 2022).
- UN Report, "UN Security Council", 1994f, Annex IV, Part IV. 1994.
- Vidanović, Đorđe. 2009. „Poimanje realnosti kod Džona Serla: struktura sveta i društvene činjenice." [Understanding reality in John Searle's work: the structure of the world and social facts]. *Teme*, 33 (4): 1157–1167.
- von Clausewitz, Carl. 2007. *On War*. Oxford: Oxford University Press.

Драган Станар*

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион Никола Тесла, Београд*

**САРАЈЕВО У ПРОКРУСТОВОЈ ПОСТЕЉИ:
„ОПСАДА” ПОДЕЉЕНОГ ГРАДА****Сажетак**

Описујући стварност, људи се по правилу ослањају на чињенице, тј. тврдње које претендују на истинитост. Међутим, нису све чињенице једнаке. Институционалне чињенице представљају посебну категорију чињенице којима се, ослањајући се на колективну интенционалност, описује „невидљива онтологија”, тј. реалност конструисана од стране човека. У овој конструкцији стварности, према Серлу, кључну улогу игра језик, тј. *појмови* које користимо. У протекле две деценије, све је чешће у употреби концепт наратива, који представља пример институционалне чињенице којом се реалност настоји симплификовати, објаснити и повезати у логички след догађаја. У конструисан „калуп” наратива се потом „утискује” реалност, а у том, често насилном, процесу централну улогу игра избор речи, тј. појмова које користимо да означимо објекте и феномене. Тако креиран наратив постаје пословична Прокрустова постеља у којој се реалности секу ноге или се истеже до пуцања управо коришћењем појмова који су у складу са наративом, без обзира на то да ли они заиста одговарају стварности. Пример коришћења појма „опсада”, којим се описује стање у Сарајеву од 1992. до 1995. године, на одличан начин илуструје насиље наратива над стварношћу и истином.

Анализом појма „опсада” можемо дефинисати битне ознаке тог појма – они који опседају нужно долазе од негде; опсада се нужно ослања на инструменте изгладњавања и исцрпљивања; циљ опсаде је нужно да освоји град. Само они феномени у стварности

* Имејл-адреса: draganstanar@yahoo.com.

* Овај рад је примљен 12. априла 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

који имају ове ознаке, тј. карактеристике заправо спадају у досег појма „опсада”, те је његово коришћење за друге феномене заправо злоупотреба. Анализом стања у Сарајеву током рата у Босни и Херцеговини, можемо непогрешиво установити да ни једна битна ознака појма „опсада” није постојала у реалности ситуације на терену. Они који су „опседали” Сарајево нису „дошли од негде” да опседају мирно становништво граде – они су заправо и сами били становници града Сарајева, само оних градских општина које нису имале муслиманску већину, будући да је град Сарајево имао готово 40% српског становништва, према попису из 1991. године. Чињеница да према документима Уједињених нација, нико у Сарајеву није умро од глади, жеђи или смрзавања током целокупног трајања „опсаде” јасно показује да изгладњивање становништва није био нити циљ нити тактика Срба који су „опседали” Сарајево. Додату тежину овог аргуменуу дају подаци о стотинама тона хуманитарне помоћи свих врста које су током целог рата пристизале у Сарајево под благословом Срба и преко територије коју су контролисали Срби. Коначно, иако су према сведочењима највиших УНПРОФОР официра Срби без проблема могли да заузму целокупно Сарајево, они то никада нису урадили, будући да војни циљ није била опсада и заузимање града, већ војна блокада Првог корпуса Армије БиХ.

Инсистирање мејнстрим медија, академских кругова и политичких званичника, нарочито на западу, да ситуацију у Сарајеву описују појмом „опсада” уместо одговарајућим појмом етнички „подељеног града” који је захваћен крвавим грађанским ратом, осликава појмовно насиље над стварношћу и омогућава потпуно негирање стварних чињеница које нису у складу са креираним наративом по којем су Срби агресори у Босни и Херцеговини. Разлог овог насиља јесу конотације значења појма „опсада”, којим се делегитимише било какво насиље Срба, док се свако насиље према Србима *prima facie* оправдава.

Кључне речи: опсада, Сарајево, подељени град, наратив, рат

Ђуро Бодрожич*

Институт за политичке студије, Београд

О НАЦИОНАЛНОМ РАДУ СВЕТОГ САВЕ**

Сажетак

Нема никакве сумње да је Свети Сава средишња личност српске историје, у томе се слажу и учена историја и народна традиција. У личности овог српског светитеља подудариле су се историја и легенда. Своје историјске време Срби рачунају од Стефана Немање, у монаштву Симеона, а да би то било тако одлучујући допринос дао је његов најмлађи син Растко – Свети Сава. Од свега што је дао српском народу најважнија је аутокефална црква – стварањем самосталне српске цркве Свети Сава је постао и творац српске нације. Књижевни текстови Светог Саве стоје на почетку српске књижевности и српске културе. Успомена на њега обједињавала је српски народ кроз читаву историју.

Кључне речи: Свети Сава, Свети Симеон, Српска црква, Српска нација, династија, култура, књижевност, Византија, историја, легенда

* Имејл-адреса: djuro.bodrozic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

САВА И СИМЕОН

Када један народ почне пребирати по својој прошлости, трагати за својим почелом и својим родоначелником, поуздан је знак његове историјске самоспознаје и националне самосвести. Нада на будућност је оно што један народ окреће његовој прошлости. Народ који је видео себе у будућности заинтересовао се за своје порекло, одгонетајући у њему своју судбину. Тражи се родоначелник. Најчешће се таква личност, која стоји на почетку народне историје, проналази у лику владара, историјског или легендарног, који је утемељио државу, а могло се радити и о некоме ко је својом личном жртвом окупио народ и трасирао му пут у будућност. Такву личност српски народ је пронашао у свештеном лицу – Светом Сави. И није му место родоначелника одредио накнадно, већ му је то признато и за живота. И његов отац, Стефан Немања, утемељивач српске државе, звао га је оцем и учитељем. Света лоза Немањића представља срж и „средишњи симбол српске политичке идеологије и православне опредељености” (Samardžić 1990, 144–145). Култ свете лозе Немањића, никада заборављен, кроз епско песништво постао је „она фабула којом су објашњена најдубља морална начела једног преозбиљног народа” (Samardžić 1990, 145). Историја династије Немањића „чини поетски циклус који опевају сви српски барди” (Mickjević 1955, 4). С Немањићима је започела српска државност и очувала се током XI, XII, XIII и XIV века.

Историјски извори казују да су Хрвати и Бугари створили своје државе пре Срба, иако су у то време спољнополитичке прилике више ишле на руку Србима: Хрвати су били на путу Мађарима који су стремили Јадранском мору, а Бугари се налазили на вратима Цариграда и, самим тим, били на удару Византије. Разлог зашто је њима пошло за руком да створе државу пре Срба треба тражити у томе што је код њих, за разлику од Срба, вера била само једна. Срби су били подељени не само планинским венцима и рекама него их је и вера делила на православце, католике и богумиле.

Први почеци српске државности зачињу се на приморским странама, али је, због могућности Грка да је угрозе с мора, таква државност била тешко одржива и брзо је пропадала. Покушај који је предузео Стефан Немања у горовитим пределима Рашке могао је рачунати на више успеха. Грци су могли надвладати Немањину војску, али нису били ради, а ни кадри, да се за њом запуте кроз

планинске кланце како би досегли средиште Немањине државе. Али нису Немањину творевину одржале неприступачне и шумовите области Балканског полуострва. Шта је обезбеђивало унутрашњи ред и јединство? Нећемо погрешити ако кажемо да је то личност Немањина, пре свега. Али шта би било после Немање? Стварање државе и њено одржање захтева, поред физичке силе, и интелектуалну снагу. Морална сила коју је створио Свети Сава онемогућила је да се после Немање растури државна творевина на низ племенских државица, које би се између себе гложиле и сатирале. Јер непријатељ српске државности нису били само околни народи, већ и унутрашње племенске суревњивости. Највећа противност међу српским земљама била је она између приморских страна и континенталне области. Видљиво је то и из владарске титуле Немањића који се називају владарима „српских земаља и приморских” (Sliјерчевић, 1924, 4). Партикуларистички дух био је разлог да Босна и Србија Немањића имају раздвојену политичку историју, иако је у њима живео један те исти народ (Kalaj 1882, 147). Разлика између Србије и Босне, која је одредила да и њихов пад под Турке буде другачији, долазила је пре свега од различитог стања вере: верског јединства у Србији и верске поцепаности у Босни. Уз помоћ јединствене вере и самосталне цркве учвршћена је у Србији једна народна династија – светородна лоза Немањина. У Босни династичко начело није утврђено нити је иједна породица стекла ауторитет међу властелом. Која ће династија бити на престолу најчешће одлучују странци, ни једну не посвећује свештенство нити јој утврђује ауторитет међу народом (Тројановић 1898, 27).

И Србија је трпела раздоре који су долазили због нејединства у вери. Немања је то увиђао, те је упрегнуо све своје снаге ради учвршћења православља. Он је обновио или изнова подигао око дванаест манастира, међу којима: Студеницу, Ђурђеве Ступове, Хиландар.

Управо од Немање, Срби рачунају своје историјско време. И пре Немање, Срби су представљали политички чинилац, стварали државне заједнице које су имале своју културну основу, легендарна и историјска предања, али прави историјски живот српскога народа започео је са Стефаном Немањом. Немањићка државност трајала је близу два века, али у народном памћењу сјај немањићке државе никада није загаснуо, као ни успомена на њеног утемељивача који „и сад још светли из таме као дивна, наша, балканска, манастирска фреска” (Сrnјanski 1934, 15).

Колико је било поштовање Немање говори и запис Герхарда Геземана о људима који су у време повлачења пред удруженим непријатељима у Првом светском рату, иако исцрпљени и изнурени, напустили избегличку колону и излагали се додатним напорима да би се поклонили и помолили пред његовим моштима у Студеници. „Многи од нас – записује Геземан – очевидно нису још толико уморни као ми, или су још очајнији него ми, јер неће себи да уштеде двадесетак километара него иду тамо да се поклоне првом владару Србије, грешном монаху Симеуну како је себе називао кад се одрекао световног живота, и да му се помоле. Да вапију за помоћ народу и војсци” (Gezman 1984, 23).

Срби су прихватили дом Немањића управо према предодређењу и дубоко промишљеном завету св. Симеона и његовог сина, утемељитеља српске цркве и српског православља, и ту Богом надахнуту лозу прогласили светом. Ова појава је, несумњиво, имала своје праузоре, бар оне библијске, али је извесно и то да је она била тада готово изузетна. И српска књижевност средњег века углавном је састављена од похвалних химни владарима и архиепископима из лозе Немањића и њихових биографија писаних у виду житија светих. Поврх свега, много тога указује да су тадашњи Срби сматрали себе светим народом, народом који је предодређен за велика радовања у Богу и духовне узлете, макар и у жртви. Поимати себе као народ-богоносац значи примити дужност борбе са злом и сву одговорност коју таква борба носи. Гледајући на иконостасу ликове својих владара тешили су се њиховом небеском славом, држећи и себе удеоником у тој слави.

Управо кроз светковање лозе Немањића, српски народ је почео себе доживљавати као народ који има нарочито послање, предодређен за жртву и страдање, свети народ – народ Васкрсења. Народ који се опремио вером да ниједна жртва није узалудна, у чему је нашао подстицај и снагу да истраје – *Васкрсења не бива без смрти*. Тиме је постављена основа онога што ће свој коначни израз добити у оном што ће бити названо косовским опредељењем и косовским заветом, са чиме је трајно обликован историјски идентитет српскога народа.

Светост неког лица није долазила само од чуда која су му приписивана него и од његове историјске улоге, заслуга за народ и државу: „Срби су родољубиву жртву схватили као богоугодно дело” (Samardžić 1990, 147–148). Најбоље је то изразио гениј народне

поезије оним чувеним питањем: којем ћеш се приволети царству? И када кнез бира царство небеско, то није ништа друго него верност избору Светога Саве и светосавском опредељењу. Јер „Косовско Еванђеље – сво је од Светога Саве. Јер, у чему се састоји оно? – У свенародном самоодречењу ради Христа: сав народ, са светим царем на челу, одриче се земаљског царства ради небеског царства, жртвује земаљско царство ради небеског царства” (Роровић 1962, 175). Први који је тако поступио, одричући се земаљског зарад небеског, био је управо Свети Сава. „Зато је он духовни родитељ свих светих мученика косовских, на челу са светим великомучеником косовским – Кнезом Лазаром” (Роровић 1962, 175).

Међу бројним тумачењима косовског завета и предања има и много злоћудних, укључујући и она „о паганском пореклу тобожњег косовског мита, и то редовно с намером не би ли се у свето завештање једног народа убацио црв неверице” (Samardžić 1990, 57). То није ништа друго већ друга страна намере да се српски народ прикаже као народ који је остао изван хришћанске традиције, код којег је хришћанство само површински слој а његова нутрина да је сасвим паганска.

Косовско опредељење је хришћанско опредељење, опредељење произишло из светосавља. Без светосавља, косовски завет није могао ни настати, а камо ли се одржати. „Светосавље као идејни покрет и косовско опредељење широко превазилазе значај култа и сачињавају основе духовног живота Срба. Да није био образован у светосављу – каже Радован Самарцић – тај народ не би могао положити и вековима одржати свој косовски завет. Све оно што се склопило у трајно косовско опредељење у ствари је отелотворење светосавља. Морална срж порука Косовског боја и оних догађаја који су око њега сплетени наслеђена је из завештања св. Саве” (Samardžić 1990).

Свети Сава замонашио се у руском манастиру Светог Пантелејмона 1191. године. У Свету Гору стигао је неко ко је „оставио оца владајућа” (Teodosije 1992, 22). Одлазак владалачког сина у манастир није био чест случај, вест се пронела и изван српске земље. Његова ревност, јер се равнао према животу првих хришћанских светаца и мученика, додатно је разнела његову славу и дигла углед и изван монашке заједнице на Светој Гори. Још у том времену Савин живот постао је извор прича које су се препричавале по светогорским манастирима, у којима су садржане многе догодовштине с којима

се суочавао у своме испосничком животу и својим послушањима у којима није желео да се одваја од других монаха. У свим тим причама, у свакој згоди и незгоди, он је сабран и уредан, бистар и довитљив, његова побожност искрена. Приче о Светом Сави разнеће се по свој српској земљи, неће их проносити само свештенство, већ ће их причати и препричавати, дограђивати и допуњавати сам народ према стању своје душе и своје потребе. И до дана данашњега, преудешавају се старе легенде и настају нове у којима Сава путује српском земљом, праћен својим вуковима.

Растко је отишао на Свету Гору не у жељи да остави отачаство, већ да би му постао узором. „Отачаство је мера сваког Савиног подухвата. Сава је – казује Радмила Маринковић – у ствари служителј отачаства” (Marinković 2007, 215). И служителј вере коју, за разлику од византијских делатника, попут Солунске браће, не изводи „из своје домовине да би је ширио по свету, него је доноси из света и шири по своме отачаству” (Marinković 2007, 216). А најпре је желео да постане узор свом оцу.

Сава је знао да је за успех његове мисије неопходно учешће и његовог оца. У свим порукама које је послао у Рашку, Сава стално истиче жељу да и његов отац обуче монашку ризу и да заврши свој живот одрекавши се свега земаљског, богатства и таште славе. Доментијан казује о одбијању Светог Саве да дође у Србију на виђење с родитељима и његовим наговорима оцу да крене пут Свете Горе: „А тебе молим, господине мој и оче, ако желиш да видиш мене, своје чедо љубљено, још у овом, пролазном веку, остави царство земаљско, јер је трошно и пролазно, и слава његова брзо пролази. Јер много је веће изволети увек Бога бојати се” (Domentijan 2001, 47). Већ у писму које ће послати родитељима, по људима који су били у потери за њим, Свети Сава је почео наговарати оца да крене за њим. „Ако Бог усхте, овде у Светој Гори дочекаћу и видећу господина оца мојега, и свете и часне старости његове насладићу се, и слатке и безмерне љубави његове наситићу се” (Teodosije 1992, 19).

Немања се у марту 1196, после тридесет шест година владавине, одрекао власти у корист свог другог сина. Уследило је монашење. Може се расправљати о мотивима који су га определили, али се у искреност његове вокације не може сумњати. И Доментијан и Теодосије наводе да је кључни подстицај дошао од Саве и његовог примера, „и по свој прилици су у праву” (Obolenski 1991, 132). Страх да ствари не крену незгодним током, управо због питања

везаног за наслеђе престола, задржао је Немању у земљи после монашења и био разлог да се одмах не запути према Светој Гори и најмлађем сину. Када је стекао уверење да је ново стање утврђено, поредак стабилан, да његово присуство у земљи није потребно, како би својим искуством и ауторитетом решио неспоразуме до којих би могло доћи, чега се прибојавао, запутио се у Свету Гору (Stanojević 1935, 18). После осамнаест месеци од монашења, монах Симеон кренуо је ка Светој Гори. Била је то сензација. Калуђери из свих светогорских манастира кренули су ка Ватопеду да се и сами увере (Obolenski 1991, 132). „Дођи, пастиру добри Богом дарованог ти стада, дођи и закољи се за нас, подобећи се Владици своје, начелнику пастира, Христу, да узор постанеш своје стаду, и источићеш миро доброга мириса онима који са вером притичу ка раци моштију твојих” (Domentijan 2001, 59).

По ономе што казују летописци, Сава је само подстицао оно што је одувек било у његовом оцу, богобојажљивост и оданост вери. И пре него је постао велики жупан Немања је показивао оданост цркви и свештенству, подижући цркве и помажући монашке заједнице. У *Житију Светог Симеона*, Свети Сава сведочи да је његов отац и пре монашења био склон православном подвижништву и духовном животу: „Јер он утврди и уразуми срца свих и научи нас како приличи правоверним хришћанима држати праву веру у Бога; собом најпре благоверје показа, а потом и друге научи, цркве освети, манастире сазда, светитеље радо слушаше, јереје поштоваше, према монасима велико смирење и љубав имађаше” (Ćorović 1928, 152). Првовенчани каже да је и његов сукоб с браћом дошао због подизања цркава и манастира. Најстарији Немањин брат Тихомир, главни виновник његовог затварања, утопио се у Ситници, а са другом двојицом, Мирославом и Страцимиром, Немања се измирио. Мир између њих никада није нарушен. И једно и друго оставило је утисак на савременике, који су им придали надземаљске разлоге. Првовенчани каже да га је ропства, у који су га сместила браћа, решио Свети Георгије, којем у славу Немања „ни мало не задоцнев” започе дизати Ђурђево Ступове, манастир у Рашкој. Првовенчани казује да му се и пред битку код Пантина Немања обратио за помоћ и да се овај Христов мученик и победоносац јавио његовом свештенику, казавши му да је дошао на помоћ његовом господару. Стварање државе и Немањина улога у том стварању, као што видимо, заоденута је легендом, која је постала саставним делом његових биографија и народног памћења. „И под песничким украсом

монашке легенде, у тексту старе биографије, може да се наслути снага те наше средњовековне државе и моћ којом је Немања привлачио своју околину” (Crnjanski 1934, 53).

ЦРКВА И ДРЖАВА – ИДЕЈА СИМФОНИЈЕ

Многа путовања обележила су живот Светога Саве, није их предузимао да удовољи својој радозналости, већ да послужи отацтву. Да је Свети Сава бринуо о личном спасењу, он се не би мицао са Свете Горе. Он је своју судбину свезао са судбином свог народа. Савин живот обележила су и сељења, а тим поводом Радмила Маринковић ће казати: „Постоји сличност у српским сеобама и изгнанствима са Растковим путовањима, са његовим бекствима и враћањима. Сличност је у том и трајном и духовном. Само, док се Срби селе да би то духовно сачували, Сава се селио да би га створио. Срби се, заправо, селе да би спасли оно што је Сава својим сеобама градио. А то су темељи” (Marinković 2007, 211). А од свих путовања које је предузео, посебно место има његов одлазак у Никеју, где су се налазили цар и патријарх.

Ривалитет Никејског царства према епирској држави, у оквиру које је била Охридска архиепископија, на чију подршку се епирска држава ослањала у својим претензијама, сигурно је припомогло доброј вољи цара и патријарха у Никеји да осамостале српску цркву и тако ослабе архиепископију у Охриду. Сава је то добро знао и значачки се поставио (Gavrilović 1900, 158). Приступивши цару, бележи Теодосије, Сава рече: „Као свима, и нама Бог жели спасење: отац мој и ја из земље народа нашег јерес зловерја одагнасмо, и православна вера расте и множи се. Једино нам недостаје што немамо свога архиепископа, да у нашој земљи учи и освећује у Господу. Због тога још молим милосрђе ваше кротости, да нам у овом испуниш молбу, да светоме оцу васељенском патријарху Царство ти нареди да једнога од моје братије освети за архиепископа земљи нашој, ради освећења нашег и похвале нашег благочашћа” (Teodosije 1992, 122). Цар је прихватио, а услов је био да се тог чина прими сам Сава. Видећи да се не може одбранити и да је то начин да се добије црквена независност, Сава се примио. После је дошао још један захтев на који ће у Никеји пристати, иако тешка срца. Теодосије износи Савино обраћање цару: „Ако си, Богом убеђен, благоволевши нам помислио да нам учиниш савршену и милостиву

љубав, учини да по заповести твојега Царства примим од блаженога и свесветога оца васељенскога патријарха благослов и заповест устима и руком и писмено, да после овога наш архиепископ не долази овамо у Константинов град на посвећење, него да се тамо од својих епископа посвећује” (Teodosije 1992, 126). Молба није била угодна ни цару ни патријарху, јер су знали да тиме губе могућност да српску архиепископију држе под својом контролом, послушну и покорну. Али је одобрење дато, сабор српских епископа добио је право да сам поставља себи архиепископа.

Цар Теодор Ласкарис имао је политичке разлоге да удовољи Савином захтеву, јер је у искушењима која су чекала никејско царство, понајпре у сукобима против Бугара и латинског царства, желео имати Србију на својој страни. На челу Охридске архиепископије, под чијом јурисдикцијом је била црква у Србији, налазио се Хоматијан, који је подржавао свога господара епирског деспота Теодора, противника никејског цара, па је и то наводило Теодора Ласкариса да донесе одлуку која би била против Хоматијана. И никејски патријарх Манојло Саратен имао је својих разлога, поред већ изнетих државних, да подржи Савин захтев за оснивање српске архиепископије. Јер је то био начин да се обдржи православље у српској земљи којем су опасно претили римски мисионари (Bodrožić 2018, 53).

Борба за чистоту православне вере била је стална Савина брига. Стално је упозоравао српске предводнике у Дукљи и Далмацији на латинску јерес, а оне у Херцеговини и Босни на јерес богумилства, на опасност од њиховог подривачког рата против православља. „Сава је увидео, да је, како за борбу против насртаја Римокатоличке цркве, тако и против богумила, његовом народу потребна чврсто организована национална независна црква са архиепископом и добро школованим свештенством српског порекла” (Velimirović 2005, 133). И у Nikeји су тога били свесни, што их је у коначном определило да пристану на аутокефалност српске цркве.

По добијању аутокефалности кренуо је организаторски рад Светога Саве: требало је умножити свештенство, дати замајац хришћанском животу који није ухватио велики замах, углавном се сводећи на формалну и обредну страну. Хришћанска духовност, која подразумева један свеобухватан поглед на живот, високе етичке принципе и дубок морал, још није ухватило дубок корен у српском друштву. Утицај старих веровања био још увек снажно присутан,

практиковани су пагански обреди, живеле старе навике и сујеверја. Колико је хришћански морал слабо прожимао српско друштво види се и по великом броју невенчаних, чија су се деца, по канонима хришћанске цркве, сматрала незаконитим. Једна од првих мера Светога Саве била је наредба свештеницима да све те бракове озаконе, а потом и да се деца из тих бракова крсте. Сава поставља протопопове, из реда својих ученика, и шаље их да уклањају недостатке. „Јер беху се женили многи по закону, али не беху венчани, као овце које немају пастира беху они пометени. А посланима заповеди да овако венчавају род људски: да сабирају у цркве све, старце и средовечне и младе мужеве и жене, и сву децу која су од њих рођена, без законског благослова, сакупивши их под окриље њихових родитеља, и да их тако венчавају, једног по једног, све, да буду сви благословени у име Господње” (Domentijan 2001, 245).

Предузети мисију која би рашчистила пут и утврдила хришћанско учење у таквој средини и околностима могла је само изузетна личност. И по својим особинама, интелектуалним способностима и практичном умећу, по свом пореклу и статусу, Свети Сава је био таква личност – јединствена личност. У њему је српски народ нашао човека свесног своје дужности, код којег је управо та свест о дужности била у стању да надјача све сумње, па и оне у сопствену снагу и способност, о чему говоре и његови биографи. А највеће поуздање долазило је од вере да ће на сваком његовом народном и државном послу с њим бити и његов отац. „Јер Сави је увек и свуда лебдео пред очима Немања; он је стално био под утицајем његових идеја, његов дух га је увек водио и свуда пратио, и Сава је дубоко и искрено био уверен, да за све успехе, и он и Србија, имају само Немањи да захвале” (Stanojević 1935, 48).

Земљу је поделио на епархије, епархије на протопопијате, а протопопијате на црквене општине. Најбоље своје ученике поставио је за епископе, а епископије распоредио и организовао руководећи се и верским и националним разлозима – нарочито обраћајући пажњу на крајеве који су били изложени римокатоличкој пропаганди. У организацију римокатоличке цркве у Србији Сава није дирао, иако је био ревносни православац, жестоких антикатоличких иступа код њега нема. И томе су национални разлози, јер није желео одбацити оне своје сународнике који су били у римокатоличкој вери.

Хоматијан је устао жестоко против, није му одговарало смањење јурисдикције његове Охридске архиепископије, поготову што

је то смањивало његове изгледе да се домогне места васељенског патријарха, чему је тежио. Написао је енергичан протест против Светога Саве 1220. године, документ који представља и важан извор података о личности Светога Саве, његовом животу и раду. Ту се, после претходне хвале, прелази на оштру критику и оптужбе да је због световних ствари оставио Свету Гору и тамошње подвиге, по којима се прочуо и постао славан. „Распре домаће уграбише га из тврдога града Свете Горе, Сава се опет настани у Србији, испосник се претвори у управника и саветника тамошњих послова, у посланика околним власницима, те уздржавање од света, на које се беше заветовао као монах, претвори у светску вреву и хуку. И сасвим се пусти у светске бриге и у светско славољубље, поче ићи на гозбе, поче јахати коње одабране, окићене и опремљене, поче водити многу свиту, поче путовати са парадом, уз пратњу велику и различиту. И идући тим путем зажеле и достојанство јерарха, па отпутова не знамо куда, те негде изненада постиже и то достојанство, и поврати се у Србију, у отачаство, као архијереј, трубећи и разглашавајући то што се могло већма. По том рукоположи многе архијереје, да ли с одобрењем и да ли на уредно одређеним местима, непознато нам је” (цитирано у: Stanojević 1935, 54).

Сава се није обазирао на Хоматијанов протест, нити је на њега реаговао. И зашто би када је посвећен за архиепископа од стране васељенског патријарха, који је у целом тадашњем православном свету био признат као глава цркве у области цариградског патријархата, с којим се ауторитет охридског архиепископа није могао ни у чему мерити. Архиепископско звање Сава је добио од некога ко је имао „власт и право и ауторитет” (Stanojević 1935, 57). Тако да није било потребно одговарати на Хоматијанове опаске да је отпутовао не зна се где и добио не зна се шта, да ли је добио одобрење за то што ради на уредно одређеним местима, а што Хоматијану, како каже, није познато. А морало му је бити познато.

Ма колике резерве имали према Хоматијановим оптужбама, знајући им узрок и разлоге, његово писмо је и важно сведочанство о животу и раду Светог Саве. Хоматијанови искази, ма колико били изнети као оптужбе, јесу и сведочење његовог родољубља. Хоматијан му пребацује да је због љубави према отаџбини оставио Свету Гору. Ни Сава није крио да је то био разлог његовог повратка: „Знате, дакле, и чусте за моје најпре једно па друго бежање од вас у пустињу, и да не претпоставих ништа од красота овога света

Божјој љубави, нити ишта од видљивих лепота на земљи сматрах блаженим до да прионем Богу у молитвама. Али вас ради, саплеменика ми, свету и слатку ми пустињу оставих, и не дођох да тражим ништа више, до ли душе ваше. Тако рећи, ради ваших душа и душу своју омрзнух, сећајући се старих светих, који су у болу срца за своје саплеменике Богу говорили: ‘Ако спасавајући спасеш народ овај, ако ли не, онда и мене испиши из књига које написа’” (Teodosije 1992, 137). Тиме Свети Сава сједињује своју судбину са судбином свога народа, своје спасење са народним спасењем.

Свети Сава је знао од каквог је значаја тесна веза цркве и државе за будућност српскога народа, знао је да мисија цркве тражи подршку државе и да држава, уколико жели бити снажна и стабилна, потребује потпору цркве. Али је, исто тако, знао одредити делокруг рада за сваку од њих, јер је знао и опасност уколико оне почну упадати једна другој у надлежност. Али снага и чврстина Савине цркве показала се и после пропасти српске државе, када је таворила у туђим државама, јер је постала својина српскога народа са којим је здружила своју судбину – црква је била народ, народ је био црква. Тако да је Станоје Станојевић с пуним правом могао рећи да, поред тога што је оснивач српске цркве, што стоји на почетку српске књижевности, Свети Сава је „и творац српског национализма, који је постао главна одлика и најистакнутија особина нашег народног бића и садржина нашег народног живота” (Stanojević 1935, 123).

Своју независну цркву, Сава је заиста учинио српском, поведавши је са духовним потребама српскога народа, али и са интересима српске државе. Цркву је приближио држави, а државу цркви, „довео њихов однос у пуну узајамност и све то подредио истом циљу: стварање заједнице без унутрашњих раскола” (Samardžić 1990, 51). Јер је он добро знао да без јединства у вери неће бити ни народног јединства ни државног јединства. Свесном и систематском акцијом да се православље стопи са идејом српске државе, којој на челу стоје Немањини потомци, створена је тесна веза између народа, цркве и државе. „Национална тенденција тако рано у Средњем веку, иначе необична, у Савином раду потпуно је видљива” (Crnjanski 1934, 139).

Сава је рукоположен за првог српског архиепископа, израдио је повластицу да његови наследници не морају долазити на посвећење у патријархово седиште, већ да их бира и посвећује домаћи сабор. У томе је била срж аутокефалности српске цркве, задобијене

1219. године. У надлежности сабора било је руковођење црквеним животом, постављање архијереја, територијална организација, што је омогућавало прилагођавање месним условима и културним приликама. „Рођена браћа, један као краљ на челу државе, други као архиепископ на челу аутокефалне цркве, деловали су као оличење идеала ‘симфоније’” (Ćirković 2004, 45–46).

ПОЛИТИЧКА ИДЕОЛОГИЈА И ПРАВОСЛАВНА ОПРЕДЕЉЕНОСТ

Прихватањем хришћанства усвајана је и византијска политичка идеологија у чијем је средишту идеја да је ромејски цар Христов намесник на земљи, отац и старешина свих хришћанских владара, за њега су се приносиле молитве у цркви, спомињан је у литургији. То је подразумевало наметање византијског гледишта по којем је цар словенске кнежеве држао за себи подређене чиновнике, којима он даје место у хијерархији дворана и који од њега примају симболе власти и дарове (Ćirković 2004, 20).

Време од примања хришћанства до краја XII века је истовремено период потпуне превласти Византијског царства и непрекидног културног утицај Византије, који су трајно обележили Словене у источном и централном делу Балканског полуострва. Бугари и Срби, нашавши се у озрачју византијских културних утицаја, добили су византијске црте које ће их вековима карактерисати (Ćirković 2004, XV).

Византијски утицај присутан је у читавој Европи, тим пре међу народима који су јој били најближи, попут Срба. Уплив на Србе почиње већ при досељењу, даље се шири примитком хришћанства. Државна самосталност није смањила византијски уплив. Напротив, утицај је даље јачао. Српски владари су се женили с византијским принцезама, с којима су стизали византијски ред и обичаји, византијска култура и образованост. За најтешње општење српског народа с Византијом заслужна је црква, црквена и духовна лица.

Иако су многи Византинци, као ревносни хришћани, искрено веровали да хришћанство потиरे разлике између Грка и варвара остала је тензија између ова два света. Словени, и после прихватања православног хришћанства, нису у очима Грка престали бити свет обележен својим варварским пореклом. И у словенском односу према Грцима остала је све време противречност. Византинци,

као појединци, могли су рачунати само на презир. Гледали су их као варалице и сплеткароше којима никад није веровати. „Али то мишљење, настало из неповерења и повређеног поноса, бледело је пред сликом онога што је Византија представљала у интелектуалном и духовном свету. Величина онога што су православни Словени дуговали њеној цивилизацији јасно се видела на коју год страну човек погледао: религија и право, књижевност и уметност – све је то сведочило о томе да су њихови образовани слојеви били византијски ученици. И у ставу простог народа било је исто толико поштовања: оно се чудесно изразило у њиховом дубоком поштовању града Константинопоља који су Словени назвали „Цариград” или „Царев град” (Obolenski 1991, 15). Поштовали су тај град не само зато што је био седиште *василевса* и васељенског патријарха, већ зато што су веровали да над тим градом, због многих светиња које се у њему налазе, стоји божанска аура која га чини Новим Јерусалимом. И латински крсташи занемели су пред његовим зидинама, а они који су оставили записе о овом походу, говоре да су посматрали град „скамењени од живот чуда” (Bredford 2011, 32).

Свети Сава је био заговорник идеје политичког и културног јединства грчко-словенског света, али је одлучно био против политичке и културне хегемоније Грка у том свету. Добро је упознао Грке, на Атосу и на путовањима, што му је дало прилику да упозна и слабе стране њиховог карактера. Слом грчког царства јасно му је показао и ограниченост њихове моћи. Али је јасно увиђао слабе стране словенских народа – културну заосталост и слабу државну организацију. „Дакле, политичко и културно јединство грчко-словенског света, ослобођење Словена од грчке хегемоније и културно подизање Словена – такође су биле три главне тачке програма Св. Саве, такви су били циљеви, које је он себи поставио” (Troicki 1929, 2).

Како извршити акултурацију, а избећи асимилацију подлежући једној високој култури – највишој култури Средњег века? Андра Гавриловић је запазио да је овај задатак, нимало једноставан, преузео на себе Свети Сава. „По томе је српском духу ваљало и кретати се према успесима византијске културе и еманциповати се од потпуне потчињености њој. Најизразитији представник тога рада за све време старог државног живота српског био је син Немањин Сава” (Gavrilović 1900, 3, 4). Исти Гавриловић, с пуним правом, истиче да је овом задатку Свети Сава одговорио на најбољи начин. „Савин је ум не само успешно одговорио заветној тежњи

српскога племена, него је достојно одржавао част имена српског у оним бурним догађајима у којима читаве државе пропадаху или се нове подизаху” (Gavrilović 1900, 4).

Захваљујући историјској мисији Светога Саве, који заједно са својим братом Стефаном Првовенчаним, ствара култ свога оца, стваране су претпоставке да се на подлози опште хришћанске традиције развије посебна српска традиција. Личности из српске историје појавиће се на иконама и фрескама, њихова имена у црквеном календару и у литургијским текстовима. „Како је извор српске посебности био у династији, њома је почињала српска историја; све оно раније било је потиснуто и заборављено. Тако је профил Срба употпуњен и обogaћен: на подлогу словенског језика и обичаја намет је слој источног византијског хришћанства, а у њега су се урезале особене црте, које ће ући у свест о себи и преносити се кроз векове” (Ćirković 2004, XV).

Сергије Троицки ће казати како је Свети Сава, јер ће по његовом примеру ићи и други словенски народи, био оснивач не само Српске цркве, већ „је у неком смислу оснивач и осталих православних словенских цркава” (Troicki 1929, 12). Читавог свога живота, због својих личних одлика и свога порекла, он је био спона православних народа, симбол њиховог јединства. „Слава његових аскетских подвига, његове светости, која је имала особито важно значење у доба, кад су свуда интереси религије били на првом месту, његов високи положај, као сина и брата српских владара, а нарочито драж његове личности покуравао му је сва срца и све воље” (Troicki 1929, 6).

ЛЕГЕНДА О СВЕТОМ САВИ

Култ светога Саве и светородне лозе Немањића постали су основа народног памћења, окосница идентитета. Није била потребна никаква књишка потврда документована историјским изворима. „И пре познавања историјских извора, пре писане историје уопште, народ је, инстинктивно, у народним песмама и причама, знао Немањиће и сачувао их у памћењу заборавив, толике друге. Предања, уопште сећања народна, често су скоро необјашњива, али прецизна, као пресуде нишчих изречене ћутке” (Crnjanski 1999, 103).

Ниједна личност у историји српскога народа није дубље урезана у његову свест од Светога Саве. „У српској епској поезији, у

народним причама, легендама и песмама Сава се појављује у многим видовима: као калуђер, просјак, сејач, чамџија, путник – нарочито на мору – ловац, пастир, лекар, непобедиви борац против Турака који надиру, и – у заиста вечној инкарнацији – као господар вукова” (Obolenski 1991, 173).

Треба знати моћ легенде, а Савино дело „постало је легенда и та легенда имала је у себи више снаге можда него његов црквени рад, за живота” (Сrnjanski 1934, 144). Његов подвиг и жртва нису могли бити непримећени од његових савременика, нити су могли бити заборављени од будућих нараштаја. Свети Сава ушао је у народно предање и легенду, постао најчешћи топоним просторног насељења. „Све што је најбоље и најсавршеније или је у природи једног предела лепше и необичније, довео је наш народ у везу са идеалом својим, Светим Савом, и његовим апостолским путовањима и проповедањима. Нема краја, у коме какав крст, дрво, извор, пропланак, пећина, водом издубљена стена, друга каква необична белега или нешто ређе, боље или лепше од осталог не би носило име Светога Саве” (Dimitrijević 1926, 3).

Светом Сави приписују се многе благодети и вештине којих пре њега није било у српском народу. Прича се како је Свети Сава „научио народ свему што је честито и благословено. Дотле људи нису знали ни орати како ваља, па их је Свети Сава научио; нису знали како се кисели млеко, како се сири, док им Свети Сава није казао” (Bosanska vila 1897, 295). Научио је народ да лови рибу, а потом је распори, опере и пече (Bosanska vila 1888, 166). Народ је веровао да је и само призивање његовог имена имало благослов његове руке. За Светог Саву народна традиција казује да је „знао све занате” (Ćorović II 18). А он је узиман за славу и прослављан као заштитник многих заната, за које се веровало да их је, поучивши занатлије, у народ унео српски светитељ.

Вид Вулетић-Вукосављевић, Србин католик, иницијатор појачаног сакупљања народних прича о Светом Сави, на чији је апел одговорила „Босанска вила” Николе Кашиковића и постала највећи зборних истих, писао је: „Срби, без разлике обреда, честе Св. Саву, првог српског светитеља, те им је то свето име биљег душевнога јединства у свијем крајевим, ће Срби живе. Ова дивна слава не лучи брата од брата, нити пита како се ко крстом крсти, но само које име носи” (Bosanska vila 1897, 162).

Када се осмотри народна традиција о Светоме Сави, „уочиће се да је у Сави народ гледао највишу наставну моћ, која осветљава све око себе, која у свима гранама народног живота води прву реч” (Gavrilović 1900, 215). Он је образац духовног и друштвеног живота, „симбол српског народног имена: у цркви, школи, дому, животу и тежњама. Слободни делови српскога народа имају спомен Савин и као спомен државног светитеља, заштитника и вођа” (Gavrilović 1900, 215).

Димитрије Оболенски налази да је Савино завештање припада српском народу чак и више од његовог земаљског живота: „Он је свакако најомиљенији светац свог народа који га дубоко поштује као свог сталног заштитника на дому и ван њега; он је познати лик са фреске или иконе у свакој цркви Србије, почев од величанствених краљевских задужбина па све до забачених скромних црквица, и, превазилазећи у великој мери верске оквира, он је народни јунак који се вазда слави у легенди, поезији и песми” (Obolenski 1991, 171).

Кроз легенду о Светом Сави, српски народ је изложио и своје појмове о хришћанској вери. Хришћанство није само Христова проповед и поука, већ је ту и пресветли лик Богочовека, морално недостижан, чудесне и чудотворне лепоте (Dostojevski 1981, 134). До тог лика не стиже се преко формула које би биле тачно изговоране нити обредима који би били прецизно вршени, већ побожним срцем.

Достојевски је говорио да се ни Символ вере не изговара једнако по руским црквама, али да је довољно видети како умире руски мужик па да се види шта је истинско хришћанство. Или како мајка гледа своје чедо у колевци, па схватити суштину православља. Такво је и наше православље, таквим га је видео и наш народ, а, као што рекосмо, таквим га откривају легенде о Светом Сави. У једној легенди из Ћоровићеве збирке, „Свети Сава и пустињак”, забележеној у Адашевцима у Срему, а сличне су прибележене у Херцеговини, Босни, и Црној Гори, казује се: „Путовао Свети Сава лађом по води. Дошавши под неку обалу опази човека, пустињака, где прескаче преко јаме, па кад прескочи на једну страну рекне: „Ово Богу”, а кад се поврати натраг рекне: „Ово мени”, па све тако. Чудећи се Свети Сава његовом послу, запитаће га, шта то ради, нашто му овај одговори, да се моли Богу. Ту га Свети Сава поучи, како се Богу треба молити, а не како он то чини, и научи га ‘Оче наш’. Свети Сава онда сједе на лађу и оде даље. Чим је Свети Сава отишао, пустињак заборави молитву, те стаде трчати по води за

Светим Савом и викати: нека га још један пут поучи молитви, јер је заборавио. Свети Сава, видећи да пустињак иде по води као по суху, одговори му: „Кад тебе држи вода с том молитвом, теби боља и не треба. С тога се моли као и досад” (Ćorović 1990, 189–190).

Утицај на српски народ Свети Сава није могао обезбедити само својом речју, ма колико она била моћна и свакоме приступачна, већ, пре свега, својим личним примером, а тога нема без личне жртве. И његов одлазак у монахе, зарад чега је напустио принчевско достојанство, народ је примио као његову личну жртву за свој народ, коју ће сам тај народ кроз даљи историјски живот умножавати.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bodrožić, Đuro. 2018. *Srpski identitet*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Brendorf, Ernl. 2011. *Veliko izdajstvo: Carigrad 1204*. Beograd: Algoritam.
- Bosanska vila, god. XII, 1897.
- Velimirović, Nikolaj. 2005. *Život Svetog Save*. Beograd: BeoSing.
- Gezeman, Gerhard. 1984. *Sa srpskom vojskom kroz Albaniju 1915-1916*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Dimitrijević, Stevan I. 1926. *Sveti Sava u narodnom verovanju i predanju*. Beograd.
- Domentijan. 2001. *Žitije Svetog Save*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Dostojevski, Fjodor M. 1981. *Književno kritički članci: piščev dnevnik I*. Beograd: Rad.
- Kalaj, Benjamin. 1882. *Istorija srpskoga naroda*. Beograd: Knjižar izdavač Petar Ćurčić.
- Marinković, Radmila. 2007. *Svetorodna gospoda srpska*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Mickjević, Adam. 1955. *O srpskoj narodnoj poeziji*. Cetinje: Narodna knjiga.
- Obolenski, Dimitrije. 1991. *Šest vizantijskih portreta*. Beograd: Srpska književna zadruga, Prosveta.
- Popović, Justin. 1962. *Život Svetoga Save i Svetoga Simeona*. Minhen.
- Stanojević, Stanoje. 1935. *Sveti Sava*. Beograd: Državna štamparija.
- Samardžić, Radovan. 1990. *Kosovsko opredeljenje*. Beograd: Srpska književna zadruga.

- Slijepčević, Pero. 1924. *Sveti Sava*. Sarajevo: Obod.
- Teodosije. 1992. *Žitije Svetog Save*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Troicki, Sergije. 1929. *Sveti Sava i Slovenstvo*. Novi Sad: Štamparija Jovanović i Bogdanov.
- Trojanović, Sima. 1898. *Bosna i Hercegovina*. Beograd: Parna radikalna štamparija.
- Ćirković, Sima. 2004. *Srbi među evropskim narodima*. Beograd: Equilibrium.
- Ćorović, Vladimir. 1928. *Spisi Svetog Save*. Beograd, Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Ćorović, Vladimir. 1990. *Sveti Sava u narodnom predanju*. Beograd: Narodno delo.
- Crnjanski, Miloš. 1934. *Sveti Sava*. Beograd: Luča.
- Crnjanski, Miloš. 1999. *Eseji i Članci II: Istorija, polemike, razgovori*. Beograd: Zadužbina Miloša Crnjanskog-Naš dom.

Đuro Bodrožić*

Institute for Political Studies, Belgrade

ABOUT THE NATIONAL WORK OF SAINT SAVA

Resume

There is no doubt that, when it comes to the spiritual rooting of Serbs, and therefore the establishment of a national identity, the key place belongs to Saint Sava. He is the main constant, the spiritual vertical, the central figure in the history of the Serbian Orthodox Church and the Serbian people. Of all church dignitaries and saints, the cult of Saint Sava always occupied a central place. He is the creator of the Serbian Orthodox Church and the first Serbian archbishop. His role in the creation of the Serbian church, state and nation made him a fundamental figure in Serbian national history.

Sain Sava began his historic mission by going to Mount Athos. He knew how important it was that his father Stefan Nemanja, the creator of the Serbian state from which the Serbs count their historical time, would join him there. And so it was, Nemanja stepped down from power, became a monk and followed in his son's footsteps to Mount Athos. Together they built the Serbian monastery on Mount Athos – Hilandar, which would become a source of Serbian literacy, education and culture. Sava compiled a biography of his father, a work that is considered the beginning of Serbian literature. And with which the creation of Nemanja's cult, but also the cult of his family – the holy lineage of Nemanjić.

Even before Nemanja, Serbs represented a political factor, created state unions that had their own cultural basis, legendary and historical traditions, but the real historical life of the Serbian people began with Stefan Nemanja.

Sain Sava knew how important the close relationship between the church and the state is for the future of the Serbian people, he was convinced that the mission of the church requires the support of the state and that the state, if it wants to be strong and stable, needs the support of the church. But it is also tempting to determinate the scope of work for each of them, because he also knew how dangerous it is if they start

* E-mail address: djuuro.bodrozic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 23. октобра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

falling into each other's jurisdiction. The strenght and solidity of Sava's church was shown even after the collapse of the Serbian state, when it lived in foreign countries, because it became the property of the Serbian people with whom it shared its destiny – the church was the people, the people were the church.

These are the reasons for which it can rightly be said that, in addition to being the founder of the Serbian Church, which is the originator of Serbian culture. Sain Sava is also the founder of the Serbian nation.

Keywords: Saint Sava, Saint Simeon, Serbian church, Serbian nation, dynasty, culture, literature, Byzantium, history, legend

*Višnja Stojadinović**
Institute for Political Studies, Belgrade

POSITIVE VS. NEGATIVE UNDERSTANDING OF LIBERTY: POLITICAL IMPLICATIONS**

Resume

The subject of this paper is the analysis of the political implications of the distinction between positive and negative understanding of liberty. The author first explains the relevance of this topic within the framework of contemporary theoretical and political discussions. The starting point of this paper is Berlin's distinction between the concepts of positive and negative liberty. In the first part of the paper, the author will deal with the implications of this difference regarding the type of socio-political system and political culture. In this sense, the author will try showing the democratic concept of liberty is positive liberty, while the classical liberal understanding of liberty is negative. In other words, the relationship between positive and negative liberty reflects on the relationship between democracy and liberalism; this relationship implies possible compatibility, but also potential opposition. In the second part of the paper, the author deals with the implications of the difference between the two concepts of liberty concerning distinctive models of democracy. Referring to Riker's thesis, the author's goal is to show how a positive understanding of liberty leads to a populist model of democracy. On the other hand, a negative understanding leads to a liberal model.

* E-mail address: visnja.stancic@ips.ac.rs.

** This paper was written as part of scientific research of the Institute for Political Studies, which is financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

The difference between these models of democracy is also reflected in the attitude about whether democracy has instrumental or intrinsic value.

Keywords: Berlin, Riker, positive liberty, negative liberty, liberalism, democracy, populism

INTRODUCTION

The starting point of this paper is Berlin's distinction between the concepts of positive and negative liberty.¹ These concepts are different both on historical and conceptual level. Berlin defines positive liberty as autonomy and self-realization. Negative liberty is defined as an area in which an individual freely chooses and pursues his goals. That is an area that is beyond the control and interference of the government. In this sense, the meaning of positive liberty is contained in the answer to the question about which the source of control is. The meaning of negative liberty is contained in the answer to the question: "In which area an individual is free to be or do what he is capable of without the interference of other people?" (Berlin 1992, 204).

The question of liberty is certainly not just an academic question; it is part of wider moral, political and axiological debates. This question is relevant because it relates to the fundamental relationship between the individual and the state. The difference between negative and positive liberty is the difference between the mere absence of interference and the possession of certain positive capacities. In other words, it is the difference between formal and real liberty. In this sense, this way of thinking about liberty has a significant role in contemporary theoretical and political debates (see Stančić 2020).

¹ For more insights about this topic see in: (Stanić 2020). This paper is partly based on the results of the author's research as part of writing doctoral dissertation *On justification of the distinction between the concepts of positive and negative liberty*, which has been defended at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade in 2020.

THE RELATIONSHIP BETWEEN DEMOCRACY AND LIBERALISM IN LIGHT OF THE DIFFERENCE BETWEEN POSITIVE AND NEGATIVE LIBERTY

In the first part of the paper, we will analyze the implications of positive and negative understanding of liberty concerning the type of political system. For that purpose we will try answering the following question: What is the ideal of a society based on negative vs. positive liberty? In other words, the intention is to show conceptual distinction between the notions of positive and negative liberty has relevant political implications. That is regarding political theory, political culture and socio-political system.

If we define negative liberty as the desire for a free area of action and positive liberty as the desire to manage our own life, it turns out that these two types of liberty are answers to different questions. In other words, the answer to the question, “How much does the government interfere in my life?” is logically different from the answer to the question “Who rules me?” In this sense, Berlin points out: “The desire to manage my own life, or at least to participate in the process that controls it, can be as deep as the desire for a free sphere of action, and is probably historically older. However, those two wishes are certainly different” (Berlin 1992, 214). Hence, the difference between these wishes reflects the difference between liberal and democratic socio-political system.

Liberalism is the theory of the limits of state power, while democracy is related to the question of who should rule and by which procedures. In other words, liberalism deals with the content of the law, while democracy refers to the very method of making decisions. Consequently, the democratic concept of liberty is positive liberty, while the classical liberal understanding of liberty is negative. As a result, the relationship between positive and negative liberty is reflected in the relationship between democracy and liberalism.

Although today we are witnessing factual compatibility between democracy and pluralism, they can potentially be in conflict. At the core of the potential conflict between liberals and democrats lie different conceptions of liberty; while liberals strive to limit the state power as much as possible, democrats want all citizens to participate in decision-making. In this sense, we could agree with the following Berlin’s statement: “We do not have two different interpretations of the same concept, but two deeply different and irreconcilable attitudes about the goals of life” (Berlin 1992, 253).

That being the case, negative and positive liberty can potentially be in conflict. As a consequence, negative liberty is not necessarily and logically connected with a democratic regime. Although the prospects of individual liberty are better in democracy than in other types of political system. To support this argument, we will mention Berlin's thesis. According to it we can imagine the existence of a wide area of individual liberty under the rule of a benevolent dictator; we can also imagine a situation in which negative liberty is threatened due to the political and social tyranny of the majority in the system of intolerant democracy (Berlin 1992, 213).² Hayek shares this view and points out that individual liberty is not guaranteed within democratic regime (Hajek 1998, 99).

Italian author Sartori also claims negative liberty is not guaranteed within the democratic order; in other words, it is beyond the internal logic of the concept of democracy (Sartori 2001, 226). Individual liberty can, to a certain extent, be incompatible with full participation in common life, which implies solidarity and the pressure of common norms and customs. On the basis of these observations, we can conclude that negative liberty can (but not necessarily does) conflict with democratic self-governance, while positive liberty can (but not necessarily does) conflict with negative liberty.

Democracy is characterized by the absolute sovereignty of the majority, while liberalism fights against any absolute power, because such power is a threat to individual liberty.³ As a result, the emergence of liberal states is related to the abandonment of the classical concept of absolute state sovereignty. It was replaced by the idea of a limited and controlled government. Therefore, potential conflict between democracy and liberalism is based on the opposition between the ideas of limited and unlimited power (see Stančić 2020).

The initial assumption of liberal theory is individual "in its perfect individuality" (Humboldt 1969, 20). As a result, classical liberal understanding of liberty can be characterized as individualistic viewpoint par excellence. Liberal institutions are the only ones that guarantee diversity of values and freedom of choice. It is about political liberalism, and

² This view also shares the Italian author Bobbio; according to him, there is a constant tension between democracy and liberalism. In other words, the relationship between democracy and liberalism has always been complex (Bobbio 1995, 125).

³ Liberal order recognizes the fundamental rights and freedoms of every individual, whether he or she belongs to the minority or the majority.

not liberalism as *comprehensive doctrine*.⁴ In other words, it is about minimal imposition of specific morality by the state; such a minimum certainly includes the right of an individual to leave a certain group or community if he or she no longer wants to be a member of it (Crowder 2004, 11).⁵ Liberalism also supposes a minimum set of basic human rights such as: freedom of thought and expression; the right to emigrate; freedom from arbitrary arrest and prohibition on retrospective laws (Riley 2002, 89). These rights reflect the fundamental relationship between the individual and the state and limits of legitimate state interference (see Stančić 2020).

Starting from the definition of negative liberty as an area of individual liberty that is beyond the government control, the emergence of a liberal state can be seen as a gradual expansion of the sphere in which the individual is free from state interference. The two main spheres of emancipation were the sphere of religion and morality and the economic sphere. Hence, liberal state can be characterized as neutral towards the world view; its genesis relates to the collapse of confessional states.

As we have shown, positive and negative liberty — understood as the desire for a free area of action and the desire to manage our own life — can come into conflict. Nevertheless, in praxis we need to carefully and constantly balance between these two values; the pursuit of individual liberty does not imply giving up democratic participation. In this sense, we can agree with Berlin's thesis that both democratic self-governance and individual liberty are essential human needs and therefore intrinsic values (Berlin 1992, 66).

TWO CONCEPTS OF LIBERTY AND THE QUESTION OF DEMOCRACY

Building on the previous analysis, we will also deal with the political implications of the distinction between the two concepts of liberty in the second part of the paper. As we have shown, if we define negative liberty as the desire for a free area of action and positive liberty as the desire to govern our own life, it follows that the democratic concept of liberty is positive, while the classical liberal understanding of liberty is negative. When it comes to the very models of democracy,

⁴ For more insights about the concept of comprehensive doctrine see (Rols 1998).

⁵ It is important to point out that liberal regimes allow within their framework illiberal practices and forms of life, if such practices are not imposed.

we will try showing different understandings of liberty imply different conceptions of democracy.

First, we will refer to Riker's thesis, which he presented in the book entitled "Liberalism vs. Populism", about two fundamentally different conceptions of democracy – liberal and populist (Riker 1982). These conceptions differ in the way they interpret voting, i.e., the very procedure of democratic decision-making. Within the liberal conception voting is seen as a means of replacing undesirable political officials, in other words – those who performed their work poorly. Consequently, liberals hope that the fear of the next election will prevent political officials from abusing their power; in this sense, Riker points out the possibility of impeachment as a type of negative choice (10). Therefore, voting is perceived merely as a means of protecting the individual liberties of the voters. Within the populist conception, voting, on the other hand, is seen as the expression of the general will - as a specific type of collective entity. Unlike the liberal conception, the focus is not on negative liberty — the liberty of individuals from the state, but on positive liberty — which is achieved by the very act of participation in decision-making.

Having applied the results of social choice theory, Riker rejects the populist conception of democracy and gives preference to the liberal conception. Riker relies on the famous Arrow theorem about the impossibility of the social welfare function. If we start from the assumption of individual rationality, a limited set of individuals and options, the principle of rationality and intuitively acceptable ethical conditions related to the voting procedure itself. The paradox of voting, as Riker states, consists in the coexistence of coherent profiles of individual preferences and incoherent social choice created by majority rule (Riker 1982, 1).

Consequently, if we cannot speak of a coherent social choice – then there is no such thing as the will of the people. In this sense, Riker points out: "Social choice theory forces us to admit that people cannot rule as a corporate body in the way populists assume. Actually, the officials are the ones who rule and they do not represent the will of the people because it cannot be defined" (244). Since it cannot be determined, the *general will* be an empty and meaningless concept. Accordingly, Riker rejects the populist tradition of democracy that sees voting as a mechanism to help manifest the *peoples will*.

The type of democracy that remains is liberal democracy. It is "simply a veto with the help of which it is sometimes possible to prevent the tyranny of officials" (Riker 1982, 244). Therefore, the liberal conception does not assume that voting reveals the peoples will:

“All that elections do or should do is to allow people to get rid of those in power. The people who do it don’t need having a coherent will” (244). Hence, the voting results do not have to be consistent or even fair: “The outcome of the voting is only a decision and has no special moral character” (14). In other words, within liberal theory social decisions are unrequired to make sense. That being the case, democracy has only a negative role: as an institutional framework and a means of controlling the power holders and not a positive role of embodying the general will. This is the so-called thesis of minimal liberalism, which denies the existence of objective social values based on the peoples will (Stupar 2015, 139).

What distinguishes the populist from the liberal interpretation of voting is that the populist interpretation implies the opinion of the majority *must* be fair and *must* be respected. That is what Riker points out (Riker 1982, 14). Democratic government, therefore, embodies the peoples will and — for that reason — cannot be oppressive. Consequently, as Riker states, populists are sometimes inclined to characterize liberals’ fear of oppressive government as an anachronism (9). In contrast to the populist understanding, the liberal theory of democracy does not assume specific quality of the people’s decision: it does not tell us anything about whether such a decision is inherently good or bad. Based on these observations, we can conclude that liberals, unlike populists, do not start from the assumption of the political competence of the people.

Riker alternatively calls the liberal conception of democracy Madisonian and the populist one Rousseauian. In other words, he criticizes Rousseau’s understanding of democracy as a populist model of decision-making. According to Rousseau, liberty consists of political participation and obeying the laws we have prescribed for ourselves. Within the populist tradition, participation is therefore “necessary for freedom”, as Riker claims (Riker 1982, 12).

Like other populists, Rousseau attributed a special character to the voice of the people: if each citizen is guided only by the general interest when voting and not by private or individual interests – the general will is revealed. As Riker further cites – the social contract creates a “moral and collective body” that has a general will; the *general will* is always right and embodies the *common good* (11).

When it comes to Riker’s interpretation of Rousseau’s thought, it is important to emphasize that Rousseau does not fully advocates the conception of democracy attributed by Riker. On the other hand, if we

take into account certain places in the “Social Contract”, we can understand Riker’s reasons for classifying Rousseau as a populist. Those controversial formulations are the following: “When therefore an opinion contrary to mine wins, it only proves that I was mistaken and that what I considered as a general will is not the *general will*. If my personal opinion had prevailed, I would have achieved something else than what I wanted; and then I would not be free. True, this presupposes the majority possesses all the properties of the *general will*” (Ruso 1993, 104).

Although in this place Rousseau says the majority possesses all the properties of the general will, in another place he points out that although “the general will be always right”, it does not follow that decisions of the people are always right; “one always wants one’s good, but it is not always visible” (Ruso 1993, 45). On the basis of these considerations, we can conclude Rousseau makes a distinction between the will of all, and the general will. So it turns out that Riker’s interpretation — according to which Rousseau’s conception of democracy implies the opinion of the majority must be right and must be respected — is not entirely correct.

Nevertheless, in a certain sense we can attribute to Rousseau an epistemic understanding of democracy; according to him, majority decision-making, if certain conditions are achieved, does lead to right decisions – that are in accordance with the principle of the general will. That being the case, we can conclude that Rousseau, beside justifying democracy as a fair decision-making procedure – which respects the equality and liberty (understood in a positive sense – as autonomy) of all citizens, also supports epistemic justification of democracy.

When it comes to different models of democracy concerning the question of direct or indirect (by electing their representatives) citizens’ participation in making political decisions, positive understanding of liberty implies direct form of democracy. In contrast, negative understanding of liberty implies a representative form of democracy. For that reason, Riker is right when he points out that within the populist conception political participation is “necessary for freedom” (Riker 1982, 12). This conception is called populist because it implies the broadest possible participation of citizens. Direct participation in the community governance is the realization of positive liberty – comprehended as a desire to rule our own life.

Relevant examples of the connection between the positive concept of liberty and direct democracy are ancient practice of democracy and Rousseau’s understanding of democracy. According to Rousseau:

“Sovereignty cannot have representatives and for the same reason it cannot be alienated.” Direct democracy — being the only form of government in which there is an identity between those who rule and those who are being ruled — is, therefore, the only true expression of the people’s sovereignty. In this sense, Rousseau points out: “The English people think they are free, but they are sorely mistaken; they are free only during the election of parliament members: as soon as they are elected, they are slaves. They are nothing.” Rousseau further states that the increase in state territory and the number of inhabitants, “the weakening of love for the homeland and the revival of private interests” contributed to the emergence of a representative system of government; the idea of representatives is, therefore, a modern idea (Ruso 1993, 95).

That being the case, Rousseau is inspired by the ancient practice of democracy: “With the Greeks, the people did everything they had to do by themselves: they were constantly gathered for the assembly. (...) Their great concern was their liberty” (Ruso 1993, 95). In other words, the ancient people, unlike modern ones, had no representatives; they had contempt for a purely private life – participation in community management was an indispensable part of a good life. Moreover, the ancient people did not even have the concept of individual rights, so we cannot even talk about the distinction between the private and public spheres. Being the element of a broader organicist viewpoint, the ancient understanding can be characterized as a positive conception of liberty *par excellence*.

CONCLUSION

In summary, conceptual distinction between the notions of positive and negative liberty has political implications, related to different types of socio-political system and political culture. In other words, the relationship between negative and positive liberty is reflected in the relationship between liberalism and democracy. On the basis of this analysis, furthermore, we were dealing with Riker’s distinction between liberal and populist conceptions of democracy primarily from the perspective of distinguishing between positive and negative concepts of liberty. Based on the previous observations, we have pointed out political implications of the distinction between the two concepts of liberty. Riker himself states that Berlin’s distinction between positive and negative liberty can help us better understand the difference between liberal and populist models of democracy (Riker 1982, 12). That being

the case, we can conclude that different understandings of liberty imply different conceptions of democracy, *i.e.*, different views of democracy as a form of government.

Negative understanding of liberty implies the liberal model of democracy: democracy has only a negative role – as an institutional framework and a means of replacing political officials who abuse power. Consequently, democracy cannot have a positive role of embodying the *general will* – as a specific type of collective entity. Advocates of negative liberty perceive democracy only as a method: not as a socio-political arrangement that leads to the realizing of a particular normative ideal, like the common good. In other words, democracy is merely a procedure – which has an instrumental value, as a means of protecting negative liberty. On the other hand, positive understanding of liberty implies perception of democracy as an ideal; an order in which people rule themselves as free and equal. Hence, there is something valuable in the democratic procedure itself; as a fair decision-making procedure – democracy has an intrinsic value.

REFERENCES

- Arrow, Kenneth. 1963. *Social Choice and Individual Values*. New York: John Wiley & Sons.
- Berlin, Isaija. 1992. *Četiri ogleda o slobodi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bobio, Norberto. 1995. *Liberalizam i demokratija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Crowder, George. 2004. “Galston’s Liberal Pluralism.” *Australasian Political Studies Association Conference*. University of Adelaide.
- Hajek, Fridrih A. 1998. *Poredak slobode*. Novi Sad: Global Book.
- Humboldt, Wilhelm von. 1969. *The Limits of State Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lajphart, Arend. 2003. *Modeli demokratije: Oblici i učinak vlade u trideset i šest zemalja*. Podgorica: CID.
- Riker, William H. 1982. *Liberalism against Populism: A Confrontation Between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. Waveland Press.
- Riley, Jonathan. 2002. “Defending Cultural Pluralism: Within Liberal Limits.” *Political Theory* 30: 68–96.

- Rols, Džon. 1998. *Politički liberalizam*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Ruso, Žan-Žak. 1993. *Društveni ugovor*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Sartori, Đovani. 2001. *Demokratija – šta je to?* Pogorica: CID.
- Stančić, Višnja. 2020. „O opravdanosti distinkcije između pojmova pozitivne i negativne slobode.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet.
- Stupar, Milorad. 2015. „Rusoovo shvatanje „opšte volje” i savremena stanovišta o prirodi demokratije.” *Theoria* 58 (4): 139–148.

Вишња Стојадиновић*

Институт за политичке студије, Београд

ПОЗИТИВНО ИС. НЕГАТИВНО СХВАТАЊЕ СЛОБОДЕ: ПОЛИТИЧКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Сажетак

Предмет овог рада јесте разматрање политичких импликација дистинкције између позитивног и негативног схватања слободе. Концептуална дистинкција између ових различитих појмова слободе, поред својих нормативних и аксиолошких, има импликације и на плану политике. Ауторка најпре образлаже релевантност ове теме у оквиру ширих моралних и политичких расправа. Полазна тачка ових разматрања јесте Берлиново разликовање између позитивне и негативне слободе. У првом делу рада ауторка анализира импликације оваквог разликовања у односу на тип политичког режима. У том смислу, настојаћемо да покажемо да демократски концепт слободе јесте позитивна слобода, док је класично либерално схватање слободе негативно. Показује се, дакле, да однос између негативне и позитивне слободе представља рефлексiju односа либерализма и демократије. Другим речима, индивидуална слобода није инхерентно повезана са демократским уређењем: таква веза није нужна, већ само емпиријска. У другом делу рада ауторка анализира импликације разликовања између два појма слободе када је реч о дистинктивним моделима демократије. Ослањајући се на Рајкерово становиште, циљ је да покажемо на који начин позитивно схватање слободе води популистичком моделу демократије, док, са друге стране, негативно схватање води либералном моделу. Разлика између ових модела огледа се и у ставу о томе да ли демократија има инструменталну или интринсичну вредност. На основу ових разматрања, можемо закључити да заговорници позитивног схватања слободе демократско учешће посматрају као идеал, односно

* Имејл-адреса: visnja.stancic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 13. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

вредност по себи, док за либерале оно представља само средство очувања индивидуалне слободе.

Кључне речи: Берлин, Рајкер, позитивна слобода, негативна слобода, либерализам, демократија, популизам

*Дејан А. Милић**

Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд

ПАРЛАМЕНТАРНИ ПОСЛОВНИК И ПАРЛАМЕНТАРНИ ГОВОР**

Сажетак

Тема овог рада је уређење парламентарне дебате парламентарним пословником ради обезбеђења њеног неометаног тока и квалитета, и спречавања злоупотреба слободе говора. Парламентарна дебата је „крвоток” парламентарног рада и одлучивања. У њој, уз обезбеђену слободу говора, парламентарци у својим говорима супротстављају политичке ставове, идеје и аргументе. Ради ефикасног парламентарног рада и одлучивања, дебату треба ваљано уредити, што се чини парламентарним пословником, „скупштинским уставом” кога доноси парламент и којим су прописане унутрашња организација и процедуре парламента. Циљ уређења дебате пословником је обезбеђење неометаног парламентарног рада и одлучивања, али и заштита слободе говора и права мањине у парламенту. Да би се то постигло, парламентарни пословник мора бити јасан, прецизан и праведан. Он не сме бити пуки декларативни акт, већ израз политичког разумевања супротстављених политичких опција и њихове заједничке тежње за конструктивним приступом решавању питања од општег интереса. Скупштински пословник може бити праведан само ако је у њега уткана политичка култура парламентарних чинилаца, здрава парламентарна традиција и *bona fidei* парламентарни обичаји.

* Имејл-адреса: dejan.a.milic@gmail.com.

** Рад је писан за потребе израде докторске дисертације аутора.

Кључне речи: парламент, дебата, парламентарни пословник, парламентарни говор, слобода говора, парламентарна опструкција

УВОД

У расправи о парламентаризму у Енглеској, Сидни Лоу (*Sidney Low*) (2010, 63) као битну одлику парламентаризма наводи његову способност да строго чува режим слободне дискусије у јавним пословима.

Од Лоуовог времена до данас, парламент је прешао дуг пут од средишњег места законодавне активности и контроле извршне власти до здања у којем често тавори пука гласачка машина под контролом владе. То је разлог примедба да се парламент неповратно удаљава од своје делиберативне суштине и све отвореније постаје место на којем се, без воље да се на прави начин расправља о предлозима владе, аминује већ утврђена политика извршне власти. Упркос тим примедбама, потреба заштите слободне дискусије, без које нема одлучивања у парламенту, и даље је актуелна.

Иако се не може оспорити да парламент нашег времена углавном јесте гласачка машина владе, ипак није изгубио своју делиберативну суштину. Модерни парламенти још увек не само да представљају „вољу” народа, него и већају (*Fridrih 2005, 277*). Сада, истини за вољу, на супротним половима расправе, „...где су са једне стране мањинске партије, које свој израз имају у парламентарној опозицији, а са друге стране партија или коалиција већине...” (*De Vergotini 2015, 420*). У таквим условима нужно је сучељавање мишљења власти и опозиције и аргумената „за” или „против” неког предлога.

Још на почетку институционалног уобличавања парламента као израза народне воље уочена је потреба да дебате у њему буду правно уређене, како се не би претвориле у вербалну какофонију или, често, у пуко исијавање надмоћи већине над опозицијом. Зато су у пословник (енгл. *Standing Orders*; фр. *Règlements intérieur Parlementaires*) као израз самосталности и основни акт унутрашње организације и процедура парламента, такође врло рано, унете одредбе које јасно, прецизно и детаљно уређују све аспекте дебате.

Упркос честом осцилирању положаја и „снаге” парламента према извршној власти, суштина пословничког уређења дебате је

остала иста – обезбеђење несметане и квалитетне дебате ради успешног вршења делиберативне функције парламента и заштита његовог рада од опструкције које изазива мањина, али и обезбеђење припадајуће слободе говора парламентарној мањини.

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О СЛОБОДИ ГОВОРА И ПАРЛАМЕНТАРНОМ ГОВОРУ

У колевци парламентаризма, Енглеској, од *Велике повеље слобода* од 1215. године, која је у тзв. Великом савету Краљевине дала обресе парламента, до *Повеље о правима (Bill of Rights)* од 1689. године, која је утемељила слободу говора без које нема делотворног народног представништва, прошло је скоро пет векова борбе за слободу говора у парламенту.

Члан 9. Повеље о правима одредио је да се слобода говора и расправе или поступци у парламенту не могу побијати ни испитивати ни пред каквим судом или на неком другом месту изван парламента (Mrđenović 2011, 159; 166). Тако је Повељом успостављен имунитет неодговорности чланова енглеског парламента за говоре у парламенту, чиме су широм отворена врата слободној парламентарној расправи.

Век касније, *Декларацијом о правима човека и грађанина (Déclaration des Droits de l'homme et du Citoyen)* од 1789. године, слободу јавног говора потврдиће и Француска. Према члану 11. Декларације, слободна размена мисли и мишљења једно је од најдрагоценијих права човека, и сваки грађанин може слободно говорити, писати, штампати, с тим што може одговарати за злоупотребе те слободе у случајевима одређеним законом (Mrđenović 2011, 312; 316).

Након тога, читав XIX и добар део XX века обележиће борба за потврђивање слободе говора као темељног људског права, док оно није признато *Универзалном декларацијом ОУН о правима човека* (1948), *Међународним пактом о грађанским и политичким правима* (1966) и *Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода*.

Шта данас подразумевамо под *слободом говора* (енгл. *Freedom of Speech*; фр. *Liberté d'expression*)? Најкраће, слобода говора је јавно усмено или писано изражавање сопственог мишљења без страха од икаквих последица. У друштвима без слободе говора, последице по оног ко се осмели да своје мишљење изнесе у јавност могу бити

претходне (разни облици цензуре) и накнадне (разни облици институционалне или ванинституционалне одмазде).

Проглашење слободе говора универзалном и готово опште прихваћен имунитет чланова парламената за говор у вези са вршењем парламентарне функције, заштитили су парламентарни говор од институционалног и ванинституционалног притиска превасходно извршне власти.

Политички говор можемо посматрати у ширем и ужем смислу. Шире гледано, то је говор који доприноси остварењу неке политике и задовољењу неког општег или појединачног циља у било којој области јавног живота. Политички говор у ужем смислу тесно је везан за освајање или очување државне власти (Avramović 2018, 348–349; Milić 2011, 33–36). Својом суштином, политички говор је (или треба да буде) усмерен ка будућности. Његова сврха је помоћ у избору опција за поступање, навођењем онога што је по општи интерес корисно или штетно (видети: Kelsen 2019, 25).

Парламентарни говор је један од видова политичког говора у ужем смислу, који је везан за функцију члана парламента. То је посебно значајан вид политичког говора, јер је парламент истовремено арена сучељавања аргумената посланика који имају право и обавезу да говоре „у име народа”, и место доношења или потврђивања најзначајнијих одлука у држави (Milić 2011, 39). Стога није претерана оцена Карла Фридриха (*Carl Friedrich*) (2005, 286) да је говор „суштина парламентарне активности; он представља крвоток парламентарног политичког тијела”. У вези с тим, упркос сталним променама његовог положаја унутар политичког система, парламент је био и остао форум за говор и противговор народних представника (Рајванчић 2008b, 230).

Говор парламентарца везан је за све функције парламента (законодавну, контролну, изборну) и то за рад у пленуму и рад у одборима и комисијама. Парламентарни говор није само говор у скупштинском здању, него и свака реч коју парламентарца изговори ван зграде парламента, у делегацијама и специјалним мисијама које обавља по овлашћењу парламента.

Сходно свом значају, ваљало би да је парламентарни говор превасходно усмерен на решавање питања од општег интереса, на изналажење најадекватнијих законских решења и конструктиван приступ контроли извршне власти. Идеално би било да буде везан за предмет који је утврђен дневним редом, за једно посебно питање,

„било оно ужега или ширега значења” (Nušić 2011, 50). То би био школски пример тог вида говора. Но, парламентарна пракса често не нуди потврду таквог усмерења парламентарног говора. Много су чешће ситуације у којима парламентарци скупштинску говорницу користе за пуку промоцију политичких идеја и програма и задовољење интереса партија и појединаца (Avramović 2018, 349). То, по правилу, доводи до честих и тешких вербалних окршаја представника скупштинске већине и мањине, који знатно отежавају скупштински рад и, у крајњем исходу, уводе парламент у опструкцију.

Догађа се и да вербална спорења ескалирају у физичке обрачуне између посланика. У историји парламентаризма било је и случајева вербалних сукоба са трагичним исходом. (Познат је пример тзв. „скупштинског атентата” у сали за седнице Скупштине Краљевине СХС 20. јуна 1928. године, када је посланик владине већине, након вишедневних расправа са посланицима опозиције које су се у једном моменту потпуно одвојиле од дневног реда и претвориле у тираду жестоких личних увреда, убио два и ранио три посланика опозиције, што је изазвало кризу парламента и, потом, завођење личне диктатуре тадашњег монарха.)

Зато је уређење скупштинског говора правилима самог парламента од немерљивог значаја за мирно и ефикасно вођење дебате која не сме да постане „збрка великог броја гласова” (Fridrih 2005, 286). Парламентарна дебата све време свог трајања мора бити уравнотежени ток говора и реплика, аргумената и противаргументата, што изискује да буде уређена парламентарним пословником.

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ПАРЛАМЕНТАРНОМ ПОСЛОВНИКУ

Парламентарни пословник нашао је своју примену као унутрашњи акт парламента с правилима његове унутрашње организације и процедура, најпре у парламентарној пракси Уједињеног Краљевства, да би га касније усвојили и парламенти других држава.

За француске конституционалисте Аврила и Жикела (*Pierre Avril et Jean Gicquel*) пословник је привилеговани извор парламентарног права, чији је циљ унутрашње функционисање скупштине, који садржи процедуре за рад скупштине и правила о дисциплини посланика. С формалног аспекта, ради се о резолуцији коју скупштина доноси по редовној процедури (подношење предлога,

разматрање у комисији и усвајање на седници), која представља оно што управно право назива мерама унутрашњег реда, тј. правилима чија је важност ограничена на њихову унутрашњу сврху. Садржајно, пословник је посебан у односу на друге писане норме скупштинског права, јер се његово важење протеже само на скупштину која га је усвојила, али су му одредбе релативно аутономне према општем поретку и имају способност самоодржања упркос променама режима (Avril et Gicquel 1988, 8).

За Јовановића ([1936]2005, 182) пословник је скуп прописа о парламентарном поступку, док га Јовичић (1999, 218) дефинише као акт којим се уређују унутрашња организација и рад парламента, односно појединих његових домова, уколико није једнодоман. Према Ђ. Де Верготинију (Giuseppe de Vergottini 2015, 569), пословник је норматив које аутономно доноси сама скупштина у складу са уставом, и сагласно принципу самосталне организације парламента, а на истом трагу, Пајванчић (2008а, 128) пословник види као израз права парламента да сам уреди сопствену унутрашњу организацију и процедуре по којима се одвија његов рад. Петров (2010, 21–22) је прецизан – пословник је за парламент исто оно што је устав за целокупни уставни поредак, и њиме се уређују унутрашња организација и функционисање парламента.

Парламентарни пословник је у XIX и првој половини XX века чешће доношен у форми закона, у законодавном поступку, док се данас чешће усваја као унутрашњи скупштински акт – резолуција, којом скупштина уређује сопствену унутрашњу организацију и рад. По правној снази налази се испод устава, а често је акт унутрашње операционализације уставних норми којима су утврђени најзначајнији принципи организовања и функционисања парламента. (Премда, има устава који на детаљан начин прописују парламентарне процедуре). Код вишедомних парламената, сваки дом усваја свој пословник, а пословник о раду заједничких седница домова усвајају домови заједнички.

У погледу унутрашње организације парламента (и домова), пословник уређује: конституисање парламента и верификацију мандата, избор руководства парламента, број, надлежности, састав и избор руководства сталних радних тела, права и дужности посланика, казнене одредбе за повреде парламентарних дужности, организовање скупштинске службе и др. Остале одредбе усмерене

су на уређење различитих поступака који су у надлежности парламента, укључујући и начин вођења скупштинске расправе.

УРЕЂЕЊЕ ПАРЛАМЕНТАРНОГ ГОВОРА ПОСЛОВНИКОМ

У вези с парламентарном дебатов, пословник треба да реши низ сложених питања која се тичу: скупштинске процедуре, положаја оног ко скупштином председава и руководи њеним радом, расправа и иступања чланова парламента у њима, посланичких питања и интерпелација, те заштите парламентарног рада од могуће опструкције.

Парламентарни поступци су превасходно усмени, а парламентарни говор је срж тих поступака. Зато је нужно да парламентарни говор, као „крвоток” без којег је парламент беживотно тело, буде уређен.

Код стварања пословничких правила о парламентарном говору, треба узети у обзир две неупитне чињенице.

Прво, парламентарни говор, у својој бити, израз је и последица политичког неслагања. Тамо где не постоји аргументовано, конструктивно, јавном интересу окренуто парламентарно неслагање (није исто што и неслога – прим. ДМ), нема ни делотворног политичког одлучивања. „Строго гледано, неслагање би требало да буде темељна врлина политичког живота у демократији, и то у мери да се без икаквих околишања демократски начин владавине може... дефинисати као онај који не само што не гуши неслагање, већ га прихвата као извор своје снаге а не слабости” (Fuzaro 2020, 29). Онде где нема сучељавања ставова и аргумената, где влада једноумље, опасност од доношења погрешних и штетних одлука је несумњива. Зато, иако свака власт тежи гушењу неслагања, из страха да је не угрози, конструктивно неслагање усмерено на избор најбољег решења за неко политичко питање може ојачати и учврстити поредак. У томе је смисао успостављања слободе говора, нарочито у парламенту. „Слободна јавна дискусија ... учврстила би и демократичност заједнице, ублажавајући њену погубну склоност ка униформности, тако својственоу деспотизму...” (Fuzaro 2020, 30).

Друго, слобода говора у парламенту није ни апсолутна, ни лична.

Привилегија речи се, истина, јамчи парламентарцима, али је то јемство успостављено преваходно ради обезбеђивања слободе претреса у парламенту (Marković 2009, 298). „Привилегија речи” једног посланика није „безобална”. Она је омеђена слободом говора других посланика, без чега нема довршења послова који стоје пред скупштином. Слобода говора једног не сме да угрози слободу говора других чланова парламента, ни мисију парламента.

Имунитет неодговорности који, мимо других грађана, ужива посланик за ставове које износи са „скупштинске говорнице”, који датира још од Повеље о правима из 1689, односно Декларације о слободама и правима из 1789. године (у Србији, први пут од Закона о Народној скупштини из 1858. године), није успостављен као лична повластица парламентарца. „Посланичка неодговорност значи да посланик не одговара за свој службени рад... одговара за оно што би рекао и урадио и у самој Скупштини, али ван њених службених послова, у приватним односима” (Jovanović 1924, 179). Речи посланика штите се, дакле, у циљу заштите деловања парламента.

Чиме је једино могуће спречити једног или групу узурпатора слободе говора на уштрб слободе говора других, који тиме угрожавају или спречавају рад парламента? Пословником, наравно. Унутрашњим актом парламента који су написали и усвојили народни представници ради заштите парламента од притисака споља и изнутра.

Парламентарни пословник доноси се да би, поред осталог, обезбедио успешно спровођење парламентарних процедура и неометан ток дебате.

За парламентарну дебату, пословник даје одговоре на значајна питања: ко и када говори; по чијем одобрењу; по ком редоследу; колико пута у току расправе; колико времена му се оставља за говор у разним приликама и у зависности од његовог положаја у парламенту, парламентарној групи или ван ње; ко сме да опомиње или прекида говорника у току говора; какве су санкције ако својим речима повреди правила пословника и ко их изриче итсл.

У парламенту, пре свих, говоре посланици. Но, има прилика кад говор није резервисан само за њих. Пословници уређују ко све и на чији позив може да учествује у парламентарној расправи. У вези с питањима која се односе на њихову надлежност, могу говорити председник и чланови владе, њихови представници, као и разни експерти којима је парламент упутио позив за учешће у расправи, због значаја који њихово обраћање може имати за одлучивање о неком питању.

Пословник Народне скупштине Србије, примера ради, као учеснике у расправи, осим посланика, наводи председника и чланове Владе, представнике других предлагача закона и директора Секретаријата за законодавство, као и друга лица, на позив председника Народне скупштине. Пословник дозвољава и да одређеним (посебним) седницама, на позив председника Скупштине, присуствују и говоре председник Републике, председници страних држава, председници и чланови страних влада, делегације парламената страних држава, представници међународних организација итд (Poslovnik NS RS 2012, чл. 89).

Пословник Хрватског сабора даје језгровитије норме према којима седници Сабора, као гости, могу присуствовати сви они које је позвао председник Сабора. Но, нико не може говорити пре него што му председник Сабора или председавајући додели реч (Poslovnik HS 2018, чл. 229 i 230).

Рестриктивнији приступ има пословник Дома комуна Британског парламента. У том дому говоре његови чланови, а у расправама учествују још само премијер и чланови Кабинета. Присуство јавности крајње је ограничено, осим за чланове Дома лордова који могу да присуствују, али не и да говоре (Standing Orders 2023, par. 163 & 164).

Парламентарни говор је, ипак, најпре „привилегија” парламентарца који имају право и обавезу да говоре искључиво у складу с правилима пословника.

За ефикасну дебату од највећег значаја је правилно вођење парламентарног поступка, а у организовању, отварању и вођењу дебате круцијалан је утицај председника парламента. Општеприхваћено пословничко правило је да парламентарним радом, укључујући и вођење расправе, руководи председник парламента (дома, код вишedomних парламената). Његов положај у вођењу парламентарних расправа крајње је деликатан. Од његовог ауторитета, добре намере и вештине зависе и ефикасно вођење дебата и одржавање скупштинског реда, јер он усмерава ток седница. Неред у парламенту и негативан ток скупштинских расправа с добром дозом сигурности могу се ставити њему на душу.

С обзиром на значај председника у вођењу рада парламента, није претеран приказ његове улоге коју је дао аустријски историчар Јозеф Редлих (*Josef Redlich*): „Дужност и вјештина председника политичке скупштине јесте дужност и вјештина акушера: ...

помоћи природи а не чинити насиље над њом – олакшати порођајне муке – доћи у најкраћем року до правог плода, али не и угушити га, а још мање замијенити га на његовом мјесту подметнутим дјететом. Само онолико колико то одговара вољи скупштине, може воља овога званичника имати право на неки обзир” (Redlich 1908. цитирано у: Fridrih 2005, 281).

Овлашћења председника у расправи, према пословницима у упоредној парламентарној пракси, су бројна и моћна. Најчешће, он одређује дневни ред, иако има парламената који дневни ред одређују пленарно на његов предлог (Скупштина Србије усваја дневни ред, на предлог председника – Poslovník NS RS 2012, čl. 85). Скупштинске седнице отвара председник парламента (мали изузетак постоји у парламентима монархија где се прва седница новог скупштинског сазива отвара „краљевом беседом” – нпр. Велика Британија и Шпанија). Он води седнице. „Унутар Парламента, сви говори се упућују спикеру, и његово усмјеравање дебате и других процедура је без могућности жалбе, јер... ‘Председавајући је безгрешан као и Папа’” (Fridrih 2005, 283). Он, према пословнику, даје реч посланицима и присутним члановима владе, утврђује редослед говорника и води рачуна о њиховом времену. Он их опомиње, одузима им реч и изриче дисциплинске мере уколико повреде скупштински ред. (Нпр: „Ако било који члан упорно пркоси овлашћењима председавајућег на седници у Вестминстер холу, председавајући те седнице може наредити члану да се повуче са те седнице; а ако посланик то не учини, председавајући може прекинути седницу и пријавити понашање посланика Дому” – Standing Orders 2023, pag. 10.11) Председник парламента „тумачи” пословник. Од његовог тумачења зависи хоће ли се пословник примењивати или злоупотребљавати.

Парламентарни говор посланика одвија се на пленарним седницама, али и у раду скупштинских радних тела, где улогу председника парламента у регулисању тока дискусије преузимају председници радних тела.

Редослед добијања речи у расправи зависи од величине посланичке групе (негде постоји обичај да први говоре представници најмање, а последњи представници најбројније посланичке групе), или од тога да ли је реч о предлагачима одређеног законског предлога, да ли се ради о известиоцима радних тела или члановима владе итд. Редослед добијања речи зависи и од пријављивања повреде пословника, у ком случају реч најпре добијају посланици који су

повреду пословника пријавили. Код права на реплику, правило је да посланик чије је право на реплику изазвано добија реч пре говорника који треба да говори по реду пријављивања. Према упоредној парламентарној пракси, реч о појединим предлозима најпре се даје предлагачима, па известиоцима радних тела, председнику и члановима владе, уколико су присутни и, на крају, посланицима. Предлагачи и представници владе реч могу добити кад год је затраже.

Дужина излагања различито је уређена у разним пословницима, и углавном је резултат балансирања између потребе да се заштити слобода говора и неопходне оптимализације процеса парламентарног одлучивања. Кроз деценије парламентарне праксе приметно је све чешће и веће скраћење времена обраћања посланика. У историји енглеског парламентаризма, то се први пут догодило у вези с тзв. „ирском опструкцијом”, због чега је најпре примењено тзв. „поноћно правило” (парламентарна расправа прекидала се у поноћ, без обзира на њен дотадашњи ток), а потом и тзв. „гиљотина прописа” (Lou 2010, 81–87), док је код нас прва „сеча” времена за говор посланика обављена Законом о пословном реду Народне скупштине од 1911, након вишегодишњег „вербалног рата” између владајућих радикала и опозиције. И важећи пословник Народне скупштине Србије не одликује се већом толерантношћу према дужини говора посланика, а скраћивања времена за расправу која су чињена почев од измене скупштинског пословника 1994. године, правдана су обично потребом за ефикасним радом Скупштине, при чему таква оправдања нису без основа.

Дужина говора зависи и од договора између председника парламента и лидера парламентарних група, којим се могу изменити пословничка правила. Такође, дужина обраћања зависи и од врсте обраћања, при чему савремени пословници показују све већу склоност ка „сечењу” времена за реплике или пријаву повреде пословника, што може озбиљно да угрози не само расправу, него и достигнути степен демократичности парламентарних процедура.

Осим у законодавном поступку, значајна су и обраћања поводом посланичких питања и интерпелација, важних средстава парламентарне контроле над радом извршне власти.

Према Марковићу (2009, 279), *посланичко питање* је конкретно питање које посланик поставља једном члану владе или целој влади из области њиховог делокруга. За Петрова (2010, 149), посланичка питања су конкретна питања која посланици постављају, усмено

или писмено, влади или поједином министру, ради прибављања одређених обавештења о раду владе или појединих министарских ресора, а на која су влада или министри дужни да одговоре у одређеном року. Право постављања посланичког питања Пајванчић (2008а, 74) види као инструмент парламентарне контроле владе и то је индивидуално право које посланик остварује непосредно. Но, такво право није његово лично право које му је дато ради задовољења знатижеље, већ зато да би скупштина дошла до сазнања о владином раду (Jovanović 1924, 282).

Према наведеном, посланичко питање можемо дефинисати као посебно контролно средство парламентарца за тражење обавештења о активностима владе или појединих министара и њихових ресора, или објашњења о разлозима одређеног поступања владе или појединих министара. Оно може бити писано или усмено, исто као и одговор. О питању се не отвара скупштинска расправа, али су усмено питање и одговор нова могућност за говор парламентарца, који могу да се изјасне јесу ли задовољни одговором или не.

Посланичка питања су ефикасна средства за исправљање грешака управе и „важна прилика за довођење владе у неприлику” (Fridrih 2005, 287). Додатно средство контроле министра или владе је могућност постављања додатних питања уколико одговор није задовољавајући за оног ко је питање поставио. Такав развој дебате може довести до тога да „час за постављање питања постаје шаховска партија, током које се постављају многа реторичка питања, да би се драматизовала поента коју опозиција жели да истакне” (Fridrih 2005, 287).

Интерпелација (лат. *interpelatio* – питати, протестовати) се најчешће схвата као квалификовано посланичко питање чији је предмет тема од општег интереса, и које се поставља с циљем добијања не само обавештења, већ и појашњења и оправдања владине политике или појединог њеног акта (Marković 2009, 280; Petrov 2010, 155). Код интерпелације постоји несумњива намера подносилаца да поводом предмета интерпелације изазову скупштинску дебату о раду владе и, у коначном исходу, гласање о поверењу влади. С обзиром на значај интерпелације у контроли извршне власти, њу не може поднети посланик као појединац, него је може активирати већи број посланика заједничким актом, при чему се минимални број посланика потребан за подношење интерпелације утврђује уставом или пословником. (У Хрватској интерпелацију може поднети

бар 10 заступника; у Србији је интерпелација уређена чланом 129. Устава, и право на подношење интерпелације има 50 посланика.)

Главни циљ интерпелације је расправа о раду владе. Током расправе суду јавности се излажу њени погрешни потези који каткад могу бити и корупцијске афере. Стога је интерпелација заиста моћно средство контроле које је у упоредној парламентарној пракси чест повод пада влада или смене министара.

Дебате које изазива интерпелација због висине улога у тој „парламентарној игри” по правилу су жучне и на граници инцидента. Зато је код дебата по интерпелацијама, уосталом као и у свим скупштинским дебатама везаним за важна питања од општег значаја, од великог утицаја улога председника парламента у вођењу дебате.

ЗЛОУПОТРЕБА ПРИМЕНЕ ПОСЛОВНИКА – ТИРАНИЈА VEЋИНЕ И ОПСТРУКЦИЈА МАЊИНЕ

Пословничка правила ограничавају и већину која врши власт у парламенту, и мањину која злоупотребом права може да угрози несметан рад парламента. „Правила парламентарне процедуре појављују се као ограничења вршењу власти, које већина прихвата једнако спремно као и мањина” (Fridrih 2005, 309). При чему скупштинска већина најчешће пристаје само на ограничења која не доводе у питање опстанак владе.

Но, функционисање скупштине не може се поверити само пословничким правилима. То је посебно важно за однос скупштинске већине и мањине, када, уколико нема политичке културе, добре парламентарне традиције и намере за конструктиван рад, пословник може постати оружје у рукама скупштинске већине – за притисак на опозицију, али и у рукама опозиције – за опструкцију рада парламента и изазивање кризе владе. Несумњиво је да, осим што се темељи на добром пословнику, „парламентарни систем модерне конституционалне владавине мора напосљетку почивати до неке мјере на извјесним прећутно прихваћеним конвенцијама” (Fridrih 2005, 309).

Тиранију већине могуће је спровести: прегласавањем и одбацивањем опозиционих иницијатива, предлога закона и амандмана; „ћутањем” на посланичка питања; пристрасним деловањем председника парламента (који, по правилу, припада већини), што (у најгрубљем виду) подразумева фаворизовање представника већине

и масивну и сталну дискриминацију представника опозиције, уз примену пословника, или кршењем пословничких норми.

Тиранија мањине спроводи се опструкцијом, за коју Јовановић ([1936]2005, 187) тврди да је једно од главних зала савременог парламентаризма. Он подвлачи да опструкције има онда када мањина плански одуговлачи послове који претходе скупштинском одлучивању, посебно када одуговлачи претрес.

Опструкција је скуп различитих начина ометања рада парламента, попут: подношења непотребних предлога; честог изазивања контроле кворума; ометања скупштинског рада разним видовима буке; бојкота седница одсуствовањем или блокадом сале за седнице итд. Посебно делотворан начин опструкције је тзв. дебатна опструкција која се врши помоћу филибастера и филипика.

Филибастери (енгл. *filibuster*) су непотребно дуги, са аспекта остварења политичког циља, бесмислени говори неконзистентне садржине, којима чланови мањине у скупштини покушавају да спрече или, бар, одложе доношење значајних одлука по предлозима владине већине. Коришћени најпре у англосаксонској парламентарној пракси, служе као последње „оружје” против превласти већине, нарочито онда када је изгледно да већина располаже комотним бројем гласова за усвајање предлога. Термин потиче од шпанске речи *filibustero*, што је назив за гусаре који су током XVII века нападали шпанске трговачке бродове док су возили робу у шпанске колоније у Америци, а означава парламентарце који разарају дебату (Авгамовић 2018, 352). Станојевић је назив везивао за „искварену” холандску реч *virjbuiten*, у преводу: „слободни чизмаш” (Stanojević i Avgamović 2002, 285). Оба тумачења имају основа с обзиром на могућност преузимања речи из холандског у шпански језик, и обратно, током шпанске власти у Холандији у XVII веку.

Британски парламент суочио се први пут с „филибастерингом” током тзв. ирске опструкције почев од 1881. године, коју су вршили ирски националисти у Парламенту, тражећи већу аутономију за Ирску у оквиру Велике Британије (видети Fridrih 2005, 278 и даље), што је на крају довело до новелирања пословника парламентарних домова нормама које су строжије уредиле правила дебате.

Филибастер у Сенату САД је често коришћен почев од средине XIX века, те је остало упамћено да су између 1940. и 1950. године демократски сенатори из јужних држава више пута њиме спречили доношење савезних закона повољних за Афроамериканце (видети

Stanojević i Avramović 2002, 285). Сматра се да апсолутни рекорд држи сенатор Стром Турмонд (Strom Thurmond), који је 1957. године говорио дуже од 24 часа (Avramović 2018, 352).

Као опструктивно средство, филибастер је „убојит” кад више посланика, прозивајући једни друге, спроведу организовану „филибастеринг” дебату, уз многобројне реплике. У таквим случајевима, блокада дебате може трајати веома дуго.

Као вид савременог филибастера Аврамовић (2018, 352) наводи подношење великог броја амандмана, уз пример посланика опозиције у француској скупштини који су у расправи о неком законском предлогу поднели више од 140.000 амандмана. Мислимо да треба исказати резерву према сврставању такве манипулације пословничким овлашћењима под појам филибастера, јер иако се подношењем огромног броја амандмана краде време расправе, оно без расправе о сваком амандману појединачно (што у савременим парламентима најчешће није случај) тешко може да се поистовети са филибастером.

Опструктивно подношење амандмана није непознато ни у нашој новијој парламентарној пракси. Посланици владајуће коалиције и радикала поднели су 2018. године преко 600 амандмана на предлог закона (видети: Lakić Štetin 2018). То је добар пример да опструкција није само „оружје” опозиције у парламенту, већ да њу може вршити и већина, уколико се то уклапа у њене политичке калкулације. (Овде треба напоменути да у позадини сваког „насилног” деловања скупштинске већине ради „уништења” или пасивизовања опозиције постоји искра страха да опозиција може разорити парламентарни рад).

Опасност од држања филибастера у савременим парламентарима знатно је умањена редукацијом времена које пословници остављају за парламентарну расправу.

Други вид опструкције речју су *филипики*, говори усмерени на личност политичких противника који обилују тешким оптужбама, клеветатама и увредама. Они изазивају честе реплике, чиме ток дебате скрећу с главног правца и успоравају га. Термин је настао према Филипикама, низу политичких говора Демостена из средине IV века п.н.е. против Филипа Македонског (Petrović 2007, 169–171). Иако пословници савремених парламената строго забрањују увредљиве и клеветничке говоре *ad hominem*, савременој парламентарној пракси не мањка ни такав вид дебатне опструкције. Негативна

кампања и говор мржње против политичара данас су најделотворнији облик рушења њиховог интегритета и поверења бирача у њих, јер су негативне поруке пласиране у јавност пет пута делотворније од позитивних (Kastels 2022, 27). Изречене са скупштинске говорнице, још су делотворније. Зато не чуде бројне филипике које данас у најнегативнијем виду срећемо у парламентарном говору. Строжим нормама савремених парламентарних пословника тежи се и значајном умањењу опасности од држања филипика у парламенту.

Опструкција је једино делотворно политичко средство опозиције у друштвима без најосновијих услова за друштвени дијалог, у парламентима где се опоненти не доживљавају као партнери у вођењу политике, већ као непријатељи које треба уништити. Треба веровати Фридриху (2005, 279) да је посезање за опструкцијом ради прекида скупштинске дебате јасан показатељ чињенице да је друштво раздирано суровим конфликтима који угрожавају опстанак не само парламента, већ и целе заједнице. Зато је нужно отклањање узрока парламентарне опструкције.

Моћ мањине у парламенту изражена опструкцијом, као и моћ већине злоупотребом „броја руку” веома су деструктивне, због чега их треба обуздавати функционалним парламентарним пословником.

Функционалан парламентарни пословник је онај чији творци, узимајући у обзир ставове свих страна у парламентарној интеракцији, успеју да одредбама удахну дах стварног живота, тако што ће апстрактне уставне норме помирити са стварним стањем у парламенту. Иако је реч о тешком послу, без таквог пословника парламент не може правилно и ефикасно деловати. Функционалан пословник мора да пружи разрађене механизме који ће балансирати и тако супротстављена начела парламентарног права каква су већински принцип у доношењу одлука или начело ефикасности у скупштинском деловању са слободом говора у парламенту и начелом заштите права скупштинске мањине (Petrov 2010, 24). То је услов без кога нема делотворног парламента нити верификације његове политичке и правне улоге у друштву.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Може ли пристојан парламентарни говор зависити искључиво од пословника? Може ли и најидеалније срочен пословник да не буде мртво слово на папиру, ако у једном организму који слови за

парламентаран нема добрих парламентарних обичаја? Уколико је парламент састављен од појединаца лишених чак и основне људске културе и васпитања, који не желе да нађу компромис за конструктиван рад? Изгледно је, не.

„Масу једног парламента треба да чине људи умерених осећања, или ће они изабрати једно неумерено министарство и донети насилничке законе”, каже Фридрих. Тачно. Свака јарост, посебно парламентарна, води директно у потпун неуспех друштва.

Значај „умерених осећања” и парламентарне традиције за добро функционисање парламента јасно показује пример из септембра 2019. године.

На седници Британског парламента поводом референдума о изласку Британије из ЕУ, током говора премијера Џонсона (*Boris Johnson*), посланик Филип Ли (*Phillip Lee*) напустио је место у клубу конзервативаца и, без речи, сео међу посланике клуба Уније либералних демократа. Тиме је ставио до знања да не подржава кампању премијера Џонсона за излазак из ЕУ. Значајније, одласком у опозицију, Ли је угрозио владину већину у Парламенту и довео у питање опстанак Владе (*The Guardian* 2019; *RTS* 2019; *Bracknell News* 2020).

Каква је била реакција посланика Британског парламента на потез посланика Лија? Премијер, министри и посланици већине су га „превидели”, либерали су аплаузом дочекали „пребега”. Ли је кратко прокоментарисао да више не може служити најбољим интересима својих бирача и државе као конзервативни посланик. Неколико месеци потом платио је цену политичког избора, јер није изабран за посланика на листи либерала. Напустио је политику. Џонсон је остао премијер до 2022. У његовом мандату Британија је изашла из ЕУ децембра 2020. Реакција парламентарца на потез Лија била је природна за британски парламент. Може ли се замислити каква би у сличној ситуацији била реакција посланика већине у парламенту неке тзв. нове демократије?

Нема потребе да се замишља. Септембра 2008, после сукоба унутар Српске радикалне странке, заменик председника странке Т. Николић је с групом посланика напустио СРС и оформио нов посланички клуб (*BBC Serbian* 2008). Политички „рат” између радикала и њихових бивших колега започет је клетвама са скупштинске говорнице (*Teodorović* 2008), а довршен крајем децембра те године физичким обрачуном Николића и једног радикалског посланика (*Radonjić* 2008).

Контраст између поменута два случаја поткрепљује тезу о неопходности парламентарне традиције, добрих парламентарних обичаја и развијене парламентарне културе посланика, да би пословник дао пун допринос правилном раду парламента. Где нема *bonae fidei* у односима између парламентарних чинилаца, парламент неће функционисати. А може ли, како запажа К. Фридрих, ишта бити праведно ако не функционише?

Једини начин доброг уређења парламентарног говора је уређење функционалним пословником који није само декларативан. Његове норме треба да омогуће ефикасан парламентарни рад, да поштују скупштинску реалност и достојанство сваког ко као народни представник крочи у скупштинско здање. Да би нешто било праведно мора бити у складу са стварношћу и утемељено у парламентарној култури и добрим обичајима. У супротном прети опасност да сталним сукобима између већине и мањине у парламенту дебата парламенту буде одузета. А још 1921. године посланик КПЈ у Скупштини Краљевине СХС Триша Кацлеровић је рекао: „Одузмете ли дискусију Народној скупштини, нема Народне скупштине”.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Avramović, Sima. 2018. *Rhetorike Techne – Veština besedništva i javni nastup*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beograd – Službeni glasnik – Dosije.
- Avril, Pierre et Jean Gicquel. 1988. *Droit Parlementaire*. Paris: Montchrestien.
- BBC Serbian. 2008. „Nikolić formirao novi poslanički klub.” *BBC Serbian.com*. 09. septembar 2008. https://www.bbc.com/serbian/news/2008/09/080908_srs_latest.
- Bracknell News. 2020. “Phillip Lee former Bracknell MP back on political scene.” *Bracknell News*. 30th january 2020. <https://www.bracknellnews.co.uk/news/18198550/phillip-lee-former-bracknell-mp-back-political-scene/>.
- De Vergotini, Đuzepe. 2015. *Uparedno ustavno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.
- Fridrih, Karl J. 2005. *Konstitucionalna demokratija*. Podgorica: CID.

- Fuzaro, Dijego. 2020. *Misliti drugačije - Filozofija neslaganja*. Beograd: Clio.
- Jovanović, Slobodan. [1936] 2005. *Država*, knjiga druga. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona A. D. Fototipско izdanje. Reprint, Beograd: Prosveta.
- Jovanović, Slobodan. 1924. *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Jovičić, Miodrag. 1999. *Leksikon srpske ustavnosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Kastels, Manuel. 2022. *Sunovrat – Kriza liberalne demokratije*. Beograd: Clio.
- Kelsen, Jens E. 2019. *Šta je retorika?*. Beograd: Karpos.
- Lou, Sidni. 2010. *Engleski parlamentarizam*. Beograd: Centar za izdavaštvo i informisanje Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Marković, Ratko. 2009. *Ustavno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu – Službeni glasnik.
- Milić, Dejan A. 2011. *Srpski politički govor modernog doba*. Beograd: Službeni glasnik – Zavod za udžbenike.
- Mrđenović, Dušan. 2011. *Temelji moderne demokratije – Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima*. Beograd: Zavod za udžbenike – Dosije studio.
- Nušić, Branislav. 2011. *Retorika – Nauka o besedništvu*. Beograd: Službeni glasnik – Čigoja.
- Pajvančić, Marijana. 2008a. *Parlamentarno pravo*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Pajvančić, Marijana. 2008b. *Ustavno pravo*. Novi Sad: Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu.
- Petrov, Vladan. 2010. *Parlamentarno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, Sreten. 2007. *Retorika – istorija, teorija, praksa*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Poslovnik Hrvatskog sabora. <https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/inline-files/Poslovnik%20Hrvatskoga%20sabora%20-%20procisceni%20tekst%202018.pdf>
- Poslovnik Narodne skupštine Republike Srbije. [http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/vazna-dokumenta/poslovnik-\(precisceni-tekst\)/ceo-poslovnik-\(precisceni-tekst\).1423.html](http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/vazna-dokumenta/poslovnik-(precisceni-tekst)/ceo-poslovnik-(precisceni-tekst).1423.html)

- Radonjić, M. 2008. „Psovali i čupali kosu.” *Novosti*. 28. 12. 2008. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:229096-Psovali-i---cupali-kosu>
- RTS. 2019. „Džonson izgubio većinu u parlamentu.” *RTS*. 03.09.2019. <https://www.rts.rs/vesti/svet/3647398/dzonson-izgubio-vecinu-u-parlamentu.html>
- Standing orders of the House of Commons. https://publications.parliament.uk/pa/cm5803/cmstords/blue-add-so_03-07-2023/so-orders.html#_idTextAnchor149
- Stanojević, Obrad i Sima Avramović. 2002. *Ars Rhetorica – Veština besedništva*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Štetin Lakić, Jovana. 2018. „Poslanici vladajuće većine opet podneli brojne amandmane.” *NI info*. 02. april 2018. <https://n1info.rs/vesti/a376514-vladajuca-vecina-opet-podnela-veliki-broj-amandmana/>
- Teodorović, Miloš. 2008. „Uloga kletve u srpskoj politici.” *Radio Slobodna Evropa*. 3. septembar / rujan 2008. <https://www.slobodnaevropa.org/a/1196111.html>.
- The Guardian. 2019. “Phillip Lee quits Tories, leaving government without a majority.” *The Guardian*. 3. september 2019. <https://www.theguardian.com/politics/2019/sep/03/phillip-lee-quits-tories-leaving-government-without-a-majority>

Dejan Milić*

Fondation „Dositej Obradovic”, Belgrade

PARLIAMENTARY RULES OF PROCEDURE AND PARLIAMENTARY SPEECH

Resume

The topic of this work is the regulation of parliamentary debate by parliamentary rules of procedure in order to ensure its smooth flow and quality, and to prevent abuse of freedom of speech. Parliamentary debate is the “blood stream” of parliamentary work and decision-making. In the parliamentary debate, with freedom of speech ensured, parliamentarians oppose political positions, ideas and arguments in their speeches. For the sake of efficient parliamentary work and decision-making, the debate should be regulated legally, which is done by the parliamentary rules of procedure, the “parliamentary constitution” adopted by the parliament and which prescribes the internal organization and procedures of the parliament. The goal of regulating the debate with the rules of procedure is to ensure uninterrupted parliamentary work and decision-making, but also to protect freedom of speech and the rights of the minority in parliament. In order to realize this, parliamentary rules of procedure must be clear, precise and fair. It must not be a mere declarative act, but an expression of the political understanding of opposing political options and their common aspiration for a constructive approach to solving issues of general interest. The parliamentary rules of procedure can only be fair if the political culture of parliamentary officials, a healthy parliamentary tradition and bona fide parliamentary customs are woven into it.

Keywords: parliament, debate, parliamentary rules of procedure, parliamentary speech, freedom of speech, parliamentary obstruction

* E-mail address: dejan.a.milic@gmail.com.

* Овај рад је примљен 09. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

*Ivan Matic**

Institute for Political Studies, Belgrade

CONTENDING MATERIALIST CONCEPTIONS OF THE ORIGIN OF THE STATE: ON THE DIVIDE BETWEEN MORGAN AND ENGELS**

Resume

This paper will present a comparative analysis of two major materialist conceptions of the origin of the state, namely, those of Lewis Morgan and Friedrich Engels. The first part of the paper will offer a brief overview of the 17th century origins of this theory: the philosophical attempts to establish how the state came to be. Thereafter, we will look at how Morgan's innovative approach enabled tremendous progress on this issue, offering, if not the answer to the question of the state's origin, then at least the means of reaching it. The central part of the paper will present Engels' attempt to create a theory of his own, featuring aspects of both Marx's and Morgan's thought: in this regard, we will focus on the fundamental elements that are shared between Morgan's and Engels' theories. Finally, the subject of the last part of the paper will be the divergence between the two authors: here, we will examine the theoretical limitations of Engels' attempt to surpass Morgan's work and point to a number of errors that proceeded therefrom.

Keywords: Morgan, Engels, materialist conception, origin of the state, social contract

* E-mail address: ivan090790@gmail.com.

** This article was created within the research activity of the Institute for Political Studies, funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development.

INTRODUCTION

In more ways than one, the theory of the origin of the state is a unique issue in the social sciences. For one, no single discipline can lay sole claim on it, as it was sparked by philosophy and taken over by anthropology, though not without a significant contribution from history. Additionally, the knowledge that would enable us to put the issue to rest has theoretically been at hand since the classical era, and yet its furnishing from 'raw material' to a scientific theory was completed only as late as the 19th century. Furthermore, despite having both the relevant knowledge and the method for its interpretation, a broader consensus on the issue has yet to be reached. Therefore, in order to understand the different conceptions of the origin of the state, we must start from the beginning.

Lawrence Krader places this beginning in the 18th century, naming Rousseau, Ferguson and Condorcet as the precursors of anthropological thought, at least insofar as inquiry into the origin of the state is concerned (Krader 1968, 1). However, I would propose that we go a whole century further back, to Hobbes and Locke, as they were the original theorists that noted the fundamental incompatibility of the then-reigning doctrine of the divine right of kings with the evidence brought about by the discovery of the New World. Namely, if indeed the state had existed, in one form or another, since the inception of mankind itself (Locke 2003, 9), how could we explain the non-state character of Native American societies, which was evident even at that time?

The singular importance of the European discovery of America also holds the answer as to why neither a social contract theory (such as the ones Hobbes and Locke proposed), nor any other kind of theory on the origin of the state came before the colonial era. Even the greatest political minds of classical antiquity, such as Plato, Aristotle and Cicero never produced this kind of theory and when we take the circumstances of their societies into account, we can understand what prevented them from doing so. Having been only several centuries in advance of the peoples that surrounded them (both in terms of technology and social institutions), the ancient Greeks and Romans assumed their neighbors' societies to be substantially similar to their own.

This mistake, however, could not have been repeated in the 17th century: when compared with the early modern European states, native American tribes and tribal confederacies could scarcely be described as

identical.¹ The distinction was apparent to the social contract theorists, who used it as a foundation for the argument that, assuming a similar path of development of various peoples the world over, the state didn't exist since the inception of mankind, but had to have been created at some point – this revelation brought about innumerable theoretical and practical advances. However, the social contract theorists' ignorance regarding the institutions of Native American peoples simultaneously led to a number of grave errors. In context of the issue at hand, these errors mostly stemmed from the scarcely avoidable human need to fill our gaps in knowledge with imagination, for which we inevitably draw upon from our own worldview.

In attempting to discern how humans lived before the creation of states, Hobbes and Locke posited a *state of nature*, which they both understood as a lack of commonly recognized authority, though the severity of this issue varied considerably between the two.² As the discoveries of 19th century pioneer anthropologist Lewis Morgan would later show, the social contract theorists' assumption that the non-existence of the state meant the non-existence of any social authority whatsoever, was plainly false. However, it's important to note that Hobbes' and Locke's assumptions about the state of nature were justified when they were first proposed, since no form of governing authority other than the state was known at the time.

During the 18th century, no fundamental advancements in understanding the origin of the state were made. Philosophers such as Rousseau

¹ Notable exceptions to this include the so-called 'empires' of the Aztecs, Mayas, and Incas. However, Lewis Morgan's detailed research into the Aztecs reveals that the description of their society as a kingdom or empire is untenable, since it stems from the Spanish conquerors' fundamental ignorance of the actual Aztec social relations (Morgan 1876; Morgan 1877, 191-220). Applying his methodology to the analysis of the Spanish accounts of the Mayan and Incan 'empires' could reasonably be presumed to yield similar results (Morgan 1877, 66). That being said, it should be noted that certain elements of Morgan's analysis of the Aztecs have been called into question (Gibson 1947); however, his general observations on the gentile character of their society have not been refuted.

² Hobbes (in)famously viewed the war of "every man, against every man" (Hobbes 1996, 84) as a necessary consequence of this condition; he recognized "mere gatherings" (Hobbes 1998, 24) as the pinnacle of human association in the state of nature. Locke, on the other hand, gave a far milder view of human nature and propensity toward conflict, but still saw the "want of a common judge" in the state of nature as the chief cause of war, due to the impossibility of appealing to a higher authority (Locke 2003, 108–109).

and Kant took the social contract theory in a more abstract, speculative direction, though some of their points still hearkened back to the inventions and discoveries of Hobbes and Locke. The main points, however, remained the same: prior to the creation of the state, humans lived in a state of nature from which they had to emerge due to the non-existence of common authority therein (Rousseau 1994, 54; Kant 2006, 72). The shortcomings of these theories demonstrate in no unclear terms that, before discovering how humans actually lived in the state of nature, a tenable theory of the origin of the state could not have been made.

MORGAN'S REVELATION

Originally a lawyer whose professional success enabled him to finance his own scientific endeavors, Lewis Morgan became one of the pioneers of American ethnology and anthropology through his 'hands-on' research of Native American tribes. Having spent a number of years among the Seneca-Iroquois, who even went so far as to accept him as an honorary member of their tribe, Morgan came upon a revelation the significance of which can hardly be overstated: the Indians he studied neither had a state, nor, indeed, were they in a lawless state of nature. Instead, they had a distinctive form of government: a *social* organization, based entirely upon persons and their relations, as opposed to a *political* one, founded upon territory and property (Morgan 1877, 61). Morgan based this *societas/civitas* dichotomy on the works of George Grote (Grote 2001) and Henry Sumner Maine (Maine 1963).

His first treatise on the Iroquois, *League of the Ho-de-no-sau-nee, or Iroquois*, published in 1851, remained regarded as the single best source on their society for over a century (Trautman 1987, 36). The discovery of a hitherto unknown form of government drove Morgan to look into the ancient history of the Greeks and Romans, which he was already familiar with, owing to his study of law. His attempt to discern whether a similar pre-state organization could be identified among the classical cultures is one of the central innovations of Morgan's *magnum opus*, *Ancient Society*, published in 1877, in which he established that, indeed, the ancient Greeks and Romans possessed social units essentially identical to those of the Iroquois. Per his nomenclature, these were the *gens*, *phratry* and *tribe* (Morgan 1877, 62).

According to Morgan's definition, the gens is "a body of consanguinei descended from the same common ancestor, distinguished by a gentile name, and bound together by affinities of blood" (Morgan 1877, 62). Its natural outgrowth, the phratry is formed through the segmentation of an original gens into several new ones, whereby the scions maintain a connection to their progenitor and reintegrate on the basis of common descent (Morgan 1877, 88). Finally, the tribe is the penultimate unit of gentile society, being formed by a number of associated gentes, and having its own dialect, territory and government (Morgan 1877, 103).

The fundamental difference between gentile and political society meant that the former could never be governed in the manner of the latter: since personal relations were the criteria of association, as opposed to territory and property, there was no need for written laws, clear borders, or magistrates. Instead, gentes, phratries and tribes were governed in accordance with customary rights, duties and obligations, many of which fundamentally differed from state laws. For example, among the Iroquois, the office of the civil chief (*sachem*) was hereditary inside the gens; however, descent in the female line made it impossible for sons to inherit the position from their fathers – instead, upon the death of its previous holder, the office was filled by democratic election, but usually passed from brother to brother, uncle to nephew, or, in some cases, from (maternal) grandfather to grandson (Morgan 1877, 71).

Additionally, property, which was quite scarce when compared to later stages of development, was typically inherited by the gens as a whole, though its small size meant that it was often appropriated by the nearest kin of the deceased gentile (Morgan 1877, 75). Perhaps the most interesting difference, at least insofar as it relates to the social contract theorists' state of nature, was in the way justice was dispensed prior to the creation of states: the absence of written laws and courts necessarily made for a level of arbitrariness, but not nearly to the point that, in Hobbes' words, every man had a right to everything (Hobbes 1996, 85), or in Locke's, that every man was judge and executioner (Locker 2003, 137).

Instead, should a member of a gens be harmed or killed by someone from another gens, the gens of the perpetrator would attempt to appease the gens of the victim with gifts and apologies. If this failed, however, the gens of the victim would nominate avengers, whose task would be to seek out and kill the murderer of their kinsman. If they were successful, the gens of the perpetrator would have no grounds for seeking revenge

of their own: “Life having answered for life the demands of justice were appeased” (Morgan 1877, 77).

Thought it wasn't directly involved in government, unlike the gens, the phratry still had important religious and social functions (Morgan 1877, 90). The tribe, on the other hand, was in many cases the pinnacle of gentile association, which came with its own customary rights and obligations, many of which were similar to those that governed the gens: beside their territories, dialects and religious ceremonies, tribes had their own ruling councils and were authorized with investing sachems and chiefs nominated by the gentes that constituted them (Morgan 1877, 113–114).

The final member in the sequence of gentile institutions is where a significant difference between American tribes and those of the ancient Greeks and Romans emerges: whereas the former united into *confederacies*, creating a common military government, but maintaining independent civil governments, the latter created *nations* through coalescence, forming unified military *and* civil governments (Morgan 1877, 137). Beside this, the immense interval of development that occurred before the ‘light of history’ shined upon the Greeks and Romans also resulted in a number of other differences: gentile descent was now traced in the male line, the right to elect and depose chiefs no longer existed and the prohibition of intermarriage, a fundamental law of the gens, was lifted in cases of wealthy heiresses, so as to insure that property remained inside the gens, rather than passing into another through inheritance (Morgan 1877, 232).

Most of these changes were brought about by the development of property, the maintenance and expansion of which gradually became a primary concern. Due to its negligible size at the birth of gentile society, property gained relevance proportionally with its growth, eventually becoming a major antagonistic element to gentilism and greatly contributing to its overthrow. This is partly demonstrated by the three rules of inheritance, the first and earliest of which meant that the property of a deceased owner would be inherited by his entire gens; the second rule restricted property inheritance to agnates, the closest kin within the gens, while the third limited it to only the owners' children, as illustrated by the law codes of Solon and Moses (Morgan 1877, 558).

In spite of the great changes that were wrought upon gentile society by the development of property, as evidenced by the non-existence of the right to elect and depose chiefs of the gentes among ancient Greeks

and Romans, Morgan still had the inclination to regard these organizations as fundamentally egalitarian and democratic (Morgan 1877, 222). More recent research, however, has exposed a number of problems with this conception: as noted by C. J. Smith, “The egalitarian ‘gens’ of the anthropologist has nothing to do with the historical *gens* at Rome, yet the slide between one and the other is now clear and persistent” (Smith 2006, 101).

Although many anthropologists focus on Morgan’s pioneer research in the field of kinship, it could be argued that his theory of the origin of the state is his greatest contribution to the social sciences, as it offers us the means of answering a question that has puzzled various thinkers since the 17th century. In fact, Morgan’s analysis of the Grecian and Roman gentile society and their gradual transition to a political society forms the largest and most complex section of the main part of *Ancient Society* – ‘Growth of the Idea of Government’. In it, Morgan combines his empirical study of gentile society, as seen among the Indian tribes, with a detailed knowledge of classical history, in order to reveal the factors that necessitated the replacement of gentile society, and the process by which it was fundamentally transformed.

Morgan notes that, since gentile society originated among small and tightly interconnected social groups, its failure to address the wants of an increasingly larger and more complex organization was inevitable (Morgan 1877, 263). Beside the size of the population, which was now numbering in the hundreds of thousands, and all manner of disposable property that grew exponentially, the chief tether of gentile society was its relative inability to integrate new members. Among the classical civilizations, as among the Indian tribes, the only means of becoming an equal member of society was through adoption into a gens, which was rarely practiced. The consequence of this was that, in the Roman case, for example, all free people were divided into the *populus* and the *plebeians*, the former belonging to the gentes and tribes that originally created Rome, and thus ruling it, and the latter being without government, since they couldn’t trace their descent to the original founders (Morgan 1877, 332).

This problem was further exacerbated by the turbulent times in which great city-states like Athens and Rome were founded, which were marked by the displacement of huge numbers of people through wars and trade, who were unable to integrate into the gentile societies of their newfound homes (Morgan 1877, 274). The increasing difficulty

of governing an ever-richer and increasingly stratified society, as well as one in which there was scarcely a way of becoming a member of, save through birth, incentivized the Athenians and Romans to reinvent their societies along new lines (Morgan 1877, 339). This involved replacing a system of government based on persons and their relations with one founded upon territory and property: “Although apparently a simple idea, it required centuries of time and a complete revolution of pre-existing conceptions of government to accomplish this result” (Morgan 1877, 223).

In the Athenian case, the first attempt at subverting gentilism was that of Theseus in the legendary period: according to Thucydides, he persuaded his people to unite as one nation in Athens and divided the population into three classes according to calling, and irrespective of gentes (Morgan 1877, 265–267). His plan, however, didn’t go far enough, since it failed to transfer governmental power from the old gentile groups to the new political ones. Solon’s scheme met a similar fate: he renewed Theseus’ project, dividing the people into classes, though he did it according to the amount of property they possessed. These classes had different rights, privileges and obligations, but the criteria of their association made it possible to include all freemen into the ranks of the citizenry (Morgan 1877, 271–272).

Though it went farther than Theseus’ reforms, Solon’s project was still imperfect, as it failed to transfer governmental power from the gentes, phratries and tribes to the newfound classes. This revolutionary change was finally accomplished by Cleisthenes: he divided Attica into a hundred *demes*, grouped into ten districts, and every citizen had to enroll his property in the deme of his residence. Membership in the governing council, previously dependent upon gentes and tribes, was now connected to the new territorial units of government (Morgan 1877, 277–278). With these changes, the old Athenian gentile order lost its political significance and took on a purely social and ceremonial role that it would maintain for a number of following centuries.

Much like its Athenian counterpart, Roman society also took three notable attempts at reform in order to abolish its gentile government and replace it with a political one: the first one was that of Romulus, the legendary founder and first *rex* of Rome, who unified the Latin and Sabine tribes into one nation and instituted the senate (Morgan 1877, 321), creating a common civil and military power and making the most of the reigning gentile system. The second *rex*, Numa Pompilius, attempted to divide the people into eight classes by arts and trades, however, as in

the case of Theseus and Solon, his scheme failed to change the plan of government, as it did not transfer power from the ruling gentile organizations to the new classes (Morgan 1877, 339).

The third plan, commenced by the sixth rex, Servius Tullius, involved the substitution of gentes by classes based upon territory and property, the creation of a new popular assembly based upon the *centuries* that the new society was organized around, and the institution of four city wards (Morgan 1877, 340). Although vastly favoring the nobility and wealthy property-owners, Tullius' scheme radically transformed Roman society: classes and the centuries that composed them were now the units of organization and territory and property were the criteria of association. Organized in the manner of an army, the Romans numbered 80,000 citizen-soldiers at Tullius' first muster (Morgan 1877, 343). With that, much like their Athenian counterparts, the Roman gentes were relegated to symbols of pedigree and privilege but lost the governmental role they once had. The creation of the state was complete.

COMMON GROUND

In his *Origin of the Family, Private Property and the State*, Friedrich Engels notes that Morgan rediscovered in America the materialist conception of history that was discovered by Marx forty years ago and, further, that he arrived at the same conclusions in the main points (Engels 2004, 25). The kind of materialism mentioned by Engels here has nothing to do with pursuit of material possessions, but rather comprehends the philosophical idea that the material world is the ultimate reality (Sowell 1985, 28). In the political-economic context, Engels specifies that, "According to the materialistic conception, the determining factor in history is, in the last resort, the production and reproduction of immediate life" (Engels 2004, 25).

In the preface to the German edition of 1891, Engels offers a comprehensive summary of the research into kinship within anthropology: of particular note is his critique of Johann Jakob Bachofen's *Mother Right*, whose thesis on the progressive evolution of society reposes upon the development of religious ideas: "Thus, according to Bachofen, it is not the development of the actual conditions under which men live, but the religious reflections of these conditions of life in the minds of men that brought about the historical changes in the mutual social position of man and woman" (Engels 2004, 29). A philosophical idealist, in the

sense of believing that ideas are the ultimate reality as opposed to the material world, Bachofen reappears several times throughout the book as the 'primary antagonist' to Engels' own position.

On the other hand, Engels' appraisal of Morgan is nothing short of admiring – summarizing the main points of the latter's research and contributions, he goes on to say that: "The rediscovery of the original mother-right gens as the stage preliminary to the father-right gens of the civilised peoples has the same significance for the history of primitive society as Darwin's theory of evolution has for biology, and Marx's theory of surplus value for political economy" (Engels 2004, 34–35). This accolade is only tinged by Engels' estimation that the fourteen years which had passed between the publication of *Ancient Society* and the fourth edition of *Origin* have shaken some of Morgan's hypotheses and made others untenable (Engels 2004, 36). Since it never gets brought up again, this point is only noteworthy inasmuch as it will illustrate Engels' puzzling lack of familiarity with certain aspects of Morgan's work later on.

Much like Morgan, Engels begins his book by presenting an overview of the prehistoric stages of culture. Unlike the archeological three age system that only uses the material for tools as a measure of development, *ethnical periods* (as Morgan calls them) rely on a variety of factors, such as the use of fire, the invention of the bow and arrow, pottery, etc. In the main, these eras follow the schematic of *savagery – barbarism – civilization*, with the first two being further divided into *lower*, *middle* and *upper* stages.³ This explanatory model is meant to be applicable to cultures the world over, the only relevant geographical difference being that the middle status of barbarism emerges in the Western hemisphere with the cultivation of plants through irrigation, whereas it commences in the Eastern hemisphere with the domestication of animals (Engels 2004, 41).

This was a consequence of the unequal endowment of the hemispheres, the Eastern possessing all animals adapted to domestication, save one, and the Western having only one cereal fit for cultivation, but that the best: maize (Morgan 1877, 22). As philosophical materialists,

³ Morgan's and Engels' nomenclatures diverge on a number of terms which are nonetheless synonymous: for example, what the former calls 'ethnical periods', the latter refers to as the 'great periods of development'; beyond this, Morgan calls the different developmental eras 'statuses', whereas Engels refers to them as 'stages'. Finally, Engels replaces Morgan's complicated term 'syndyasman family' with the simpler 'pairing family'.

Morgan and Engels are concerned with these eras of development of material culture because they view social institutions as fundamentally inseparable from inventions and discoveries. Neither of them, however, can take credit for the formulation of the aforementioned scheme, as it was developed by Morgan's predecessors in the field of anthropology, John Lubbock and Edward Burnett Tylor, in their books *The Origins of Civilisation* (Lubbock 1882) and *Primitive Culture* (Tylor 1871).

Whereas Morgan dedicates the largest portion of his book to the growth of the idea of government, Engels primarily focuses on the family. Nonetheless, both authors arrive at a fundamentally identical conclusion in this regard: though it is often presented as *monogamian* since its inception, with some instances of the *patriarchal*⁴, the history of the family is significantly more complicated, but both past and present evidence points to group marriage as the original form of the institution (Morgan 1877, 393). Although Bachofen's theory confirms this view, his interpretation of the processes behind this development is, as one might expect, the inversion of Morgan's and Engels' (Engels 2004, 28).

The analysis of the various forms of the family is relevant in the broader context because it is tied to the gentile organization and the growth of property. As such, a widespread form of group marriage that Morgan calls *punaluan*⁵ emerges from the division of society into gentes: this is because gentilism prevents kinsmen from intermarriage, while descent in the female line that marked the early gens is fully compatible with group marriage, under which only the child's mother could be known with certainty. On the other hand, both authors distinguish between *syndyasmian* or *pairing* and monogamian marriage because, while they are both based on the coupling of single pairs, the former lacks the strict bonds of monogamy that would emerge with the transition of descent to the male line (Morgan 1877, 462).

⁴ Morgan and Engels use this term to describe the marriage of one man to (at least) several women, but in some cases also extend it to comprehend the early monogamian marriage of the Greeks and Romans which was marked by almost complete domination of the husband over the wife (the monogamian family of the patriarchal type).

⁵ This form of group marriage is named after a Hawaiian custom, whereby several brothers would be married to each other's wives, or several sisters to each other's husbands. The spouses themselves most commonly weren't siblings: instead, they were regarded as special companions and their relationship was called *punalua* (Morgan 1877, 437).

These forms of marriage are important to both Morgan and Engels since they vividly illustrate one aspect of the fundamentally different conditions of society under gentilism: Morgan criticizes the one-sided obligations of the early form of monogamy, as practiced by the ancient Greeks and Romans for entirely subjecting the wife to her husband (Morgan 1877, 482–485), while Engels goes even further, saying that “The overthrow of the mother right was the *world-historic defeat of the female sex*.” (Engels 2004, 67 – emphasis in original) This instance also begins to illustrate the divergence that would emerge between the two authors: on the one hand the former praises modern monogamy in contrast to its ancient counterpart for rendering the obligations of marriage reciprocal (Morgan 1877, 488), while the latter throws a jab at “modern jurists and lawyers” who assert that the advancement of laws has made women equal to men, claiming that they disregard women as much as the bourgeoisie do the proletarians (Engels 2004, 78–79).

In this context, Engels recognizes the introduction of monogamy as a great historical development, but points out that, like all advances under class society, it is also a comparative regression (Engels 2004, 73). He concludes that just as the democratic republic does not abolish class antagonism, but merely provides a field in which it is fought out, the complete legal equality between men and women will lay bare the need for the abolition of the individual family as a basic economic unit of society in order to achieve the emancipation of women (Engels 2004, 80). Morgan, on the other, hand, is more cautious in this regard: he notes that improvement is possible under monogamy until the full equality between the sexes is reached, but maintains that, should it fail to satisfy the needs of society, its successor will be impossible to predict (Morgan 1877, 499).

Finally, Morgan and Engels share fundamental beliefs regarding the relation of the modern state to property as well certain implications of ancient gentilism for the future of humanity. Engels particularly accentuates these similarities, claiming that Morgan criticized present-day society after a fashion reminiscent of Fourier and spoke of its future transformation in the words Marx himself might have used (Engels 2004, 36). While this claim might be somewhat exaggerated, it is not wholly unfounded; for example, Morgan speaks critically of the influence of property on the development of mankind, saying that: “The element of property, which has controlled society to a great extent during the comparatively short period of civilization, has given mankind despotism,

imperialism, monarchy, privileged classes, and finally representative democracy. It has also made the career of the civilized nations essentially a property-making career” (Morgan 1877, 351).

When compared to Engels’, Morgan’s critique of the role of property is more nuanced and layered, lacking the former’s revolutionary fervor: for example, Engels explicitly cites insoluble class antagonisms that arise from production relations as the sole reason for the state’s existence (Engels 2004, 157). Upon this foundation, he argues that continuing development will inevitably result in the overthrow of classes when they become a hindrance to it: “They will fall as inevitably as they arose at an earlier stage. Along with them the state will inevitably fall. Society, which will reorganise production on the basis of a free and equal association of producers, will put the whole machinery of the state where it will belong: into the museum of antiquities, by the side of the spinning wheel and the bronze axe” (Engels 2004, 160).

Morgan is, again, more cautious in his optimism: “But when the intelligence of mankind rises to the height of the great question of the abstract rights of property, –including the relations of property to the state, as well as the rights of persons to property—a modification of the present order of things may be expected. The nature of the coming changes may be impossible to conceive; but it seems probable that democracy, once universal in a rudimentary form and repressed in many civilized states, is destined to become again universal and supreme” (Morgan 1877, 351). Toward the end of *Ancient Society*, he expresses his hope that: “Democracy in government, brotherhood in society, equality in rights and privileges, and universal education, foreshadow the next higher plane of society to which experience, intelligence and knowledge are steadily tending. It will be a revival, in a higher form, of the liberty, equality and fraternity of the ancient gentes” (Morgan 1877, 561–562). Engels was so enamored with this quote that he proudly concluded his own book with it (Engels 2004, 162).

DIVERGENT PATHS

One has to wonder how theorists that had so much in common could still crucially diverge on certain essential issues. And yet the devil, as they say, is in the detail. For while Morgan and Engels fundamentally agreed on the historical materialist⁶ perspective of social development,

⁶ In modern anthropology, the term ‘evolutionism’ is used to lump together the theories of Morgan, Tylor and Spencer under a supposed single framework (White

marriage, family, and, to an extent, property and classes, the central theme of Morgan's *Ancient Society* – the origin of the state – is their greatest point of disagreement. To this we should also add the broader theory of the state – specifically the ancient state, since Morgan's underdeveloped view of the modern state actually illustrates a broad agreement with Engels (and, by extension, Marx), as seen previously. The forthcoming analysis will clearly accentuate Arthur Kuper's view that "the Morgan who took his place in the Marxist tradition was already at several removes from the historical Morgan" (Kuper 1988, 74).

Engels' Misreading of Morgan

Here we will present a detailed analysis of the divergence between the two authors' views on the origin of the state: the resulting comparison will illustrate that the rift between them can mostly be ascribed to Engels' troublingly casual approach to Morgan's work, rather than to a thorough development within Marxist theory that 'shakes' some of the latter's hypotheses and makes others 'untenable' (Engels 2004, 36). Nowhere is this more apparent than in Engels' attempt to revise Morgan's scheme of marriage institutions, claiming that new, previously unknown forms of marriage have been discovered since the publication of *Ancient Society*.

To substantiate this assertion, Engels refers to the research of one Lorimer Fison, an Australian reverend who discovered an intricate marriage system among the Kamilaroi tribes, in which the entire population was divided into four classes of males and females, with each of the two pairs of groups being regarded as either brothers and sisters, or husbands and wives to each other (Engels 2004, 56–57). Engels presents this as an entirely new and hitherto unmentioned discovery. However, there's a problem: Morgan knew all about Fison's research, since the reverend was his main source for Aboriginal society (Morgan 1877, 49). In fact, he devotes an entire chapter, titled 'Organization of Society Upon the Basis of Sex', to the detailed analysis of the Kamilaroi marriage system (Morgan 1877, 47–60), and later clarifies that it is, in fact, a form of *punaluan* marriage involving groups of unusually large size (Morgan

1945, 223). Arguably an oversimplification, Morgan himself never used the term to describe his theory, one of the main points of which is the causal interconnection of inventions, discoveries and institutions which leads to their gradual parallel development.

1877, 434). To make matters worse, this is the very first chapter of the central portion of *Ancient Society* – the aforementioned ‘Growth of the Idea of Government’.

One has to wonder, then: how could Engels not have known this? A possible answer to this question is offered by Lawrence Krader: Engels isn’t entirely to blame here, as *Origin* is based on his “reading of Marx’s excerpts on Morgan’s work” (Krader 1975, 278). This, unfortunately, also explains a number of other problems with Engels’ book. A good illustration of this is the brevity with which he deals with the Western hemisphere. As such, the study of Native American societies that takes up over a hundred and fifty pages across six chapters of *Ancient Society* (Morgan 1877, 61–220) becomes a meagre dozen-page chapter (Engels 2004, 88–99). Furthermore, ‘The Aztec Confederacy’, one of the largest and most ground-breaking chapters of Morgan’s work (Morgan 1877, 191–220) is reduced to a literal footnote in Engels (Engels 2004, 106). This is disheartening because, according to Morgan’s conception that Engels claims to build upon, Native American societies give us the clearest possible glimpse into earlier ethnical periods, which is essential for understanding the original conditions of key social institutions.

As a result of his inattentive treatment of the Iroquois and other peoples of the New World, Engels presents a naïve and idealized view of their society: for example, in discussing the aforementioned practice of adopting foreigners into gentes, he mentions that it was done with regard to prisoners of war who weren’t slain (Engels 2004, 91). What he conveniently fails to mention, however, is that prisoners of war who were put to death weren’t abstractly ‘slain’: rather, they were burned at the stake (Morgan 1877, 198), a method of execution that is more reminiscent of the Catholic Inquisition than of a ‘primitive communist’ society.

That being said, Morgan himself specifies that a number of cultures on both hemispheres lived ‘communistically’ under gentile society (Morgan 1877). It’s important to note, however, that he treats the term quite differently from Engels: in Morgan’s case, communism primarily arises, not out of the impossibility of class distinctions in earlier ethnical periods, but out of the blood ties that bind people together. Regarding the Iroquois, Morgan specifies that, beyond the benefits of mutual protection, the confederacy of their tribes reposed upon shared gentes, whose members descended from common ancestors and viewed each other as brothers and sisters with the fullest cordiality (Morgan 1877, 135–136).

While he recognizes that this form of organization was eventually doomed to extinction due to continual development, Engels deeply admires the kind of people it produced, lauding their honesty and bravery and assuming them to be fundamentally different from those that later came under the corrupting influence of civilization (Engels 2004, 98). Morgan, on the other hand, names a number of cases that imply the contrary: for example, he notes how the designation of an Iroquois chief of the second grade, literally called ‘an elevated name’, reveals the ordinary motives for personal ambition, as well as the sameness of the nature of man, “whether high up, or low down upon the rounds of the ladder of progress” (Morgan 1877, 148).

None of these detractions, however, find their way onto the pages of Engels’ *Origin*. In place of the many factors that reveal nuances behind the actual workings of ‘primitive communism’, we find spell-bound praise: “And this gentile constitution is wonderful in all its child-like simplicity! Everything runs smoothly without soldiers, gendarmes or police; without nobles, kings, governors, prefects or judges; without prisons; without trials ... There can be no poor and needy – the communistic household and the gens know their obligations toward the aged, the sick and those disabled in war. All are free and equal – including the women. There is as yet no room for slaves, nor, as a rule, for the subjugation of alien tribes” (Engels 2004, 97–98).

While most of the above isn’t incorrect in the literal sense, it points to a worryingly uncritical approach, the theoretical shortcomings of which will soon become apparent. In foreshadowing what’s to come, let’s dissect this particular example: firstly, the implication of Engels’ praise of the gentile constitution’s simplicity, particularly as it pertains to the non-existence of modern state institutions, is that it necessarily arises from the economic conditions of the earlier periods of development. Unfortunately, this interpretation ignores the strength of the bonds of gentilism well into the growth of inequality and development of classes. Morgan notes that, according to Grote, the Grecian gens had most of the rights and privileges of the earlier female-line gens, including the mutual obligation of help, defense and redress of injuries (Morgan 1877, 227–228). In case of the Roman gens, Morgan quotes Barthold Georg Niebuhr (Niebuhr 1850) to offer a number of examples from the historical period, well after the establishment of slavery and state institutions, in which members of the same gens, even when opposed to

one another, still went out of their way to support each other in times of need (Morgan 1877, 301).

The strength of the bonds of gentilism also explains the non-existence of poverty and neediness lauded by Engels: as seen from a number of previous examples, gentiles supported each other well after the introduction of slavery – this would suggest, then, that the communistic character of the gens proceeds from its blood ties, rather than the mere inability of establishing class distinctions at the time when gentes came into being. This is also why the Iroquois simultaneously treated their kin with care and their enemies with cruelty, as mentioned above. The final point that Engels makes regarding slavery and subjugation ties into this: while it's true that their economic conditions made it impossible for the Iroquois to enslave their enemies,⁷ conquest and subjugation are a different matter entirely. An example of this are the Delaware people who became Iroquois tributaries through warfare (Morgan 1877, 152), a relation that was mirrored by that of the Tlaxcalans⁸ to the Aztecs (Morgan 1877, 199).

Although it isn't particularly relevant in the context of this topic, it should also be noted that a detailed comparison between Morgan and Engels reveals innumerable factual errors on part of the latter, ranging from the early forms of kinship to the political institutions of ancient Athens and Rome. Beyond this, unlike Morgan who carefully sources each of his factual claims, purposefully separating them from speculative ones, Engels hardly names a single source for his own highly general and ambitious assertions, which makes any attempt at verifying them a frustrating affair. Lastly, Engels freely and frequently 'borrows' from Morgan without actually quoting him, which is hardly excusable in spite of his nomination of *Ancient Society* as "the book upon which the present work is based" (Engels 2004, 34). A possible explanation of this, as we've seen, is that Engels used Marx's notes without knowing some of them were actually Morgan's direct quotes.

⁷ This is supposedly because slaves would not be able to create a surplus of goods beyond what is necessary for their own subsistence, due to a lack of development of productive forces.

⁸ Morgan calls them 'Tlascalans' in *Ancient Society*.

Class and State: Causation or Correlation?

All of this finally leads us to the central divide between Morgan and Engels: the question of the origin of the state and its causes. Since we've already seen the outlines of Morgan's account of this process, we will have to present Engels' understanding of it, while comparing it with the former. To this end, we shall examine a number of different chapters from *Origin*, though the main focus will be on 'The Rise of the Athenian State' and 'Barbarism and Civilisation'. In these chapters, Engels pays lip service to Morgan's theory of the origin of the state (Engels 2004, 108), acknowledging that the growth of non-integrated population and management over increasingly greater amounts of property made the downfall of gentile society inevitable. He also defers to Morgan on issues that he hadn't personally studied such as, for example, the constitution of the Aztec confederacy (Engels 2004, 106).

At the same time, however, Engels presents a different, parallel theory of the origin of the state that fundamentally diverges from Morgan's; while he notes that it is based on Marx's *Capital* as much as on Morgan's *Ancient Society* (Engels 2004, 148), he may not have even been aware of the divergence due to the many positions that he and Morgan otherwise shared. Its relevance, however, can hardly be overstated. In 'The Rise of the Athenian State', Engels largely follows Morgan on the issue of gradual changes and attempts to subvert gentile society that finally culminated in Cleisthenes' revolutionary legislative scheme. His interpretation of the causes and developments that led to this result, however, are vastly different.

He tells us, for example, that "The gentile constitution is absolutely incompatible with the money system" (Engels 2004, 109). While this may seem intuitive, given that Morgan himself accentuated the element of property as a great catalyst that largely contributed to the overthrow of gentilism, it isn't exactly true. A good counterexample is presented by the Aztec society, the gentile character of which was thoroughly argued for by Morgan (Morgan 1877, 191–220). However, according to the memoir of conquistador Bernal Diaz Del Castillo, who participated in the conquest of New Spain under Hernan Cortes, the Aztecs not only had large and highly sophisticated markets, but also money, using gilded feathers as a universal commodity (Castillo 2012, 210).⁹

⁹ Morgan was also wrong on this point, believing that the Aztecs had no money (Morgan 1877, 191). A detailed look at his references reveals that he unfortunately

This is only one of a number of examples that illustrate that the capacities of gentile society far exceed Engels' assumptions, particularly in the 'negative' contexts of property, inequality and classes. Following up on his observation regarding money, Engels claims that "The gentile constitution originally knew no slavery and was, therefore ignorant of any means of holding this mass of bondsmen in check." (Engels 2004, 112) Here the qualifier 'originally' is what saves this statement from the brink of falsehood: indeed, as we've seen, the Iroquois who allegedly lacked the level of development of the means of production that would make slavery profitable (in the sense of being able to generate surplus value), had no slaves. However, the Aztecs, who were more advanced than the Iroquois by only a single period of development, according to Morgan's and Engel's conception, already possessed slavery, with slaves being treated as a commodity and sold in markets like any other form of merchandise (Castillo 2012, 208).

Engels, however, has a good explanation of this as a general phenomenon: referring to early civilization, he states that "Slavery, which had been a nascent and sporadic factor in the previous stage, now became an essential part of the social system." (Engels 2004, 152) This is certainly relevant since a glance at the size of the population of the various Greek city-states reveals that the ratio of slaves to free citizens was typically several to one (Engels 2004, 116; 155). Nevertheless, Engels' interpretation of exactly how these slaves were kept in check is where the problems with his theory reemerge: "We have seen that an essential feature of the state is a public power distinct from the mass of the people" (Engels 2004, 115). Seeing as the armed forces are the organ of the state that would keep bondsmen in check, we have to tackle those first.

Notwithstanding the clear separation from Morgan's conception, Engels' assertion is patently false. One would have to look very hard indeed in order to find even a single example of a culture whose military element was not distinct from the vague 'mass of the people'. Morgan's own thorough research of the Iroquois shows the exact opposite: military power among them was not only distinct from civil functions – they had no ties whatsoever. While anyone had the right to organize a war party, these were under no jurisdiction of the council of the gens or tribe (Morgan 1877, 119); Simultaneously, while the leaders of these parties that became famous and popular could receive the title of war chief,

had no access to Castillo's *True History of the Conquest of New Spain*, referring to the conquistador only as 'the anonymous conqueror' (Morgan 1877, 201).

this title was distinct from that of a *sachem* (civil chief) in two crucial ways: it held no civil authority and wasn't eligible for inheritance (Morgan 1877, 148). Finally, the Iroquois confederacy created a dual office of *great war soldier* for the coordination of confederate warbands and made both hereditary in the Wolf and Turtle gentes of the Seneca tribe¹⁰ (Morgan 1877, 149–150); however, as in the case of the previously mentioned war chiefs, these functions bore no civil authority whatsoever.

However, Engels is so convinced of his conception of a public force distinct from the mass of the people as a distinguishing character of the state that he boldly hypothesizes that Athenians used Scythian slaves for the purpose of policing because: “The free Athenian regarded this police duty as being so degrading that he preferred being arrested by an armed slave rather than perform such ignominious duties himself. This was still an expression of the old gentile mentality” (Engels 2004, 115). This has to be the most elaborate and ambitious claim ever based upon vase paintings; the problem is that the idea that those vase paintings actually represent Scythians has been considerably problematized if not entirely refuted (Ivanchik 2006).

Going back to the Iroquois who, according to both Morgan and Engels, represent a gentile society in full bloom, let's take a moment to look at their civil government in relation to the mass of the people. While the point may seem trivial, a charitable interpretation of Engels' theory requires mentioning that there was no repression among them in the modern sense. However, everything beyond this point is considerably more nuanced; in Morgan's words: “Although oligarchical in form, the government was a representative democracy; the representative being elected for life, but subject to deposition” (Morgan 1877, 118; 147). The oligarchical form of the government, however, remains a key feature because, while any member of a gens and tribe could address the ruling council, even women (though only indirectly, through orators), the council itself made the decisions that the mass of the people were governed by (Morgan 1877, 119).

Building upon the idea that the state apparatus is necessary for controlling slaves, at least insofar as they outnumber the free population, Engels treats the existence of the Spartan 'state' as a matter of fact (Engels 2004, 71). Although apparently intuitive, this issue is far more

¹⁰ The reason for this was because the Senecas, being the westernmost tribe of the confederacy in what is today's state of New York, were most likely to come under attack from hostile tribes (Morgan 1877, 150).

complex in Morgan, for while he recognized that Sparta attained to the status of civilization (Morgan 1877, 283), little actual evidence can be presented for its subversion of the gentile and transition to a political society in his understating of it. To make matters worse, Engels addresses the Germans from Caesar's time soon after, and treats their institutions as fundamentally similar to Spartan ones (Engels 2004, 75); simultaneously, however, he regards the German state as having been created only *after* their conquest of Rome (Engels 2004, 143). What prevented him from putting two and two together in this regard was his preconception of class as the fundamental cause of the origin of the state.

We see this once again in the final chapter of *Origin*, 'Barbarism and Civilisation'. Here, Engels reminds us that: "Lastly, the gentile constitution had grown out of a society that knew no internal antagonisms, and was adapted only for such a society. It had no coercive power except public opinion" (Engels 2004, 156). Although this isn't patently false, it still bears a frustrating degree of inaccuracy: while it's true that the gentile constitution evolved out of a society with no internal antagonisms, this lack of antagonisms can be pinned on the bonds of consanguinity and affinity between gentes and tribes far more so than on economic factors. This is confirmed time and again by the survival of the bonds of gentilism well after the political and economic stratification of society. However, it also bears repeating that while early gentile societies had no internal antagonisms, they were already adapting to the various forms of subjugation of others, as seen in the examples of Iroquois tributaries and Aztec slaves. In these cases, coercive power clearly went far beyond 'public opinion'.

The key point to keep in mind here is that subjugation and slavery didn't ambush an unsuspecting gentile society out of nowhere. To be sure, gentilism originated in a condition of mankind that far preceded money, slavery and repression, but as these phenomena gradually evolved, so too did gentile society evolve with them. This is particularly accentuated by Morgan, who presents a scheme of the growth of government from that of one power in the lower status of barbarism, across that of two powers in the middle status, to that of three in the upper (Morgan 1877, 250).¹¹ This pattern is never even mentioned by Engels, whose surface-level treatment of gentes and tribes of the Western hemisphere

¹¹ In order of their gradual development from first to last, these three powers of government are the council, the military commander, and the assembly. While all three exist simultaneously in the upper status of barbarism, the assembly doesn't

effectively results in a ‘time jump’ that takes gentile society from its blooming period in the lower status of barbarism straight to the brink of civilization that heralds its downfall.

This, finally, brings us to the crux of the issue. Analyzing the fundamental changes that ancient Athens and Rome underwent, particularly the stratification of society upon the basis of class, Engels tells us that: “Such a society could only exist either in a state of continuous, open struggle of these classes against one another or under the rule of a third power which, while ostensibly standing above the classes struggling with each other, suppressed their open conflict and permitted a class struggle at most in the economic field, in a so-called legal form” (Engels 2004, 156–157). The error of this assertion should be obvious: Engels interposes the Marxist understanding of the *modern* state, which tempers and mitigates class struggle through legal equality, onto the *ancient* state where no such equality existed.

To better understand this phenomenon, let’s consider a hypothetical example: Morgan and Engels would agree that the establishment of the Athenian state culminated with Cleisthenes’ reforms. Therefore, by the fifth century B.C.E. Athens had transitioned from a gentile to a political society. But say, for example, that this didn’t happen: that it instead continued as a gentile society for a few more centuries. The possibility, let alone likelihood of such a development is almost nonexistent considering all the factors involved, but it will help us illustrate the rift between Morgan’s view, in which class isn’t a significant contributing factor to the origin of the state, and Engels’ view, in which it is fundamental. Engels informs us that, at its height, Athens had 90.000 free citizens and 365.000 slaves (Engels 2004, 116). Let’s take his numbers at face value. Now, suppose that the Athenian state did not exist; suppose, instead, that Athens was still organized around a gentile constitution: would the position of slaves have been any different?

The answer is obviously no, since they had no rights under gentile society and gained none after its replacement by the political: both treated them as nothing more than mere property: captives in war and strangers in blood (Morgan 1877, 351). The Roman encyclopedist Varro’s designation of slaves as tools that speak is quite illustrative of this point (Ostrovityanov 1957, 37). Furthermore, the existence of a great many cultures in the middle or upper status of barbarism that had slaves, yet

appear back of that, while the military commander is introduced in the middle status. Only the council can be traced as far back as the lower status of barbarism.

had no states renders Engels' explanation of the origin of the state untenable. One needn't look further than the Greeks of the Heroic Age, or Latins from a time before Romulus, but can also turn to Germans from the time of Caesar, Vikings, Aztecs, or any other people that lived under a highly stratified gentile society to prove this point beyond any doubt.

Now, there is an argument in favor of Engels' theory to be made here, but it is tangential at best: namely, the creation of the state in both the Athenian and the Roman case involved a political stratification based upon occupation and property. The problem with this argument is that this change didn't affect the position of slaves in any way since they had no rights and continued to have none, the division applying to free citizens only. In this regard, Ostrovityanov et al note that besides the contradiction between slaves and slave owners, there was also a contradiction between large landowners and small producers, but the former was the defining one (Ostrovityanov 1957, 29), and the overthrow of gentile society was inconsequential for it.

However, the best possible insight into this issue is given to us by French Marxist anthropologist Pierre Bonte: in researching different nomadic pastoralist tribes of East Africa, he noted that they were all stratified by economic classes, but that only some had states, whereas others, like the Tuareg that he personally studied, did not (Bonte 1981). This led Bonte to question the general applicability of the Marxist-Leninist theory of the origin of the state (Bonte 1981, 22), concluding that the relation between class and state at the very least isn't direct. Had he been intimately familiar with Morgan's theory, he might have gone on to say that class and state were parallel phenomena at best: that while the growth of property was a key contributing factor to the overthrow of gentilism, its consequence, the gradual stratification of society, was merely correlative.

CONCLUSION

If one sets as ambitious and extravagant a goal as eventually putting 'the whole machinery of the state into the museum of antiquities, by the side of the spinning wheel and the bronze axe' (Engels 2004, 160), one is obliged to thoroughly research how the state originally came to be, and even more importantly, *why*. The purpose of this paper was not to criticize historical materialism. Far from it, I believe that historical materialism is by far the best method for interpreting the gradual development of human society.

Instead, my goal here was to criticize a misapplication of said method, by which extremely ambitious assertions were based upon a weak foundation. Without even having read Morgan's book from cover to cover, let alone countless other works of anthropology and history that would have provided ample material for tackling the issue at hand, Engels recklessly proceeded to claim that the discoveries he presents shake some of Morgan's hypotheses and make others untenable (Engels 2004, 36).

The resulting work can at best be considered a serviceable 'digest' of *Ancient Society*, though one that still misrepresents a number of key issues to a concerning degree. This isn't to say that it's impossible for a Marxist theory of history to surpass Morgan's. Such an effort would involve developing a model of historical materialism that would, in addition to the theoretical framework, also have to include many works of anthropology and history. Although the endeavor would be difficult indeed, a work of Marxist theory that builds upon and even surpasses *Ancient Society* could hypothetically be produced. However, Engels' *Origin of the Family, Private Property and the State* isn't it.

REFERENCES

- Bonte, Pierre. 1981. "The Study of Nomadic Pastoralist Societies." *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies*, eds. Joel S. Kahn and Josep R., 22–56. London: Macmillan Press.
- Castillo, Bernal and Del Diaz. 2012. *The True History of the Conquest of New Spain*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Engels, Friedrich. 2004. *Origin of the Family, Private Property and the State*. Resistance Books: Chippendale NSW.
- Gibson, Charles. 1947. "Lewis Henry Morgan and the Aztec 'Monarchy'." *Southwest Journal of Anthropology* 3 (1): 78-84.
- Grote, George. 2001. *A History of Greece From the Time of Solon to 403. B.C.* London and New York: Routledge.
- Hobbes, Thomas. 1996. *Leviathan*, J. C. A. Gaskin (ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Hobbes, Thomas. 1998. *De Cive*. Richard Tuck and Michael Silverthorne (eds.). Cambridge: Cambridge University Press.

- Ivantchik, Askold. 2006. "'Scythian' Archers on Archaic Attic Vases: Problems of Interpretation", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 12 (3-4): 197-271.
- Kant, Immanuel. 2006. *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*. Pauline Kleingeld (ed.), New Haven and London: Yale University Press.
- Krader, Lawrence. 1968. *Formation of the State*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Krader, Lawrence. 1975. *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Kuper, Arthur. 1988. *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. Routledge: London and New York.
- Locke, John. 2003. *Two Treatises of Government*. Ian Shapiro (ed.). New Haven and London: Yale University Press.
- Lubbock, John. 1882. *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*. London: Longman and Green.
- Maine, Henry Sumner. 1963. *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and its relation to Modern Ideas*. Boston: Beacon Press.
- Morgan, Lewis. 1876. "Montezuma's Dinner: A Review of the Native Races of the Pacific States." *The North American Review* 122 (251): 265–308.
- Morgan, Lewis. 1877. *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Chicago: Charles H. Kerr & Co.
- Niebuhr, Barthold Georg. 1850. *The History of Rome, From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*. London: Taylor, Walton, and Maberly.
- Ostrovityanov, Konstantin Vasilevich et al. 1957. *Political Economy*. London: Lawrence & Wishart.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1994. *Discourse on Political Inequality and The Social Contract*. Christopher Betts (ed.). Oxford: Oxford University Press.

- Smith, Christopher John. 2006. *The Roman Clan: The Gens from Ancient Ideology to Modern Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sowell, Thomas. 1985. *Marxism: Philosophy and Economics*, Salisbury: Hazell Watson & Viney Limited.
- Trautman, Thomas. 1987. *Lewis Morgan and the Invention of Kinship*, Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Tylor, Edward Burnett. 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: John Murray.
- White, Leslie. 1945. "History, Evolutionism and Functionalism: Three Types of Interpretation of Culture." *Southwest Journal of Anthropology* 1 (2): 221–248.

Иван Матић**Институт за политичке студије, Београд***СУПРОТСТАВЉЕНЕ МАТЕРИЈАЛИСТИЧКЕ
КОНЦЕПЦИЈЕ О НАСТАНКУ ДРЖАВЕ: О ЈАЗУ
ИЗМЕЂУ МОРГАНА И ЕНГЕЛСА****Сажетак**

Тема овог рада је компаративна анализа различитих материјалистичких концепција о настанку државе које нуде Фридрих Енгелс и Луис Морган. С обзиром на утемељеност неких елемената марксистичке концепције о настанку државе на Моргановој антрополошкој концепцији о развоју друштва, ове две теорије деле многе неминовне сличности. Међутим, упркос овоме, оне имају и бројна значајна разлика. Циљ овог рада је да прикаже сличности дотичних теорија као и да представи и образложи узроке њиховог разлика. Као што ћемо видети, разлог за одступање марксистичке теорије о настанку државе од Морганове нису нова научна открића на која Енгелс опскурно реферира, већ је то примарно његова тежња да натегне историјске чињенице према идеолошким претпоставкама.

Стога се у првом делу разматра Морганово откриће феномена праћења порекла по женској линији код древних народа (овде се атрибут 'древни' односи на народе у ранијим ступњима развоја, попут античких Грка и Римљана, америчких и аустралијских домородаца, итд.) и његов постепен пренос на мушку линију, који се типично дешава паралелно са развојем земљорадње и сточарства, металургије, и др. Морган своју теорију темељи како на сопственом етнолошком истраживању, тако и на радовима Грота, Неибура, Момзена, Тајлора, Лабока и других великих историчара и антрополога.

Енгелсова концепција се, пак, заснива на амалгаму Морганове антрополошке и Марксове економске теорије, услед чега он значајно већи фокус ставља на моменат класе у развоју државе и, налик Моргану, спекулише о њеној будућој сувишности (додуше,

* Имејл-адреса: ivan090790@gmail.com.

* Овај рад је примљен 09. јуна 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

са тоном неизбежности). Из овога произилазе и суштинске разлике између Морганове и Енгелсове концепције: док се једна заснива на историјским чињеницама и гаји искру наде у бољу будућност човечанства, друга ту будућност постулира као апсолутну неминуовност која се може тврдити са сигурношћу природног закона – и отуд нужно залази у изостављање и дисторзију историјски и антрополошки кључних чињеница.

Кључне речи: Морган, Енгелс, материјалистичка концепција, настанак државе, друштвени уговор

Владе Симовић*

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Жељко Будимир**

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

ЕВРОПСКА УНИЈА И БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИКЕ У ПЛУРАЛНИМ ДРУШТВИМА

Сажетак

Предмет истраживања овог рада су плурална друштва, механизми њиховог политичко-системског обликовања и функционисања – конкретно компаративно истраживање плуралности и консоцијацијског уређења Европске уније и Босне и Херцеговине. Историјско наслеђе вјерских, националних и идеолошких сукоба градивни су елементи плуралних друштва Европске уније и Босне и Херцеговине. Поред изразите културно-политичке плуралности, заједничка политичко-вриједносна тачка и основ компарације Европске уније и Босне и Херцеговине је консоцијацијска демократија. Компаративна анализа плуралних друштава и консоцијацијске демократије у Европској унији и Босни и Херцеговини и закључци које изводимо у раду доприносе укупном знању о плуралним друштвима и консоцијацијској демократији.

Кључне ријечи: плурална друштва, консоцијацијска демократија, Европска унија и Босна и Херцеговина

* Имејл-адреса: vlade.simovic@fpn.unibl.org.

** Имејл-адреса: zeljko.budimir@fpn.unibl.org.

Просјечан посјетилац Стразбура нема исти осјећај Француске, као што га носи у Клермон Ферану или Лиону. Грађевине, јела, аутохтона култура, језик и поријекло домаћег становништва даје им осјећај близине, па чак и нескривене припадности Њемачкој. Како и не би када ту живи око милион етничких Њемаца. Вијековима су Алзас и његов Стразбур били дио Светог Римског Царства, а касније и Њемачког рајха. Била је то деценијама крвава граница сукоба двије велике европске нације – француске и њемачке. Шта тек помислити о унутрашњим европским сукобима и подјелама ако се задесите у Белфасту, у трајно подијељеном граду између католика и протестаната. Овдје наводимо само неке од старих европских подјела одређених етничким и вјерским детерминантама, династичким и идеолошким сукобима. Додамо ли постојећим подјелама нове, настале у вријеме европског благостања када су се захваљујући колонизацији свијета западноевропске државе енормно обогатиле и постале пожељна мигрантска „лука” што је измијенило етничку, религијску и расну карту Европе, онда ствари постају још сложене. Толика разноликост европски континент чини изразито хетерогеним и плуралним.

Босна и Херцеговина је, у погледу вјерских, националних и социјалних подјела умногоне „Европа у малом”. У условима старих и нових подјела политичке елите у Европској унији, као и политичке елите у Босни и Херцеговини, а посебно теоретичари, од политиколога, историчара, социолога, па све до правника, морали су да дају одговор на питање стварања и одржавања политичке стабилности и функционалности система. Одговор је пронађен у механизмима консоцијацијске демократије. Упркос указивању на њене недостатке и различите исходе у државама у којима је овај облик демократије примјењиван, а о чему су писали теоретичари попут Пипе Норис (Norris 2002), Бенцамина Рајлија (Reilly 2001), Асима Мујкића (Мујкић 2010) и сличних, консоцијацијска демократија се ипак показала обликом демократског уређења који може да одговори изазовима дубоко подијељених друштава. Циљ овог рада је да објасни зашто је модел консоцијацијске демократије одговарајући за плурално и постконфликтно друштво у Босни и Херцеговини. У њему полазимо од тезе да је консоцијацијска демократија функционалан модел који се примјењује у Европској Унији и појединим њеним чланицама попут Белгије, Аустрије и Холандије која су плурална друштва, те је као такав примјењив и на Босну

и Херцеговину. Дакле, циљ овог рада није пропитивање теоријске основаности модела консоцијацијске демократије, него значај њене практичне примјене у Босни и Херцеговини, а полазећи од искустава Европске уније и дијела њених чланица у којима је извршена институционализација овог модела представничке демократије.

Дометима консоцијацијске демократије као модела за политичко-системско уређење плуралних и посебно постконфликтних друштва бавили су се бројни истраживачи у протеклих неколико деценија (Arend Lijphart, Alison McCulloch, John McGarry, Brandon O'Leary и др.). Они су истраживали велики број тема, од политичких партија, интересних група, избора, система дијељене власти, па све до федерализма. Иако су теме о консоцијацијској демократији и плуралним друштвима биле мање истраживане током осамдесетих година, оне се интензивније изучавају деведесетих и двије хиљадитих година, посебно због све комплекснијих односа унутар појединих друштава и потребе да се она политичко-системски редефинишу. Због тога и не чуди велики број текстова објављених у протекле двије деценије како на тему консоцијацијске демократије у Европској унији, тако и на тему консоцијацијске демократије у Босни и Херцеговини.

Тренд радикализације односа унутар плуралних друштава отворио је политичко, али и теоријско питање која су то, за њих, одговарајућа политичко-системска рјешења. Управо је ово теоријско питање усмјерио наше истраживање у дубље политиколошке анализе, враћајући нас на дефиницију плуралних друштава о којима је први писао Џон Сиденхајм Фурнивал (Furnivall 1948). Он је поставио јасну тезу у оквиру које дефинише да друштва са снажним расним, вјерским или националним разликама и сукобима своје вертикалне подјеле преносе у сферу политичког у виду формирања сегментисано обликованих партија, медија, образовних и сличних институција. Ово је природан процес у друштвима гдје постоји снажна дистанца између сегмената подијељеног друштва, посебно ако они имају историју ратних сукоба. Таква друштва не могу да остваре класичну представничку демократију, а посебно не могу да остваре њену „вестминистарску” форму.

Због тога се аутори попут Аренда Лајпхарта окрећу истраживањима облика демократије који би могао да се примјени у подијељеним и постконфликтним друштвима. Примјена подразумијева да тај облик демократије онемогући „тиранију већине” (крз

механизме вета, паритета и институционалне аутономије) и да усмјерава легитимне представнике сегмената подијељеног друштва у „велике коалиције” које су основа за одржавање стабилности система и његове демократије. У својим научним радовима Аренд Лајпхарт овај облик демократије назива консоцијацијска (Lijphart 1992; Lijphart 2003). Њена практична примјена у Швајцарској, Аустрији, Холандији и Белгији показала се успјешном, иако има и примјера њених неуспјеха какав је у Либану. Уз све недостатке које има консоцијацијска демократија у Босни и Херцеговини (видјети детаљније у Kasarović 2005; Simović 2019) она више од двије и по деценије одржава мир и одређен ниво демократије и функционалности ове државе.

У низу научних радова и књига посвећених демократији у плуралним друштвима Arend Lajphart полази од тврдње да у политичкој теорији постоји велики број научних радова који доказују да је тешко постићи и одржати стабилну демократску власт у плуралним друштвима, али да то није немогуће (Lijphart 1992, 9). Тумачење демократије и политичке стабилности Аренда Лајпхарта прихватамо као полазну основу у одређењу ових појмова постављајући их у контекст нашег истраживања.

Због свега наведеног, једнако Аренду Лајпхарту, сматрамо да у плуралним друштвима не можемо говорити о моделу који може да испуни све „демократске идеале”, али може оне фундаменталне основе демократије неопходне једном друштву да би било демократско, као и политичку стабилност која се лајпхартовски огледа у низу остварених категорија попут одржавања политичког система, јавног реда, легитимности, учинковитости, велике вјероватноће опстанка демократског система и ниског нивоа потенцијалног грађанског насиља.

Европска унија и њене чланице захваљујући елементима консоцијацијске демократије имају остварен висок степен демократије и политичке стабилности. Он варира од највишег нивоа демократије и политичке стабилности у скандинавским земљама до далеко нижег нивоа демократије и политичке стабилности у, на пример, Хрватској, Бугарској и Румунији.

ЕВРОПСКА УНИЈА– КРАТКИ ПРЕСЈЕК ПЛУРАЛНОСТИ

Полазећи од одређења плуралних друштава Џона Сиденхајма Фурнивала (Furnivall 1948) према којем је ријеч о друштвима са снажним расним, вјерским или националним разликама и сукобима чије се подјеле преносе у сферу политичког, а њима још додамо и идеолошке, Европску унију можемо да одредимо као изразито плуралну заједницу. Проблем у дефинисању плуралности Европске уније, а у контексту Фурнивалове дефиниције, је тај што Европска унија није држава, већ заједница коју чини 27 међународно признатих држава које имају своја друштва, па се поставља питање да ли можемо говорити о друштву Европске уније или је то унија друштава њених држава-чланица. Расправа на ову тему је научно изазовна, али јој нећемо посветити даљу пажњу. Прихватићемо тезу да је Европска унија, с обзиром на међусобно историјско искуство њених чланица, плурална. Исто тако наглашавамо и да су неке од њених чланица према свим Фурниваловим параметрима такође плуралне. С друге стране, карактер плуралности се разликује од државе до државе. И док су, на примјер, Белгија и Шпанија национално подјељена друштва, Холандија је то вјерски (калвинисти и католици), али и идеолошки (социјалистички стуб нетериторијалне подјеле). Демографске промјене (протеклих деценија), посебно услед пресељења великог броја људи из различитих континената, културних и државних традиција, додатно су плурализовале простор Европске уније. Плуралност је све снажнија и политички све захтјевнија па су консоцијацијска логика и институционални механизми добили снажну научну, али и политичку пажњу. Управо у оквирима консоцијацијских механизма функционише Европска унија и неке од њених држава (попут Белгије). Но, све већи изазови плуралности наводе и друге државе ка том путу.

За потребе нашег рада маркираћемо које су то основне линије плуралности унутар Европске уније. Историјски посматрано најснажнија вертикала сукоба у европској историји била је религијска, потом међудржавна и међунационална, затим расна и на крају идеолошка.

Религија је одувјек играла велику улогу у обликовању Европе. Некада старе многобожачке религије временом је замијенило хришћанство које се са Истока проширило Европом. Без обзира на

почетне римске прогоне и бруталности хришћанство је захваљујући истрајности својих вјерника опстало. Како примјећује Тимоти Хол, хришћанска црква је расла „натоплена крвљу мученика” (Hol 2017, 94). Захваљујући преданости раних хришћана и снази њихове духовности римски цар Константин, доноси Милански едикт (313. године) којим је проглашена вјерска слобода. Био је то политички прагматичан потез, којим је отворен пут хришћанском обликовању Европе. Међутим, како је хришћанство постало саставни дио идентитета свих европских држава оно је постајало и предмет злоупотребе њихових елита. С једне стране владари су хтјели да подреде себи Цркву, а Црква владаре себи. Сукоби око премоћи унутар феудалног поретка између световних владара и црквене елите, добили су нову димензију са отварањем унутархришћанских сукоба, прво између католика и православних (1054. године), а затим и између католика и протестаната (1517. године). Продор ислама у Европу (711. године) додатно је усложио религијске односе на Старом континенту. Крсташки ратови вођени од 1096. до 1270. године имали су карактер „војно-колонизаторских подухвата европских народа ка Истоку” (Udaljcov, Kosminski i Vajňštajn 2011, 221), а због бруталности и злочина чињених од стране крсташа, оставили су дубоке посљедице како по исламско-хришћанске, тако и по православно-католичке односе.

Историја вјерских сукоба обиљежила је скоро сваки вијек европске историје. У том контексту Фернан Бродел пише: „Свако је стољеће имало своје задатке и своје битке: XIII борбу против катара; бурно XV ст. чувену расправу између концила и папинства (концили у Konstanzi и Baselu); XVI ст. збијање реформације и истовремено успоставу протуреформације (коју су проводили исусовци), евангелизацију Новог свијета, ауторитивне одредбе Тридентског концила (Trento, од 1545. до 1563). У XVII ст. јавља се јансенизам, у XVIII заоштрава се борба против поборника становитог атеизма који су били мање дискретни од „libertina” из претходног стољећа: та се борба са свршетком стољећа још није окончала, тек што је започела, већ избија Француска револуција” (Braudel 1990, 293).

Најзначајнији вјерски ратови су се дешавали током 16. и 17. вијека. Сукоби протестаната и католика изњедрили су „Аугзбуршки” (1555. године) и „Вестфалски мир” (1648. године). Првим је прокламовано начело „чија је земља, онога је и вјера”, док је другим прокламован принцип суверенитета и једнакости држава, њихових

права и обавеза, што је постало основа за дефинисање модерног међународног права. „Вестфалски мир” је последица „Тридесетогодишњег рата” (1618–1648) који се одвијао на простору централне Европе. Сукоб је имао вјерски карактер (католичко-протестантски рат), али и династички. У овом је рату страдала скоро трећина становништва простора на којем се одвијао војни сукоб. Ратне операције у источном дијеловима имале су велике последице по словенско становништво. Поједина истраживања говоре о томе да је само Чешка изгубила више од 2/3 становника (од 2,5 милиона становника из 1618. године свела се на 700.000 у 1650. години). Некада већинско, словенско становништво на Лаби и Одри, скоро је у потпуности ишчезло: „После рата њихова места заузели су немачки досељеници. Према томе, Тридесетогодишњи рат изазвао је знатне миграције немачког живља у раније словенске области и убрзао германизацију тих области” (Skaskin i Vajňštajn 2011, 358). Овај рат је отворио не само даље вјерске већ и расне сукобе (германске концепције расног потчињавања словенских народа) које су дуго присутне у Европи.

Расистичке теорије су „европски изум”. Оне су настале у „средњем вијеку, када су хришћански владари хтели да приграбе имовину јеврејских банкара (само су Јевреји могли да позајмљују новац са каматом, будући да је католичка црква то забрањивала)” (Diverže 1966, 21). Теоретичари и писци попут Артура де Гобина и Хјустона Стјуарта Чембрлајна развили су бројне расистичке идеје, које су свој најрадикалнији политички садржај добиле у књизи „Mein Kampf”, Адолфа Хитлера, и дјеловању његове Националсоцијалистичке њемачке радничке партије. Расизам је доктрина коју осуђују све најважније организације (ОУН и сл.) и повеље (бројне декларације о људским правима и спрјечавању расне или било које друге дискриминације људи) савременог свијета. Званичне институције и документи Европске уније посебно инсистирају на томе. Ово не чуди с обзиром на чињеницу да су у име расистичке идеје о „супериорности германске расе” у Другом свјетском рату, од стране нациста, на тлу Европе страдали милиони Јевреја, Рома, Словена и др. Иако је потиснут у јавном простору и у свјести највећег дијела становника, расизам живи у Европи међу разним неонацистичким покретима и идејама.

Поред вјерских и расних сукоба Европа је била мјесто империјалних, међудржавних, националних, али и идеолошких сукоба.

Највеће европске империје покоравале су бројне дијелове свијета (Македонија Александра Великог, Римска империја и касније Византија, затим Шпанија, Португалија, Француска, Велика Британија, Русија и касније СССР, Њемачка, Италија и др.) ширећи своју моћ и европске обрасце понашања. То је изазвало бројне антагонизме према европским државама и јачало је отпор према њима (Кина, Индија, Иран и бројне друге изваневропске земље). Поред ширења своје глобалне моћи и ратова које су водиле широм свијета, европске империје су се примарно сукобљавале у Европи.

Највећи сукоб европских сила десио се почетком 20. вијека. Први свјетски рат (1914-1918) био је највећи до тада виђен војни сукоб, а главни кривац тог сукоба била је империјална Њемачка. Код ње се, како наводи Херберт Џорџ Велс „свеопшта болест империјализма појавила у свом најжешћем и најпотпунијем виду” (Vels 2006, 673). Вијек и по прије почетка Првог свјетског рата, обиљежен је низом догађаја и процеса који су увели свијет у „Велики рат”. Француска револуција је, по много чему, била преломни догађај у историји Европе. О њеним дометима и данас се воде жустре расправе. Како примјећује Френклин Форд „много је уништила, много је створила, понекад само да би поново уништила”, такође наводећи и то да је Француска револуција уништила „старе непријатеље промена, али и оне који су били прави пророци промена” (Ford 2005, 160). Оно што се показало историјски тачним је оцјена да је Француска револуција дала примјер и мотив другима, чиме је устоличен „преображај Европе која је потом преобразила свијет” (Ford 2005, 160). У чему се огледао преображај, о којем пише Френклин Форд, као и бројни аутори прије њега, захтјевно је научно питање. Због тога ћемо се држати неколико устаљених теза.

Француска револуција показала је да „улица” може да сруши естаблишмент и војну структуру земље, увела је просветитељске и либералне идеје у јавни простор, дефинисала концепт модерне нације, покренула друштвене и политичке промјене које су биле радикалног карактера, обрачунавајући се са прошлoшћу и бројним идентитетским категоријама. Истовремено, показала је како се из „логике улице”, као народног бунта, олако може ући у диктатуру, како се краткорочни политички, друштвени и економски успјеси, обиљежени радикалном трансформацијом, могу окренути у супротност и коначни неуспјех. Француска револуција је без обзира на симпатије милиона поборника „револуционаризма”, доказ како

је „еволутивност” далеко бољи и мање страдалнички концепт за неминовне промјене. А промјене које су кренуле у Европи означиле су коначни пад феудализма и успостављање капитализма као обилка привређивања. То је отворило један други идеолошки сукоб на релацији рад-капитал. Тај ће сукоб супротставити буржоаске и социјалистичке идеје из којих ће у коначноме произаћи Хладни рат, који ће опет бити један од тектонских стубова европских подјела и њене плуралности.

Међутим, прије идеолошких сукоба, европски простор у 19. и 20. вијеку обликују национални. Буђење и самодефинисање европских нација, који креће послвије Француске револуције, отворило је простор сукоба који и данас трају у Европи. Тежње великог броја европских нација за стварањем државе сукобљавао се са империјалним интересима великих европских сила. Посебно су биле агресивне њемачка и аустријска политичка елита. Оне су на процес ослобођења балканских нација и стварање њихових држава гледале са великом нетрпељивошћу и антагонизмом, посебно на Србију. Са друге стране, у процесу ослобађања од Османског царства и добијања независности, балканске државе су се ослањале на Руско царство. За дефинисање будућности балканских држава и њихове државне и геополитичке домете биле су заинтересоване и Велика Британија и Француска. Довољно је било да се, послвије Првог (1912–1913) и Другог балканског рата (1913), деси „Сарајевски атентат” па да се „давно припремљене машинерије” Њемачке и Аустроугарске империје упусте у „Велики рат”.

Први свјетски рат није био крај великих свјетских сукоба. Економска криза и лоше постављен систем међународних односа, јачање екстремних идеологија и одсуство демократске свијести, отворило је нови далеко већи сукоб – Други свјетски рат (1939-1945). Расне, империјалне, национал-шовинистичке, антикомунистичке и антидемократске идеје објединиле су се током двадесетих година у Нацистичкој партији Адолфа Хитлера. Занимљиво је да је ова партија финансијску помоћ добијала од крупних индустријалаца, примарно из Рура и Рајанске области (Gudac i Ђorđević 1997, 84). Према тумачењима Жарка Гудаца и Мирослава Ђорђевића, у „немогућности да нађе излаз из кризе старим методама у оквиру система парламентарне демократије, њемачка буржоазија се сасвим окренула фашизму, помоћу којег је настојала да реши кризу у своју корист” (Gudac i Ђorđević 1997, 84). Помогнути крупним капиталом,

а у условима свјетске економске кризе, слабљења парламентаризма и демократије широм свијета, њемачки нацисти су освојили власт (1933). Свега шест година касније (1939) почео је Други свјетски рат. Његовим завршетком, међутим, нису престали сукоби. Хладноратовска подјела свијета највише се огледала у Европи.

Са „трећеталасном демократизацијом” Европе дошло је до релаксирања унутаревропских односа, али не у свим дијеловима Европе. Сукоби и кризе су итекако присутни на рубовима Европске уније (Рат у Босни и Херцеговини (1992-1995), НАТО агресија на Србију (1999), сукоби у Украјини (2014-2022)). У самој Европској унији плуралности доприносе бројни сукоби на релацији: суверенисти-глобалисти, традиционалисти-модернисти, социјалдемократе-неолиберали, мале на супрот великих држава, европски југ на супрот европског сјевера, старе и нове чланице и сл. Међутим, све то опстаје у прилично успјешном пројекту званом Европска унија, највише захваљујући логици и механизмима консоцијацијске демократије који се примјењују у њеној политици. Ријеч је о паритету, једном од елемената консоцијацијске демократије, који се огледа у низу институција Европске уније попут Европског савјета у којем се налази по један шеф државе или владе сваке од чланица Уније. Слично је са Европском комисијом у којој дјелује 27 европских комесара, сваки из по једне од чланица Европске уније. Паритет међу државама, чланицама Европске уније, постоји и у Савјету Европске уније којег чине представници влада свих држава. Европски парламент чине парламентарци из свих чланица Европске уније. Паритет постоји и у другим, попут правних (Суд правде Европске уније), финансијских и безбједоносних европских институцијама. Вето као други битан елемент консоцијацијске демократије заступљен је у функционисању европских институција, а у појединим и гласање квалификованом већином, као што је случај са гласањем у Савјету Европске уније. Аутономија сегмената, као трећи елемент консоцијацијске демократије, у Европској унији постоји у виду националних држава. Велике коалиције се остварују у Европском парламенту кроз унутарблоковску или међублоковску сарадњу различитих партијских, идеолошки постављених групација.

ПЛУРАЛНОСТ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Босна и Херцеговина је у погледу религијских и националних подјела изразито плурално друштво. Њена историја обиљежена је религијским, националним, а умногоме и идеолошким сукобима, посебно у периоду Другог свјетског рата. На овом простору преплићу се ислам и хришћанство (православље и католичанство). Међутим, Босна и Херцеговина је периферија, како ислама, тако и православља и католичанства. То је умногоме допринијело њеној конфликтној прошлости. Ратови између великих религија, то јест цивилизација, одвијају се како примјећује Семјуел Хантингтон на њиховој периферији, на „крвавој линији сукоба цивилизација”, а Босна и Херцеговина је управо то (Huntington 2000, 230).

О значају религије у политици и друштвенима подјелама, те у процесу конституисања нација у Босни и Херцеговини, Милорад Екмечић пише: „Религија као вододелница нације се није могла сузбити у условима општег заостајања развоја Балкана у социјалном и културном погледу. И у временима доминације југословенске идеологије, религија за јужнословенске народе остаје увек доминантни 'ancien depot'. То је основа од које се увек полази од почетка. Не само програми политичких странака, велике декларације преломних историјских времена, него начин понашања верника разних религија је увек диоба на рачун других религија и веровања. Не само програми политичких групација, социјалних слојева и влада, него начин мишљења на вечерним седељкама да се убије дуго зимско време, оптерећено је амбисом религиозне подјеле” (Екмечић 2007, 201).

На овом трагу Мирољуб Јевтић закључује: „Највећа разлика између три југословенске етничке заједнице, Срба, Хрвата и Бошњака, јесте религијска. Скоро да су сви Срби православни, сви Хрвати римокатолици и сви Бошњаци муслимани. Мењање религије у прошлости је значило мењање нације; када су православни Срби мењали веру прелазећи у ислам, стварали су претпоставке да се данас трансформишу у Бошњаке. Исто се десило и са Хрватима” (Jevtić 2008, 171).

У Босни и Херцеговини постоје и друге подјеле попут идеолошких али оне имају другоразредан значај. Једини снажнији утицај идеологије био је у вријеме грађанског рата између Партизанског и Равногорског покрета. Овај је сукоб имао дугорочне посљедице

по, прије свега, српско национално јединство и тек је дјелимично саниран у протекле три деценије. Изразита плуралност у Босни и Херцеговини имала је посљедице по политику. Још су прве партије формиране у вријеме Аустроугарске монархије имале јасан религијски и национални предзнак (Imatović 2007, 159–299). У вријеме владавине Савеза комуниста Босне и Херцеговине (1945-1990) постојала је једнопартијска монолитност која је идеолошки искључивала национално и религијско сегментирање. Међутим, обновом вишепартизма у први план долазе национално одређене партије и то је карактеристика партијског система Босне и Херцеговине до данас (Simović 2019, 243–261). Због своје плуралности, недовољно развијене политичке културе, одсуства договора национално-партијских елита око базичних питања државности и државног уређења, недостатка консолидацијских механизма заштите сегмента подијељеног друштва и иностраног интервенционизма десио се рат (1992-1995) који је завршен Споразумом из Дејтона (видјети детаљније у: Kasapović 2005; Antić i Kermanović 2016; Simović 2019; Kermanović, Vranješ i Budimir 2021).

Коначни резултат био је стварање сложеног политичког система који има елементе институционализоване консолидацијске демократије о чему је прва писала Мирјана Касаповић (Kasapović 2005). Тиме је Босна и Херцеговина добила уставни оквир по којем функционише више од двије и по деценије. Њен суверенитет је умногоме упитан због постојања Канцеларије високог представника за Босну и Херцеговину, снажног иностраног интервенционизма. Са друге стране, ово је посљедица унутрашњих сукоба између елита подијељеног друштва. Једна од кључних подјела је на актере који заговарају очување консолидацијске уставности и оних који желе да је промјене у правцу класичне представничке демократије. Ова подјела може да се опoјми као сукоб између центрифугалиста и центрипеталиста. Прву скупину чине српски и хрватски, а другу бошњачки и грађански блок партија.

Босна и Херцеговина је кандидат за чланство у Европској унији. Међутим, често се њено државно уређење истиче као једна од препрека за улазак у Унију. Ова оцјена, неријетко потенцирана из саме консолидацијски обликоване Европске уније није тачна. Уставност Босне и Херцеговине није препрека њеном чланству у Европској унији, посебно јер и она почива на елементима консолидацијске демократије, као и неке од њених чланица (нпр. Белгија).

Међутим, антиконсоцијацијско и центрипетално опредјељене елите у Босни и Херцеговини желе да њен европски пут искористе како би остварили своје политичке циљеве. У томе им даје подршку и дио елита из Европске уније, чиме оне негирају своју политичку онтологију, чиме се политичка и теоријска стварност додатно усложњава. О овоме смо детаљније писали у нашим ранијим радовима (Simović 2022).

ЕВРОПСКА УНИЈА И БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У КОНСОЦИЈАЦИЈСКОЈ ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ: ШТА МОГУ ДА НАУЧЕ ЈЕДНА ОД ДРУГЕ?

Консоцијацијска демократија у Европској унији и Босни и Херцеговини је, навели смо у уводу, али и у нашим ранијим радовима (Simović 2022), заједничка тачка и политичко-системска вриједност у којој се спајају два наведена простора и дају нам основу за њихову компарацију. Аутори попут Матијса Богардса (Bogaards 2021), Оливера Косте (Costa 2003) и Ендрју Кајзера (Kaiser 2002) оцјењују Европску унију као консоцијацијску демократију. Ово чине ослањајући се на Аренда Лајпхарта који је теоријски утемељио појам и логику консоцијацијске демократије. Осим као консоцијацијску демократију, дио аутора Европску унију посматра и из угла федерализма, дајући јој одређене хибридне квалификације или јој предвиђајући неминовну федерализацију.

Босна и Херцеговина је уставним аранжманом из Дејтона уређена као сложена етнофедерација чији облик владавине одговара моделу консоцијацијске демократије (видјети детаљније о карактеру политичког система и демократије Босне и Херцеговине у Marković 2012; Nešković 2013; Simović 2019, Simović 2022). Раније смо изнјели тврдње да је консоцијацијска логика уграђена у „европски модел политичког договарања и функционисања” и политичко-системски оквир Европске уније и Босне и Херцеговине (Simović 2022). Тиме полазимо од тезе да је консоцијализам, не само политичко-системско рјешење, већ и вриједност Европске уније и Босне и Херцеговине.

Међутим, оно што на први поглед теоријски спаја Европску унију и Босну и Херцеговину, а то је консоцијацијска демократија, дубљом анализом утврђујемо да их у практичној политици дијели. Разлог је тај што дио елита Европске уније, која почива, како

наводе теоретичари (видјети у Lijphart 2003, Bogaards 2021, Costa 2003), на бројним механизмима консоцијацијске демократије, неријетко покушава да кроз политику стварања „функционалне” Босне и Херцеговине измјени њен консоцијацијски обликован политички систем. Оваква политика одговара бошњачкој елити која бројношћу свог народа жели да оствари доминацију у условима класичне представничке демократије. То реалан сценарио и већ виђена појава у системима у којима нису постојали консоцијацијски механизми заштите мање бројних сегмената плуралног друштва. Оваква политика прави континуиране политичке кризе у Босни и Херцеговини и онемогућава јој да се политички стабилизује, консолидује демократију и проведе реформише у мјери у којој би задовољила критеријуме за приступање Европској унији (о наведеним тезама и закључцима видјети детаљније у нашем ранијем раду Simović 2022).

Босна и Херцеговина има далеко слабији индекс демократије него земље Европске уније (Индекс демократије: BiH на 101. мјесту међу 167 земаља (Mondo) 2021), као и слабију политичку стабилност, али се захваљујући консоцијацијским механизмима уграђеним у бх-Устав демократија одржава као облик владавине скоро двадесет седам година. Критичари консоцијацијске демократије у Босни и Херцеговини заговарају став да је њено сложено етнофедерално уређење са елементима консоцијацијске демократије препрека њеној стабилности и функционалности (видјети детаљније научну расправу у текстовима објављеним у мостарском часопису Статус (2006-2013)).

Ово је погрешно тумачење које не одговара стварности. Босна и Херцеговина одржава демократију у мјери у којој јој то дозвољавају културно-историјско наслеђе, као и геополитичке околности. Политичку културу становништва у Босни и Херцеговини карактеришу елементи парохизалне и поданичке свијести настале усљед мимикријског менталитета босанских чаршија у којима је политика одувijek била „ход по ивици плајваза”, дуготрајног робовања османској и касније аустроугарској империји, те животу у идеолошкој матрици никада суштински прихваћеног „братства и јединства” тоталитарног једностраначја Савеза комуниста. Са друге стране, у менталитету људи у Босни и Херцеговини постоји доза динарског пркоса, ината и слободарског духа. Контрадикторност и неспојиви културни обрасци, посебно религијски, били су и остали узрок бројних конфликата у Босни и Херцеговини. Због

тога је она уџбенички примјер потребе за успостављањем консочијацијске демократије.

Међутим, иако је Споразумом у Дејтону дефинисан уставни аранжман консочијацијског типа, уз неколико одступања попут постојања асиметричне етнофедерације и „изнуђеног пристанка”, ниво демократије у Босни и Херцеговини није на просјеку Европске уније или сличних консочијацијски уређених држава попут Белгије. Међутим, нумерички посматрано степен демократије у Босни и Херцеговини не одступа пуно од степена демократија земаља са сличним ауторитарним наслеђем, каква је, на примјер, Бугарска. Њен индекс демократије се не разликује битније од Босне и Херцеговине, а хомогена је држава и нема консочијацијске механизме уграђене у свој Устав. То значи да консочијацијска демократија није разлог слабијег нивоа демократије у Босни и Херцеговини од европског просјека већ је то посљедица културно-историјског наслеђа а оно је недемократско. Да би се измјенио образац политичке културе и она довела у ниво партиципативне потребно је далеко више од три деценије колико је Босна и Херцеговина у процесу демократске транзиције.

Политичка стабилност је умногоме незадовољавајућа у Босни и Херцеговини. Разлог је тај што постоји радикални сукоб између национално-партијских елита, од којих бошњачка и грађанска желе укидање консочијацијске демократије. Без обзира на такво стање ниједном није дошло до обнављања војних сукоба у Босни и Херцеговини, од потписивања Споразума из Дејтона до данас. Све то захваљујући постојању елемената консочијацијске демократије. Постојање паритета, вета и аутономије сегмената примарно одржавају мир, контролишу сукобе и не дозвољавају рат. Да не постоји инострани интервенционизам и „цезаристичке” политике пројекције сукоба између доминантних нација у Босни и Херцеговини, ова држава би могла да се оствари као стабилна консочијацијска демократија, за шта има одговарајуће политичке и теоријске претпоставке. Међутим, она је данас „држава-случај” и предмет бројних политичких експеримената. Сваки пут када се прихвати и употребљава логика консочијализма и поштују се консочијацијски механизми уставности тада Босна и Херцеговина показује висок степен стабилности. Обрнуто је када се у плуралном друштву Босне и Херцеговине негирају консочијацијска логика и њена дејтонска уставност.

Европска унија и Босна и Херцеговина су хетерогени простори дубоко прожети консочијацијском демократијом и децентрализованим формама политичког уређења што је својствено плуралним и постконфликтним друштвима, а оба су таква. Штавише, и Европска унија као надржавна творевина коју чине независне државе и Босна и Херцеговина као међународно призната држава своју интеграцију и консочијацијске механизме у процесу конституционалног обликовања добијају тек после радикалних сукоба на својој територији. Европска уније заједништво и консочијацијске механизме гради тек после Другог свјетског рата и у вријеме хладноратовске борбе у свијету, а Босна и Херцеговина после грађанског рата вођеног од 1992. до 1995. године. У оба политички обликована простора је логика консочијацијске демократије одржала демократију и мир. То је највећи домет консочијацијске демократије и због тога је њена научна и друштвена промоција као рјешења за плурална и постконфликтна друштва оправдана.

Највећу опасност по урушавање консочијацијске демократије и мира у Европској унији и Босни и Херцеговини представљају политички и војни „упливи” споља. Ово се прије свега односи на атлантистичке политике предвођене интересима Сједињених Америчких Држава. То можемо да видимо и на примјеру актуелног сукоба у Украјини. НАТОистичко одржавање рата и притисак Сједињених Америчких Држава на европске лидере да одржавају сукоб у Украјини озбиљно нарушава европско јединство оличено у консочијацијским механизмима консензуалности и избора рјешења која одговарају свима. Слично је са Босном и Херцеговином. Иностран интервенционизам урушава логику консочијацијског договарања и рјешавања проблема уводећи Босну и Херцеговину у институционализоване парализе и могуће сукобе. Због свега наведеног ово истраживање има научни и друштвени допринос. Оно отвара простор за даља истраживања плуралних друштава, консочијацијске теорије, њихову геополитичку димензију и политичку праксу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antić, Čedomir, i Nenad Kecmanović. 2016. *Istorija Republike Srpske*. Beograd/Banja Luka: Nedeljnik/Službeni glasnik Republike Srpske.
- Bogaards, Matthijias. 2021. „The European Union: Consociational Past, Centripetal Future?” *Journal of Representative Democracy* 58 (3): 443–460. doi: <https://doi.org/10.1080/00344893.2021.1898459>.
- Braudel, Fernan. 1990. *Civilizacije kroz povjest*. Zagreb: Globus.
- Costa, Oliver. 2003. „The European Union as a Consociation? A Methodological Assessment.” *West European Politics* 26 (3): 1–18. doi: <https://doi.org/10.1080/01402380312331280568>.
- Diverže, Moris. 1966. *Uvod u politiku*. Beograd: Savremena administracija.
- Ekmečić, Milorad. 2007. *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u Novom veku*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Ford, Frenklin. 2005. *Evropa u doba revolucija 1780-1830*. Beograd: Clio.
- Furnivall, J. Sydenham. 1948. *Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gudac, Žarko, i Miroslav Đorđević. 1997. *Politička istorija XIX i XX veka: svetska i nacionalna*. Beograd: Čigoja štampa i Fakultet političkih nauka.
- Hantington, P. Semjuel. 2000. *Sukob civilizacija i preoblikovanje svjetskog poretka*. Podgorica: CID.
- Hol, Timoti K. 2000. *Istorija sveta*. Beograd: Laguna
- Imamović, Mustafa. 2007. *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Sarajevo: Svjetlost.
- Jevtić, Miroljub. 2008. *Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija u: časopis Godišnjak 2008*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Kaiser, Andre. 2002. „Alternation, Inclusion and the European Union.” *Sage Journal* 3 (4). doi: <https://doi.org/10.1177/1465116502003004003>.
- Kasapović, Mirjana. 2005. *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Kecmanović, Nenad, Aleksandar Vranješ, i Željko Budimir. 2021. *Uspon jedne ideje: Sloboda i samostalnost Republike Srpske i uloga Milorada Dodika*. Beograd: Službeni glasnik.

- Lajphart, Arend. 2003. *Modeli demokratije: oblici i učinak vlade u trideset šest zemalja*. Podgorica: CID.
- Lijphart, Arend. 1992. *Demokracija u pluralnim društvima*. Zagreb: Globus.
- Marković, Goran. 2012. *Bosanskohercegovački federalizam*. Beograd: Službeni glasnik. Sarajevo: Magistrat.
- Mondo. 2021. Indeks demokratije: BiH na 101. mjestu među 167 zemalja. Poslednji pristup 06.02.2023. <https://mondo.ba/Info/Politika/a1021893/Indeks-demokratije-BiH-na-101.-mjestu-medju-167-zemalja.html>.
- Mujkić, Asim. 2010. *Pravda i etnonacionalizam*. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu i Fondacija Heinrich Böll
- Nešković, Radomir. 2013. *Nedovršena država*. Sarajevo: Fridrih Ebert Stiftung.
- Norris, Pippa. 2002. „Ballots not bullets: Testing consociational theories of ethnic conflict, electoral systems, and democratization.” In *The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management, and Democracy*, eds. Reynolds A., 206–247. Oxford: Oxford University Press.
- Reilly, Benjamin. 2001. *Democracy in Divided Societies / Electoral Engineering for Conflict Management*. Cambridge: Cambridge University Press
- Simović, Vlade. 2019. *Narod, partije i demokratija u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
- Simović, Vlade. 2022. „Evropske integracije Bosne i Hercegovine i logika konsocijalizma.” *Sociološki godišnjak*. Pale: Sociološko društvo Republike Srpske.
- Skaskin, D. Sergej, i Osip L. Vajnštajn. 2011. *Istorija srednjeg veka 1*. Beograd: Naučna KMD.
- Status, magazin za političku kulturu i društvena pitanja. (2004– 2013). Mostar: Dijalog.
- Udaljcov, A. Dimitrijevič, Kosminski, A. Evgenij, i Vajnštajn, L. Osip. 2011. *Istorija srednjeg veka 1*. Beograd: Naučna KMD.
- Vels, H. Džordž. 2006. *Istorija sveta: svakome jasna istorija života i čovečanstva*. Beograd, Žabalj, Bor: Evro. Vukovljak. Bakar.

Vlade Simović*

Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka

Željko Budimir**

Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka

**THE EUROPEAN UNION AND BOSNIA AND
HERZEGOVINA - A CONTRIBUTION TO THE STUDY
OF POLITICS IN PLURAL SOCIETIES**

Resume

The subject of research in this paper is plural societies, the mechanisms of their political-system formation and functioning - concretely comparative research of plurality and consociational organization of the European Union and Bosnia and Herzegovina. The historical heritage of religious, national and ideological conflicts are the building blocks of the plural societies of the European Union and Bosnia and Herzegovina. In addition to the pronounced cultural-political plurality, the joint political-value point and basis of comparison between the European Union and Bosnia and Herzegovina is consociational democracy. The comparative analysis of plural societies and consociational democracy in the European Union and Bosnia and Herzegovina and the conclusions drawn in the paper contribute to the overall knowledge about plural societies and consociational democracy.

Keywords: Plural societies, consociational democracy, comparative analysis, European Union and Bosnia and Herzegovina

* E-mail address: vlade.simovic@fpn.unibl.org_

** E-mail address: zeljko.budimir@fpn.unibl.org_

* Овај рад је примљен 17. јула 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

*Илија Кајтез**

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет „Унион Никола Тесла”, Београд*

*Срђан Старчевић***

Војна академија, Универзитет одбране, Београд

ОПРАВДАНОСТ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ВРЕМЕНУ ЕРОЗИЈЕ НЕУТРАЛНОСТИ У ЕВРОПИ***

Сажетак

Предмет овог рада јесте оправданост политике војне неутралности Републике Србије после избијања руско-украјинског сукоба, дакле у времену веома напетих односа између земаља Запада и Русије. Значај ове теме додатно је порастао након што су две неутралне државе, Шведска и Финска, одустале од неутралности, а дебата о сврсисходности неутралности појавила се и у другим неутралним државама, нпр. у Ирској, Малти и Аустрији. Циљ рада је да се из политиколошко-социолошке перспективе испита да ли је заузимање позиције војне неутралности Србије и даље оправдано. Узроци због којих је Србија прогласила војну неутралност нису нестали, као што није нестала ни подељеност српског друштва у коме „се роје опреке Истока-Запада”, како је то називао Владимир Велмар Јанковић. Стога је хипотеза овог рада да је војна неутралност Србије

* Имејл-адреса: ilijasbm@ptt.rs.

** Имејл-адреса: srdjan.starcevic@vs.rs.

*** Чланак је настао као резултат рада на интерном научном пројекту Института за политичке студије, у Београду под називом „Србија и балканске геополитичке импликације украјинске кризе”.

оправдана друштвеном стварношћу у Србији. Аутори закључују да је војна неутралност повољна стратешка опција за Републику Србију, како због болних сећања грађана Србија на НАТО агресију на СР Југославију (стога и слабог упоришта у бирачком телу опције за чланство Србије у НАТО) и подршке коју Руска Федерација даје Србији када је реч о Косову и Метохији, тако и због интринзичних вредности неутралности које могу да постану идентитетска одлика и буду основа за обнову органске солидарности у српском друштву.

Кључне речи: војна неутралност, лом неутралности, рат, Република Србија, НАТО, руско-украјински сукоб

УВОД

Крај Хладног рата, симболично представљен рушењем Берлинског зида 1989. године, са нестанком комунистичке алтернативе као „есхатолошког непријатеља” (Sartori 2001, 272) капитализма, уз распуштање Варшавског уговора и распад Савеза Совјетских Социјалистичких Република 1991. године, обликовао је униполарни свет са Сједињеним Америчким Државама као глобалним хегемом. Истовремено, на Западу, неолиберално крило глобалне политичке моћи тријумфовало је над кејнзијанско-социјалдемократским крилом (Реџиљić 2002, 19–22). У том историјском часу почело је премрежавање света различитим видовима комуникације, сарадње и међузависности, засновано на неолибералним вредностима и економским претпоставкама, уз помоћ нових комуникацијско-информационих технологија. Тако је започела убрзана глобализација света. Мотори овог процеса у том часу били су политика „уједначавања свих економија око једног скупа хомогених правила игре, тако да капитал, робе и услуге могу да теку унутра и напоље, како одреди тржиште” и политички притисак, па и војне интервенције, према земљама које нису радо прихватале дерегулацију финансијских тржишта, либерализацију међународне трговине и инвестиција и приватизацију јавних предузећа (Kastels 2018, 226–229). Њену репродукцију омогућавају потрошачко друштво и масовна култура. Истовремено, појавила се и идеолошки обликована теза о крају историје – неолибералном рају на земљи (Starčević 2007, 63–64). Филозофско-историјска теза о крају историје, као интелектуална

рефлексија која је одговарала духу времена, била је, међутим, у нескладу са постојањем НАТО-а, војно-политичког савеза чији је хладноратовски непријатељ нестало са сцене. Северноатлантски савез је успео да се прилагоди новим околностима, поставши политичко-војна организација – „заједница вредности” и војна подршка глобализма (Kremer 2000, 8). Ангажовањем на простору некадашње СФР Југославије, НАТО је потврдио своју нову друштвено-историјску улогу. Примамљивост евро-атлантских интеграција порасла је у наредним годинама, па се НАТО проширио неколико пута од 1989. године (Menon and Ruger, 2020). Тешко је или готово немогуће одолети искушењу (над)моћи, јер како каже на једном месту Слободан Јовановић моћ има тежњу да надима готово све људе и владаре. НАТО, наравно, том искушењу није одолео. Напротив.

Статус неутралности у униполарном свету је остао релативно примамљив и одржив, пре свега за оне државе Европе које су и током Хладног рата биле неутралне. Све те државе, ипак, на један или други начин, сарађивале су са НАТО у многим активностима, од размене искустава до изградње интероперабилности ради учешћа у заједничким вежбама, па и у мултинационалним операцијама. Да је неутралност задржала смисленост показује и чињеница да унутар НАТО-а није постојао консензус у вези са сваком војном операцијом, због чега су САД организовале „коалиције вољних” (Starčević 2007, 77). Пожељност неутралности, међутим, почела је да опада у другој деценији 21. века, недуго пошто је Република Србија прогласила своју војну неутралност. Тако су се, на пример, појавиле тврдње да неутралност подразумева неопредељеност, индиферентност, небригу, одсуство ангажованости, те да звучи досадно (Nielsen 2013, 17–18). Неутралност није пожељна у свету који почиње да се оштро, радикално и бескомпромисно дели. У великом рату врло је тешко или готово немогуће остати неутралан, поготово малим државама и малобројним народима. Савремени свет је, нажалост, дубоко подељен у свим сферама живота: економији, финансијама, политици, идеологији, дипломатији, геополитици и војним питањима. Имајући у виду искуства и стратешка опредељења других држава, потребно је да се постави питање оправданости војне неутралности Републике Србије.

ЕРОЗИЈА И ЛОМ НЕУТРАЛНОСТИ У 21. ВЕКУ

Институт неутралности као легитимна платформа за спољнополитичко деловање држава уобичајено се повезује са модерним државама и стањем у Европи после Вестфалског мира, 1648. године, мада корени неутралности сежу дубоко у стари век (Blagojević 2016, 241). Пракса неутралности и њено нормативно уређење стварани су у дугом, вишевековном периоду, од 16. до 19. века, на основу искуства Швајцарске (Blagojević 2022, 125). Швајцарској, Шведској и Аустрији, европским државама које су током низа деценија биле неутралне или су још увек неутралне, било је неопходно много времена за прелазак пута од првих идеја о неутралности, преко постизања унутрашњег консензуса о томе, до међународног признања неутралног статуса. Швајцарска неутралност, чија је изградња почела у 16. веку, компромитована је у Француским револуционарним ратовима и Наполеоновим ратовима. У Шведској је неутралност била схваћена као флексибилна платформа за деловање у међународној политици и имала је своје мрачне епизоде током Другог светског рата, али се сматрало да је у другој половини 20. века неутралност постала важно обележје шведског идентитета. Аустријске идеје о неутралности после Првог светског рата прекинуло је припајање Немачкој пред Други светски рат. Ова држава је 1955. године прогласила сталну неутралност, али тек након што је аустријска дипломатија убедила Совјетски Савез, САД, Британију и Француску да је реч о оптималном избору (Blagojević 2022, 126). За Ирску, неутралност је такође вишедеценијски избор, чији се заматак јавља тридесетих година 20. века, а потврђује се током Другог светског рата и Хладног рата (Keatinge 2022, 4). Неутралност држава грубо је гажена у 20. веку. О томе најбоље сведоче историјска искуства Холандије (у Другом светском рату), Белгије (у оба светска рата) и Краљевине Југославије (у Другом светском рату). Уосталом, од 20 држава које су желеле да остану неутралне током и непосредно после овог рата, то је било могуће за само њих пет (Keatinge 2022, 2). Током Хладног рата, Европа је била подељена између два супротстављена блока, НАТО-а и Варшавског уговора. Између њих, налазиле су се неутралне државе: на северу Финска и Шведска, у средњој Европи Аустрија, а на југу несврстана СФР Југославија и неутрална Малта. Малта је своју неутралност унела у устав пред крај Хладног рата, 1987. године, тек пошто је обезбедила писмену

подршку својој неутралности кључних земаља: Француске, Италије, Алжира, Либије и Совјетског Савеза (Galea 2022). Нови талас проглашења неутралности настао је после распуштања Варшавског уговора, када Украјина стиче независност, али у Декларацији о независности одмах помиње и неутралност (1990) и када Молдавија проглашава неутралност (1994). Ипак, у Молдавији су остале руске трупе у Придњестровљу. У Украјини, неутралност је проглашена законом 2010. године, али и напуштена 2014. године, после смене власти. Зато су оправдана гледишта према којима „кључни проблем није била неутралност Украјине, већ неискреност у њеној примени и покушајима да се њоме ‘тргује’ на међународној сцени, уз наговештаје да може бити напуштена” (Blagojević 2022, 130).

Већ на основу овог веома кратког приказа неутралности у Европи може се закључити да је државама које су се определиле за неутралност било потребно много времена, умешности и доследности да би стекле неутралан статус, као и значајна вештина у спољнополитичким пословима, мудра и спретна дипломатија и улагање у војну моћ да би тај статус одржале. Такође, неутралност је била избор релативно слабих држава, у нади да ће их она заштитити у опасним, ратним временима; та је нада понекад била оправдана, а почесто је изневерила оне који су се у њу уздали. Ипак, чињеница је да је неутралност у Европи постојала континуирано кроз читаво модерно раздобље историје и да је одређени број држава које су се окретале ка неутралности, с мање или више изгледа на успех у остваривању својих безбедносних интереса, увек постојао. Истини за вољу, запажање једног америчког политичара из средине прошлог века, према коме неутралност све више постаје застарео концепт, јесте тачно, о чему сведочи повећавање броја држава чланица НАТО, као и констатација о „историјском паду неутралности” под ударцима глобализације и лоших искустава неутралних држава 20. веку (Greminger and Rickli 2023, 27; Blagojević 2022, 123).

Међутим, са почетком Украјинске кризе 2014. године, наступила је значајна промена у пожељности неутралности као избора држава у Европи за остваривање својих безбедносних интереса. Реч је о појави која се може назвати ломом неутралности.

Лом неутралности најавио је Генералштаб Оружаних снага Шведске, уписујући поново у актуелну политичку агенду проблеме способности друштва за одбрану и применљивости концепта тоталне одбране у савременом друштву (Czarny and Kubiak 2022).

Отворено признање шведског Генералштаба да је способност шведског друштва за одбрану изазвана на многе начине (демографски, социјално, аксиолошки, културно, итд.), само је додатно потцртало озбиљност опадања војне моћи у Европи. Не треба заборавити да је Гиденс (*Anthony Giddens*) објаснио да су разлози „неодољивог ширења западњачког стила живота у свету у последња два века” проистекли из економске, политичке и војне трансформације европских друштава после индустријализације. То су економска супериорност заснована на индустријској производњи, политичка мобилизација и интерациона снага нације и војна надмоћ (Giddens 2001, 53). Иако је војна моћ свакако повећана захваљујући развоју ратне технике, способност националних држава да на бојно поље изведу масовне војске, састављене од стотина хиљада, па и неколико милиона војника, било је од пресудног значаја за доминацију Европе и европског начина живота, од индустријске револуције до краја Другог светског рата. Ове милионске војске биле су попуњаване регрутима, на основу обавезног служења војног рока. Већина европских држава већ се барем две деценије суочава са ниском мотивацијом својих грађана за служење војног рока, због чега своју војну моћ заснивају не више на националној стајаћој војсци, него на „малој професионалној војсци” (Starčević i Blagojević 2023, 37–38). Проблем је утолико већи што ни најразвијеније и најбогатије савремене државе не могу да обезбеде квалитетну попуњу чак ни таквих, релативно малобројних оружаних снага. Једноставно речено дошло је до корених и радикалних промена у пожељним вредностима живота у тим материјално најбогатијим земљама. Потрошачки менталитет и жеља да се у овом животу иживе све могућности живота, што већег личног уживања и благодети и стицања богатства су у великој супротности са вредностима војног етоса, стоицизма и личног жртвовања живота за Отаџбину. У таквим околностима, неутралност као стратешки избор малих држава, постала је упитна, јер „мала професионална војска”, притом слабо попуњена и без могућности да се ослони на друштво преко ваљане имплементације свеобухватне одбране, не задовољава друштвену потребу за заштитом (Starčević i Blagojević 2022, 223–224).

Иако је могуће сагледавати руско-украјински сукоб и „као дугорочни ефекат НАТО интервенције против Југославије” (Costamagna 2023, 541), прву велику промену у потенцијалном отклону политичке архитектуре света од униполарности, то јест ка полицентричности,

најавила је криза изазвана руском анексијом Крима, 2014. године, и одмах затим, војна интервенција Руске Федерације у Сирији, која је започела 2015. године. Био је то дефинитивни крај могућности за постизање сарадње између НАТО и Русије, која је почетком овог века некако лебдела изнад Европе, очигледно неуспешно покушавајући да се отелотвори.

Ако привремено и само ради истицања суштинске чињенице занемаримо узроке који су довели до руско-украјинског сукоба, довољно је рећи: оружје је у Европи поново зазвекетало, у највећем оружаном сукобу на Старом континенту од Другог светског рата. Да парафразирамо Маркса (*Karl Marx*) и Енгелса (*Friedrich Engels*): „Баук кружи Европом, баук рата” (Starčević i Blagojević 2023, 40). Та чињеница променила је стање у међународној политици које је постојало од краја Хладног рата до 2022. године. Ова промена, даље, довела је у многим неутралним државама до потребе да се поново анализира сопствени стратешки избор. Шведска и Финска, под утиском руске опасности, одустале су од своје неутралности. Гласови који су позивали на учлањење ових држава у НАТО постојали су и раније. Нарочито су постали гласни после 2014, али је такође постојало разумевање да дуго практиковање неутралности постало део идентитета грађана ових држава, те да би чланство на референдумима било одбачено (Michel 2011, 18–19; Torvalds 2017, 103; Simonу 2017, 95). Руско деловање у Украјини 2022. године послужило је као катализатор за сврставање на северу Европе или, тачније, за прелазак из статуса веома обојене неутралности у преферирани савез, за који су оружане снаге Шведске и Финске већ увелико биле спремне. Финска је 2023. године постала чланица НАТО-а, а ускоро се очекује и учлањење Шведске. Постоји могућност да се сличан сценарио понови и у некој другој неутралној држави у Европи. Дебате у вези са неутралношћу већ су се појавиле, нпр. Ирској, Малти и Аустрији (Webber 2023; Briffa 2023; Scheidler 2023).

Наравно, поред унутрашњих политичких дебата и разматрања стратешких опција, не треба заборавити ни утицај који на одлуке о сврставању или неутралности имају спољни политички актери. Оно што је у Европи почело као ерозија неутралности у периоду између Другог светског рата и постхладноратовског периода, изгледа да ће се завршити сломом неутралности. Мудро звучи закључак Милоша Кнежевића: „Тешко је бити неутралан у жучљиво пристрасном свету...” (Кнежевић 2022, 150).

Некадашњи начелник Генералштаба Оружаних снага Аустрије генерал Едмунд Ентахер (*Edmund Entacher*) изјавио је приликом посете Републици Србији 2009. године да су Србија и Аустрија прешле веома различите путеве, али да су дошле до исте тачке, на име, неутралности. Иако ниједан медиј у Србији није пренео овај део Ентахерове изјаве, аустријски генерал је рекао важну истину: не постоји подударност свих историјских путева ка неутралности и различити узроци утицали су на државе да посегну за неутралношћу. За неке од европских држава, очигледно, ти узроци су престали да делују. Зато ваља размотрити узроке који су Републику Србију гурнули ка војној неутралности у односу на постојеће војне савезе и утврдити да ли су ти узроци нестали или променили своју природу, правац и смер деловања.

УЗРОЦИ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ СРБИЈЕ

Резолуцијом Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, проглашена је војна неутралност Републике Србије у односу на постојеће војне савезе, 2007. године (Gaćinović 2018, 29). Помену-та резолуција донета је у специфичној ситуацији обликованој под утицајем унутрашње политичке подељености и конфликта визија између кључних политичких странака у Србији у првој деценији 21. века, неуспеха преговора српских власти са представницима косовских Албанаца под покровитељством Уједињених нација и болних сећања на НАТО агресију на СР Југославију и свести о улози коју је НАТО преузео на Косову и Метохији (Igrutinović 2022, 43–44). Ова одлука, истовремено, дошла је у моменту „постепеног опоравка Русије након постбиполарне слабости и наглог успона Кине, те успостављања противтеже САД и НАТО од стране ове две српском чиниоцу наклоњене и интересно компатибилне силе” (Stepić 2022, 101). У таквим условима, изнуђена неутралност Србије поклопила се са могућношћу да се заигра на карту неутралности, уз велику подршку јавног мњења.

У постпетеоктобарском периоду постојале су политичке снаге које су навијале за чланство Србије у НАТО, а Србија је постала и чланица Партнерства за мир (Starčević 2007, 80–85). Међутим, не треба изгубити из вида да је став јавног мњења у Србији према чланству Србије у НАТО јасан и изразито негативан (Forca 2022,

171; Starčević i Blagojević 2019, 268–269; Stepić 2022, 103). Оваква перцепција јавности стабилна је у дужем временском периоду, а релативно добар пријем учлањења у Партнерство за мир у домаћој јавности у вези је са схватањем да чланство у Партнерству за мир није исто што и чланство у Северноатлантском савезу и да не води чланству у њему (Starčević 2007, 81). У демократском политичком систему, то је од изузетног значаја, осим у теорији демократског елитизма, према којој народ бира своје представнике и истовремено преноси на политичку елиту право да доноси одлуке, укључујући и оне болне (Starčević i Blagojević 2021, 128). Разлози због којих је став грађана о савезу са некадашњим савезницима из светских ратова тако јасно негативан, неодвојиви су од улоге водећих чланица НАТО у дешавањима на простору некадашње СФР Југославије, у последњој деценији 20. века. Нарочито је болно сећање на НАТО агресију на СР Југославију, а то је и кључни фактор „у опредељењу Србије за војну неутралност” (Forca 2022, 164–165).

Евидентно је да узроци због којих је Србија прогласила војну неутралност нису нестали нити су престали да делују. „Пошто је прошла сецесиони мартириј, доживела и преживела агресију на властиту државу, којом приликом је насилно и противправно отета АП КиМ, Србији је неопходан дужи период неутралног развојног предаха који претпоставља неприклањање постојећим војним и политичким савезима. У смислу економског опоравка, реформе војног сектора и развоја оружаних снага, за Србију војна неутралност није малодушни и лукративни, већ егзистенцијални и морални избор међународног положаја земље” (Кнежевић 2022, 181–182).

Укратко, од усвајања поменуте Резолуције, Република Србија настоји да доследно спроводи политику војне неутралности. Мада је ово опредељење од момента доношења одлуке праћено различитим проблемима, критикама и оспоравањима, прави проблем војнонеутралне позиције Републике Србије настаје 2022. године, после руске инвазије на Украјину или отпочињања специјалне војне операције, како исти догађај називају две сукобљене стране, свака у свом наративу. Ипак, подршка коју војна неутралност ужива у јавном мњењу, чак и ако се она тумачи као неизречени став „не у НАТО” (Stepić 2022, 101), омогућава да се на друштвеном плану уради много тога на имплементацији вредности неутралности, управо ради оснаживања могућности да се буде неутралан, са тврдом и меком моћи кадром да делује одвраћајуће за потенцијалне непријатеље.

ВРЕДНОСТИ НЕУТРАЛНОСТИ КАО ПЛАТФОРМА ЗА ОБНОВУ КОХЕЗИВНОСТИ СРПСКОГ ДРУШТВА

Војна неутралност Србије је критикована јер није међународно призната, због положаја Србије усред НАТО окружења, зато што угрожава односе Србије за Западом, производи економску штету и дезоријентише њену спољну политику, као и због нејасности и превазиђености (Mitić i Matić 2022, 255). С друге стране, истичу се предности војне неутралности „као развојне перспективе Републике Србије” (Gordić i Petrović 2019). Подразумева се да уравнио-тежено стратешко промишљање о овоме укључује и могућности и ризике, управо као што свака одлука доноси одређене предности у замену за своје мање угодне последице (Bлагојевић 2022, 130–140). Међутим, нарочито је значајно да војна неутралност подразумева поштовање одређених, њој својствених, друштвених вредности. Вредносни оквир неутралности чине: мир, слобода, интегритет и идентитет (Starčević i Благојевић 2019, 265). Све поменуте вредности имају важно место у српском културном обрасцу и српској традиционалној култури.

Различита гледишта о српском културном обрасцу углавном се пресецају у три главна закључака. Први је да се српски културни образац није ни стигао уобличити услед сталних промена и историјских недаћа које су спречавале његово формирање; или, у мало другачијем читању истих друштвено-историјских прилика, да овај образац није могао да се развије до вишег нивоа (Ђорђевић 1984, 263–268; Ћипрић 2002, 16, 23; Šušnjić 2015, 471–472). Други закључак је да српски културни образац обилује супротностима, расколима, неслогом и поделама (Cvijić, 1987, 338–348; Dvorniković 1996, 7; Nedeljković 1997, 50; Šušnjić 2015, 476). Ови закључци говоре о кључном проблему српске културе и српског друштва – располућености, која је настала као последица живота на простору додира (и, нажалост, сукоба) великих сила, религија и култура, без довољно дугих раздобља мира и изградње који би осигурао просперитет и довршавање, или, да се послужимо изразом Тихомира Ђорђевића, „кристализацију” српског културног обрасца. „Разбијени социјални тип” настао је „на отвореним и лако пролазним положајима српских земаља, које су сваки час узнемираване непријатељским упадима, збеговима, расељавањима и досељавањима, ратовима, променама управе и администрације, променама начина живота и културе...”

(Ђорђевић 1984, 263). Према Ђорђевићу, управо разбијени социјални тип одликују „фатална несолидарност” и „слаб културни отпор” (267). За сређивање или „кристализацију” социјалног типа, неопходни су мир и стабилност. Трећи закључак односи се на кључне вредности традиционалне српске културе: слобода, национални идентитет, храброст, пожртвовање, поштовање предака, обичаја и религије (Ћирић 2002, 16; Свијић 1987, 338). Вероватно под утицајем дубоке укорењености ових вредности српске традиционалне културе, и данас, у пословично подељеном друштву у Србији, постоји висока сагласност у погледу вредновања слободе, независности и одбране отаџбине (Starčević i Blagojević 2019, 267–268; 269–270).

Савремени одблесци и актуелност друштвених вредности традиционалне српске културе нису остали имуни на изазове „флуидног модерног потрошачког друштва” (Bauman 2009, 9). Разлози ове промене на глобалном нивоу леже у промени материјалних основа друштвеног живота. Савремено потрошачко друштво у неолибералном идеолошком руху донело је додатно уситњавање друштва, до његове размрвљености, репродуковане захваљујући непрекидној конкуренцији, трци за профитом и егоистичном индивидуализму, без вишег смисла и обзира према дугорочној одрживости развоја. С друге стране, глобализација економије и повећане могућности различитих облика размене умањила је моћ националних држава. Као резултат овог процеса, националне државе почеле су да се повлаче пред друштвеним проблемима, преносећи на појединце велику одговорност за њихово решавање. Важна последица оваквог развоја догађаја је криза националног идентитета: национални идентитет је подривен, јер се људи окрећу ка властитом, индивидуалном идентитету, у складу са очекивањима изоштреног и егоистичног, конкурентског индивидуализма. Друга последица је криза легитимитета политичких институција: у друштвима која су била колевка савремене демократије појавила се политичка криза, са израженим неповерењем према институцијама и „политичкој касти” (Kastels 2022, 21–22).

Иако није могуће националним снагама, дакле, снагама једне државе, решити глобално настале проблеме, могуће је њихово ублажавање. У крајњем случају, било би неодговорно одустати од покушаја да се управља националним снагама на узбурканом мору глобалних токова и промена. Вредности неутралности могу да се покажу као изузетно значајни оријентирани у свету у коме се све

чешће говори о новој геометрији моћи у међународним односима и о мултиполарности. Зато и јесте оправдано и смислено „наставити истрајавати на досадашњој позицији, па чак и по цену да Србија на неко време буде усамљено ‘острво’ до трајне промене међународних прилика у своје мултиполарне димензије” (Гајић 2023, 70). Бити свој, самосвојан и слободан никада у историји није било лако ни појединцима и личностима, а нити народима. Поготово малобројним, као што је српски народ.

Са становишта заузетог у овом раду још је значајније то што вредности неутралности представљају добру полазну основу за превладавање проблема са којима се током свог развоја сусретало српско друштво. С једне стране, вредности неутралности кореспондирају са вредностима традиционалне српске културе, с тим што их подижу на ниво универзалности, те их, према томе, чине савременим и свевременим. Оне се, такође, подударе са националним вредностима прокламованим у Стратегији одбране из 2019. године, као и са ставовима јавног мњења у Србији у вези са евентуалним чланством Републике Србије у НАТО (Форса 2022, 171–172). С друге стране, вредности неутралности представљају одличан аксиолошки оквир за превладавање проблема који су до сада постојали у „кристализацији социјалног типа” код Срба. Неутралност у односу на друштво делује према споља и према унутра. Спољно деловање јесте стварање дистанце према рату и избегавање уплитања у оружане сукобе других држава. Неутралност подразумева приврженост миру и мирољубивом решавању потенцијалних сукоба, а мир јесте насушна потреба за развој и унапређење културног обраца. Унутрашње деловање неутралности последица је ослањања на сопствене снаге у погледу одбране. Доследно изведена неутралност на дужи период постаје значајан чинилац политике идентитета и развоја друштвеног интегритета. Приврженост миру у контексту неутралности не значи и одустајање од права на одбрану. Напротив, неутралност захтева од државе да развија капацитете за кредибилну одбрану, и то без ослоњања на савезнике. Дакле, неутрална држава мора да се ослони на сопствене снаге и да развије сопствени интегритет, тј. чврстину и непробојност. „Поуздајући се у сопствене снаге, пре него у савезе, она мора да гради капацитете за одбрану, укључујући и друштвену солидарност, кохезију и позитиван однос према одбрани отаџбине. Зато је ова унутрашња функција неутралности интегративна” (Starčević i Blagojević 2019, 266).

Она је и идентитетска, како нам то показује пример Швајцарске, коју, иначе, пресецају многе линије подела, укључујући националне, верске и језичке. У том смислу, потенцијална политика идентитета у Србији могла би да се ослони на војну неутралност и њен вредносни систем, баш као што би и стратегија развоја стратешке културе могла да се на томе заснује (Milenković 2019, 68).

ЗАКЉУЧАК

Ерозија неутралности у 20. веку по свему судећи ће се завршити ломом неутралности у Европи који стиже делом као последица руско-украјинског сукоба и промене перцепције безбедносних изазова, ризика и претњи, делом као логично исходиште тежње НАТО-а ка ширењу, а делом због неспособности потрошачких друштава неутралних држава у Европи да учествују у свеобухватној одбрани и тиме обезбеде кредибилну одбрану. Може се очекивати повећано интересовање за војне проблеме, веће улагање у војске, наоружање и војну опрему, плима научних и медијских анализа о питањима од значаја за одбрану и безбедност, као и заинтересованост за поновно увођење служења војног рока у Европи, иако карактер савременог друштва у развијеним земљама детерминише другачији тип војске (Starčević i Blagojević 2023, 37–39). Шведска и Финска већ су одустале од неутралности, а исход јавних дебата у другим неутралним европским државама можда ће потврдити тезу о слому неутралности. Уосталом, чланство у Европској унији, увођење санкција Русији и ширење русофобије, као и висок степен интероперабилности оружаних снага ових држава са војскама чланица НАТО, могу у постојећим међународним околностима да претегну над вредностима неутралности.

Република Србија је до одлуке о војној неутралности дошла путем којим ниједна од тренутно неутралних држава у Европи није ишла. Узроци због којих је Народна скупштина Републике Србије донела Резолуцију нису нестали. Нарочито се није променио однос грађана Србије према НАТО, који је за дуги период обележен НАТО агресијом на СР Југославију и улогом коју НАТО има на Косову и Метохији. Због тога, није реално очекивати да би грађани Србије у догледно време подржали на референдуму напуштање неутралности у корист чланства у НАТО-у, нити је за очекивати

да би било која релевантна политичка опција недвосмислено заговарала улазак у НАТО.

С друге стране, неутралност са супстанцијалним вредностима мира, слободе, интегритета и идентитета, може да се искористи као платформа за даљи развој српске стратешке културе, обнову кохезивности српског друштва и стварање услова за „кристализацију” српског културног обрасца.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bauman, Zigmunt. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Blagojević, Veljko. 2016. „Potencijal vojne neutralnosti Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima.” U *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*, ur. Srđan Korać, 240–258. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu i Hanns Seidel Stiftung.
- Blagojević, Veljko. 2022. „Strateško promišljanje vojne neutralnosti Srbije: mogućnosti, izazovi i rizici.” *Srpska politička misao, posebno izdanje 2022*: 123–146. doi: 10.22182/spm.specijal2022.5.
- Briffa, Hillary. 2023. “Maltese Neutrality: A Live Debate.” *Neutrality Studies*. August 3 2023. <https://neutralitystudies.com/2023/08/maltese-neutrality-a-live-debate>.
- Costamagna, Christian. 2023. “War in Ukraine as a long-term effect of NATO intervention against Yugoslavia? An overview.” *Sociološki pregled*, 57 (2): 541–561. doi: 10.5937/socpreg57-42985.
- Čupić, Čedomir. 2002. *Politika i poziv*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Čigoja štampa.
- Cvijić, Jovan. 1987. *Sabrana dela, knjiga dva, Balkansko poluostrvo*. Beograd: SANU, Književne novine, Zavod za udžbenike.
- Czarny, Roman, and Krzysztof Kubiak. 2022. “Total Defence in a consumer society: a real possibility or wishful thinking? The case study of Sweden.” *Security, theory and practice* 48 (3): 63–74. doi: 10.48269/2451-0718-btip-2022-3-004.
- Đorđević, Tihomir. 1984. *Naš narodni život, tom 4*. Beograd: Prosveta.
- Dvorniković, Vladimir. 1996. *Psiha jugoslovenske melanholiје*. Beograd: Tersit –Signature.

- Forca, Božidar. 2022. „Vojna neutralnost Republike Srbije kao racionalno i prelazno rešenje.” *Srpska politička misao*, posebno izdanje, 147–188. doi: 10.22182/spm.specijal2022.6.
- Gaćinović, Radoslav. 2018. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti*, 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.
- Gajić, Aleksandar. 2023. „Geopolitički položaj Srbije nakon otpočinjanja rata u Ukrajini: neutralnost i strateško odvracanje u kriznom kontekstu.” *Srpska politička misao* 80 (2), 53–74. doi: 10.5937/spm80-44267.
- Galea, Albert. 2022. “Malta and neutrality: The story behind Malta’s main foreign policy pillar.” *Malta Independent online*. <https://www.independent.com.mt/articles/2022-05-15/local-news/Malta-and-neutrality-The-story-behind-Malta-s-main-foreign-policy-pillar-6736242955>.
- Gidens, Entoni. 2001. *Sociologija*. Podgorica: CID.
- Gordić, Miodrag, i Ivan Petrović. 2019. „Model vojne neutralnosti kao razvojna perspektiva Republike Srbije.” *Baština* (47): 117–134.
- Greminger, Thomas, and Jean-Marc Rickli. 2023. “Neutrality After the Russian Invasion of Ukraine. The Example of Switzerland and Some Lessons for Ukraine.” *PRISM* 10 (3): 27–43.
- Igrutinović, Milan. 2022. „Strah i ambicija: Srbija, vojna neutralnost i prošireno odvracanje.” U *Neutralnost i strateško odvracanje*, ur. Veljko Blagojević, 39–56. Beograd: MC „Odbrana”.
- Kastels, Manuel. 2018. *Uspon umreženog društva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kastels, Manuel. 2022. *Sunovrat. Kriza liberalne demokratije*. Beograd: Clio.
- Keatinge, Patrick. 2022. *European Neutrals, then and now*. Dublin: The Institute of International and European Affairs.
- Knežević, Miloš. 2022. „Mogućnosti i perspektive vojne neutralnosti Srbije – suverenizam i neutralizam pred izazovima multipolarizovanja.” U *Neutralnost i strateško odvracanje*, ur. Veljko Blagojević, 141–188. Beograd: MC „Odbrana”.
- Kremer, Uli. 2000. *Novi NATO – novi ratovi*. Beograd: Filip Višnjić.

- Menon, Rajan, and William Ruger. 2020. "NATO enlargement and US grand strategy: a net assessment." *International Politics* 57: 371–400. doi: 10.1057/s41311-020-00235-7.
- Michel, Leo G. 2011. "Finland, Sweden, and NATO: From 'Virtual' to Formal Allies?" *Strategic Forum* 265: 1–20.
- Milenković, Miloš. 2019. „Prilog određenju političkih činilaca strateške culture.” *Vojno delo* 71 (8): 52–72. doi: 10.5937/vojdela1908052M.
- Mitić, Aleksandar i Petar Matić. 2022. „Strateški okviri osporavanja vojne neutralnosti Srbije.” *Srpska politička misao*, posebno izdanje 2022: 245–266. doi: 10.22182/spm.specijal2022-9.
- Nedeljković, Draga. 1997. *Traženje dobra u nedoba*. Banja Luka, Beograd: Zadužbina Petar Kočić.
- Nielsen, Mete Kjuel. 2013. „Kako Zapad vidi neutralnost Srbije.” U *Neutralnost u XXI veku, pouke za Srbiju*, ur. Igor Novaković, 17–18. Beograd: ISAC Fond, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove.
- Pečujlić, Miroslav. 2002. *Globalizacija, dva lika sveta*. Beograd: Gutembergova galaksija.
- Sartori, Đovani. 2001. *Demokratija – šta je to?* Podgorica: CID.
- Scheidler, Fabian. 2023. "Austria: neutral for how much longer?" *Le Monde diplomatique*. <https://mondediplo.com/2023/09/07/austrian>.
- Simony, Andras. 2017. "Finland, Sweden and NATO: a view from Washington." In *Finland, Sweden and NATO. Did Trump Change Everything?*, ed. Jaan Siitonen, 83–95. Karis: The European Liberal Forum.
- Starčević, Srđan, i Srđan Blagojević. 2019. „Odnos srpskog društvenog karaktera i vojne neutralnosti.” *Vojno delo* 71 (8), 256–272. doi: 10.5937/vojdela1908256S.
- Starčević, Srđan, i Srđan Blagojević. 2021. „Autonomija vojne profesije kao uslov civilne demokratske kontrole vojske i ostvarivanja osnovne društvene uloge vojske.” *Vojno delo* 73 (3): 121–133. doi: 10.5937/vojdela2103121S.
- Starčević, Srđan, i Srđan Blagojević. 2022. „Profesionalna vojska u neutralnim državama i društvena potreba za zaštitom.” U *Neutralnost i strateško odvracanje*, ur. Veljko Blagojević, 209–227. Beograd: MC „Obrana”.

- Starčević, Srđan, i Srđan Blagojević. 2023. „Služenje vojnog roka kao deo društvenog ideala u Srbiji.” *Srpska politička misao* 80 (2): 33–51. doi: 10.5937/spm80-44254.
- Starčević, Srđan. 2007. „Partnerstvo za mir’ i globalizacija.” *Vojno delo* 58 (1): 60–86.
- Starčević, Srđan. 2007. „Partnerstvo za mir’ i globalizacija.” *Vojno delo* 59 (1): 60–86.
- Stepić, Milomir. 2022. „Celishodnost vojne neutralnosti Srbije kao instrumenta strateškog odvracanja u kontekstu globalnih geopolitičkih trendova.” U *Neutralnost i strateško odvracanje*, ur. Veljko Blagojević, 99–116. Beograd: MC „Odbrana”.
- Šušnjić, Đuro. 2015. *Teorije kulture*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Torvalds, Nils. 2017. “Summary: EU, Finland and Sweden. Maybe NATO in the future?” In *Finland, Sweden and NATO. Did Trump Change Everything?*, ed. Jaan Siitonen, 97–103. Karis: The European Liberal Forum.
- Webber, Jude. 2023. “Ireland opens debate on future of military neutrality.” *Financial Times*. May 18 2023. <https://www.ft.com/content/67279122-7cf4-41ad-bc98-24fe8a51538f>.

Илија Кајтез*

*Fakultet za međunarodnu politiku i bezbednost,
Univerzitet „Union Nikola Tesla”, Beograd*

Срдан Старчевић**

Vojna akademija, Univerzitet odbrane, Beograd

JUSTIFICATION OF MILITARY NEUTRALITY OF THE REPUBLIC OF SERBIA AT A TIME OF EROSION OF NEUTRALITY IN EUROPE

Resume

This paper aims to examine the justifiableness of the Republic of Serbia's politics of military neutrality after the beginning of the Russo-Ukrainian conflict, i.e., in an era of extreme tensions between Western countries and Russia. The significance of this topic has been additionally elevated after two neutral countries, Sweden and Finland, renounced neutrality while debates about the appropriateness of neutrality emerged in other neutral countries, such as Ireland, Malta, and Austria. The purpose of the paper is to examine, from a perspective of sociology of politics, whether the position of military neutrality still represents a good foreign-policy strategy aiming to preserve sovereignty and territorial integrity. The hypothesis of this paper is that Serbia's military neutrality is justified by the social reality in Serbia.

The first chapter briefly describes the historical decline of neutrality during the first half of the 20th century. In that context, observation made in mid last century, according to which neutrality was becoming an obsolete concept, is true. Increase of NATO members, as well as abandoning neutrality under the influence of globalization and negative experiences of neutral countries in the 20th century, strengthens this assertion. However, we can conclude that neutrality has existed in continuity in Europe throughout the entire modern period of history,

* E-mail address: ilijasbm@ptt.rs.

** E-mail address: srdjan.starcevic@vs.rs.

* Овај рад је примљен 03. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

and that there were always some states that chose neutrality, with larger or lesser prospects of success in realization of their security interests. The great revolution, one might say the collapse of neutrality or even a frenzy to align, was the result of the Russo-Ukrainian conflict and new increasing tensions between the West and Russia.

The second chapter is dedicated to the causes of Serbia's decision to be military neutral. These causes include: internal division of key political actors in regards to strategic alignment, the issues of the status of Kosovo and Metohija in which the Russian Federation provides key support to Republic of Serbia in the United Nations, and the role of NATO in wars during the disintegration of Yugoslavia and currently in Kosovo and Metohija.

The third chapter lists the advantages in regards to social values implied by the position of military neutrality. Authors conclude that military neutrality represents a favorable strategic option for the Republic of Serbia, not just due to painful collective memory of Serbian citizens of the NATO aggression on Yugoslavia and the support of the Russian Federation to Serbia in regards to Kosovo and Metohija, but also due to the intrinsic values of neutrality which could become an identity attribute and a foundation of the renewal of solidarity in Serbian society.

Keywords: military neutrality, breakdown of neutrality, war, Republic of Serbia, NATO, Russo-Ukrainian conflict

*Милован Суботић**

Универзитет одбране

– Институт за стратегијска истраживања, Београд

ПРИВЛАЧЕЊЕМ ДО ОДВРАЋАЊА – ПРОБЛЕМИ И МОГУЋНОСТИ ЗАПАДНОБАЛКАНСКИХ ДРЖАВА

Сажетак

Тридесетогодишњи период егзистирања нових држава на постјугословенском простору обележен је неразумевањем и конфликтима, што је условило и потребу за одвраћањем једних од других, боље речено свих од свих. Западни Балкан је еклатантан пример безбедносно трусног региона у којем су војни начини решавања проблема често имали примат у односу на све остале елементе из домена тзв. цивилног деловања. Управо из овог разлога се, по инерцији, и домен јачања војне моћи на овом простору супремационо сматра као кључни (по некима и једини) фактор одвраћања од другог, другачијег и претећег. Ко се одвраћа, од кога и чиме у компликованој безбедносној парадигми региона Западног Балкана? Да ли је време да земље региона изађу из зачараног круга вечито замрзнутих конфликта и који су начини за промену перцепције одвраћања на овим просторима, нека су од истраживачких питања на које покушава да одговори овај рад. Значај иницијативе „Отворени Балкан” се посебно обрађује због потенцијала за додатно повезивање актуелних чланица, али и капацитета за привлачење осталих земаља региона. Шанса коју (поново) има Република Србија, да улогу вишедеценијског фактора одбијања замени оним прогресивним – привлачећим, не сме бити пропуштена.

* Имејл-адреса: milovan.subotic@mod.gov.rs.

Кључне речи: одвраћање, привлачење, Западни Балкан, претња, конфликти, Отворени Балкан, економија, будућност

„Приближавање је почетак,
остајање заједно је напредак,
а сарадња је успех.”

Хенри Форд

Подручје Балкана се, у историјски дугом трајању, с правом сматра једним од безбедносно најтруснијих европских локалитета. Векови сукоба између неуклопивих идентитета, уз снажан утицај великих сила, на овом простору су изнова „цртали” границе и сфере утицаја, што је по правилу бивало праћено масовним страдањима људи и девастацијом ионако крхких економија и институција. Сукоби из деведесетих година, на темељима идентитетских разлика (вере, нације, етнице), те дивергентности у (гео)политичким стремљењима нових елита које су потенцирале на непремостивим разликама а не сличностима између „других” и „другачијих” колективитета, само су потврдили стара непријатељства и отворили нова. Како се политичка мапа Балкана мењала у складу са стремљењима и (не)успесима различитих земаља бившег југословенског простора (и оних у најближем суседству), тако су се и одреднице „Балкан” и „балкански” по правилу измештале ка оним земљама које још увек нису постале део велике заједнице народа и држава – Европске уније. У новој „расподели” политичког погледа Балкана и балканског, епицентар „новог Балкана” је политички и географски одређен спољним границама (према државама Уније) пет земаља: Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Северне Македоније и Албаније. Регион је, најпре од званичника Европске уније и САД, а касније и у све одомаћенијем дискурсу наведених и околних земаља означен као Западни Балкан¹, више

¹ Западни Балкан је хетероген регион састављен од више држава, нација, језика, културних наслеђа и верских исповедања. У ближе одређењу се неологизам „Западни Балкан” легитимише као (гео)политички, технички, али све чешће и обједињујући друштвени концепт, који тренутно укључује пет држава: Албанију, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Северну Македонију и Србију. У првобитној артикулацији региона из угла званичника ЕУ, делом Западног Балкана се сматрала и Хрватска, све до њеног уласка у Унију 2013. године. Стога се будућност опстанка ове синтагме везује за чланство појединих држава у ЕУ и сматра да би улазак свих земаља овог региона означио и крај оваквог геополитичког погледа на овај простор (Lika 2019, 11).

у политичком, институционалном и економском, а нешто мање у географском или историјском смислу.

Како се на Балкан кроз перцепцију Европске уније, али све чешће и у ширем регионалном контексту, посматра управо кроз призму оног његовог дела који још увек није достигао чланство у Унији, тако се и мноштво нерешених проблема и антагонизујућих елемената међу државама овог конструкта легитимише као „новобалканско”. Стога се контроверзни термин – балканизација, најчешће користи да би се описао „процес фрагментације и дељења неке територије, који за последицу има стварање малих националних држава на месту старих империја или већих држава, чиме се простор уситњава, дроби” (Stojanović 2019).

Са друге стране, Запад није много урадио на „дебалканизацији Балкана”, осим што је балканизација у контексту дефрагментације, дисолуције и конфликтног потенцијала често коришћена као отрежњујући елемент за многе потенцијалне сукобе у Европи и свету у последњих тридесетак година. По правилу, она се користи као ознака за компликоване сукобе у које су умешани многобројни унутрашњи и спољни чиниоци и за које су морално гнушање и морална хистерија често бивали само увод за „интервенције цивилизованог света” и „хуманитарне интервенције” иза којих се понекад крију стратешки мотиви и које су често само друго име за тзв. ратове преко посредника - *proxy wars* (Simić 2014, 26).

Процес стварања нових држава, са производњом нових и изменама старих граница, не ствара само оне „хардверске проблеме” са царинама, документима, саобраћајем, валутама, већ отвара и оне безбедносне са мноштвом отворених безбедносних дилема између овдашњих држава, као и унутардржавних нестабилности на темељима идентитетских разлика. На примеру региона се дакле снажно очитује инсистирање на једнодимензионалности идентитета и отпор свакој интерактивности између њих, иако је, као што сјајно примећује Ђорђе Стојановић (2022, 23), управо „хибридност инструмент отпора једнодимензионалним идентитетима”. Истицањем разлика између западнобалканских земаља заснованих на бројним негативним примерима односа у даљој и ближој прошлости, ствара се перманентна екстремизација као основ за подизање напетости и стварање/одржање безбедносне дилеме.

Укратко, тридесетогодишњи период егзистирања нових држава на постјугословенском простору обележен је неразумевањем

и конфликтима, што је условило и потребу за одвраћањем једних од других, боље речено свих од свих.

ОДВРАЋАЊЕ И ЗАПАДНИ БАЛКАН – КО, ОД КОГА, ЧИМЕ?

Ко и од кога? Општи одговор би могао гласити: државе или савези, од оних држава или савеза који угрожавају или могу да је/их угрозе споља, али и према унутрашњим дестабилишућим и деинтегришућим снагама, које најчешће такође могу бити потпомогнуте споља. Унутрашње дестабилишуће снаге треба посматрати као средство којим се спољни актери користе да би урушили моћ државе и, у коначном, да би преко њих остварили крајњи политички, економски или војни интерес (Milenković i Subotić 2022, 54). На сваком појединачном случају мора се идентификовати које су то државе и/или савези који желе и могу да угрозе безбедност неке државе. Опасност од деловања унутрашњег дестабилишућег фактора може се објаснити тиме што је „демонтажу државности неупоредиво лакше остварити изнутра, када се извођачи радова налазе унутар структура власти, контролишу средства масовног информисања, представљају различита чворишта грађанског друштва и манипулишу процесима образовања, науке и културе”².

У компликованом западнобалканском безбедносном алгоритму, где се на први поглед сви одвраћају од свих, ствари изгледају овако. Према критеријуму који диференцира земље чланице војних савеза од оних војно неутралних, Србија има потребу да развија капацитете одвраћања према свим суседним земљама, осим Босне и Херцеговине. Према критеријуму који уважава „стање на терену” ситуација је знатно компликованија. Србија се примарно мора поставити као одвраћајући фактор према акцијама самопроглашених власти у Приштини против српског становништва на КиМ, али и аспирацијама Албаније за стварањем уније са овим уставним делом територије Р. Србије. Са друге стране, тзв. Косово^{3*} капацитете

² Иако је у питању цитат аутора из руске геополитичке школе (Dugin i Savin 2018, 46) који превасходно анализирају унутрашњу дестабилизацију појединих земаља у погледу ширења утицаја тзв. западног интереса, ова појава се може односити и на руски утицај у различитим земљама, па и на простору Западног Балкана.

^{3*} Својом садржином и правном снагом Резолуција 1244 представља

одвраћања усмерава према територији централне Србије. Албанија је, бар донедавно, пратила ову политику. Северна Македонија, иако чланица НАТО савеза, одвраћање посматра превасходно као унутрашњи изазов, имајући у виду сукобе са почетка овог века, док се у категорији одвраћања ка споља све чешће артикулише важност одвраћања од руског, у последње време и бугарског утицаја. У догађајима који су претходили смени власти 2017. године, нарочито од стране албанских политичара и лидера у овој земљи и Србија је означавана као земља од које се треба одвратити. Босна и Херцеговина, као потпуно располућена и недовршена држава, перцепцију одвраћања црпи из ставова националних вођстава. Срби би да се одврате од унитаризације БиХ, Бошњаци од Србије и Хрватске, Хрвати и од унитаризације БиХ и од раста утицаја Србије на ову некад централно-југословенску републику.

Чиме? У перцепцији одвраћања снажењем војне моћи, приметно је перманентно увећање војних буџета свих западнобалканских држава. Пројектовано је да ће у 2023. години, на простору бивше СФРЈ без Словеније, војни трошкови износити најмање три милијарде евра. Већина земаља одлучила се за знатан раст трошкова одбране. Највећи ће бити буџет Министарства одбране Србије који трећу годину заредом премашује износ од једне милијарде евра. За 2023. планирано је 1,37 милијарди евра, што представља око 2 одсто БДП-а (Nedeljnik 2022). Хрватска такође троши више од милијарде евра за војне сврхе, Босна и Херцеговина нешто више од 150 милиона, Црна Гора 68 милиона евра (Lončarić i dr. 2022).

На основу буџетских издвајања за војне сврхе, Србија ће у односу на економску снагу земље имати пропорционално више новца за одбрану него већина европских чланица НАТО које нису достигле препоручених два одсто БДП-а. У окружењу су за одбрану 2022. толико издвајале Румунија (1,99%) и Хрватска (2,03%), док се и Црна Гора приближава овом нивоу војних издвајања (Balkanska bezbednosna mreža 2022). Према изјавама званичника Северне Македоније најављује да ће ова земља најкасније до 2024. године постићи стандард за издвајање два одсто БДП-а за војне намене (Stojančova

фундаментални правни аргумент Србије, на основу премисе суверенитета и територијалног интегритета СР Југославије (алинеја 10 Резолуције i Aneks 2, т. 8). У алинеји 10 стоји „поново потврђујућа приврженост свих држава чланица суверенитету и територијалном интегритету СР Југославије и других држава региона”.

2022). Одбрамбени буџет Албаније за 2023. годину је чак двадесет одсто већи од буџета за 2022. и представља 1,85 одсто БДП-а, док су пројекције достизања 2,10 одсто БДП-а 2024. године и 2,21 одсто БДП-а 2025. године (Воџиновски 2023). Буџет за тзв. Косовске безбедносне снаге у 2023. години је за 20 одсто већи у односу на претходну (KoSSev 2023).

Оно што на свим овим примерима може уочити јесте да земље Западног Балкана у најмању руку прате буџетска одређења развијених земаља, а пројекције су да ће ова издвајања у скорој будућности само расти. Колико су оваква димензионисања средстава за војне потребе утемељена на стварним претњама окренутим „ка споља” и колико ће ионако крхке економије ових земаља то моћи да поднесу, дуга је прича. Такође, не треба сметнути с ума да савремено одвраћање „треба да обухвати широк спектар одговора на угрожавање безбедности од војних, преко политичких, економских, енергетских, до културних и сајбер претњи” (Влагојевић 2022а, 140). На основу једног од темељних питања „како реализовати одвраћање, а да оно притом не испровоцира појаву безбедносне дилеме” (Коранџа и Ајзенхамер 2022, 15), овај пут се фокус усмерава према невојним начинима одвраћања. Привлачење као једно од алтернативних начина у савременом одвраћању, које се делегира као потенцијално успешно у превазилажењу безбедносне дилеме између земаља региона, биће анализирано на примеру „Отвореног Балкана”.

ИНТЕРЕСИ ИСПРЕД РАЗЛИКА – ЕКОНОМИЈА КАО ПОМОЋ ПОЛИТИЦИ

Теорије сукоба полазе од претпоставке да у друштву постоје базичне (често називане и непремостиве) разлике у интересима између друштвених група, услед којих долази до сукоба који су уобичајена и трајна карактеристика сваког друштва. За разлику од Марксове (*Marx*) теорије сукоба, која је остала у домену класних антагонизама, Вебер (*Weber*) је у ову област унео мултидимензионалну перспективу. Он је у друштву видео мноштво потенцијално конфликтних сегмената који су осим класних укључивали и оне економске, политичке и религијске (Marinković 2008, 32).

У начинима деловања према проблемима са којима се држава и друштво суочавају према динамично-конфликтној категорији,

управо је Вебер артикулисао оно што је назвао циљно-рационалним делањем⁴, а које би се могло применити на примеру привлачења као одвраћања, без отварања безбедносне дилеме. Ова врста делања почива на јасном сагледавању циља, средстава за његово достизање и пропратних последица. Као типичан пример оваквог делања се најчешће истиче деловање из домена остварења економских и осталих прагматичних циљева, што указује да је примењив као први алат у привлачењу/повезивању (последично и одвраћању) јер супремира тзв. опипљиву извесност бенефита за све.

У реалистичком тумачењу савремене безбедности, као и у ширим оквирима безбедносне дилеме уопште, много тога зависи од начина на који земље размишљају о својим циљевима у домену безбедности, као и од ефикасности алтернативних механизма за остваривање истих циљева. Иако се и даље војна моћ перципира као „незаобилазан фактор међународних односа” (Blagojević 2022b, 9), земља која све уложи у војне капацитете и занемари развој економије и институција не може бити безбедна на дужи рок, чак и ако је у тај процес ушла као глобална сила.

Добар пример је Јужна Кореја. Одмах после рата земља се фокусира на изградњу војних капацитета да би се заштитила од Северне Кореје. Међутим, када су Сједињене Државе почеле да смањују војну и економску помоћ почетком 60-их година, вођство Јужне Кореје је променило курс. Закључили су да ће им економска снага стечена кроз индустријализацију усмерену на извоз пружити бољу заштиту од потенцијално ратоборног северног суседа (Rodrik 2022).

Потенцијал економије као одвраћајућег фактора се може посматрати двојако. У тзв. *деструктивном посматрању*, економија се као одвраћајући фактор посматра кроз предочавање потенцијалног ефекта институције економских санкција, којима би страна коју треба одвратити од напада била суочена са ефектима дестабилизације сопствене економије. Друга улога економије као одвраћајућег фактора се анализира са *конструктивистичког аспекта* – страна коју треба одвратити од напада прихвата економске бенефите који

⁴ Поред овог начина деловања, Вебер је артикулисао још три, и то: вредносно-рационално делање – на основу свесне вере у вредност неког облика понашања, те афективно (емотивно) и традиционално делање – навикнуто делање дугим понављањем (Grozdanovski 2020). Управо су традиционално и афективно делање најчешћи облици испољавања према безбедносним претњама међу земљама Западног Балкана.

би били остварени у интензивирању економске сарадње са другом страном, која би могла бити потенцијални актер у сукобу.

Као први пример, иницијално неуспешан⁵, можемо истаћи покушај претње интензивирањем различитог спектра економских санкција које су земље западног света употребиле у сумрак руске инвазије на Украјину. Конструктивистички аспект економије као истовремено повезујућег и одвраћајућег фактора најбоље се очитује на односима Немачке са Француском и Великом Британијом након Другог светског рата и изучава се као пример економског повезивања које је, у релативно кратком временском периоду, допринело релаксацији односа и отклањању безбедносне претње између, до јуче, архинепријатеља.

У свом делу „Зашто нације пропадају” (*Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*) професори Робинсон (*James Robinson*) и Ачемоглу (*Daron Acemoglu*) истичу два најважнија предуслова за одржив економски раст. Први подразумева постојање минимума централизације државне власти, тј. минимум централне државне политике у економском одлучивању. Други се пак фокусира на постојање и снажење оних привлачећих и укључујућих (инклузивних) институција из домена политике и економије (Acemoglu and Robinson 2013, 529). Снажним институцијама као једним од предуслова за активирање тзв. невојних аспеката одвраћања бавили су се и Миленковић и Суботић (2022, 59), где истичу да „у државама у којима постоје јаке институције постоји она неопходна дисперзија политичке моћи, чиме се повећава отпорност на различите друштвене шокове и безбедносне тензије”. Истовремено, дуготрајна политичка и економска нестабилност региона, праћена слабијим институцијама, отворила је простор за различите врсте угрожавања безбедности земаља региона (Milenković i Subotić 2017, 64).

Да ли би се приступ снажних инклузивних институција могао применити, на начин представљен у делу Робинсона и Ачемоглу, и на прилике на Западном Балкану? Из угла теоретичара политичког институционализма, који на јаке институције гледају као први

⁵ Са извесношћу се не може рећи да наставак и континуирано проширење спектра санкција према Русији у коначном неће довести до преиспитивања и кориговања руске политике према Украјини, но сасвим је јасно да превентивна претња најинтензивнијим санкцијама са којима се једна земља суочава у новијој историји у сврху одустајања Русије од напада на Украјину, није имала одвраћајуће дејство приликом започињања рата, а ни током прве године трајања ратног сукоба.

услов савременог функционисања и напретка државе и „парадигму политичких наука” (Peters 2019, 29), свакако да би одговор био потврдан. Међутим, оно што повлачи одређене мањкавости јесте што овакво виђење не укључује и друга објашњења везана за специфичности одређених друштава, држава и/ли региона. Институционалистички приступ свакако треба и мора да има елементе супремативности за сваку државу данашњице, па ипак уколико је постављен као „цела истина” пренебрегава остале факторе са потенцијалним утицајем на опстанак и развој савремених друштава. Овде превасходно мислимо на одређене особености које долазе из области географског положаја, историјског наслеђа, културе са мноштвом њених специфичности, те религије/конфесије и слично.

Зар нам искуства из „Арапског пролећа”, са лошим примером брзе демократизације и на њој утемељених институција, не сведоче о „пропадању” овог дела света иако му је претходило стварање каквих-таквих институција које су створене на темељу избора. Још илустративнији, и за овдашње прилике разумљивији, пример јесте распад СФРЈ коме су претходили демократски („демократски”) избори са последичним формирањем институција налик оним у земљама западног света. Цинично посматрано, демократски избори и на њима успостављене институције у републикама некадашње СФРЈ, не да нису успоставили предуслове за развој и просперитет овог региона, већ су допринеле општој нестабилности, небезбедности и политичком и економском пропадању. Истини за вољу, професори Робинсон и Ачемоглу овакве институције и не би назвали институцијама у правом смислу речи јер нису отворене и плуралистичке, самим тим и неспособне да омогуће подстицаје за „инвестирање, иновације, креативност, продуктивност”, тј. перманентну оријентацију ка развоју и просперитету.

Ако политика већ трећу деценију од завршетка ратних сукоба на постјугословенском простору није била у стању да изнедри јаке институције, које би представљале снажан гарант опстанка и развоја западнобалканских друштава, није ли економија она коју би требало позвати у помоћ? Овде је свакако реч о својеврсној инверзији постулата професора Робинсона и Ачемоглуа и преиспитивање да ли флексибилне политичке институције стварају слободно економско окружење и последично економски просперитет, или је могуће замислити ситуацију у којој економске институције могу примарно да утичу на стварање амбијента за настанак оних,

инклузивно политичких. Стога се на пример „Отвореног Балкана” гледа као на замајак процесима изградње стабилних институција западнобалканских земаља, што би за последицу имало предвидивост овдашњих актера у спољнополитичким аспирацијама и отклањање безбедносне дилеме као предуслова улагања у војно одвраћање.

„ОТВОРЕНИ БАЛКАН” КАО ИСТОВРЕМЕНИ ПРИМЕР РЕГИОНАЛНОГ ПРИВЛАЧЕЊА И СТРАТЕШКОГ ОДВРАЋАЊА

Већ је истакнуто да перманентни економски проблеми земаља Западног Балкана представљају једну од највећих полуга за дестабилизацију, али и вероватно суштинску (недвосмислено почетну) тачку спајања која би прогресивно деловала и на превазилажење несугласица из домена идентитетских посебности и етно-националних интереса. Тренутни развој привредног и економског фактора у свим земљама региона не гарантује извесност напретка који би био генератор интересног повезивања. Напротив, ниједна од земаља региона нема суштински функционалну тржишну економију, а животни стандард у региону је далеко испод просека ЕУ.

Према речима европског комесара за проширење Оливера Вархелџија (*Várhelyi*) кључ дугорочног мира и стабилности је „затварање огромног јаза у погледу економског развоја између балканских држава и чланица ЕУ” (Konrad Adenauer Stiftung 2020). Ниједна од пет држава региона које тек треба да приступе ЕУ нема оно што би Европска комисија сматрала „функционалном тржишном економијом довољно снажном да јој, са тог аспекта, омогући чланство у блоку” (European Commission 2020, 14).

Не постоје дефинитивни економски критеријуми за чланство, али добар показатељ је просперитет мерен БДП-ом по глави становника, у смислу паритета куповне моћи. Бугарска, као најсиромашнија земља која је до сада приступила Унији, имала је БДП по глави становника од само 41 одсто просека ЕУ када је приступила 2007. Све су прилике да се на овакво постигнуће данас гледа као недовољно. Хрватска, као последња земља која се придружила Унији 2013. године, имала је 60 одсто европског просека (Kodex 2014). У овом тренутку, куповна моћ становништва земаља Западног Балкана се креће у распону од 26 до 46 процената просека ЕУ. Имајући у виду јако ниске параметре раста током последњих десет

година (између 1,8 и 6,6 процената), овим темпом, ниједна балканска држава, чак ни Србија и Црна Гора које су премашиле ниво Бугарске из 2007. године, неће деценијама достићи 60 одсто (Čavalić i dr. 2021). Процене Међународног монетарног фонда су мало оптимистичније, али још увек показују да ниједна балканска држава неће достићи 60 одсто просека ЕУ пре касних 2030-их (European Environment Agency 2023).

Већина држава Западног Балкана такође заостаје за најсиромашнијим чланицама ЕУ.⁶ Хваљена кохезиона потрошња блока у његовим најновијим, уједно и најсиромашнијим државама, помаже им да буду испред својих балканских суседа. Инвестиције високе вредности обично се смештају у тим државама или дубље у срцу Европе. Балкан губи, додуше у релативном смислу, у томе што им улагања на другим местима отежавају испуњавање услова за приступање да би могли да издрже притиске тржишта ЕУ, који расту заједно са економијом Уније.

Земље региона трпе многе економске проблеме, од инфраструктурних недостатака до лоше регулативе и различитих недостатака на тржишту рада. Регион, на пример, има неуобичајено ниске стопе меритократског лидерства⁷. Тако се, према просечној вредности, „регион налази на 119. месту међу 141 рангираном земљом по ослањању на професионални менаџмент” (Wooldridge 2021). Широко распрострањена перцепција да „везе, а не напоран рад гарантују успех” представља структурални недостатак у економском успеху за становништво региона.

Балканске економије су међу најмање конкурентним у Европи и упоредиве са економијама земаља у развоју које се суочавају са много горим историјским наслеђем и савременим тешкоћама. Локални пословни лидери знају за проблеме и стога у малом обиму

⁶ Обећање ЕУ о „до” 9 милијарди евра инвестиција за ове земље у периоду 2021-2027 у овом светлу изгледа другачије. Финансирање ЕУ само за Бугарску у оквиру фондова за регионални развој и кохезију износи преко 10 милијарди евра. За Хрватску, такође државу чланицу, са популацијом мањом од једне четвртине становништва ЗБ и већ много богатијом од било које од њих – скоро је исто тако висока. Годишњи трговински дефицит региона са ЕУ у 2020. износио је 7,9 милијарди евра, не много мање од обећаног седмогодишњег пакета помоћи (Eurostat 2021).

⁷ Меритократија се у најпростијем односи на додељивање лидерских позиција онима који су најквалификованији, а не на некој другој основи и повезана је са широким спектром позитивних друштвених исхода.

улажу „код куће”. Најмање две деценије, приватне домаће инвестиције су биле изузетно ниске у целом региону, а у том погледу Србија има најслабије резултате са свим упоредивим („транзицијским”) економијама. О томе сведочи податак да је за „последње четири године ниво домаћих инвестиција опао за чак 50 одсто” (Andrejić 2022). Тај унутрашњи недостатак поверења делује дестимулативно и на стране инвеститоре: ако они који најбоље познају ситуацију одлуче да улажу ван граница земље, зашто би спољни инвеститори ризиковали да уложе новац на Балкан (Crisis Group 2021)? Из тог разлога се и прибегава различитим мерама подстицаја, кроз скупе пакете пореских олакшица и субвенција за стране инвеститоре, које неретко премашују потенцијалне државне бенефите и додатно дестимулишу домаће улагаче. Примери нетранспарентних улагања, као што су италијанско-амерички аутомобилски гигант Фиат – Крајслер (*Fiat Chrysler*) сада део Стелантис (*Stellantis*) фабрике у Србији, или прихватање нетранспарентних кредитних ангажмана кинеских банака и извођача приликом изградње аутопута у Црној Гори, само су неки који сведоче о наведеном.

Како се чланство у Унији делегитимисало као краткорочна могућност⁸, појавили су се други изгледи за постизање већег јединства у региону. Иницијатива за отворени Балкан коју су покренуле Албанија, Северна Македонија и Србија, има за циљ да створи повољан амбијент за кретање људи, роба и капитала, тј. неку локалну верзију европског Шенгена (Ristić 2021).

Некада познат под називом „Мини Шенген”, у сумрак рата у бившој Југославији, пројекат је подразумевао стварање економске уније на простору Балкана. Идеја је рехабилитована 2018. године, а о плановима у оквиру пројекта јавност је информисана октобра 2019. године у Новом Саду, када су председник Србије и премијери Северне Македоније и Албаније обзнанили да желе да унапреде регионалну сарадњу кроз повезивање три економије и 12 милиона људи (Leđenac i Šinković 2019). Циљ регионалног повезивања у иницијативу која је заснована на идеји „Мини Шенгена” а која је касније преименована у „Отворени Балкан”, јесте стварање

⁸ „Отежавајућа околност по земље кандидате са овог простора јесте и тренд национализације политика Европске уније, у оквиру које се аспирантима у региону испоручују услови за даљу интеграцију од самих земаља чланица, који су често у нескладу са заједничком политиком ЕУ” (Subotić 2020, 101).

заједничке економске зоне како би се унапредили политички и економски односи међу државама у региону.

Говорећи о економским проблемима региона и значају ове иницијативе, европски комесар за проширење, Оливер Вархељи, рекао је да би план могао „променити реалност на терену, која је веома суморна” (Politiko 2021). И заиста, у питању је један од ретких прогресивних предлога који су дошли од стране локалних лидера, у региону који превише зависи од међународне дипломатије за решавање нагомиланих проблема. Истина, и ова иницијатива има своје критичаре. Неки коментатори тврде да је иницијатива намењена искључиво ширењу утицаја Београда широм региона, истовремено занемарујући или игноришући стандарде ЕУ (Investitor 2022). Владе Црне Горе и Босне и Херцеговине су подељене према овом питању. Српски ентитет у влади подржава иницијативу, док је бошњачки и хрватски ентитети одбијају. На тај начин је иницијатива постала политичко оруђе за опструкционистичку политику, а да и није нужно вреднована у смислу свог садржаја. Амбивалентне су и власти у Подгорици, уз аргумент да је земља најдаље одмакла на путу ка чланству у ЕУ, те ниједна нова иницијатива не би требало да угрози ову путању. Међутим, Црна Гора је недавно показала интересовање и учествовала на састанку „Отворени Балкан” у Охриду као посматрач (Gaarmann 2022).

Иако се Европска унија појављује као тежња и циљ западно-балканских држава, а иницијативе према овом региону сматрају обавезујућим и важним, суштина разумевања и повезивања у интересима овдашњих земаља се примарно мора градити тамо где су настали и корени неспоразума и конфликта – у самом региону. Стога се на иницијативу „Отворени Балкан” примарно треба гледати као на подршку европеизацији региона, а не као на повезивање које је усмерено на опструкцију иницијативе према региону која је артикулисана од стране Уније. Нарочито опструктиван однос према регионалној иницијативи и инсистирање како је она у супротности са „Берлинским процесом”, долази од стране привремених власти у Приштини, где се упорно наводи да она „није усклађена са регионалном иницијативом ’Берлинског процеса’ под називом Заједничко регионално тржиште” (Security Council 2022).

Да би се разумеле потешкоће са којима се иницијатива суочава потребно је сагледати два полазна оквира негативног дискурса који је прате. Први оквир чине статусни и идентитетски спорови,

док се други односи на порозну перспективу чланства у Европској унији. Оба оквира су у сфери политике, а анализирани дискурси су демонстрирали моћ у последицама по друштвену стварност (Surlić, Lazarević i Kolarski 2022, 10).

Оно што се до сада показало као проблем јесте спора и неравномерна ратификација споразума проистеклих из ове иницијативе. На самитима у Скопљу, Тирани, Охриду и Београду, потписан је велики број споразума, али ратификација иде веома споро. Само су два кључна споразума о шемама електронске идентификације и слободном приступу тржишту рада ратификована у Србији и недавно у Северној Македонији, док ратификација у Албанији упорно изостаје. Северна Македонија је успорила и са трећим кључним споразумом, у области безбедне хране, те сарадње фитосанитарних и ветеринарских инспекција, јер то „задира у основе царинске политике и европске политике безбедне хране” (Đurović 2023).

Такође, иако би иницијативу требало посматрати као комплементарну „Берлинском процесу”, постоје одређене разлике и дисонанце у ставовима појединих земаља Уније према овом питању, нарочито Немачке, која лидере региона све више подсећа на „Берлински процес” (Porović 2022). Да би се превазишле одређене несугласице важно да „земље региона буду блиско укључене у процес доношења одлука ЕУ, било да се ради о заједничкој куповини гаса, контроли миграција путем западно-балканске руте, имплементацији зелене агенде или борби против сајбер криминала и тероризма” (Subotić 2022, 119).

Штавише, од великог је симболичког значаја да након више од 40 регионалних иницијатива у протеклих 25 година, ова долази из самог региона и стога је повезана са често позиваним „локалним власништвом” (Gaagmann 2022). Димензију прогресивности ова иницијатива заслужује и због чињенице да су Албанија и Србија, које су све осим природни политички савезници, заједнички покренуле ову иницијативу. Осим своје симболичне вредности, иницијатива има и друге могућности. Повећана регионална економска интеграција може подстаћи стране инвестиције и економски ојачати земље. Ово заузврат може боље припремити земље Западног Балкана за њихову интеграцију у јединствено тржиште ЕУ и, између осталог, сузбити „одлив мозга” из региона. Истина, сви ови оптимистични сценарији су у директној вези са брзином

ратификације постигнутих споразума, а албанска страна до сада није ратификовала ниједан од њих.

Што се тиче приступања тзв. Косова овој асоцијацији, у питању би био значајан искорак на пољу разумевања и помоћи имплементацији евентуалног споразума Београда и Приштине. Међутим, имајући у виду перманентну опструкцију власти у Приштини према већ потписаним међународним споразумима, шансе да у скоријој будућности дође до пријема тзв. Косова у „Отворени Балкан” нису значајне.⁹

Да није све у иницијативи „Отворени Балкан” окренуто директним економским бенефитима балканских земаља, који би били последица отворене трговине и размене, сведочи и ситуација током прве пандемијске године. У тешким и кризним периодима, попут још увек актуелне пандемије, нарочито се показало да су регионална повезаност и солидарност изузетно важни у заједничкој борби за спасавање људских живота. Доказано је да је у тешким тренуцима најважнија подршка суседима, што се показало на примеру солидарности коју је Србија дала издвајајући вакцине за земље региона. Та подршка је била значајнија и бржа од подршке пружене преко међународног система „Ковакс”.

Управо пример помоћи у вакцинама, коју је Србија донирала, пре свега Северној Македонији¹⁰, али и потенцијалном члану овог савеза – Босни и Херцеговини, огледни је пример непрофитног деловања са значајним елементима привлачења, које је у поставци овог рада означено као двоструко одвраћајуће од безбедносне дилеме – претње. Ово се нарочито мора имати у виду ако знамо да Северна Македонија има значајну албанску мањину, која може бити добар „ветар у леђа” албанском укрупњавајућем фактору на Балкану, те да званичници Северне Македоније могу бити важан катализатор у

⁹ Приштина се у септембру 2020. године, Вашингтонским споразумом о економској нормализацији односа Београда и Приштине, такође обавезала да ће се придружити наведеном пројекту, али актуелна косовска влада на челу са Албином Куртијем у свом програму не говори о томе, већ се наводи да ће Косово „заступати независан став о регионалној сарадњи”, као и да ће „заступати интересе земље и грађана у различитим форматима регионалне сарадње” (Stojanović 2021).

¹⁰ „Последњи чин братске љубави коју је показао српски народ, донација више од 8.000 вакцина, када постоји недостатак вакцина свуда у свету и када их ни Србија нема довољно, представља заиста огроман чин пријатељства који ја и наш народ нећемо заборавити” (Nedeljnik 2021).

потенцијалном преношењу ових аспирација према Р. Србији. Дакле, овде постоји и значајан фактор одвраћања од потенцијалне претње са простора некад најјужније југословенске републике.

Још један „непрофитни моменат” на маргинама ове иницијативе се може разматрати као „привлачећи значајан”. Наиме, повезивање кроз концепт „Отворени Балкан” имало је значаја и за напредак у односима Српске православне цркве и непризнате Македонске православне цркве, које имају историју неспоразума још од „Македонског раскола” 1967. године, изазваног уплитањем комунистичких власти у једно чисто црквено питање, с циљем оснивања аутокефалне македонске цркве (Lunić 2020). „Литургијом помирења, успостављено је „литургијско јединство између СПЦ и МПЦ”, што значи да су се успоставили услови да две цркве могу да спроводе заједничке литургије” (Janković 2022). Признањем аутокефалности МПЦ отворен је простор за најближу комуникацију и постизање решења проблема са деценијским трајањем.

* * * * *

Економија не може сама по себи решити све нагомилане проблеме који су довели до стања тињајуће безбедносне претње „свију од свих” у компликованом балканском алгоритму небезбедности. Стога она не може да представља усамљени напор у релаксацији замршених односа западнобалканских земаља, но она свакако може, и треба, да буде она „иницијална каписла” ка превазилажењу стереотипа о нужности и неминовности сукоба инспирисаних непремостивим идентитетским разликама утемељеним у конфликтној прошлости.

Она је стога оквир, онај преко потребан садржилац и путоказ ка општој деекстремизацији региона, што би за последицу имало смањење напетости, тензија, али и деактивацију безбедносне дилеме, која на овим просторима има превише дугу историју трајања. Ипак, јасно је да уколико економска компонента промене овдашњих дискурса и парадигми, остане усамљена, тј. не буде праћена општедруштвеним опредељењем свих друштава и држава на Западном Балкану, као и јасној подршци ЕУ концепту, ништа прогресивно се десити неће. Овоме нас уче многи примери из савремених међународних односа, попут кризе у односима Кине и САД у тренутку када је обим економске размене између ових земаља

достигао историјски максимум, или краху политичких односа између ЕУ и Русије, без обзира на интензивну испреплетаност њихових економија.

Не улазећи у анализу „кантара” у сукобима деведесетих, те перманентном одржавању стања регионалних антагонизама, време је да се све политичке елите у овом турском подручју замисле, а онда и реагују. Једном речју, да у компликовану безбедносну једначину коначно укључе и варијаблу привлачења, путем „решења усмерених ка афирмацији дијалога” (Subotić 2023, 77) што би умногоме релаксирало претешки тег на којем се налази арсенал најтврђих компоненти регионалних одвраћања, које већ четврту деценију користе сви против свих. Такође, крајње време је да Србија изађе из улоге вишедеценијског фактора одбијања и да га замени оним прогресивним – привлачећим. Отклањање безбедносних дилема (последично и претњи) између западнобалканских земаља би у том случају представљало отелотворење привлачења, као најконструктивније категорије у стратешком одвраћању.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Acemoglu, Daron, and James Robinson. 2013. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, Profi le Books, London.
- Andrejić, Marko. 2022. „Srpskoj privredi nedostaje više domaćih investicija.” *Biznis*, 7. mart 2022.
- Balkanska bezbednosna mreža*. 2022. „Vojni budžet Srbije 2023: više za oružje, manje za obuku.” 26. novembar 2022. <https://www.balkansec.net/post/vojni-bud%C5%BEet-srbije-2023-vi%C5%A1e-za-oru%C5%BEje-manje-za-obuku>.
- Blagojević, Veljko. 2022a. „Strateško promišljanje vojne neutralnosti Srbije: mogućnosti, izazovi i rizici.” *Srpska politička misao*, posebno izdanje, 123–146. doi.org/10.22182/spm.specijal2022.5.
- Blagojević, Veljko. 2022b. *Moć i sila – Srbija i vojni faktor u međunarodnoj politici*. Beograd: Medija centar Odbrana.
- Božinovski, Igor. 2023. „Albanija se ozbiljno naoružava.” *Tangosix*, 17. januar 2023.
- Crisis Group*. 2021. „Economist familiar with the Balkans.” September 30, 2021.

- Čavalić Admir, Hadžić Faruk, Bećirović Damir. 2021. „Redovni ekonomski izveštaj - drugi kvartal 2021.” Belgrade: Friedrich Naumann Foundation for Freedom Western Balkans.
- Dugin, Aleksandar, i Leonid Savin. 2018. *Mrežni ratovi*. Beograd: Av-ala pres.
- Đurović, Gordana 2023. „Otvoreni Balkan jedina inicijativa koja nas je podijelila.” Portal Analitika, 14. maj 2023. <https://www.portalanalitika.me/clanak/durovic-otvoreni-balkan-jedina-inicijativa-koja-nas-je-podijelila>.
- European Commission*. 2020. “Türkiye, by contrast, does have such an economy - despite serious concerns in this regard.” Communication on EU Enlargement Policy, October 6, 2020.
- European Commission*. 2021. “2021-2027 Cohesion Policy EU Budget Allocations.” July 2021.
- European Environment Agency*. 2023. “Economic trends (GDP) in the Western Balkans until 2030.” March 12, 2023.
- Eurostat*. 2021. “Western Balkans-EU international trade in goods statistics.” April 2021.
- Gaarmann Margit Wunsch. 2022. “The Open Balkan - Initiative Complements the Berlin Process”, *Stiftung Wissenschaftun un Politik - SWP*, German Institute for International and Security Affairs, November 2022.
- Grozdanovski, Nevena. 2020. „Maks Veber.” *Sociološka imaginacija*. <https://socioloskaimaginacija.com/maks-veber/>.
- International Crisis Group*. 2022. „Managing the Risks of Instability in the Western Balkans.” Report No 265 - Europe & Central Asia 07 July 2022. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/managing-risks-instability-western-balkans>.
- Investitor*. „Atlantski savez: Otvoreni Balkan predstavlja paravan za širenje uticaja Srbije na region”, 13. decembar 2022. <https://investitor.me/2022/12/13/atlantski-savez-otvoreni-balkan-predstavlja-paravan-za-sirenje-uticaja-srbije-na-region/>.
- Janković, Marija. 2022. „Makedonska pravoslavna crkva: Šta znači pomirenje sa Srpskom pravoslavnom crkvom.” *BBC NEWS na srpskom*, 20 maj 2022.
- Kodex*. 2014. „Hrvatska nije iskoristila mogućnosti EU”, 29. 07. 2014. <https://kodex.me/clanak/61179>.

- Konrad Adenauer Stiftung. 2020. "Oliver Várhelyi - The future of enlargement from a European perspective." *Speech to Forum on Western Balkans*, 7 September 2020.
- Kopanja Mihajlo, Ajzenhamer Vladimir. 2022. „Odvraćanje u raljama bezbednosne dileme.” U *Neutralnost i strateško odvracanje*, ur. Veljko Blagojević, 15–38. Univerzitet odbrane - Škola nacionalne odbrane.
- KoSSev. 2023. „Budžet KBS u 2023. veći za 20%, u kosovske škole se uvodi bezbednosno obrazovanje”, 15. januar 2023.
- Leđenac, Maja, i Norbert Šinković. 2019. „Vučić, Zaev i Rama potpisali deklaraciju o slobodnom protoku robe i ljudi.” *Radio Slobodna Evropa*, 10. oktobar 2019. <https://www.slobodnaevropa.org/a/vucic-zaev-rama-novi-sad/30209132.html>.
- Lika, Liridon 2019. "The European regional order in the Western Balkans facing the disrupting role of middle and great emerging powers." Leuven Centre for Global Governance Studies, *Eucross Working paper*, October 2019. 1–23.
- Lončarić Amela, Luković Siniša, Ivanković Davor, i Vuk Jeremić. 2022. „Poredili smo vojne budžete Srbije, Crne Gore, BiH i Hrvatske: Koliko ko u regionu ulaže u vojsku, oružje i plate?” *Danas*, 28. novembar 2022. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/poredili-smo-vojne-budzete-srbije-crne-gore-bih-i-hrvatske-koliko-ko-u-regionu-ulaže-u-vojsku-oruzje-i-plate/>.
- Lunić, Tomislav. 2020. „Makedonski raskol — odnos Pravoslavne Ohridske Arhiepiskopije i MPC.” *Teološki pogledi* 53 (1): 145–160.
- Marinković, Dušan. 2008. *Uvod u sociologiju – osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Milenković, Miloš, i Milovan Subotić. 2017. „Nasilni nedržavni akteri i pozicija Srbije.” *Srpska politička misao* 57 (3): 55–70. doi: doi.org/10.22182/spm.5732017.3.
- Milenković, Miloš, i Milovan Subotić. 2022. „Nevojni aspekti strateškog odvracanja.” *Vojno delo* (4): 52–63. doi: [10.5937/vojdela2204052M](https://doi.org/10.5937/vojdela2204052M).
- Nedeljnik*. 2021. „Donacija vakcina od Srbije - čin bratske ljubavi.” 10. mart 2021. <https://www.nedeljnik.rs/donacija-vakcina-od-srbije-cin-bratske-ljubavi-verujem-da-mozemo-pronaci-resenje-za-mpc-zaev-o-odnosima-s-vucicem/>.

- Nedeljnik*. 2022. „Koja je stvarno najjača armija na prostoru bivše Jugoslavije?”, 24. novembar 2022. <https://www.nedeljnik.rs/koja-je-stvarno-najjaca-armija-na-prostoru-bivse-jugoslavije-velika-analiza-u-novom-nedeljniku/>.
- Peters B. Guy. 2019. *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*, 4th Edition. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Politiko*. 2021. “Olivér Várhelyi for ‘Open Balkan’: The EU supports it. Other states participate, changing the grim reality on the ground.” Tirana, 21 December 2021. <https://politiko.al/english/e-tjera/olivir-vrhelyi-per-open-balkan-be-e-mbeshtet-shtetet-e-tjera-te-marrin-pj-i450181>.
- Popović, Sofija. 2022. „Berlinski proces: Nemačka šargarepa za otvorene Balkance.” *Vreme*, 13. jun 2022.
- Ristić, Dušan. 2021. “Open Balkan Initiative: Less history, More Business.” *European Policy Centre*, 13 September 2021.
- Rodrik, Dani. 2022. “Taming the Security Dilemma.” *Diplomatic Courier*, March 13, 2022.
- Security Council - United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*. 2022. “Report of the Secretary-General, April 12, 2022, 1–24. <https://unmik.unmissions.org/report-secretary-general-united-nations-interim-administration-mission-kosovo-12-april-2022-s2022313>.
- Simić, Predrag. 2014. „Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije.” *Balkanske sinteze* 3: 13–27. Niš: Filozofski fakultet.
- Stojančova, Pelagija. 2022. „Severna Makedonija prvi put u američkom budžetu za odbranu.” *Radio Slobodna Evropa*, 19. avgust 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/sjeverna-makedonija-sjedinjene-drzave-vjezbe/31995766.html>.
- Stojanović, Dubravka. 2019. „Balkanizacija istorijskog sećanja.” *Peščanik*, 14. septembar 2019. <https://pescanik.net/balkanizacija-istorijskog-secanja/>.
- Stojanović, Đorđe. 2022. „Skica srpskog postkolonijalnog stanja: Srbin, srbin i Srbin.” *Srpska politička misao* 77 (3): 11–27. doi.org/10.22182/spm.7732022.1.
- Stojanović, Marija. 2021. „Mini Šengen ima veliki značaj za prevazi- laženje (post)kovid krize”, *Demostat*, 21. jul 2021. <https://demo-stat.rs/sr/vesti/ekskluziva/252>.

- Subotić, Milovan, i Miloš Milenković. 2023. „Društveni aspekti nasilja i uloga medija – između osude i apologije.” *Vojno delo* 75 (3): 67–80. doi: 10.5937/vojdelo2303067S.
- Subotić, Milovan. 2020. „Geopolitički aspekti redefinisane državne moći na primerima Evropske unije i Balkana.” *Politika nacionalne bezbednosti* 19 (2): 89–112. doi.org/10.22182/pnb.1922020.4.
- Subotić, Milovan. 2022. *Migracije i ekstremizam*. Beograd: Medija centar odbrana i Institut za strategijska istraživanja.
- Surlić, Stefan, Lazarević Andrijana, i Kolarski Ljiljana. 2022. „Integration vs. Sovereignation. The 'Open Balkan' in the Framework of Status and Identity Disputes.” *Srpska politička misao* 77 (3): 57–78. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.7732022.3>.
- Wooldridge, Adrian. 2021. “Meritocracy, not democracy, is the golden ticket to growth.” *Bloomberg*, May 16, 2021. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2021-05-16/china-knows-that-meritocracy-is-the-key-to-boosting-economic-growth>.

Milovan Subotić*

University of Defence – Strategic Research Institute, Belgrade

THROUGH ATTRACTION TO THE DETERRENCE – ISSUES AND POSSIBILITIES OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Resume

The inevitable security paradigm shift is the special focus of so-called small states and regions with multitude of fundamental cultural and general identity features that are represented as insurmountable. Thirty-year period of existence of new states on the post-Yugoslav area has been marked with misunderstandings and conflicts, which caused the need for deterring each other from another one, or rather everyone from everyone. The Western Balkans is a blatant example of security sensitive region where military approach to problem-solving often was a preference over all the other elements from the so-called civil action. That is why, by inertia, the domain of enhancing military power in the region is considered as the key (some would say the only) factor of deterrence from the other one, different, and threatening. Who is being deterred, from whom, and with what, in the complex security paradigm of the Western Balkans region? Is it time for the countries of the region to break the chain of vicious circle of indefinitely frozen conflicts, and what are the ways for the change of the deterrence perception in this region, are some of the research questions this paper is trying to answer. Likewise, the paper is analyzing the reach of the economic integrations of the Western Balkan countries, as ‘tools’ for the reduction of tensions and deactivation of omnipresent security dilemmas. The importance of “Open Balkan” initiative is specifically analyzed because of its potential for additional connection of present member states, but also as a capacity for attraction of other regional countries. Thus, the elimination of security dilemmas (and eventually the elimination of threats) between the Western Balkan countries would present the result of the attraction as the most constructive category in strategic deterrence. The chance

* E-mail address: milovan.subotic@mod.gov.rs.

* Овај рад је примљен 27. априла 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

that the Republic of Serbia has (again) – to replace the role of decades long deterrence factor with the progressive one, attraction – should not be missed.

Keywords: deterrence, attraction, Western Balkans, threat, conflicts, Open Balkan, economy, future

*Невена Јовановић**

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет „УНИОН Никола – Тесла”, Београд*

УКРАЈИНСКА КРИЗА И ПИТАЊЕ СУВЕРЕНИТЕТА И ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ИНТЕГРИТЕТА**

Сажетак

Актуелни оружани сукоб између Русије и Украјине последица је њиховог вишедеценијског сложеног и компликованог односа на који су утицале Сједињене Америчке Државе и државе Западне Европе. Организовање референдума и потписивање декрета о присаједињењу Крима и Севастопоља Руској Федерацији, затим сукоби у Донбасу који су трајали до 2018. године битно су нарушили политичке релације ове две земље које су биле део Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР) све до 1991. када стичу своју независност. Ескалација континуирано лоших односа довела је до оружаног сукоба, али и до најзначајније политичке, економске и војне кризе чије је последице осетио цео свет.

Предмет истраживања овог рада јесте украјинска криза са освртом на суверенитет и територијални интегритет Украјине након одржаних референдума и придруживања четири регије (Доњецка, Луганске, Запорожја и Херсона) Руској Федерацији. Чланак има за циљ да укаже и истакне да кључни међународни актери који (ин)директно учествују у сукобу између Русије и Украјине имају

* Имејл-адреса: n.jovanovic@unionnikolatesla.edu.rs.

** Чланак је настао као резултат рада на интерном научном пројекту Института за политичке студије, у Београду под називом „Србија и балканске геополитичке импликације украјинске кризе”.

различит приступ када је реч о суверенитету и територијалном интегритету Украјине, односно када је реч о суверенитету и територијалном интегритету Републике Србије, заборављајући на поштовање начела суверене једнакости држава. Другим речима, од избијања оружаног сукоба у Украјини фебруара 2022. године сведоци смо да државе чланице међународне заједнице, водећи се сопственим националним интересима, могу заузети различити став поводом суверенитета и територијалног интегритета одређене државе, као последицу различито формулисаних политика.

Кључне речи: суверенитет, територијални интегритет, Русија, Украјина, међународни односи, геополитика

УВОД У РУСКО-УКРАЈИНСКЕ ОДНОСЕ

Оружани сукоб између Руске Федерације и Украјине који је започет почетком 2022. године на простору Украјине представља врхунац вишегодишњих заоштрених политичких односа поменутих држава које деле заједничку историју, културу, традицију и религију и које су до стицање самосталности 1991. године заједно функционисале у оквиру територије Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР).

Након што су тадашњи украјински председник Виктор Јанукович и премијер Микола Азаров потписали уговоре који су водили блиској вези са Руском Федерацијом и после одбијања потписивања споразума о стабилизацији и придруживању Украјине Европској Унији (Kuzio and D'Anieri 2018, 96–97) у јесен 2013. године започињу протести опозиције. Насилни нереди који су се одигравали током зиме 2013-2014. довели су до озбиљнијих промена у политичким односима између Русије и Украјине (Stanojević 2014, 58). Одбацивање новоуспостављене власти резултирало је отцепљењем Крима од Украјине и припајање кримског полуострва Руској Федерацији. Наиме, „16. марта спроведен је референдум о присаједињењу Крима Русији. На основу резултата референдума проглашена је 17. марта Независна Република Крим, која је 18. марта потписала с Русијом договор о уласку у састав Руске Федерације” (Petrović i Bukvić 2019, 130–131).

За разлику од Крима чији процес стицања независности и припајање Русији није праћен употребом војне силе, ситуација на југоистоку била је знатно другачија. Велике противречности у интересима између појединих области имале су за последицу тражење расписивања референдума и федерализацију државе. Тежећи сценарију који се одиграо на простору Крима, у Луганској и Доњецкој области 2014. спроведен је референдум о независности. У самопроглашеним републикама као и у другим источним областима долази до оружаних сукоба који су трајали све до септембра када је успостављен мир као резултат постигнутог споразума у Минску. Примирје је, ипак, било краткотрајно из разлога што је утицај САД и Русије довео до погоршања односа и поновних оружаних сукоба који су трајали све до фебруара 2015. године када је на снагу ступио други Мински споразум. Међутим, након постизања новог споразума, на основу очигледних, и истовремено значајних разлика између супротстављених снага, али и због уплива страног фактора, с једне стране САД и других држава Западне Европе, а са друге стране Руске Федерације постајале су претпоставке о наставку кризе у Украјини и даљој примени оружане силе, што се и обистинило почетком 2022. Дакле, дошло је до употребе војске са циљем „постизања политичких циљева нација” (Stanar 2020, 366) док су постигнуте споразуми из Минска само одложили војни сукоб у којој Украјина представља средство за обрачун САД и других великих сила са Русијом.

РЕФЕРЕНДУМ И ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ (СЕЦЕСИЈА)

Полазећи од чињенице да је у савременим државама, технички посматрано, онемогућено спровођење непосредне демократије, многе државе су у своје уставне системе имплементирале институцију референдума као отелотворење идеје о непосредном вршењу власти од стране грађана. Етимолошки, реч референдум води порекло од латинског израза „ad referendum” и означава „нешто што треба донети, казати, пријавити, извести, упутити” (Nikolić 2013, 14). Сходно томе, референдум представља „установу помоћу које бирачко тело изражава непосредним гласањем своје гледиште или своју вољу о мерама које је нека друга власт већ предузела или намерава да их предузме (Marković 2016, 215). У вези са тим,

референдум као облик непосредне демократије има несумњив значај јер грађани (народ) као носиоци суверености постају кључни актери који ће донети важну одлуку која се тиче њиховог живота у одређеној политичкој заједници. Посебно, зато што је реч о суштинским питањима која укључују „и ширу политичку и друштвену димензију” (Nastić 2017, 97) због чега је потребно да одлука која је донета или која ће се донети ужива највиши степен легитимитета, што се остварује управо референдумским изјашњавањем грађана. Посматрајући савремене уставне системе постоји више облика и варијанти референдума који међу собом немају подједнаки значај и примену у уставној и политичкој пракси. Полазећи од теме рада, пажњу ћемо усмерити на референдум који се организује са намером територијалне промене, односно отцепљења дела територије од постојеће признате независне и самосталне државе ради стицања сопствене независности чиме се доводи у питање суверенитет и територијални интегритет матичне државе.

Улога институције референдума посматрана у оквиру територијалних промена, односно тежње за отцепљењем, претходних година поново добија на значају и актуелности што истовремено намеће преиспитивање питања суверенитета и територијалног интегритета на међународном нивоу. Иако међународни правни поредак не регулише ову појаву, двоструки стандарди међународне заједнице, посебно њених најважнијих актера, не олакшавају доношење општег закључка и додатно компликује ово питање. Таква ситуација неминовно води до спора јер залази у исто време у област међународног и националног права без јасно дефинисаног приступа о овом проблему. Док се са једне стране наилази на мишљење да у циљу заштите и поштовања суверенитета и територијалног интегритета треба онемогућити сецесију, у другим случајевима процес сецесије се охрабрује као облик остваривања права на самоопредељење, што указује и истовремено потврђује став да различита тумачења доводе до изостанка јединственог става и „двоструких аршина” у зависности од тога о којим територијама је реч и какав је однос политичких актера који остварују своје сецесионистичке намере према моћним државама света. Право народа на политичко самоопредељење представља политичко начело и норму међународног права и као такво је гарантовано међународним и регионалним правним актима. Ситуацију отежава то што међународно право не уређује, односно не пружа одговор на питање ко има право

на самоопредељење, у којим случајевима се оно у складу са прописаним може остварити и на који начин, што доводи до проблема у тумачењу права на самоопредељење (Miloglav and Tomaš 2017, 165).

Уколико пођемо од става правних теоретичара Данијела Тирера (Daniel Thürer) и Томаса Бурија (*Thomas Burri*) да „сецесија подразумева повлачење конститутивног дела државе са територијом и становништвом, ради формирања нове државе и то без обзира да ли се повлачење дешава уз пристанак или без пристанка матичне државе” (Dimitrijević 2020, 56), у том случају, отцепљење дела постојеће територије треба посматрати као демократски израз народа који се најчешће путем референдума изјаснио да жели да стекне самосталност или да се припоји некој другој држави. Сходно томе, сецесију треба посматрати као „стварања новог сувереног ентитета на међународном нивоу са уставним процедурама”... с тим да је „за реализацију сецесије нужна народна опредељеност путем референдума као легитимног облика изражавања воље становништва на одређеним територијама” (Milutinović, Kalinić i Radulj 2014, 21).

Анализирајући праксу стварања држава, можемо закључити да историја обилује примерима сецесије које су неминовно пратили процеси мењања граница и промена у међународним односима због чега је отцепљење држава праћено референдумима изазивало пажњу и интересовање правних и политичких наука. У оваквим ситуацијама, институција референдума представља процедурални корак који даје легитимитет тежњи за отцепљењем. Стварање нових држава на овај начин доживљава свој нови замах током деведесетих година распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република. Исто тако, у последњој деценији, али и тренутно уочавају се сецесионистичке амбиције покрета који настоје да путем референдума стекну независност на територији у којој живе. Другим речима, стицање самосталности и стварање нових држава на овај начин није престало што потврђује и придруживање Доњеца, Луганске, Запорожја и Херсона Руској Федерацији 2022.

РЕФЕРЕНДУМИ ЗА ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ РУСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ 2022.

Дан након потписивања докумената о признавању независности, односно након што је Председник Руске Федерације потписао

извршну уредбу о признавању Доњецке и Луганске Народне Републике и уговора о пријатељству, сарадњи и међусобној помоћи између Руске Федерације и Доњецке и Луганске Народне Републике 21. фебруара 2022. (The Kremlin 2022) долази до радикализације кризе и отпочињања специјалне војне операције руских оружаних снага у Украјини. У том погледу, актуелни оружани сукоби на тлу Украјине представљају ескалацију нерешених проблема између Русије и Украјине и у директној су вези са догађајима који су се одиграли у периоду од 2013-2015.

Украјина је нестанком Савеза Совјетских Социјалистичких држава 1991. постала независна, самостална и суверена држава и била је чланица Заједнице независних држава према којој мења однос након догађаја на Криму 2014. Ипак, чини се важним напоменути и додати, да је њен суверенитет и територијални интегритет доведен у питање, једним делом и због украјинског геополитичког положаја. Наиме, већи део Украјине, исток и средњи део се граничи са Русијом и Белорусијом са којима дели заједничку историју, културолошки идентитет и традицију, док се западни делови државе граниче са другим земљама. У том смислу, Украјина се налази између утицаја Европске уније и НАТО алијансе и Русије која тежи безбедносно неутралном окружењу или суседима са којима дели исте интересе (Гајић и Рајић 2022, 130–132). Иако се украјинско руководство окреће Западу, Петровић сматра да „без обзира на све слојевитости и разлике у културно-историјском наслеђу Украјине, она се практично у целини могла сматрати делом руског света (Руски мир), а сем евентуално саме Галиције, све до данашњих дана и становништвом и земљом која већински стреми интеграционим процесима на постсовјетском простору у чијем је центру Русија” (Petrović 2015, 220). Имајући у виду све поменуте немиле догађаје, чини се разумним жеља народа који живе на истоку Украјине близу руске границе да стекну независност и стицање сопствене државе коју би по угледу на Кримско полуострво присајединили Руској Федерацији.

Подсећања ради, посланици Врховног савета Аутономне Републике Крим и Градског већа Севастопоља су „на основу одредби Повеље Уједињених нација и низа других међународних докумената којима се утврђује право народа на самоопредељење, а такође и имајући у виду потврду Међународног суда УН у вези са Косовом од 22. јула 2010. године да једнострано проглашење независности

једног дела државе не крши ниједну норму међународног права већином гласова, 78 посланика од 81 колико је учествовало у гласању, донело одлуку да ће се Република Крим, као независна и суверена држава, у случају одговарајућих резултата референдума, обратити Руској Федерацији са предлогом да прими Републику Крим, на основу одговарајућег међудржавног споразума, у Руску Федерација као новог субјекта Руске Федерације (Декларација о независности Автономной Республице Крим и г.Севастопоља 2014).

Неслагање са новим проевропски орјентисаним политичким руководством Украјине, припајање области Крима Руској Федерацији, угрожавање и непоштовање људских права и слобода у источним деловима Украјине довело је до тога да се упркос забранама званичних носиоца власти у области Доњецка и Луганске организује референдум о независности 11. маја 2014. године тежећи остваривању права на политичко самоопредељење. На референдумско питање које се односило на подржавање акта независности Доњецке Народне Републике, односно Луганске Народне Републике” према наводима Романа Лигина председника Централне изборне комисије 89,07% грађана подржало је сецесију, а сличан резултат остварен је у Луганској где је 96,2% грађана гласало за самосталност док је 3,8% било против (Томић 2022, 144). Након увида у резултате референдума, дакле још маја 2014. године Денис Пушилин је у својству председника привремене коалиционе владе истакао да је Доњецка Народна Република суверена држава и затражио, позивајући се на вољу народа Доњецка да Руска Федерација размотри питање присаједињења Доњецке Народне Републике Руској Федерацији (Smirnov 2014).

Међутим, до процеса припајања долази након осам година после, тачније 2022. када су у периоду од 23. до 27. септембра, власти у Доњецкој и Луганској Народној Републици, Херсонској и Запорошкој области организовале референдум о придруживању Руској Федерацији. Према Министарству спољних послова Руске Федерације, резултати одржаних референдума су следећи. Референдум је потврдио да највећи број грађана подржава уједињење са Руском Федерацијом – 99,23 процента у Доњецкој Народној Републици, 98,42 процената у Луганској Народној Републици, 93,11 процената у Запорошкој области и 87,05 процената у Херсонској области. Излазност је такође била велика: 97,5 процената у Доњецкој Народној Републици, 92,6 процената у Луганској Народној Републици,

85,4 процената у Запорошкој области и 76,9 процената у Херсонској области (Foreign Ministry's statement on the referendums in the DPR, LPR, Kherson and Zaporozhye regions 2023). Узимајући у обзир проценат бирача који су изашли на гласање и резултате гласања можемо рећи да одржани референдуми уживају легитимитет. Поменуто стање, директно указују на чињеницу да становници ових области захтевају заштиту Русије од украјинских власти након вишегодишњих сукоба.

Министарство спољних послова Руске Федерације је у свом саопштењу истакло да су „референдуми одржани у потпуном складу са стандардима и принципима међународног права. Народ Донбаса и југа Украјине искористио је своје законито право на самоопредељење у складу са Повельом УН, међународним споразумима о људским правима из 1966. године, Завршним актом ОЕБС-а из Хелсинкија из 1975. и пресудом Међународног суда правде УН о Косову од 22. јула 2010” и да „једнострано проглашење независности једног дела државе не крши ниједну норму међународног права”. Знајући унапред да ће референдуми бити оспоравани, да би се дало на легалитету и легитимитету, Министарство је указало да је референдумима присуствовало 133 особе из Италије, Немачке, Венецуеле, Летоније и других земаља које су у својству међународних посматрача пратили процес гласања. (Foreign Ministry's statement on the referendums in the DPR, LPR, Kherson and Zaporozhye regions 2023).

Шефови Доњецке и Луганске Народне Републике, Запорошке и Херсонске области апеловали су на Председника Руске Федерације да након референдума 27. септембра размотри могућност приступа тих територија као конститутивних јединица Руске Федерације. Полазећи од тога да је фебруара 2022. Руска Федерација признала независност Доњецке и Луганске Народне Републике, након референдума, прецизније, 29. септембра уследило је потписивање указа о признању суверености и независности Херсона (Указ Президента Российской Федерации о признанин Херсонской области, 2022) и Запорожја (Указ Президента Российской Федерации о признанин Запорожской области 2022) као самосталних држава. Оваква одлука Руске Федерације, како се наводи у указима, заснива се на универзалним принципима и нормама међународног права, признавању и потврђивању принципа равноправности и самоопредељења народа предвиђених Повельом УН и на уважавању воље народа изражену на референдуму. Већ наредног дана, 30. септембра

дошло је то потписивања уговора о приступању Доњецке Народне Републике, Луганске Народне Републике и Херсонске и Запорошке области Руској Федерацији.

Чланови руске Државне думе (доњи дом руске Федералне скупштине) једногласно су 3. октобра подржали усвајање закона о ратификацији уговора о приступању Доњецке и Луганске Народне Републике и Херсонске и Запорошке области Руској Федерацији, док су их дан касније одобрили и чланови Савета Федерације (горњи дом) (С. Mills, P. Butchard, 2022, 5). Руски председник Владимир Путин потписао је четири савезна уставна закона о уласку Доњецке и Луганске Народне Републике, Запорошке и Херсонске области у састав Руске Федерације 5. октобра 2022. што би значило да се Руска Федерација састоји од 89 конститутивних јединица. Полазећи од одредби федералних уставних, предвиђен је прелазни период који ће трајати од дана пријема нових субјеката у Руску Федерацију па до 1. јануара 2026.

Овакво поступање и акти Русије наишли су на осуду од стране многих у међународној заједници који су одржане референдуме и анексију прогласили нелегитимним и указали да као такви представљају грубо кршење међународног права. Осуду је пратила и резолуција изгласана на ванредној посебној седници Генералне скупштине Уједињених нација 12. октобра 2022. од стране 143 државе међу којима је и Република Србија која није увела санкције Руској Федерацији. Доношење резолуције имало је за циљ да потврди став међународне заједнице о ситуацији у Украјини. У њој су изнети закључци, међу којима су следећи: да одлуке Руске Федерације „од 21. фебруара до 29. септембра 2022. у вези са статусом Доњецке, Херсонске, Луганске и Запорошке области представљају кршење територијалног интегритета и суверенитета Украјине и нису у складу са принципима Повеље”, затим да су „незаконити референдуми организовани од 23. до 27. септембра 2022. у овим регионима покушаји измене међународно признате границе Украјине и да „свака анексија територије једне државе од стране друге државе која је резултат претње или употребе силе представља кршење принципа Повеље УН и међународног права” (UNGA, RES/ES-11/4). Са друге стране, Генерална скупштина је истакла да незаконити референдуми и накнадна незаконита анексија није легитимна и да не представљају основ за промену статуса Доњецке, Херсонске, Луганске и Запорошке области у оквиру Украјине, и

сходно томе упутила позив свим међународним субјектима да не признају никакве измене везане за статус ових региона и коначно, захтевала од Руске Федерације да поништи све одлуке донете у периоду од 21. фебруара и 29. септембра 2022. у вези са статусом Доњецке, Херсонске, Луганске и Запорошке области Украјине пошто представљају кршење територијалног интегритета и суверенитета Украјине.

У вези са наведеним догађајима, намеће се питање да ли овакав став и поступање међународне заједнице може утицати на питање Косова и Метохије са којим се Република Србија суочава од 2008. када је тзв. Скупштина Косова једнострано прогласила независност. Данас, „савремене демократије јасно одређују механизме одлучивања, укључујући и дефинисање функција које имају легитимитет доношења одлука. То је од нарочите важности када се ради о капиталним одлукама које утичу на целокупно становништво, и које морају да се доносе само са позиције апсолутног легитимитета” (Stanar 2022, 42). Ипак, врло је важно истаћи да су за разлику од Косова и Метохија у Доњецкој и Луганској Народној Републици, Херсонској и Запорошкој области одржани референдуми који се због броја бирача, односно велике излазности и коначних резултата могу сматрати правим изразом народне воље која је исказана овим демократским механизмом.

Позивање на право на политичко самоопредељење које је предвиђено Повељом УН је, историјски посматрано, у највећем броју случајева повезано са сецесијом и у сукобу са принципом суверености и територијалним интегритетом држава што је доводило до различитих последица на политичке релације између држава. Међународни суд правде полазећи од тога да „принцип територијалног интегритета представља значајан део међународног правног поретка који је заштићен Повељом УН, Резолуцијом бр. 2625 (XXV) Генералне скупштине као и Завршним актом Хелсиншке конференције закључује да је „домашај принципа територијалног интегритета ограничен у сфери међудржавних односа” (Dimitrijević, Lađevac i Vučić 2012, 451). У том правцу, референдум као општеприхваћени демократски начин изражавања народне воље представља пут до стварања нове независне државе на начин којим неће бити угрожен мир и стабилност, односно како би се избегли велики и дуготрајни оружани сукоби, док са друге стране народ одређене територије који је незадовољан својим политичким статусом има право на самоопредељење.

Како процес сецесије прати угрожавање територијалног интегритета, оружани сукоби, угрожавање светског мира и безбедности многи је не подржавају. Међутим, чини се да је за међународну заједницу сецесија Косова и Метохије „јединствен случај”, да њена независност проистиче од посебних чињеница, да не пружа образац за отцепљење на другим просторима” (Наум 2011, 159) и да међународна заједница у овом случају поштује право народа на самоопредељење иако таква воља није изражена ни на један општеприхваћен демократски начин, већ једнострано, претњом силом и употребом исте. На овај начин још једном је потврђен став да у области међународних односа преовладава „макијавелистички приступ међународној политици који не уважава морал нити било каква вредносна ограничења у својој имплементацији” (Stanaр 2021, 157–158). Сада је већ чињеница да је насилно отцепљење и једнострано проглашење такозване државе Косова потпомогнуто од стране највећих светских сила Запада и САД, које су настојале да се њиховим признањем створи нова независна држава, иако међународно признање као само такво не представа неопходан елемент за стицање државности.

ЗАКЉУЧАК

Поштовање суверенитета и територијалног интегритета државе нужно је у сукобу са правом народа на остваривање права на политичко самоопредељење. Ипак, анализирајући актуелне међународне односе и политичку ситуацију процес стварања нових држава сецесионистичким путем са циљем да одређени народ оствари своје право на самоопредељење и политички израз у политичкој заједници није ствар прошлости већ садашњости што истовремено представља повод да се међународна заједница усагласи на који начин и под којим условима може доћи до успостављања и признавања нових независних држава. Са друге стране, тешко је понаћи моралност или доследност у томе да се појединим народима признаје право на политичко самоопредељење и стицање државне независности и самосталности, а другима не. Уколико воља народа одређеног региона исказана на референдуму потврђује жељу за отцепљењем од матичне државе за то постоји разлог који се по правилу односи на изузетно лош третман појединих региона и његовог народа. На централним органима властима је да нешто поводом тог питања учини или да омогући мирну сецесију.

Суверенитет и територијални интегритет као суштински елемент и примарно својство државе настоји се заштити како на националном тако и на међународном плану. У том правцу, сецесију углавном прате оружани сукоби који нарушавају мир и стабилност региона, велики материјални и људски губицима и као таква је апсолутно непожељна. Реакција међународне заједнице, пре свега од стране моћних међународних организација и држава које њима руководе може утицати на прекид оружаних сукоба, међутим исход насталог сукоба преваходно зависи од односа моћних држава према државама учесницама сукоба. У вези са тим, неприхватљиво је да се битне политичке одлуке које се тичу политичког живота и безбедности одређених народа доносе под утицајем страних држава. У том смислу, референдуми који су организовани ради стицања независности представљају прави начин да се сазна воља народа. Тврдња да би на овај начин дошло до стварања већег броја малих независних држава не може бити апсолутно тачна, као на пример у случају Шкотске, када се нешто више од половине бирача изјаснило за останак Шкотске у оквиру Уједињеног Краљевства.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Gajić, Aleksandar i Nikola Rajić. 2022. „Geopolitički okvir ruske intervencije u Ukrajini.” *Politika nacionalne bezbednosti* 22 (1): 127–146. doi: <https://doi.org/10.22182/pnb.2212022.6>.
- Dimitrijević, Duško, Ivona Lađevac i Mihajlo Vučić. 2012. „Preduzete aktivnosti u UN oko rešavanja pitanja Kosova i Metohije.” *Međunarodni problemi* 64 (4): 442–478. doi: <https://doi.org/10.2298/MEDJP1204442D>
- Dimitrijević, Duško. 2020. „Secesija država u doktrini i praksi međunarodnog prava.” U *Secesija sa stanovišta unutrašnjeg i međunarodnog prava i njene političke posledice*, ur. Zoran Knežević, Kostja Čavoški i Vladimir Kostić, 53–82. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Marković, Ratko. 2016. *Ustavno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.
- Milutinović, Milovan, Zoran Kalinić i Slobodan Radulj. 2014. „Secesija izraz prava naroda na samoopredeljenje.” *Svarog* 9: 20–48. doi:10.7251/SVR1409020M
- Nastić, Maja. 2017. „Neposredno učešće građana u postupku promene ustava.” U *Reviziona vlast u Srbiji- proceduralni aspekti ustavnih*

- promena*, ur. Edin Šarčević i Darko Simović, 91–113. Sarajevo: Fondacija Centar za javno pravo.
- Nikolić, Oliver. 2013. „Referendum (sa posebnim osvrtom na Švajcarsku i Hrvatsku).” *Strani pravni život* 57 (1): 13–26.
- Petrović, Dragan. 2015. „Украјинска криза 2013-2015.” *Kultura polisa* 12 (26): 219–236.
- Petrović, Dragan i Rajko Bukvić. 2019. *Украјинска криза 2013-2019*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Stanar, Dragan. 2022. „Strateška odgovornost oružanih snaga pri donošenju političke odluke o vojnoj neutralnosti.” *Vojno delo* 74 (4): 40–51. doi: 10.5937/vojdelo2204040S
- Stanar, Dragan. 2021. *Etika međunarodne politike*. Beograd: Dobrotoljublje.
- Stanojević, Ivan. 2014. „Bezbednosna dilema u Украјини - drugo čitanje Berija Posena.” *Politeia* 4 (8): 57–67. doi: 10.7251/POL1408057S
- Tomić, Miloš. 2022. „Ugrožavanje nacionalne bezbednosti secesijom teritorija sa raspoloživim prirodnim resursima: slučaj Srbije, Украјине i Španije.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet bezbednosti.
- The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 2022. „Foreign Ministry’s statement on the referendums in the DPR, LPR, Kherson and Zaporozhye regions.” 28 September 2023. https://mid.ru/es/foreign_policy/news/1831658/?lang=en.
- Hurst, Hanum. 2011. „The Advisory Opinion on Kosovo: An Opportunity Lost, or a Poisoned Chalice Refused?” *Leiden Journal of International Law* 24 (1): 155–161. doi: <https://doi.org/10.1017/S092215651000066X>
- Kuzio, Taras and Paul D’Anier. 2018. *The Sources of Russia’s Great Power Politics: Ukraine and the Challenge to the European Order*. England: E-International Relations Publishing.
- Mills, Claire and Patrick Butchard. 2022. „Implications of the Russian-backed referendums in Ukraine.” *House of Commons Library, Research Briefing*, No. 9631.
- Miloglav, Hrvoje i Pasko Tomaš. 2017. „Protivpravnost intervencije i aneksije u međunarodnom pravu: slučaj Krima.” *Paragraf* 1 (1): 159–190.
- Stanar, Dragan. 2020. “Paramilitary Organizations and Private Military Companies in War: How to Restrain What You Do Not Control.” In *Jus Post Bellum: Restraint, Stabilization and Peace*, ed. Patrick Mileham, 362–387. Leiden/Boston: Brill Nijhoff.

- The Kremlin. 2022. "Signing of documents recognising Donetsk and Lugansk People's Republics." 15 August 2023. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/copy/67829>.
- United Nations General Assembly [UNGA], RES/ES-11/4 (2022), Resolution ES-11/4 (2022) Adopted by the General Assembly at its 11th emergency special sess, on 12 October 2022.
- Декларација о независности Автономной Республики Крым и г.Севастополя 2014, 11. March 2014, https://web.archive.org/web/20140313100800/http://www.rada.crimea.ua/news/11_03_2014_1, last accessed 15 August 2023.
- Сергей Смирнов. 2014. „Донецкая народная республика провозгласила себя суверенным государством.” *Ведомости*, 12. мая 2014. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/05/12/dnr-provozglasi-la-sebya-suverennym-gosudarstvom>, last accessed 15 August 2023.
- Указ Президента Российской Федерации о признанин Херсонской области, 29. сентября 2022.
- Указ Президента Российской Федерации о признанин Запорожской области, 29. сентября 2022.

Nevena Jovanović**Faculty of International Politics and Security, University
«UNION Nikola - Tesla», Belgrade***THE UKRAINIAN CRISIS AND THE QUESTION OF
SOVEREIGNTY AND TERRITORIAL INTEGRITY****Resume**

The current armed conflict between Russia and Ukraine is a consequence of their decade's long complex and complicated relations, which was influenced by the United States and the countries of Western Europe. The organization of the referendum and signing of the decree on the annexation of Crimea and Sevastopol to the Russian Federation, and the conflicts in the Donbass that lasted until 2018 significantly damaged the political relations of these two countries, which were part of the Soviet Union until 1991, when they acquired their independence. The escalation of continuously bad relations led to an armed conflict, but also to the most significant political, economic and military crisis, and the consequences which were felt by the entire world.

The topic of this research is the Ukrainian crisis with reference to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine after the referendums and the joining of four regions (Donetsk, Lugansk, Zaporozhye and Kherson) to the Russian Federation. The article aims to indicate and emphasize that the key international actors who (in)directly participate in the conflict between Russia and Ukraine have different approaches when it comes to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, that is, when it comes to the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Serbia, forgetting on respecting the principle of sovereign equality of states. In other words, since the outbreak of the armed conflict in Ukraine in February 2022, we have witnessed that member states of the international community, guided by their own national interests, can take different positions regarding the sovereignty and territorial integrity of a particular state, as a result of differently formulated policies.

Keywords: sovereignty, territorial integrity, Russia, Ukraine, international relations, geopolitics

* E-mail address: n.jovanovic@unionnikolatesla.edu.rs.

* Овај рад је примљен 03. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

Милош Р. Миленковић*

*Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране у Београду*

Милинко С. Врачар**

*Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране у Београду*

ЛЕГИТИМНОСТ КАО ФАКТОР ОГРАНИЧЕЊА ПОЛИТИЧКЕ КОРИСНОСТИ ВОЈНЕ МОЋИ

Сажетак

У постхладноратовском добу, прожетом снажним утицајима глобализације и информационе револуције, учачава се да војна моћ не успева да оствари политичке ефекте који се од ње очекују, или бар оне које је некада могла. Један од разлога зашто је то тако аутори проналазе у дефициту њене легитимности, која ће у раду бити разматрана из три угла. Најпре, легитимност ће бити сагледавана кроз однос јавног мњења према употреби силе, затим, кроз питање легалности употребе силе као извора њене легитимности и, последње, кроз анализу врста и карактера рата. Ово питање добија на значају јер се сврха војне моћи огледа у њеној политичкој корисности. Разматрајући утицај питања легитимности на делотворност употребе силе, аутори долазе до закључка да успех држава у наметању сопствене воље противнику више није примарно заснован на њиховој војној моћи, бар не у мери како је то било раније, већ

* Имејл-адреса: milos_milenkovic@hotmail.com.

** Имејл-адреса: milinko.vracar@mod.gov.rs.

на њиховој одлучности и способности да војну моћ комбинују са другим врстама националне моћи.

Кључне речи: војна моћ, легитимност, јавно мњење, врста и карактер рата, паметна моћ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Историја међународних односа неретко се поистовећује са историјом употребе силе, јер је војна моћ одувек имала важну, ако не и кључну, улогу у достизању безбедности држава у анархичном поретку света, те се због тога готово сви главни догађаји и токови на међународној сцени могу сагледати кроз примену силе и претњу њеном употребом. Иако је снага државе и раније произилазила из укупног квантума друштвене моћи, готово сви ресурси и потенцијали били су усмеравани ка ојачавању војне компоненте, као гаранта њеног опстанка. Кључни значај војне моћи у међународној политици огледао се у томе што је војна победа у рату, или победа у његовој физичкој димензији, уједно значила и политичку победу. Другим речима, употреба силе била је довољна за остваривање политичких циљева државе, потпуним и дугорочним наметањем воље противнику у постконфликтном периоду.

У савременим међународним односима, окончање Хладног рата пробудило је извесна надања, па чак и уверења, да ће нестанак антагонистичких односа некада двеју супротстављених суперсила довести до пацификације међународних односа. Након готово пет деценија стално присутног страха од њиховог сукоба, односно катастрофалних последица које би такав сукоб могао изазвати, створен је привид да је свет коначно ушао у период мирољубиве коегзистенције. Завладало је мишљење да је настао „крај историје” (Фукијата 2002), у смислу да је рат постао застарео подухват држава, а да је светом коначно завладала Кантова идеја „вечног мира”. Међутим, оптимистичка перцепција света убрзо се показала погрешном. У позадини те „привидне” сарадње између некада супарничких суперсила дешавали су се нови оружани сукоби као последица, понајвише, западног експанзионизма у простор геополитичког вакуума постхладноратовског поретка. Тако је слика света на прелазу два века, обележена новим оружаним сукобима у

постјугословенском, постсовјетском, блискоисточном и северноафричком простору.

Оно што данашњим стратезима и доносиоцима кључних државних одлука, чак и у најмоћнијим државама света, представља проблем јесте то да се стратегије засноване примарно на конвенционалној употреби силе, већ дуже време показују као неделотворне или ограничене у погледу политичког циља који се употребом силе жели остварити. Томе сведоче неуспеси Сједињених Америчких Држава у Ираку и Авганистану или „ограничена победа” Руске Федерације у Грузији и рат у Украјини, али и војни неуспеси из периода Хладног рата, Француске у Алжиру, Сједињених Америчких Држава у Вијетнаму и Совјетског Савеза у Авганистану. Наведени примери међународне праксе указују да ефекти употребе силе нису онакви какви су били некада, поготово не онакви какви су забележени у ранијим историјским раздобљима када су ратови одређивали не само судбине људи и држава, већ и токове развоја читавог човечанства. Иако је остала важан инструмент државне политике, војна моћ и употреба силе у савременим или, боље рећи, глобализованим међународним односима више нема ону ефективност и ефикасност, па самим тим ни значај какав је имала у прошлости.

ТРАГАЊЕ ЗА РАЗЛОЗИМА ОГРАНИЧЕЊА ПОЛИТИЧКЕ КОРИСНОСТИ ВОЈНЕ МОЋИ

Постало је приметно да је домет војне моћи, односно деловорност употребе силе у погледу остваривања спољнополитичких циљева великих сила, условљена одређеним ограничењима. Познати харвардски професор Џозеф Нај (*Joseph S. Nye*) препознаје три основна разлога томе. Први је поседовање нуклеарног наоружања, јер последице његове употребе постављају актере који га поседују у позицију немогућности његовог коришћења (Нај 2012, 49–50). Иначе, бројна мишљења указују да поседовање таквог наоружања паралише борбу. У својој књизи *Трансформација рата*, Кревелд (*Martin van Creveld*), на пример, каже да је „нуклеарно оружје инструмент масовног убиства” и да је таква врста рата готово немогућа, јер „нико до сада није смислио како водити нуклеарни рат без ризика од глобалног самоубиства” (Кревелд 2010, 20). Други разлог ограничења Нај види у томе што је „употреба конвенционалне силе постала скупља када се користи за владање националистички и

друштвено мобилисаним становништвом у доба широке друштвене комуникације”. Зато је на међународној сцени све чешће присутна примена невојних инструмената моћи које доводе до промене „непослушних режима” (Нај 2012, 50). И трећи разлог је тај што „употреба војне силе подлеже различитим унутрашњим ограничењима попут етике антимилиитаризма која је, данас, нарочито присутна у високо развијеним демократским друштвима” (Нај 2012, 51).

Иако списак фактора које Џозеф Нај наводи као ограничавајуће у погледу домета војне моћи у 21. веку није коначан, он отвара простор за размишљање. Тако се као фактори ограничења, у погледу лимита политичке корисности војне моћи у савременим међународним односима, условно могу препознати три категорије: (1) техничко-технолошки (2) економски и (3) социо-културолошки и политички фактори (Milenković i Vračar 2022). Управо међу овим последњим налази се читава лепеза чинилаца који одговарају оном „трећем разлогу” који Нај наводи, а који су у вези и са темом овог рада. Питање легитимности, које је свакако једно од кључних питања у сваком сукобу, у овом случају као фактору ограничења делотворности употребе силе, па самим тим и политичке корисности војне моћи, може се разматрати у контексту ставова јавног мњења о употреби силе, легалности њене употребе, као и кроз анализу врста и карактера самог рата.

Када је реч о легитимности употребе силе треба поћи од тога да циљ рата није војна победа у сукобу већ да је то, пре свега, наметање сопствене воље противничкој страни, а она је садржана у политичком циљу зарад кога се сила употребљава. Уосталом, показује се да се смисао рата увек налази у политичкој равни (Starčević i Blagojević 2017, 130). Воље сукобљених актера, то јест супротстављени политички циљеви, произилазе из њихових интереса, а дубље посматрано, из њиховог вредносног система. Да би се из „сукоба воља” изашло као победник, или да би се политички циљ једне од сукобљених страна остварио, употреба силе, као и сам политички циљ зарад кога се сила употребљава, морају имати свој легитимитет, односно упориште у вредносном систему друштва. У супротном, учесници у сукобу неће видети смисао и сврху борбе, а без тог смисла и без мотивисаних бораца нема ни ефективности војног потенцијала.

Легитимност употребе силе у великој мери одређује одлучност грађана да подрже борбу, али и да активно учествују у њој.

Она показује колико је једно друштво спремно да „плати цену” за остваривање циљева зарад којих се сила употребљава. Другим речима, степен легитимности употребе силе се, условно речено, може „мерити” степеном жртве коју је друштво спремно да поднесе зарад остваривања политичког циља. Када се говори о жртви, она се огледа како кроз материјалне губитке који се манифестују повећањем финансијских и материјалних трошкова, успоравањем или падом економског развоја, смањењем животног стандарда грађана и слично, тако и нематеријалним ефектима, попут губитка људских живота, смањењем могућности за остваривање права грађана на квалитетно образовање, здравствену и социјалну заштиту, губитком угледа државе у свету, одсуством подршке савезника итд.

ЈАВНО МЊЕЊЕ И ПИТАЊЕ ЛЕГИТИМНОСТИ БОРБЕ

Однос јавног мњења према употреби силе може се разматрати на три нивоа. Прво, на нивоу сопственог јавног мњења које је важно јер је употреба силе без унутрашње подршке готово немогућа, или је пак врло ограничена. Тешко је данас замислити носиоце политичке власти који одлуке о употреби силе доносе без разматрања подршке сопственог јавног мњења. У демократским друштвима посебно је изражена осетљивост политичких елита на ставове грађана од којих очекују гласове за нови мандат (Levy 2010, 787). Друго, важан је став међународног јавног мњења које може утицати на међународне организације или неке треће државе, које до тада нису активно учествовале у сукобу, а могу имати снажан, ако не и пресудан, утицај на његов исход. И као треће, битан је став јавног мњења противничке стране, дакле мњења оне државе против које се сила употребљава, јер одражава снагу отпора на коју треба рачунати.

Прворазредно питање у сваком сукобу несумњиво представљају људске жртве на које је јавност природно осетљива (Felter and Shapiro 2017). Међутим, у данашње време, јавно мњење је постало прилично осетљиво и на нарушавање квалитета живота, што је посебно изражено у економски развијеним земљама. Потрошачко друштво створило је нове друштвене вредности и животни идеал у коме грађани нису вољни да жртвују свој начин живота и економске благодети које уживају због циљева који им делују имагинарно

и далеко. „У савременим међународним односима, услед тренда смањења спремности грађана да жртвују свој комфор зарад остваривања политичких циљева употребом силе, стратешка култура многих држава се мења. Оне нису више спремне да олако употребе силу као што су то биле у прошлости. То се ближе објашњава тиме што се, поред суверенитета и територијалног интегритета, квалитет живота намеће као нова витална вредност нације” (Vračar i Milkovski 2020, 251).

Трошкови ангажовања војног потенцијала који нарушавају личне буџете грађана и квалитет живота њихових породица, могу изазвати политичку нестабилност унутар земље, због чега се политичке елите на власти осећају угрожено. Опасност за државе у сукобу представља и то што физичка, али и економска, угроженост становништва, по правилу доводе и до депопулације држава. То ме сведоче непрегледне реке миграната из држава Блиског Истока и севера Африке, али и избеглице из ратом захваћене Украјине и Русије, које сигурност и срећу траже махом у државама Западне Европе. Због свега тога, приликом калкулације финансијских трошкова употребе силе, доносиоци одлука морају добро да процене економске и материјалне потенцијале државе и да што прецизније израчуна какав рат и колико дуго држава, односно њена привреда, може да финансира. Ови трошкови су врло често предмет спорења унутар политичких елита, тачније, на линији односа власти и опозиције. У коначном ће спремност државе да финансира употребу силе, као и грађана да жртвују свој начин живота, личну имовину, друштвени статус, породицу, па и сам живот, бити мера легитимности употребе силе.

Однос друштва према државним и националним вредностима, посебно оним виталним попут слободе, суверенитета, територијалног интегритета, у великој мери одређује и став јавног мњења према сукобу и употреби силе. У најширем смислу, однос друштва према тим вредностима разматра се кроз концепт националне и политичке културе. Међутим, када је у питању сама употреба силе тај се однос разматра кроз концепт стратешке културе, на коју треба гледати и као на извор легитимности употребе силе на међународном, али и унутрашњем плану. Овим концептом, познатим и као „култура рата”, указује се колико су држава и друштво спремни да употребе силу зарад остваривања својих интереса. Исто тако, концептом стратешке културе указује се и на који начин држава

употребљава силу (Zaman 2009). Имајући у виду да је реч о сложеном феномену, на њега утиче низ чинилаца који се поред физичке, могу препознати у политичкој и социолошко-културолошкој сфери (Baylis, Wirtz, and Gray 2013, 83). Као централно питање за разумевање овог концепта намеће се баланс између рационалног и ирационалног у процесу доношења одлука, док се његова суштина најочигледније испољава кроз политичке чиниоце стратешке културе у које спадају историјско искуство, политички систем, уверења елита и војна организација (Milenković 2019).

Ставови јавног мњења и легитимност употребе силе су свакако и одраз кохезије једног друштва. Исказана кроз заједничка уверења грађана и њихову спремност да за њих поднесу жртву, кохезија друштва је одувек имала важну, ако не и пресудну улогу за исходе ратних сукоба. Што је кохезија једног друштва већа, последично, мања је његова рањивост на деловање противничке стране и намећања њене воље. Другим речима, кохезијом се спречава деловање противника у циљу слабљења морала и пружања подршке грађана употреби силе, као и њиховој спремности да активно учествују у борби. Стога, у савременим међународним односима, у коме јавно мњење снажно обликује ток и исход ратних сукоба, значај кохезије друштва још више добија на важности.

Добро је познато да медији имају пресудну улогу у креирају јавног мњења. Једно од ограничења политичке корисности војне моћи налази се у чињеници да медији, у ери интернета и брзе друштвене комуникације, омогућавају пренос бруталних сцена ратних дешавања у реалном времену, што свакако утиче на делигитимизацију рата у јавности. „Пошто рат... обавезно укључује убијање и уништавање, суочавањем јавности са делом његове бруталности не може а да не буде шокантно за оне који живе животом заштићеним од непријатности” (Gray 2005, 14–26). У стабилним, демократским, економски развијеним државама, која се не налазе под директном војном претњом других држава, рат се међу грађанима неретко перципира као неморалан и криминални акт, анахронизам који више нема никаквог смисла нити сврху. У тим државама присутан је снажан отпор грађана према употреби силе ван својих граница. Самим тим не постоји потпуна подршка ратној политици владе, као и спремност грађана да у тој борби учествују. Зато јавно мњење ових држава представља „рањиво место” или „слабу тачку” коју супротна страна у сукобу користи (Lasica 2009, 11–12).

ЛЕГАЛНОСТ УПОТРЕБЕ СИЛЕ КАО ИЗВОР ЛЕГИТИМИТЕТА

Легалност употребе силе блиско је повезан са питањем њеног легитимитета и такође представља важан ограничавајући фактор политичке корисности војне моћи у 21. веку. Легалност употребе силе се може посматрати двојачко, са становишта унутрашњег и међународног права. Ограничења употребе силе која произилазе из унутрашњег права односе се првенствено на домаћу законску регулативу и процедуре доношења одлуке о употреби оружаних снага унутар и ван државне границе. Тако тип политичког система одређује начин доношења одлуке о употреби силе. У развијеним демократским државама одлука о употреби силе доноси се на више нивоа власти, док је у другим државама та процедура знатно скраћена и сведена на прилично узак круг владајуће политичке елите и уз доминантну улогу појединаца и политичког вође. У демократским друштвима, јасна и строга процедура доношења тако важне одлуке, каква је употреба силе, оставља простор за сучељавање различитих мишљења по питању оправданости таквог чина, поготово унутар највиших тела законодавне власти, што свакако представља ограничавајући фактор њене употребе. Тиме се настоји да се избегне перцепција да је одређени рат заправо „лични рат” неког титулара највише државне власти, што би водило делигитимизацији самог рата. Зато је обично уставом дефинисано да право објаве рата има представничко тело – Скупштина, као што је то на пример у Србији или Конгрес у САД, а не председник државе или премијер владе.

Са друге стране, постојање међународног хуманитарног права којим се дефинишу правила и обичаји ратовања, такође у доброј мери ограничава употребу силе. Ограничења се првенствено односе на прихватање обавеза држава проистеклих из чланства у Организацији уједињених нација (ОУН). Оснивачки акт ове организације заснива се на пристанку њених чланица да се одрекну употребе силе и претње њеном употребом, као и позив на удруживање и деловање против оних који мир угрожавају (UN Charter 1945). Наравно, та ограничења нису увек делотворна, што показују бројни примери из историје међународних односа и ратовања. Сасвим логично, заобилажењу међународног права и употреби силе без сагласности Савета безбедности УН склоније су велике и моћније

државе света (Ganzer 2019). Међутим, без обзира на ограничен ауторитет ОУН, пре свега у понашању великих сила, постојање међународног хуманитарног права ипак ограничава употребу силе у међународним односима, као и политичку корисност војне моћи, како великих сила, тако и других земаља.

Велика је вероватноћа да ће употреба силе која је у супротности са унутрашњим и/или међународним правом бити у дефициту легитимитета. Због тога се у полицентричном међународном поретку, у коме велике силе користе сва доступна средства у међусобном надметању, правни аспект употребе силе употребљава као користан политички (дипломатски) инструмент за ограничење употребе силе ривалске стране, указивањем на њену (не)оправданост и (не)исправност. Самим јавним постављањем питања легалности одређених активности који подразумевају употребу силе, нарочито ако се то ради организовано и масовно, директно се утиче и на делегитимизацију саме акције, а самим тим и ограничавају могућности употребе и ефекти војне моћи.

КАКО ВРСТА И КАРАКТЕР РАТА ОДРЕЂУЈУ ЊЕГОВ ЛЕГИТИМИТЕТ

Врста рата према циљу и његов карактер, као фактори ограничења војне моћи, у директној су вези са легитимитетом употребе силе. Посматрано из угла оправданости започињања рата (*Jus ad Bellum*), без обзира на правне дефиниције, у свести људи постоји разлика између праведних и неправедних ратова (*Just and Unjust Wars*), како их назива Мајкл Волзер (*Majkl Volzer*) (Volzer 2010). Није свеједно који је циљ рата, да ли је у питању праведна намера дефанзивног одбрамбеног рата или је, с друге стране, то агресорски рат који за има циљ окупацију друге државе, промену њеног режима или експлоатацију њених материјалних и других ресурса. Самим тим легитимитет употребе силе у таквим ратовима није једнак, јер мотивисаност домаћег јавног мњења за давање подршке таквим типовима рата није велика, а то је управо један од најважнијих ограничавајућих фактора употребе силе данас. Питање *Jus ad Bellum* важно је и с аспекта задобијања подршке шире међународне јавности, затим међународних организација и потенцијалних савезника. Питање исправности начина вођења рата (*Jus in Bello*) такође представља важан фактор ограничења политичке корисности

војне моћи. Оно се односи на праведност у рату, односно поштовање правила ратовања. Одговорност државе у *Jus in Bello* понајвише се своди на одговорност генерала и војника који извршавају ратну политику државе употребом силе.

Како би се избегла ограничења наметнута разматрањем критеријума *Jus ad Bellum* и *Jus in Bello*, „једна од најчешће коришћених објашњења ратних сукоба у 20. веку јесте војна хуманитарна интервенција, за коју се наглашава да није рат” (Stanar 2019, 27). Таква пракса настављена је и у 21. веку. Хуманитарна интервенција, која је заправо војна, односно оружана интервенција, може се дефинисати „ратом који води једна држава, или више савезничких држава, у сврху одбране чланова неке групе унутар друге државе од озбиљних кршења њихових људских права од стране друге групе унутар те исте државе, обично од стране власти и њених присталица” (McMahan 2009, 100). Иако се хуманитарна интервенција технички не чини ништа мање ратом, њеним називом се настоји дати легитимитет употребе силе тако што се противник приказује актером који крши закон, те га је легитимно казнити. Таквом терминолошком и логичком манипулацијом, избегава се термин „агресија”, која је иначе и међународним правом забрањена, а легитимитет оружане акције се пред „интерним” и „екстерним” јавним мњењем у значајно мањој мери доводи у питање. Управо је из тих разлога еуфемизмом називана и агресија НАТО на СР Југославију 1999. године, као „хуманитарна интервенција”, или као „НАТО кампања”, док руска страна агресију на Украјину назива „специјална војна операција”.¹

У погледу стратегијско-концептуалних решења употребе силе, пракса показује да конвенционалне снаге не функционишу баш најбоље у сукобу са тзв. ирегуларним, асиметричним противницима, јер употреба силе не постиже ону ефективност која се од ње очекује. Један од главних проблема у таквим сукобима јесте то што не постоји јасно препознатљив противник, као ни линија фронта. У таквим сукобима тешко је, а понекад и немогуће, разликовати борца и неборца, јер противник масовно користи цивилно становништво како за логистику, тако и за борбу. С друге стране, „понекад је легитимитет недржавних актера већи и постојанији од легитимитета

¹ Својевремено је и главнокомандујући НАТО снага у агресији на СРЈ, генерал Весли Кларк (*Wesley Clark*), изјавио: „Никада нам није било дозвољено да то назовемо ратом. Али он је то био, наравно” (Clark 2001, xxiii).

који имају званични државни органи”, јер постају својеврсна „замена” за институције државе које нису у стању да пруже и испоруче оно што грађани од њих очекују (Milenković i Subotić 2017). Тако се стратегије које су ефективне у конвенцијалним сукобима показују контрапродуктивне против терориста, побуњеника и других недржавних актера (Lebović 2010, 206). Анализом сукоба који су у име борбе против тероризма вођени после 11. септембра 2001. године, постало је уочљиво да примарна препрека успеха у тим ратовима није у војној снази противника, већ да је она културолошке природе. Примера ради, употреба војних средстава против следбеника политичког ислама, који је у својој бити антизападни, отвара простор да овај сукоб буде проглашен „сукобом цивилизација”, чиме проблем борбе против исламистичког тероризма поприма глобалне размере. Тиме војно решење сукоба постаје неодрживо, а употреба силе показује своју неефективност (Wijk 2002, 91).

Примери из прошлости указују да ефективност употребе силе у тзв. малим ратовима није онаква каква се очекује. Такви сукоби, односно локални и ограничени ратови, са становишта оних који их намећу, а то су по правилу велике и регионалне силе, нису пресудни и одлучујући за опстанак њихове државе и нације. Основни проблем у таквим сукобима јесте што у самом старту ону јачу страну прати слабија одлучност и недостатак спремности да уложи значајније људске и материјалне ресурсе (Lebović 2010, 209). Поред тога проблем је и тај што подршка јавног мњења значајно опада ако трошкови у таквим ратовима почну да се акумулирају и превазилазе оне пројектоване. Што дуже трају, ограничени ратови постају „оптерећење” оне стране која је осетљива на трошкове и ставове јавног мњења. Они постају оптерећење чак и за велике силе, на шта указује повлачење америчких војних снага из двадесетогодишњег сукоба у Авганистану. Оба ова проблема озбиљно доводе у питање делотворност употребе силе.

Један од фактора који такође ограничавају домет војне моћи, а који се може подвести под питање карактера рата, јесте нефлексибилност и неприпремљеност оружаних снага за „нове ратове”. Савремене сукобе не карактерише масовност, већ употреба прецизног и беспосадног наоружања и опреме, по принципу „мање, али делотворније”. Употреба беспосадног оружја, које иначе спада у софистициранију војну технику велике прецизности, смањује људске губитке, па се самим тим може очекивати повољан утицај

на јавно мњење. Међутим, то отвара питање етичности и одговорности у примени међународних правила ратовања. Велики број научника, интелектуалаца и активиста из цивилног сектора, али и одређени број војних стручњака, нису вољни да будућност рата виде као борбу робота који аутономно, без изричите сагласности и контроле човека, могу употребити разорну и смртоносну силу. У својој књизи *Војска без војника*, Пол Шар (*Paul Scharre*) разматра развој и коришћење аутономног оружја и како та технолошка промена може утицати на будућност ратовања. Без обзира на бројне предности које нова технологија може донети у смислу прецизности и ефикасности, Шар упозорава да „рачунари и даље не могу да надмаше људе у разумевању контекста и тумачењу значења” (Šar 2020, 19). Управо та димензија, која спада у домен друштвене одговорности и задире у питање легитимитета, ограничава употребу и развој технолошки савршенијег оружја, чиме се последично и ефективност употребе силе самоограничава.

ПРИМЕНА „ПАМЕТНЕ МОЋИ” КАО МОГУЋИ ОДГОВОР НА ДЕКЛИНАЦИЈУ ПОЛИТИЧКЕ КОРИСНОСТИ ВОЈНЕ МОЋИ

У савременим оружаним сукобима кључни фактор успеха више не представља искључиво војни потенцијал, већ становништво. За разлику од ратова из периода модерне, када се центар гравитације налазио у војној моћи државних актера, он се данас све више проналази у становништву, у умовима и ставовима грађана. Уз бројна политичка, економска, етичка и друга ограничења употребе оружане силе од стране развијених земаља, односно великих војних сила, стратегија њене употребе, кроз логику рата, као масовног оружаног насиља, све више се показује неделотворном. За велике војне силе данас је готово немогуће победити компаративно слабијег војног противника чије целокупно биће прожимају снажна идентитетска осећања (Vгаџар 2019). Свестан такве чињенице, Џозеф Нај недвосмислено каже да корисност војне моћи у 21. веку опада, те због тога указује на потребу за изградњом и применом тзв. меке моћи, односно „паметне моћи” која је заправо комбинација „тврде” и „меке моћи” (Нај 2012).

То наводи на разматрање савремених сукоба названим „хибридним ратовима”, који се воде свим средствима. У таквим сукобима

држава координира и синхронизује све своје инструменте „тврде” и „меке” моћи (војна сила, дипломатија, економија, привреда, медији, итд.) како би била у могућности да оствари синергичку силу са мултипликованим ефектима у пуном спектру војног и цивилног простора противника (Reichborn-Kjennerud and Cullen 2016). Употреба силе је важна, али не и кључна за достизање победе у таквим ратовима. Тако амерички пуковник Џон Варден (*John Warden*), на основу искуства из недавних ратова, заступа мишљење да „борба (примена силе) није суштина рата, па чак није ни његов пожељан део. Праву суштину чини оно што је неопходно да се уради како би непријатељ прихватио наш циљ као свој циљ” (Warden 1995). Слична размишљања могуће је увидети и кроз различита објашњења концепта „хибридног ратовања”, који у свом садржају има низ невојних акција (Mitrović i Nikolić, 2022). Тако се, анализирајући његов садржај и начин извођења, наводи да је „у ‘хибридном рату’ наглашена улога невојних средстава субверзивне природе. У идеалном случају, нападајућа држава ‘не треба експлицитно да користи војну силу’. Циљ нападача је да контролише умове политичког руководства и становништво нападнуте државе. Ако се користи војна сила, она се користи тајно” (HW 2015).

Упркос свему, сукоби с краја 20. и почетка 21. века, као и престана опасност од покретања нових, предочавају да ће употреба силе и даље остати неизоставни фактор у уобличавању токова међународних односа (Vračar i Šaranović 2018). У прилог томе Џон Миршајмер (*John J. Mearsheimer*), амерички политиколог и стручњак за међународне односе који припада реалистичкој школи мишљења, износи да ће се „круг насиља наставити далеко у новом миленијуму. Наде за миром вероватно неће бити остварене јер се велике силе које обликују међународни систем стално надмећу за моћ” (Miršajmer 2017, 21). Према његовом мишљењу „излаза нема све док се државе, које сачињавају систем, не сагласе да формирају светску владу, што је мало вероватно, те ће ратови и надаље избијати као важне и трајне одлике светске политике” (Miršajmer 2017, 21). С обзиром да ауторитативна глобална власт до сада није успостављена, нити постоје озбиљни изгледи да ће се то у догледној будућности догодити, егзистенцијално важно питање субјеката међународних односа и даље остаје како пронаћи најоптималнију опцију за остваривање и заштиту виталних вредности и интереса у анархичном поретку света, а то је питање стратегије (Stojanović

i Jeftić 2014, 113). Стратези данашњице, као и њихови наследници, мораће да траже одговоре како да превазиђу све бројнија и све значајнија ограничења која прате употребу војне силе, која је дуго била суверена у погледу способности да се њома наметне воља. То наравно не значи да ће војна моћ у будућности бити превазиђена, напротив, она ће и даље имати значајну улогу, могло би се рећи понекад чак и пресудну, за исход сукоба. Међутим, оно што је већ данас очигледно јесте да је употреба војне моћи постала недовољна у том погледу.

За разлику од пређашњих времена, војна победа у рату више није довољна за остваривање политичких интереса држава. Другим речима, победа у физичкој димензији рата није довољна за наметање воље противнику. Питање становништва, било да се сагледава кроз ставове јавног мњења или пораст идентитетске мобилизације друштва, у савременим оружаним сукобима, по значају превазилази фактор војног потенцијала. Поред тога, врло озбиљно питање у савременим ратовима, које се свакако тиче војника, али које није питање само за војнике, јесте ко и како успоставља власт на освојеној територији, односно ко ће у пракси контролисати ситуацију на терену након војне победе у сукобу. Војну победу треба претворити у политичку победу која има сврху да омогући прихватљив и одржив мир, односно „победити у рату значи створити и легализовати нову, одрживу, стварност која ће бити прихваћена као стање нормалности које треба да траје” (Stanar 2022, 124). Стручњаци, такође, упозоравају да ће се, поред потребе успостављања контроле над владом и органима власти на терену, победници суочити са још озбиљнијим проблемом јер ће изградња институција захтевати промену друштвених вредности, ставова и праксе (Lebović 2010, 212). Управо из тих разлога, уколико се тежи успеху, било да је реч о оружаним или неоружаним сукобима, војна или „тврда моћ” нужно мора бити допуњена елементима „меке моћи”, коју Нај објашњава способношћу државе да се „жељени исходи остваре коришћењем метода убеђивања и привлачења” (Нај 2004, 29). Њихова синергија, односно интеграција и координација, „тврде” и „меке моћи”, позната у теорији међународних односа као „паметна моћ”, постаје једини пут који може довести до жељеног исхода у савременим и будућим сукобима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Baylis, John, James Wirtz, and Colin S. Gray. 2013. *Strategy in the Contemporary World: An Introduction to Strategic Studies*, 4th Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Clark, Wesley K. 2001. „Waging Modern War, Kosovo and the Future of Conflict.” *Public Affairs*. New York.
- Felter, Joseph H., and Jacob N Shapiro. 2017. „Limiting Civilian Casualties as Part of a Winning Strategy: The Case of Courageous Restraint.” *Daedalus*, 146 (1): 44–58.
- Fukujama, Frenisis. 2002. *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Ganzer, Danijel. 2019. *Protivzakoniti ratovi: Kako zemlje NATO podrivaju Ujedinjene nacije*. Beograd: Laguna.
- Gray, Colin S. 2005. „How Has War Changed Since the End of the Cold War?” *Parameters Spring*: 14–26.
- Hybrid warfare [HW]: A new phenomenon in Europe’s security environment. 2015. Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague.
- Kreveld, Martin van. 2010. *Transformacija rata*. Beograd: Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti.
- Lasica, Daniel T. 2009. *Strategic Implications of Hybrid War A Theory of Victory*, Fort Leavenworth: US Command and General Staff College.
- Lebovic, James H. 2010. *The Limits of U.S. Military Capability: Lessons from Vietnam and Iraq*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Levy, Yagil. 2010. „The Second Lebanon War: Examining Democratization of War Theory.” *Armed Forces and Society* 36 (5): 786–803.
- McMahan, Jeff. 2009. *Killing in War*. Oxford: Clarendon Press.
- Milenković, Miloš R. 2019. „Prilog određenju političkih činilaca strateške kulture.” *Vojno delo* 71 (8): 52–72. doi:10.5937/vojdela1908052M.
- Milenković, Miloš R., i Milinko Vračar. 2022. „Politička korisnost vojne moći u savremenim međunarodnim odnosima.” *Politička revija* 71 (1): 157–175. doi: 10.22182/pr.7112022.8.
- Milenković, Miloš R., i Milovan Subotić. 2017. „Nasilni nedržavni akteri i pozicija Srbije.” *Srpska politička misao* 57 (3): 55–70. doi: 10.22182/spm.5732017.3.

- Miršajmer, Džon. 2017. *Tragedija politike velikih sila*. Izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Čigoja štampa.
- Mitrović, Miroslav, i Nebojša Nikolić. 2022. *Hibridni rat: doprinos definisanju koncepta, sadržaja i modela delovanja*. Beograd: MC Odrana.
- Naj, Džozef S. 2004. *Paradoks američke moći: Zašto jedina svetska sila ne može sama*. Beograd: BMG.
- Naj, Džozef S. 2012. *Budućnost moći*. Beograd: Arhipelag.
- Povelja Organizacije Ujedinjenih nacija [UN Charter]. 1945. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>.
- Reichborn-Kjennerud, Erik and Cullen Patric. 2016. „What is Hybrid Warfare?” *Policy Brief* (1). Norwegian Institute of International Affairs.
- Stanar, Dragan. 2022. „Politička pobeda u ratu: oružane snage i sindrom 'izgubljene pobede'.” *Srpska politička misao* 77 (3): 119–135. doi: 10.22182/spm.7732022.6.
- Stanar, Dragan. Ž. 2019. *Pravedan rat – između apologije i obuzdavanja rata*. Beograd: Bratoljublje.
- Starčević, Srđan, i Srđan Blagojević. 2017. „Kreveldov spor sa Klauzevicem – Da li je smisao rata politički?” *Srpska politička misao* 56 (2): 117–134. doi: 10.22182/spm.5622017.7.
- Stojanović, Stanislav, i Zoran Jeftić. 2014. „Savremeni svet i strategijska misao.” U *Sadržaj bezbednosnih izazova Srbije na početku 21. veka*. Beograd: Inovacioni centar Fakulteta bezbednosti.
- Šar, Pol. 2020. *Vojska bez vojnika: autonomno oružje i budućnost ratovanja*. Beograd: Laguna.
- Volzer, Majkl. 2010. *Pravedni i nepravedni ratovi: moralni argument sa istorijskim primerima*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vračar, Milinko S. 2019. „Fizionomija rata u postmoderni: Studija slučaja sirijskog oružanog sukoba.” *Međunarodni problemi* 71 (4): 447–475. doi: 10.2298/MEDJP1904447V.
- Vračar, Milinko, i Vangel Milkovski. 2020. „Sveobuhvatna odbrana i strateška kultura kroz prizmu čoveka.” *Vojno delo* 72 (4): 251–258. doi: 10.5937/vojdela2004234V.

- Vračar, Milinko, Jovanka Šaranović. 2018. „Transformacija rata na razmeđi 20. i 21. veka.” *Srpska politička misao* 60 (2): 135–153 doi: 10.22182/spm.6022018.8.
- Warden, John. 1995. „The Enemy as a System.” *Airpower Journal* 9 (1): Spring.
- Wijk, Rob de. 2002. „The Limits of Military Power.” *The Washington Quarterly* (Winter)
- Zaman, Rashed Uz. 2009. „Strategic Culture: A Cultural Understanding of War.” *Comparative Strategy*, 28:1. Routledge, Taylor & Francis Group.

Miloš R. Milenković*

*Institute for Strategic Research,
University of Defense in Belgrade*

Milinko S. Vračar**

*Institute for Strategic Research,
University of Defense in Belgrade*

LEGITIMACY AS A LIMITING FACTOR OF POLITICAL UTILITY OF MILITARY POWER

Resume

In the post-Cold War era, determined by the strong influences of globalization and the information revolution, it can be seen that military power fails to produce the expected political effects or at least those effects that could be produced in the past. One of the reasons why is that so, the authors find in the deficit of its legitimacy. The legitimacy deficit is discussed in the paper from three aspects.

First, the legitimacy of the use of force is seen in the paper through the attitude of public opinion towards the use of force. In this sense, the sensitivity of public opinion to human casualties and destruction is expected. However, the authors note that today the quality of life has become the new vital value of the nation, which is reflected in the reduced willingness of citizens to give up their acquired rights and comfort of life. The willingness of the population to make the sacrifice that the use of force entails is a measure of the legitimacy of military power.

Second, the authors point to the legality of the use of force as a source of its legitimacy. The legality of the use of force is viewed through internal and international law. Likely, the use of force that is contrary to internal and/or international law will be in a legitimacy deficit. By pointing out the illegal use of force, the military action itself is being de-legitimized and mobilizes public opinion resistance to such an act.

* E-mail address: milos_milenkovic@hotmail.com.

** E-mail address: milinko.vracar@mod.gov.rs.

* Овај рад је примљен 05. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

And thirdly, the paper analyzes how the type and character of war determines its legitimacy. It is closely related to the question of the justification of starting a war and the existence of a “just aim” of war, but also to the question of how and by what means the war is waged. The authors also point to the misuse of the term “humanitarian intervention”, which is used to provide legitimacy to military action, most often aggression.

Considering the influence of legitimacy issues on the effectiveness of the use of force, the authors conclude that the success of states in imposing their own will on the opponent is no longer primarily based on their military power, at least not to the extent that it was before. Much more important today is the determination and ability of the state to combine military power with other types of national power. Only in this way will it be possible to turn a military victory in the war into a political victory, which should ensure an acceptable and long-term sustainable peace.

Keywords: military power, legitimacy, public opinion, type and character of war, smart power

Уредништво часописа Српска политичка мисао

Институт за политичке студије, Београд

**ERRATUM: „ГЛОБАЛНА БРИТАНИЈА”
У МЕЂУНАРОДНОЈ ПОЛИТИЦИ И
СТРАТЕШКЕ ОПЦИЈЕ СРБИЈЕ У ОДНОСИМА
СА УЈЕДИЊЕНИМ КРАЉЕВСТВОМ
(број 2/2023, Vol. 80, стр. 159)**

Техничком грешком Уредништва из рада је изостављена информација о финансирању научно-истраживачког рада НИО у оквиру које је рад настао.

Оригиналом раду се након наслова додаје фуснота која гласи:
*Рад је подржан средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада НИО у 2023. години, број: 451-03-47/2023-01 од 17.01.2023. године.

Уредништво се извињава аутору и читаоцима због настале техничке грешке.*

* Овај рад је примљен 13. априла 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 329.11+329.12

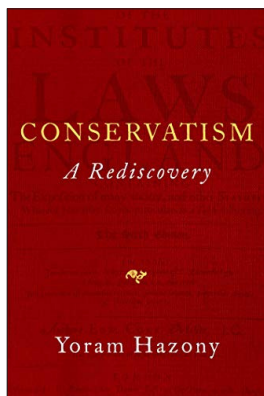
DOI: 10.5937/spm82-45671

Приказ

Зоран Р. Пешић*

*Факултет за послове студије
и право, Универзитет „Унион-
Никола Тесла”, Београд*

КОНЗЕРВАТИЗАМ: ПОНОВНО ОТКРИЋЕ И АЛТЕРНАТИВА ЛИБЕРАЛИЗМУ

Yoram Hazony 2022.
Conservatism: A Rediscovery.
Regnery Gateway
Washington D.C., 256. p.

Јорам Хазони (Yoram Hazony) је након књиге *Врлина национализма*, преведене и код нас, још једном побудио пажњу академске јавности књигом *Конзерватизам: поновно откриће*. У њој заговара повратак конзерватизму као решењу за неуспех и крај либералног поретка успостављеног након Другог светског рата. Књигом је заокружио своје раније изложене идеје на којима треба да се заснивају друштвени поредак и западна демократија, а то су религија, национализам и конзерватизам, при чему је економски успех више резултат него узрок. То је и суштина аутентичног и традиционалног англо-америчког конзерватизма који је, према аутору, био основа просперитета Запада, а који је неопходно поново ревитализовати уколико се жели даљи напредак. Хазони сматра да је до успостављања новог светског поретка либерална демократија

* Имејл-адреса: zoran.pesic@fppsp.edu.rs.

представљала извештан меки облик протестантског национализма. Међутим, од шездесетих година прошлог века просветитељски либерализам је постао доминантна опција светског покрета, што је и одраз „конзервативног фузионизма” изазваног „Хладним ратом”. Без обзира на заслуге либерализма, његова доминација је завршена, због чега Хазони сматра да је неопходан „национални конзерватизам” као нова/стара алтернатива. Отуда поновно откривање конзерватизма.

Књига се поред увода састоји из четири дела која чине укупно девет поглавља и закључка.

Увод је резервисан за отварање питања да ли је конзервативни препород уопште могућ, док је читав садржај посвећен том одговору кроз различите и мора се признати веома убедљиве аргументе. Досадашњи развој конзерватизма, према Хазонију је више израз његове немоћи и трансформације ка неким варијантима либерализма, него истинске снаге за променама, због чега се не говори о конзерватизму него о „конзервираном либерализму”.

Делови носе назив „Историја”, „Филозофија”, „Актуелна збивања” и „Лично”. По својој структури и садржају надовезују се једни на друге чинећи једну

кохерентну и логичку повезану целину у којој се изводи основна идеја поновног откривања конзерватизма као потребе. Откривање имплицира да је конзерватизам алтернатива посусталом либерализму, већ етаблирана постлиберална стварност чији домети још увек нису довољно афирмисани и будућност даљег развоја, сматра Хазони. Делови изражавају конзервативне идеје и праксу кроз векове, настојање да се конзерватизам помири са национализмом и пропусти и промашаје либерализма и конзерватизма, што је и разлог за поновно откриће. У последњем делу је наглашен развојни пут аутора који је довео до себи својственог и у књизи изложеног конзерватизма.

Окосницу Хазонијевог дела чини „Филозофија” али њој претходи „Историја” као теоријска и историјска подршка у којој аутор излаже англо-амерички конзерватизам називајући га „национални конзерватизам”. Он чини, у духу теза претходне књиге, основу за нови конзерватизам.

У првом делу „Историја” аутор прво одређује појмове конзервативац и политички конзерватизам. Конзервативац је особа која „ради на обнови, повратку и изградњи традиција својих предака и преноси их будућим генерацијама”, док је политички конзерватизам политички

став да је то „кључ за одржавање нације и њено јачање кроз време”. Хазони на сажет начин износи историјски настанак и развој националног конзерватизма, излажући идеје и мисли најважнијих теоретичара и њихове експоненте у политичким партијама и догађањима. При томе јасно наводи опоненте али и одговоре и могућности конзерватизма за промене. Између осталих најважнији представници англо-америчког конзерватизма у Великој Британији су Фортескју (*John Fortescue*), Хукер (*Richard Hooker*), Селден (*John Selden*), Берк (*Edmund Burke*) и други, док у САД, Вашингтон (*George Washington*), Адамс (*John Adams*), Хамилтон (*Alexander Hamilton*), односно приврженици федералистичке партије. У њиховим идејама Хазони налази довољан разлог за супротстављање просветитељском рационализму и повратку историјском и емпиријском традиционализму заснованом на егзистенцијално неопходном национализму. Национализам је опонент локализму или неолибералном интернационализму, а религија брана различитим облицима неверовања који разарају друштво и граница идејног плурализма. У политичком смислу је противник централизације и заговорник ограничене извршне власти,

а слободу појединца не апсолутизује, већ је смешта у оквире свакодневног живота и ограничења која он носи. Слобода воље, утопизам, хипотетички друштвени уговор и друге просветитељске идеје, као и ауторитатизам, треба одбацити, сматра Хазони, а личну својину схватити као основу сваког конзервативног друштва.

У другом, најважнијем делу „Филозофија” аутор представља своју визију конзерватизма. Она се експлицира кроз конзервативне парадигме и њима супротстављене идеје, појединца као дела хијерархијски постављене и структуриране групе, породице, подређеног и лојалног нацији. Потпору нацији чине религија као веровање, традиција као вечна мудрост и политичке институције изграђене у функцији свега онога што чини и одржава ову визију конзерватизма.

За Хазонија је природан спој национализма и конзерватизма, јер сматра да се међусобно условљавају, оправдавају и подржавају. Међутим, то не оправдава његово полазиште да су либерализам и национализам неспојиви имајући у виду улогу идеја либерализма у конституисању, развијању и ослобађању многих нација. Његова нација је више библијски одређена, а критика либерализма завршава са либералним индивидуализмом

и утопијским космополитизмом. Тако су либералне идеје и концепти који су несумњиво унапредили међународне односе остављани по страни. Суштинска обележја либерализма су да егзистенцију појединца види у нормативно уређеној заједници у којој је индивидуални избор заснован на слободној вољи и апстрактној рационалности, због чега је његова сврха да појединца ослободи од конзерватизма. То подразумева и ослобађање од традиције, заједништва, породице и живота ослоњеног на односе с другим појединцима и друштвеним групама, а што је за Хазонија основа конзервативног индивидуализма и разлог зашто треба превазићи либерализам. Либерализам је у настојању да појединца у потпуности ослободи од свега, кроз неутралан однос власти, довео до неутралности и индиферентности самог друштва према било каквом односу или избору појединца. На тај начин га је изоловао од вредности и традиција на којима су се вековима надањивале генерације и заснивало друштво. Хазони полази од тога да теорија у мери којом се бави слободом треба да се бави и њеним ограничењем и да је уз слободу ограничење „једнако битно за нашу природу као и слобода”. То је и разлог што у трећем одељку врши деконструкцију либерализма

у „Хладном рату” из кога је он излазећи неоспорно као победник, победио и самог себе.

У трећем одељку „Актуелна збивања” актуелност означава стање либералног поретка од његовог успостављања, преко „Хладног рата” до данас и места и улоге конзерватизма у том периоду. Аутор се критички односи према конзервативном фузионизму и конформизму према либералним идејама, мада сматра да је победио у „Хладном рату” допринео и конзерватизам својом отвореношћу за друге идеје укључујући и разне варијанте неолибералних. Међутим, то је конзерватизам учинило инфериорним и свело га на демократију засновану на антикомунизму, традиционализму само на социјалним основама и либертаријанској економији на унутрашњем плану. На спољашњем плану је конзерватизам својом подршком или индиферентношћу остао у сенци неолиберализма који је кроз различите форме глобализма и агресивне неолибералне хегемоније почео да делује деструктивно широм света.

Либерализам и конзервативни фузионизам на једној страни и марксизам на другој, посматра само као идејно и идеолошки супротстављене стране чија егзистенција зависи од опстанка оног другог и завршава са нестанком

једног од њих. Дакле, овакав статус конзерватизма је донекле и имао смисла док није нестао поредак заснован на марксизму или чврстој руци Совјетског Савеза. Због тога је према Хазонију потребно да конзерватизам поново успостави свој нови идентитет и наметне се као алтернатива. „Нови” али на првобитним основама, не и „стари” конзерватизам, значи да је и англо-амерички конзерватизам недовољан иако је инвентиван за будуће изазове.

У задњем поглављу овог дела износи се његова пројекција конзервативне демократије као алтернативе и супротставља либерализам библијским вредностима. Он пројектује конзерватизам отвореним за емпиријске чињенице и реалност која подразумева да у себи инкорпорира и оне вредности с којима се оснивачи и теоретичари из прошлости нису сусретали. Практично Хазони тражи да конзерватизам у идејном и политичком смислу буде усклађен са садашњим временом и новом политичком праксом, уколико жели да креира будућност.

Четврти део се односи на аутобиографски развој самог аутора који је довео до прихватања конзерватизма и изродио његову сопствену визију конзерватизма и конзервативне будућности. Апстрахујући библијску

традицију, левитирајући између јудејско-хришћанског веровања и садашњих вредности као основе за савремени начин живота, Хазони и свој живот томе прилагођава. На основу њега можемо разумети кохерентност његовог конзерватизма кроз избор места и начина живота њега и његове породице, али и то да прећуткује да је тај слободан избор у ствари либерално достигнуће. С друге стране, то његово поимање и упражњавање конзервативног живота не чини његову визију за све прихватљивом.

Закључак књиге предочава погубност либералног поимања слободе и слободе избора у смислу да хиперпродукција избора доводи до дезоријентације, јер су традиција, религија и конзервативне вредности потиснуте. Закључак је својеврстан апел да се вратимо конзервативним вредностима (вери) у свакодневном животу, посебно млади који „теже само слободи”. За Хазонија су „ограничења извор стабилности, здравог разума и мира” и она доводе до исцељења „порушене породице и заједнице, племена и нације” због чега сваки појединац треба да кроз конзерватизам дâ свој допринос јер „конзерватизам почиње од куће” завршава Хазони.

Књизи се могу уз похвале дати и многе примедбе, рецимо

да су неки садржаји веома поједностављени и да постоје спорне разлике у тумачењу појединих идеја и улога личности. Критикујући догматски карактер либерализма он у ствари догматизује и сам конзерватизам кроз ригидност и веровање као почетну премису и завршну тезу на којој се гради његова визија поново откривеног конзерватизма. Хазони је свестан тога да то неће привући много поклоника, али је то једноставно његова визија за коју је на импресиван начин изнео теоријску основу.

Оно што је заиста вредно је што Хазони у овој књизи нуди као и у претходној критику либерализма Запада, као отуђеног од емпиријског поимања стварности, живота појединаца, људске природе, морала и политике која би требала да буде у интересу појединца. Неки критичари сматрају да он чини супротно, да је требао да унапреди либерализам, а не да га негира, што сматрамо погрешним, јер би Хазони тиме негирао самог себе. Иначе, објективно гледано, либерализам у досадашњој форми би требало

радикално мењати. Хазони бира да га укине нудећи конзерватизам као замену, што није без аргумендоване основе.

Према нашем мишљењу највећа вредност књиге, уз преиспитивање и критику либерализма, је у подстицају да се поновно промисле конзерватизам и његове вредности. Утолико је актуелна и за нас кроз наша настојања да уђемо у Европску унију као несумњиво прогресивну и либерално настројену заједница, али која негира или редефинише многе конзервативне вредности. Реч је о конзерватизму појединца и традицијама, национализму као негативног и непожељног и релативизовању вере и њене улоге. Истовремено се дискредитују породица као заједница и дефинише на начин који није у складу са вековном традицијом. Књига нас наводи да поставимо питање о граници слободе и свега онога што се чини у њено име, што је већ довољан разлог за, ако не откривања и афирмацију, онда промишљања конзерватизма као могуће алтернативе.^{1*}

* Овај рад је примљен 25. јула 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

УДК 316.42:167.5

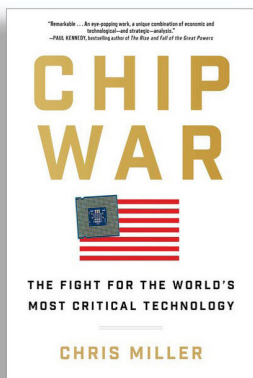
DOI: 10.5937/spm82-46053

Приказ

Милош Вукелић*

Факултет политичких наука,
Универзитет у Београду

РАТ ЧИПОВИМА: БОРБА ЗА ОСНОВ ЕКОНОМСКЕ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ДОМИНАЦИЈЕ

Chris Miller. 2022. *Chip War*.
London: Simon & Schuster, 351 p.

Полупроводници су несумњиво у средишту пажње практичних политика великих сила и земаља југоисточне Азије последњих седам деценија. Међутим, у протеклих неколико година,

услед убрзаног такмичења у модернизацији, полупроводници постају једна од главних економских и геополитичких тема чак и шире лаичке публике, која о историјату и детаљима ове технологије можда није имала пуно сазнања. САД су 2022. године забраниле извоз у Кину материјала и машинерије неопходних за производњу најновије генерације полупроводника. То би ову азијску суперсилу могло спутати у плановима да у текућој деценији стекне самодовољност у производњи чипова. Такође, САД су у августу исте године најавиле велику реиндустријализацију субвенционисањем фабрика чипова у Охају и Аризони. Управо у таквом, готово идеалном тренутку, почетком октобра 2022. године излази књига „Рат чиповима” историчара Криса Милера (*Chris Miller*), под окриљем лондонског издавача Сајмон и Шустер (*Simon & Schuster*).

Милер је ванредни професор међународне историје на Флетчеровој школи (*Fletcher School*) при Тафтс Универзитету (*Tufts University*) лоцираном у Бостону и претходно је објавио две књиге које се баве совјетском

* Имејл-адреса: milos.vukelic@fpn.bg.ac.rs.

и касније руском политичком економијом. Видно фасциниран питањем основе релативног економског просперитета, Милер своју трећу монографију посвећује технологији која је у сржи модернизацијске трке у првој половини 21. века. Током целе књиге не пропушта прилику да назначи колики је значај полупроводника у савременом свету. Рецимо, износи податак да је само 2021. године произведено више транзистора (као саставних делова чипова) „него што је комбинована количина свих добара произведених од стране свих компанија, у свим индустријама, током читаве људске историје” (XXI). Додаје и како Кина више троши на увоз чипова него на увоз нафте (XVIII). Када Милер каже да ће „ривалство између Сједињених Држава и Кине вероватно бити одлучено рачунарском снагом” (XIX), у сагласности је са налазима тима који се у администрацији Доналда Трампа бавио Кином а који закључује да „све око чега се такмичимо у 21. веку (...) све почива на (...) овладавању технологијом полупроводника” (300).

Књига се састоји од осам великих целина и педесет и четири мање целине на 351 страни основног текста на енглеском језику. У прве четири целине, аутор се паралелно бави историјом развоја технологије

полупроводника у контексту Хладног рата и такмичењем између земаља капиталистичког дела света за преимућство у развоју чипова различитих намена. Овде се ради о историјској студији која указује на више важних закључака: технолошки пробоји су последица генијалности неколицине; ови пробоји даље захтевају генијалност у виду проналазачке идеалне примене технологије, што је са чиповима доведено до врхунца демократизацијом комуникација и омасовљењем коришћења личних компјутера и паметних телефона; модели управљања фирмама које поседују право на одређену технологију једнако су битни као и сама технологија; совјетски модел увек закаснелог копирања западне технологије производње чипова је ту велесилу остављао у запећку такмичења у производњи све веће рачунарске снаге; до 80-их година 20. века, најбоље моделе управљања примене технологије чипова успоставили су Јапанци, када су управо због чипова запретили економској доминацији САД; Јапанци нису били претња због тога што су „брже трчали” на отвореном тржишту идеја, већ због тога што су вешто користили комбинацију политике и економије — пружајући велике државне подстицаје за високотехнолошке компаније

у комбинацији са повољним банкарским окружењем; коначно, огромна почетна предност у развоју високотехнолошких компанија из САД (попут Интела и Тексас Инструментс (*Intel, Texas Instruments*)) проистицала је из тога што су биле у директној вези за америчким министарством одбране. Ова предност је анулирана појавом масовне употребе рачунарске технологије.

Аутор налази да је распад совјетског модела између осталог и последица заосталог приступа технологији где се мање улаже у истраживање и развој, а више у индустријску шпијунажу. Такође, закључује да очекивана економска и технолошка доминација Јапана ипак није успостављена због пропуста те државе да се посвети личним рачунарима и паметним телефонима. Поред геополитичке, економске и организационе анализе, аутор у овом делу рашчлањује кључне елементе у процесу производње једног чипа на једноставан и разумљив начин. Такође, пружа и основне класификације између различитих типова чипова и наводи примере њихове историјске употребе — од навођених бојевих глава па све до сервера великих софтверских компанија.

Друге четири целине посвећене су постхладноратовском свету у ком од полупроводничке

технологије Совјетског Савеза остаје једино компанија која је производила назадне чипове за играчке у Мекдоналдсу (159). Међутим, ради се о периоду када на сцену ступају нови такмаци, попут Кине, али и када се успоставља ланац снабдевања у индустрији чипова који је актуелан до данашњег дана.

Милер јасно описује кључне тачке у ланцу снабдевања чипова. У њему пре свега учествују фирме САД које дизајнирају чипове, што је процес вредан стотине милиона долара и захтева изузетно напредно знање које пружају амерички универзитети. Потом, део тог ланца је и холандска фирма ASML, задужена за склапање машине за екстремно љубичасту литографију (EUV) која омогућава да величина транзистора данас обухвата свега два нанометра (милијардита дела метра). ASML поседује монопол над овом технологијом, што је последица чињенице да је за њен развој било неопходно уложити десетине милијарди евра током најмање три деценије истраживања и развоја. Коначни производ је машина која се састоји од 457.329 делова из различитих делова света (322), и која може да се састави искључиво уз огромно искуство управљањем специфичним ланцем снабдевања. С друге стране, дефект макар и једног

дела може у потпуности успорити производњу не само ове машине, већ и целокупне индустрије најнапреднијих чипова. Потом, део ланца су фабрике чипова које се махом налазе на тлу југоисточне Азије. Поред Јужне Кореје, Кине (у којој се претежно склапају паметни телефони) и Сингапура, тајванска фабрика TSMC задужена је за 37 посто укупне производње светске рачунарске моћи. Овакав податак аутора је навео да констатује како не сведочимо глобализацији индустрије чипова, већ њеној „тајванизацији” (297).

Милер у овим целинама посвећује посебну пажњу тајванском моделу производње чипова, али и еволуцији кинеских технолошких компанија, међу којима издваја Хуавеј (*Huawei*). На примеру Хуавеја указује на велику технолошку међузависност и компликованост односа Кине и САД. Сложеност односа јасно се види по томе што Кинези зависе од америчког софтвера и контроле ланца снабдевања индустрије чипова. Рецимо, САД због контроле интелектуалног власништва има моћ да заустави извоз ASML машина у Кину, али и да забрани Хуавеју приступ софтверу који се масовно користи за његове паметне телефоне, што су САД и учиниле 2019. године. С друге стране, у Кини

се склапа већина данашњих паметних телефона и та држава је међу главним тржиштима за пласирање производа стратешки важних америчких компанија, попут Микрона (*Micron*). Такође, TSMC данас јесте фабрика која производи најнапредније чипове, али то ради за рачун клијената које дизајнирају чипове како у САД, тако и у Кини.

Свеукупно, Милер износи све нијансе умрежености односа Кине и САД по питању високе технологије, али и нијансе које постоје у односу ове две државе према Тајвану. Његова анализа додатно информише знатижељне читаоце зашто је то острво несумњиво предмет једног од најзначајнијих геополитичких питања данашњице. Ставља до знања да су велике силе свесне крхкости темпа сопствене модернизације, будући да би макар мало јачи земљотрес, типичан за тај део света, или пука најава кинеске инвазије на Тајван, могли довести до прекида производње и функционисања најзначајнијег чворишта светске рачунарске моћи.

„Рат чиповима” је сасвим утемељено проглашен најзначајнијом бизнис књигом од стране утицајног „Фајненшл Тајмса” (*Financial Times*). Аутор се хвата у коштац са комплексним технолошким, економским и геополитичким темама на изузетно

читљив начин. Поред тога, квалитет књиге се огледа и у томе што је зарад њеног писања Милер спровео десетине интервјуа, укључујући и оне са најзначајнијим људима индустрије производње чипова. Последица таквог приступа је да читалац на пар стотина страна добија сажето знање које је деценијама почивало распарчано међу научницима, политичарима, корпоративним и геополитичким експертима. Мана књиге можда лежи у томе што је при опису динамике индустрије у најскоријем доба за суто гомилом пословних детаља. Због тога је у смислу сабијености информацијама други део књиге асиметричан у односу на први, у ком се историјска дистанца

правилно користи. Таква дистанца омогућава лакше разазнавање битног од небитног за историјат, динамику и дугорочне последице збивања у индустрији чипова.

У јеку борбе за нове фабрике чипова у западној Европи, северној Америци и југоисточној Азији, Милерова књига је можда и најбољи увод за пружање одговора на питање зашто се овакви подухвати издашно субвенционишу у Немачкој, САД или Сингапуру. Штавише, ова књига засигурно има и директан утицај на^{*} политике субвенција, будући да оставља утисак да њихов изостанак подразумева неминовно и дугорочно одустајање од релативног економског напретка, али и геополитичке доминације.

* Овај рад је примљен 18. августа 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. новембра 2023. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 15. јануар, 15. април, 15. јул и 15. септембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови се Редакцији достављају њиховим постављањем на CEON платформу користећи следећи линк: <https://asestant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву о ауторству. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на латиничном писму.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Subotić 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Subotić, Momčilo. 2010. *Politička misao srbistike*. Beograd: Institut za političke studije.

(Subotić 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

(Stojanović i Đurić 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Milislavjević, Bojan, Saša Varinac, Aleksandra Litričin, Andrijana Jovanović, i Branimir Blagojević. 2017. *Komentar Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama: prema stanju zakonodavstva od 7. januara 2017. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Pravni fakultet.

(Milislavjević i dr. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

(Stepić 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija.” *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Đurić i Stojadinović 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*.
Место издања: издавач.

Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS]. 2018. *Vodič za korišćenje EU fondova u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije.

(Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS] 2018) – прво навођење

(MEIRS 2018) – свако следеће навођење

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – прво навођење
(ISO 2019) – свако следеће навођење

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила“ и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 98/06.

(Ustav Republike Srbije 2006, čl. 33)

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 – dr. zakon.

(ZOSOV 2019, čl. 17, st. 4)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institut za političke studije [IPS]. n.d. „Predavanje dr Fridriha Romiga.” *Institut za političke studije*. Poslednji pristup 10. oktobar 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Institut za političke studije [IPS], n.d.) – *prvo navođenje*

(IPS, n.d.) – *svako sledeće navođenje*

Tanjug. 2019. „Evropska svemirska agencija povećava fondove.” 28. novembar 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Tanjug 2019)

Посебни случајеви навођења референци

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Stepić, Milomir. 2012. „Srbija kao regionalna država: reintegracioni geopolitički pristup.” *Nacionalni interes* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абееде која се користе и у библиографској парентези.

Gaćinović, Radoslav. 2018a. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Gaćinović, Radoslav. 2018b. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

(Gaćinović 2018a, 25), (Gaćinović 2018b)

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Subotića (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Subotić (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна. Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.
(Stepić 2015, 61; Knežević 2014, 158)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обработити у програму *Word*, на следећи начин:

- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- сачувати рад у формату .doc.

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/
Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин:
1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:*
и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта и приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице**;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.
Наслов. Место издања:
издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

За детаљно упутство о цитирању и форматирању видети на интернет презентацији часописа (https://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/)

AUTHOR GUIDELINES

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: January 15th, April 15th, July 15th, and September 15th.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions *of the Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian political thought* uses a partially modified Chicago style of citation (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), which implies specifying bibliographic parentheses (brackets) according to the author-date system in the text, as well as a list of references with full bibliographic data after the text of the paper.

Data in bibliographic parentheses and the list of references should be written in Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Legal Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], "Official Gazette of the state" and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*

(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

Special cases of referencing

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or

at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semi-colons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

*Name and surname of the first author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source:* Processed by the author.

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname
of the author**

* In the footnote: E-mail address:
The institutional e-mail address is
strongly recommended.

Affiliation

**TITLE OF THE BOOK
REVIEW**

Below the title **place the image
of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author.
Year of publication. *Title of
the book*. Place of publication:
Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у обасмера. Рок зарецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме: У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно: Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ИЗВОД ИЗ СПИСКА РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА 2020, 2021. И 2022. ГОДИНУ

1. **Александар Лукић**, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд;
2. **Александар Новаковић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
3. **Александар Фатић**, научни саветник, Институт
за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду;
4. **Александра Колаковић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
5. **Богдана Кољевић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
6. **Веселин Кљајић**, редовни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
7. **Весна Станковић Пејновић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
8. **Владан Петров**, редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Београду;
9. **Владан Станковић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
10. **Владимир Ајзенхамер**, доцент,
Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
11. **Горан Николић**, научни саветник,
Институт за европске студије, Београд;
12. **Дејан Бурсаћ**, научни сарадник, Институт за
филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду;
13. **Дејан Ђурђевић**, редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Београду;
14. **Дејана Вукасовић**, научни саветник,
Институт друштвених наука, Београд;
15. **Деспот Ковачевић**, доцент,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
16. **Драган Ђукановић**, редовни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;

17. **Драган Симеуновић**, редовни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
18. **Драган Траиловић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
19. **Драгана Динић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
20. **Душан Вучићевић**, ванредни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
21. **Душан Достанић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
22. **Душан Пророковић**, виши научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;
23. **Ђорђе Ђорђевић**, редовни професор,
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд;
24. **Ђорђе Стојановић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
25. **Ђуро Бодрожић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
26. **Желимир Кешетовић**, редовни професор,
Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
27. **Живојин Ђурић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
28. **Зоран Кековић**, редовни професор,
Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
29. **Зоран Крстић**, редовни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
30. **Зоран Милошевић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
31. **Иван Дујић**, научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;
32. **Иван Матић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
33. **Ивана Дамњановић**, ванредни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
34. **Ивона Лађевац**, научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;

35. **Јасна Милошевић Ђорђевић**, редовни професор,
Факултет за медије и комуникацију, Београд;
36. **Јелена Тодоровић Лазић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
37. **Јован Базић**, редовни професор, Учитељски факултет
Универзитета у Приштини - Косовска Митровица;
38. **Јован Јањић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
39. **Љубиша Деспотовић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
40. **Маја Настић**, редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу;
41. **Марија Ђорић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
42. **Марина Костић**, научни сарадник,
Институту за међународну политику и привреду, Београд;
43. **Марко Пејковић**, истраживач-сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
44. **Марко Тмушић**, ванредни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
45. **Мијодраг Радојевић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
46. **Милена Пешић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
47. **Миленко Крећа**, редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Београду;
48. **Милош Кнежевић**, Институт за политичке студије,
Београд;
49. **Миша Стојадиновић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
50. **Момчило Суботић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
51. **Нада Радушки**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
52. **Никола Младеновић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;

53. **Огњен Вујовић**, ванредни професор,
Правни факултет, Универзитет у Приштини;
54. **Петар Матић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
55. **Предраг Терзић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
56. **Радослав Гаћиновић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
57. **Сања Стошић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
58. **Славиша Орловић**, редовни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
59. **Сретен Сокић**, редовни професор, Факултет политичких
наука, Универзитет у Београду;
60. **Урош Шуваковић**, редовни професор, Учитељаки факултет,
Универзитет у Београду.

ИЗВОД ИЗ СПИСКА РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА 2024. ГОДИНУ

1. **Александар Јазић**, виши научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;
2. **Александар Лукић**, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд;
3. **Александар Новаковић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
4. **Александар Раковић**, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд;
5. **Александра Колаковић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
6. **Биљана Т. Продовић**, доцент,
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу;
7. **Весна Станковић Пејновић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
8. **Виолета Рашковић Таловић**, редовни професор,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд;
9. **Вишња Стојадиновић**, Институт за политичке студије
10. **Владан Петров**, редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Београду;
11. **Владан Станковић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
12. **Владимир Ајзенхамер**, доцент,
Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
13. **Владимир Трапара**, виши научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;
14. **Горан Николић**, научни саветни,
Институт за европске студије, Београд;
15. **Данијела Гавриловић**, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу;

16. **Дејан Бурсаћ**, научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду;
17. **Дејана Вукасовић**, научни саветник, Институт друштвених наука, Београд;
18. **Драган Ђукановић**, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
19. **Драган Симић**, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
20. **Драган Станар**, ванредни професор, Факултет за међународну политику и безбедност, Универзитет Унион Никола Тесла;
21. **Душан Вучићевић**, ванредни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
22. **Душан Достанић**, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
23. **Душан Пророковић**, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;
24. **Ђорђе Стојановић**, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
25. **Ђуро Бодрожих**, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
26. **Зоран Милосављевић**, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
27. **Зоран Милошевић**, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд;
28. **Иван Матић**, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
29. **Ивана Лукнар**, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
30. **Илија Кајтез**, редовни професор, Универзитет Унион Никола Тесла, Београд;
31. **Јелена Тодоровић Лазих**, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

32. **Јован Базић**, редовни професор, Учитељски факултет
Универзитета у Приштини - Косовска Митровица;
33. **Јован Јањић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
34. **Љубиша Деспотовић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
35. **Марија Ђорић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
36. **Марко Пејковић**, истраживач-сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
37. **Мијодраг Радојевић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије;
38. **Милан Крстић**, доцент, Факултет политичких наука,
Универзитет у Београду;
39. **Милан Липовац**, доцент, Факултет безбедности,
Универзитет у Београду;
40. **Милена Пешић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
41. **Милица Бугарчић**, доцент, Београдска банкарска академија,
Факултет за банкарство, осигурање и финансије;
42. **Миломир Степић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
43. **Милош Пјанић**, ванредни професор,
Економски факултет у Суботици, Универзитет у Новом Саду;
44. **Момчило Суботић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
45. **Огњен Прибићевић**, научни саветник,
Институт друштвених наука, Београд;
46. **Петар Матић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
47. **Сања Лазаревић Радак**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;

48. **Сања Шуљагић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
49. **Срђан Старчевић**, ванредни професор,
Универзитет одбране, Београд;
50. **Стеван Недељковић**, доцент,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
51. **Стеван Рапаић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
52. **Тијана Перић Дилигенски**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
53. **Урош Шуваковић**, редовни професор,
Учитељаки факултет, Универзитет у Београду;
54. **Филип Ејдус**, редовни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Миша Стојадиновић. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- .
- Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд : Донат граф). - 23 cm

Тромесечно. - Текст на срп. и енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. - Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) =

ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215